ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
CENTRE DE RECHERCHES DE L'ANTIQUITÉ GRECQUE ET ROMAINE
FONDATION NATIONALE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE

ΔΗΜΟΣ ΚΑΤΩ ΑΧΑΪΑΣ - MUNICIPALITÉ DE KATO ACHAÏA

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29

ΑΧΑΪΚΟ ΤΟΠΙΟ ΙΙ
ΔΥΜΗ ΚΑΙ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Επιμέλεια Α.Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

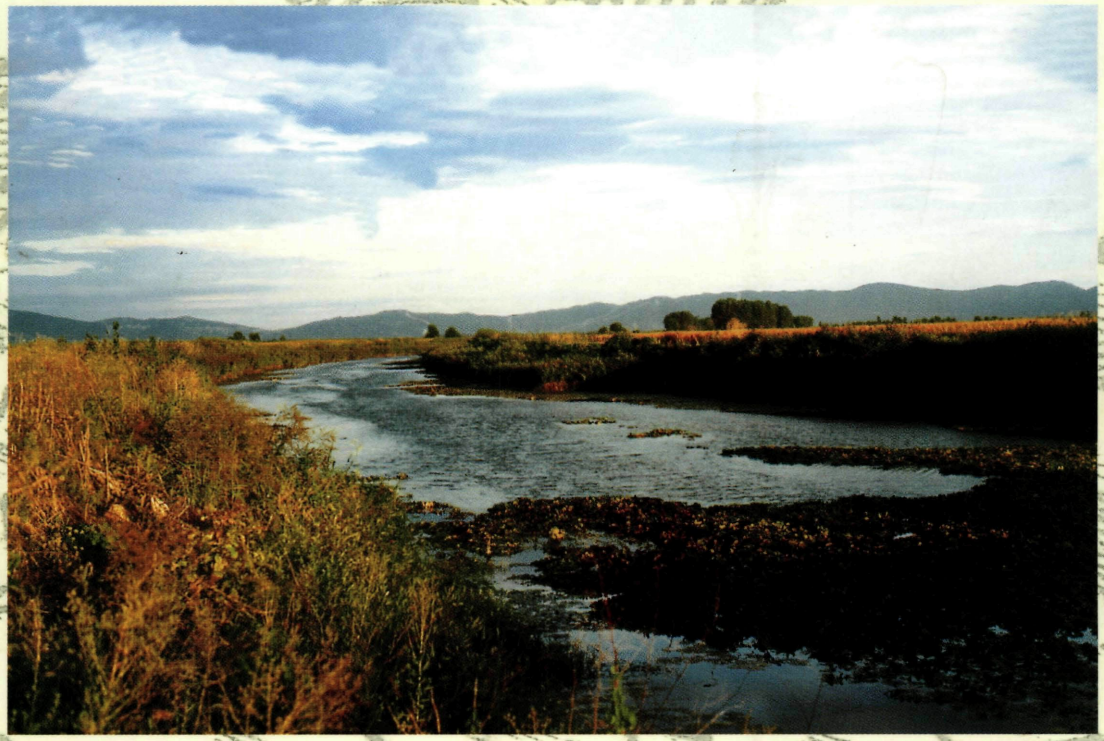

PAYSAGES D'ACHAÏE II
DYMÉ ET SON TERRITOIRE

A.D. RIZAKIS (éd.)

ΑΘΗΝΑ - ATHÈNES 2000

DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

L. Gounaropoulou, M. B. Hatzopoulos, *Les Milliaires de la Voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 1; Athènes 1985)

Y. E. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 2; Athènes 1986)

M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3; Athènes 1987)

M. B. Sakellariou, *The Polis-State* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 4; Athènes 1989)

M. B. Hatzopoulos, *Une donation du roi Lysimaque* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 5; Athènes 1988)

M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente de la Chalcidique centrale* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 6; Athènes 1988)

M. B. Hatzopoulos, L. D. Loukopoulou, *Morrylos, cité de la Crestonie* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 7; Athènes 1989)

A. B. Tataki, *Ancient Beroea : Prosopography and Society* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8; Athènes 1988)

L. D. Loukopoulou, *Contribution à l'étude de la Thrace propontique* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9; Athènes 1989)

M. B. Sakellariou (éd.) *Poikila (recueil d'articles)* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10; Athènes 1990)

M. B. Hatzopoulos, Louisa D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 11; 1ère Partie : Athènes 1992; 2e Partie : Athènes1996)

M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 12; Athènes 1991)

A. D. Rizakis (éd.) *Achaia und Elis in der Antike* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13; Athènes 1991)

ISBN 960-7905-06-7

Εικόνα εξωφύλλου: La Corinthie, la Sicyonie, la Phliasie et l'Achaïe,
Pour le Voyage du Jeune Anacharsis, par M. Barbié du Bocage (Juin 1786)
Συλλογή Εργαστηρίου Χαρακτικής Ηλία Κουβέλη
Έγχρωμη φωτογραφία: Τοπίο Δυτικής Αχαΐας (Α. Ριζάκης)

© Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Β. Κωνσταντίνου 48 - 116 35 Αθήνα - τηλ. 7273673-4

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου:
Υβόν Ριζάκη

Επιμέλεια κειμένων:
Πηγή Καλογεράκου

Ηλεκτρονική επεξεργασία - στοιχειοθεσία:
Γιώργος Καρβελάς

Παραγωγή:
Εργαστήριο Χαρακτικής Ηλία Κουβέλη

ΑΧΑΪΚΟ ΤΟΠΙΟ ΙΙ: ΔΥΜΗ ΚΑΙ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Επιμέλεια Α.Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

PAYSAGES D'ACHAÏE II: DYMÉ ET SON TERRITOIRE

A.D. RIZAKIS (éd.)

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
CENTRE DE RECHERCHES DE L'ANTIQUITÉ GRECQUE ET ROMAINE
FONDATION NATIONALE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE

ΔΗΜΟΣ ΚΑΤΩ ΑΧΑΪΑΣ - MUNICIPALITÉ DE KATO ACHAÏA

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29

ΑΧΑΪΚΟ ΤΟΠΙΟ ΙΙ

ΔΥΜΗ ΚΑΙ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «ΔΥΜΑΙΑ-ΒΟΥΠΡΑΣΙΑ»
Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995

Επιμέλεια Α.Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2000
DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
CENTRE DE RECHERCHES DE L'ANTIQUITÉ GRECQUE ET ROMAINE
FONDATION NATIONALE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE

ΔΗΜΟΣ ΚΑΤΩ ΑΧΑΪΑΣ - MUNICIPALITÉ DE KATO ACHAÏA

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29

PAYSAGES D'ACHAÏE II

DYMÉ ET SON TERRITOIRE

Actes du colloque international: Dymaia et Bouprasia
Katô Achaïa, 6-8 Octobre 1995

A.D. RIZAKIS (éd.)

ATHÈNES 2000
DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι εργασίες του Συνεδρίου «Δυμαία-Βουπρασία» έλαβαν χώρα στην Κάτω Αχαΐα, τον Μάιο του 1995, χάρη στην ευτυχή πρωτοβουλία του πρώην δημάρχου της πόλης, κ. Παναγιώτη Καράμπελα, και την υλική και ηθική συμπαράσταση της σημερινής δημοτικής αρχής με επικεφαλής τον δήμαρχο κ. Διονύσιο Γκοτσούλια. Το Υπουργείο Πολιτισμού και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών συνέβαλαν στην επιτυχία αυτής της διοργάνωσης η οποία έδωσε την ευκαιρία σε έναν ικανό αριθμό ειδικών επιστημόνων —διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων— να ανακοινώσουν τα συμπεράσματα των ερευνών τους που αφορούν στην ευρύτερη περιοχή της βορειοδυτικής Πελοποννήσου.

Με τις μελέτες που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο κλείνει ένας δεκαπενταετής κύκλος ερευνών, ο οποίος άρχισε το 1985 με την επιστημονική συνεργασία της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και οδήγησε στη συλλογική δημοσίευση με τον τίτλο: *Paysages d'Achaïe I: le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Αθήνα 1992). Η προσπάθεια αυτή ολοκληρώνεται κατά κάποιο τρόπο σήμερα με την παρούσα δημοσίευση, η υλοποίηση της οποίας οφείλεται στην γενναιοδωρία του Δήμου της Δύμης· ο τόμος περιλαμβάνει συνθετικές γεωλογικές, γεωμορφολογικές, αρχαιολογικές και ιστορικές συμβολές για την Δύμη και την Δυμαία χώρα, εξού και ο εύλογος τίτλος: *Αχαϊκό τοπίο ΙΙ: Δύμη και Δυμαία χώρα — Paysages d'Achaïe II: Dymé et son territoire.* Είμαι βέβαιος ότι οι μελέτες αυτές χάρη στην πρωτοτυπία τους και χάρη στα νέα στοιχεία που προσκομίζουν θα προκαλέσουν το έντονο ενδιαφέρον του επιστημονικού κοινού και θα τροφοδοτήσουν τις επιστημονικές συζητήσεις στο μέλλον.

Α.Δ. Ριζάκης
Νανσύ, Δεκέμβριος 2000

AVANT PROPOS

Le colloque international sur "Dymaia-Bouprasia" s'est déroulé à Katô Achaïa, en mai 1995, grâce à l'heureuse initiative de l'ex-maire, Monsieur Panaghiotis Karambelas et l'assistance morale et matérielle du maire actuel Monsieur Dionysios Gotsoulias. Le Ministère de la Culture et la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique ont contribué à la réussite de cette rencontre donnant l'occasion à un grand nombre de savants —venant de disciplines différentes— de présenter les conclusions de leurs recherches sur cette région du Nord-ouest du Péloponnèse. Au nom de tous j'exprime mes plus chaleureux remerciements.

Les études qui sont présentées dans ce volume viennent clore un cycle de 15 ans de recherches, menées en commun par la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique et la VIe Ephorie des Antiquités Préhistoriques et Classiques de Patras. Ces recherches, qui ont déjà produit les *Paysages d'Achaïe I: le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), arrivent, avec la publication des *Actes* du colloque à un point d'aboutissement. Les articles présentés ici —sous le titre *Paysages d'Achaïe II: Dymé et son territoire*— sont des synthèses sur la géologie, la géomorphologie, l'archéologie et l'histoire de cette région et complètent le volume précédant. Je suis certain que cette contribution, par son originalité et les nouveautés qu'elle apporte, intéressera les savants et alimentera les débats scientifiques dans l'avenir.

A.D. Rizakis

Nancy, décembre 2000

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ κ. ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΩΜΑ

Κυρίες και κύριοι,

Κατ' αρχήν θα ήθελα να σας ευχαριστήσω για την τιμή που μου κάνατε να με προσκελέσετε στο συνέδριό σας και οφείλω προκαταβολικά να σας συγχαρώ και για τη διοργάνωσή του αλλά και για τη σίγουρη επιτυχία του.

Επιπλέον, θα ήθελα να τονίσω ότι η χαρά που αισθάνομαι δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι παρευρίσκομαι εδώ ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού, αλλά και στο γεγονός ότι το συνέδριο αφορά τη Δυμαία Χώρα, περιοχή στην οποία γεννήθηκα και μεγάλωσα.

Ασφαλώς δεν είμαι ειδικός και δεν θα υπεισέλθω σε επιστημονικά, ιστορικά και αρχαιολογικά προβλήματα, τα οποία θα θίξετε σε αυτό το συνέδριο και πολλά από αυτά θα τα θέσετε σε καινούργια βάση. Ούτε είμαι εγώ εκείνος που θα επιχειρήσω να λύσω το επιστημονικό πρόβλημα για το πού τοποθετούνται η Ώλενος και η Δύμη ή οι τάφοι του Σώστρατου ή του ολυμπιονίκη δρομέα Οιβώτα, ο οποίος καταράστηκε τους μεταγενέστερούς του να μην ξανανικήσουν σε Ολυμπιακούς Αγώνες επειδή δεν τον τίμησαν ιδιαίτερα. Όλα αυτά είναι θέματα των αρχαιολόγων, των ιστορικών και των άλλων ειδικών που μετέχουν στο συνέδριο.

Η περιοχή αυτή, αλλά τολμώ να πω και όλος ο νομός, παρουσιάζει πλούσιο ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Δυστυχώς, μέχρι τη δεκαετία του '80 δεν είχε προσεχθεί όσο θα έπρεπε και δεν είχε ερευνηθεί προσεκτικά. Το έτος 1985, ενώ ήμουν ειδικός Γραμματέας πολιτιστικής κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, σε συνεργασία με τον κ. Λάζαρο Κολώνα και την κ. Μυρτώ Γεωργοπούλου, άρχισε ένα σημαντικό πρόγραμμα επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας ολόκληρης της Δυμαίας Χώρας και της ευρύτερης περιοχής της, από το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και από τους αρχαιολόγους της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, καθώς και από αρχαιολόγους της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Το πρόγραμμα αυτό το στήριξα από την αρχή και με την ιδιότητα του Προέδρου του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου προώθησα όλες τις σχετικές διαδικασίες. Τα αποτελέσματα υπήρξαν λαμπρά και εκτός των νέων ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων που προστέθηκαν στη βιβλιογραφία της περιοχής, πολλά αρχαία που εντοπίστηκαν για πρώτη φορά, τέθηκαν κάτω από την άμεση προστασία των αρμοδίων αρχαιολογικών υπηρεσιών μας στην Πάτρα.

Από το έτος 1983 οι ανασκαφές που γίνονται στην Κάτω Αχαγιά για την ανέγερση νέων οικοδομών ελέγχονται συστηματικά και οι πολλές σωστικές ανασκαφές που προέκυψαν δεν αντιμετωπίστηκαν περιστασιακά, αλλά με ουσιαστικό και υπεύθυνο τρόπο από τη ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών.

Έτσι, με το μεγάλο αριθμό των κινητών και ακινήτων αρχαιολογικών ευρημάτων που ήλθαν στο φως από την περιοχή αυτή, εξασφαλίστηκαν περισσότερα στοιχεία για την αρχαία πόλη που υπήρχε στην Κάτω Αχαγιά και οι ερευνητές θα μπορέσουν με μεγαλύτερη ασφάλεια να προβούν στην ταύτισή της.

Η σοβαρότερη παρέμβαση της πολιτείας στην περιοχή είναι εκείνη που αφορά τη γενναία χρηματοδότηση για την έρευνα και προστασία της μνημειακής κληρονομιάς της προϊστορικής περιόδου, η οποία όπως αποδείχθηκε, είναι και μεγάλη αλλά και μοναδική.

Τα προϊστορικά νεκροταφεία που εντοπίσθηκαν στις θέσεις Αγιοβλασίτικα, Σπαλιαρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες, Μιτόπολη, Χαλανδρίτσα, Καμενίτσα, τα οποία, δυστυχώς, εν μέρει λεηλατήθηκαν από τους αρχαιοκάπηλους, ερευνώνται σήμερα συστηματικά από την αρμόδια Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών και πολλά από τα καινούργια στοιχεία αυτών των αρχιολογικών θέσεων πιστεύω ότι θα παρουσιασθούν από τους ανασκαφείς αρχαιολόγους στο συνέδριό σας. Έρευνα έχει προγραμματισθεί και στους οικισμούς Λάπα, Μιτόπολης, Χαλανδρίτσα και Πόρτες Αχαΐας. Για τις έρευνες αυτές, που βρίσκονται σε εξέλιξη, με προσωπική μου απόφαση το Υπουργείο Πολιτισμού διέθεσε ήδη 50.000.000 δρχ.

Βεβαίως, για λόγους καθαρά ιδιοκτησιακούς δεν κατέστη δυνατή η συνέχιση της έρευνας στη σημαντικότερη προϊστορική ακρόπολη της δυτικής Ελλάδας, την επονομαζόμενη Τείχος Δυμαίων. Μπορώ όμως να σας διαβεβαιώσω —και αυτό αποτελεί είδηση— ότι το επόμενο βήμα μας για τον σημαντικό αυτό αρχαιολογικό χώρο θα είναι η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών και η συνέχιση της έρευνας από τον προϊστάμενο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρο Κολώνα. Η ανάδειξη αυτού του αρχαιολογικού χώρου αποτελεί για μένα προσωπικό στοίχημα.

Πιστεύω ότι με την παρέμβασή μας αυτή και με άλλες που ενδεχομένως θα απαιτηθούν, αυτή η προικισμένη από τη φύση και την ιστορία περιοχή, η Δυμαία Χώρα, όπως αποκαλείται, θα αξιοποιήσει και θα αναδειχθεί πολιτιστικά και ταυτόχρονα θα αποτελέσει ένα σοβαρό πυρήνα τουριστικής και οικονομικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής.

Είναι σε όλους μας γνωστό ότι η Αχαΐα μαστίζεται από ανεργία και έλλειψη βασικών υποδομών για μια υγιή οικονομική ανάπτυξη. Πιστεύω προσωπικά ότι το οικονομικό μέλλον της Αχαΐας βρίσκεται στην ανάπτυξη με βάση τα μνημεία της και το περιβάλλον. Ο ειδικός πολιτιστικός τουρισμός πρέπει να είναι ο στόχος της επόμενης δεκαετίας.

Ήδη ένα δίκτυο μνημείων και αρχαιολογικών χώρων από την Κλειτορία μέχρι τον Άραξο και από τις Πόρτες μέχρι την Ρακίτα και την Αιγείρα, αναδεικνύεται και μπορεί να αποτελέσει χώρους τουριστικής και οικονομικής ανάπτυξης. Σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση θα προχωρήσουμε σε ολοκληρωμένα προγράμματα διάσωσης και ανάδειξης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Θα προστατεύσουμε το χθες και θα το εντάξουμε στο σήμερα με στόχο ένα καλύτερο αύριο.

Κλείνοντας με αυτά τα λίγα λόγια θα ήθελα να σας ευχαριστήσω και να ευχηθώ κάθε επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου σας. Εγώ προσωπικά, από τη θέση στην οποία βρίσκομαι σήμερα αλλά και από όποια θέση βρεθώ στο μέλλον θα είμαι πάντοτε δίπλα σας, θα αγωνίζομαι για τα μνημεία μας και τον πολιτισμό μας.

Γιώργος Θωμάς
Γενικός Γραμματέας Υπουργείου Πολιτισμού

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ κ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΓΚΟΤΣΟΥΛΙΑ

Αιδεσιμολογιώτατε,
Κύριοι εκπρόσωποι των Πολιτικών και Στρατιωτικών Αρχών,
Αγαπητοί συνάδελφοι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,
Κύριοι Σύνεδροι,

Σας καλωσορίζουμε στην πόλη μας και στο πολύ ωραίο και ειδυλλιακό περιβάλλον του ξενοδοχείου «Λευκό Κάστρο».

Αγαπητές φίλες και φίλοι, το σημερινό συνέδριο δεν είναι μια απλή πρωτοβουλία που εντάσσεται στο πλαίσιο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του Δήμου, αλλά είναι ένα σημαντικό γεγονός διότι, όπως θα διαπιστώσουμε μέσα από τις αναλύσεις των ειδικών επιστημόνων, έρχεται στο φως η ιστορική διαδρομή της πόλης μας και της ευρύτερης περιοχής και ο σημαντικός ιστορικός ρόλος που διεδραμάτισε.

Πιστεύω ότι τα συνέδρια αυτά, που έχουν σχέση με την ιστορία και τον πολιτισμό, είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά επίκαιρα σε μια εποχή που η πατρίδα μας περιβάλλεται από εξωτερικούς κινδύνους και επιδιώκει να παίξει το δικό της σημαντικό ρόλο στην Ευρώπη και, ειδικότερα, στα Βαλκάνια, αποτελεί δε η ιστορία μας και ο γιγαντιαίος ελληνικός πολιτισμός σημαντικότατο όπλο στην προσπάθειά της αυτή.

Θα ήθελα, κλείνοντας, να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην προσπάθεια αυτή, την επιστημονική επιτροπή και, ειδικότερα, τον πρόεδρό της κ. Αθανάσιο Ριζάκη, αλλά και την οργανωτική επιτροπή και τον πρόεδρό της, τέως δήμαρχο κ. Παναγιώτη Καράμπελα, που ο Δήμος πολύ σύντομα θα τιμήσει σε ειδική εκδήλωση για τη σημαντική προσφορά του στην πόλη μας. Είμαι εκ των προτέρων σίγουρος για την επιτυχία αυτού του συνεδρίου και πιστεύω απόλυτα ότι θα είναι η αρχή μιας συνεχούς προσπάθειας, η οποία θα αποσκοπεί στην προώθηση όλων των θεμάτων που έχουν σχέση με την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής μας.

Διονύσιος Γκοτσούλιας
Δήμαρχος Κάτω Αχαΐας

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΤΕΩΣ ΔΗΜΑΡΧΟΥ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ

Αιδεσιμολογιώτατε,
Κύριοι Βουλευταί,
Κύριε Γενικέ Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού,
Κύριε Νομάρχα,
Κυρία Περιφερειάρχης,
Κύριε Δήμαρχε,
Κύριε Πρόεδρε του Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Δύμη,
Κυρίες και Κύριοι Σύνεδροι,

Η σημερινή ημέρα έχει ξεχωριστή σημασία για την Κάτω Αχαΐα. Το Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Δύμη και τη Δυμαία και Βουπρασία χώρα είναι μεγάλο γεγονός για την πόλη μας. Με μεγάλη χαρά και συγκίνηση υποδεχόμαστε τόσους πολλούς και σοφούς επιστήμονες στον τόπο μας.

Αγαπητοί μας Κύριοι Σύνεδροι, η ανταπόκρισή σας στο κάλεσμά μας και η πρόθυμη παρουσία σας μας τιμά ιδιαίτερα και μας υποχρεώνει. Ο Δήμος της Κάτω Αχαΐας σας καλωσορίζει και σας εύχεται καλή διαμονή αυτές τις ημέρες, που θα είσθε κοντά μας. Το γεγονός ότι έχετε πολύ ασχοληθεί με την ιστορία του τόπου μας και έχετε περιλάβει στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα της επιστήμης σας την Αρχαία Δύμη, την προϊστορική Ώλενο, τη Δυμαία και Βουπρασία χώρα, ακόμη δε και τη σημερινή Κάτω Αχαΐα, αποτελεί ξεχωριστή τιμή για όλους εμάς και για όλο το λαό της Κάτω Αχαΐας.

Περιμένουμε με βεβαιότητα να ακούσουμε από τα χείλη σας την ιστορική αλήθεια, που θα ξεθάψει από το κοιμητήριο του χρόνου και της λήθης τις ιστορικές αναμνήσεις και θα συνθέσει την αληθινή ιστορία της Κάτω Αχαΐας και της προκατόχου πόλεως της Αρχαίας Δύμης.

Η ξεχασμένη από τους αιώνες δόξα της Δύμης άρχισε να ξαναζεί στις ημέρες μας και τούτο οφείλεται στις άοκνες προσπάθειες και στην αθόρυβη επιστημονική εργασία την δική σας. Με τον επιστημονικό σας μόχθο και την πολύτιμη προσφορά σας και συμβολή σας στο Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Δύμη και τη Δυμαία και Βουπρασία χώρα, κάνετε την καλύτερη προσφορά στην ηρωική Δύμη, που μας εδίδαξε την εθνική ομοψυχία και την εθνική υπερηφάνεια στους δύσκολους καιρούς, που οι Ρωμαίοι κατακτητές υποδούλωσαν την χώρα μας. Γι' αυτό άξιζε η θυσία, που εκάματε και σεις για την Δύμη και την εθνική της πολιτική.

Τα διδάγματα, που απορρέουν από την ιστορία της Δύμης, και τα εθνικά μηνύματα, που μας στέλνουν οι ήρωες και μάρτυρες αυτής της μικρής πόλεως, αποτέλεσαν τα κίνητρα γι' αυτό το Συνέδριο και τα σαλπίσματα που μας συγκέντρωσαν όλους εμάς σήμερα σ' αυτή την ιστορική σύναξη των Παναχαιών.

Γι' αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω και προσωπικά και εκ μέρους όλου του λαού της Κάτω Αχαΐας τους αφανείς πρωτεργάτες, που εργάσθηκαν για την πραγματοποίηση αυτού του Συνεδρίου, τον κ. Αθανάσιο Ριζάκη, τον κ. Λάζαρο Κολώνα, τον κ. Κώστα Τριανταφύλλου, τον κ. Ανδρέα Μαγκλάρα, τους αρχαιολόγους της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τον κ. Υπουργό Πολιτισμού και ιδιαίτερα τον Δυμαίο Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού κ. Γεώργιο Θωμά. Επίσης, όλες τις Αρχές και το κοινό που μας τιμούν με την παρουσία τους. Τέλος, ευχαριστώ το νέο Δήμαρχο Κάτω Αχαΐας κ. Διονύσιο Γκοτσούλια, που συνετέλεσε στην πραγματοποίηση του Συνεδρίου.

Παναγιώτης Γ. Καράμπελας
τέως Δήμαρχος Κάτω Αχαΐας

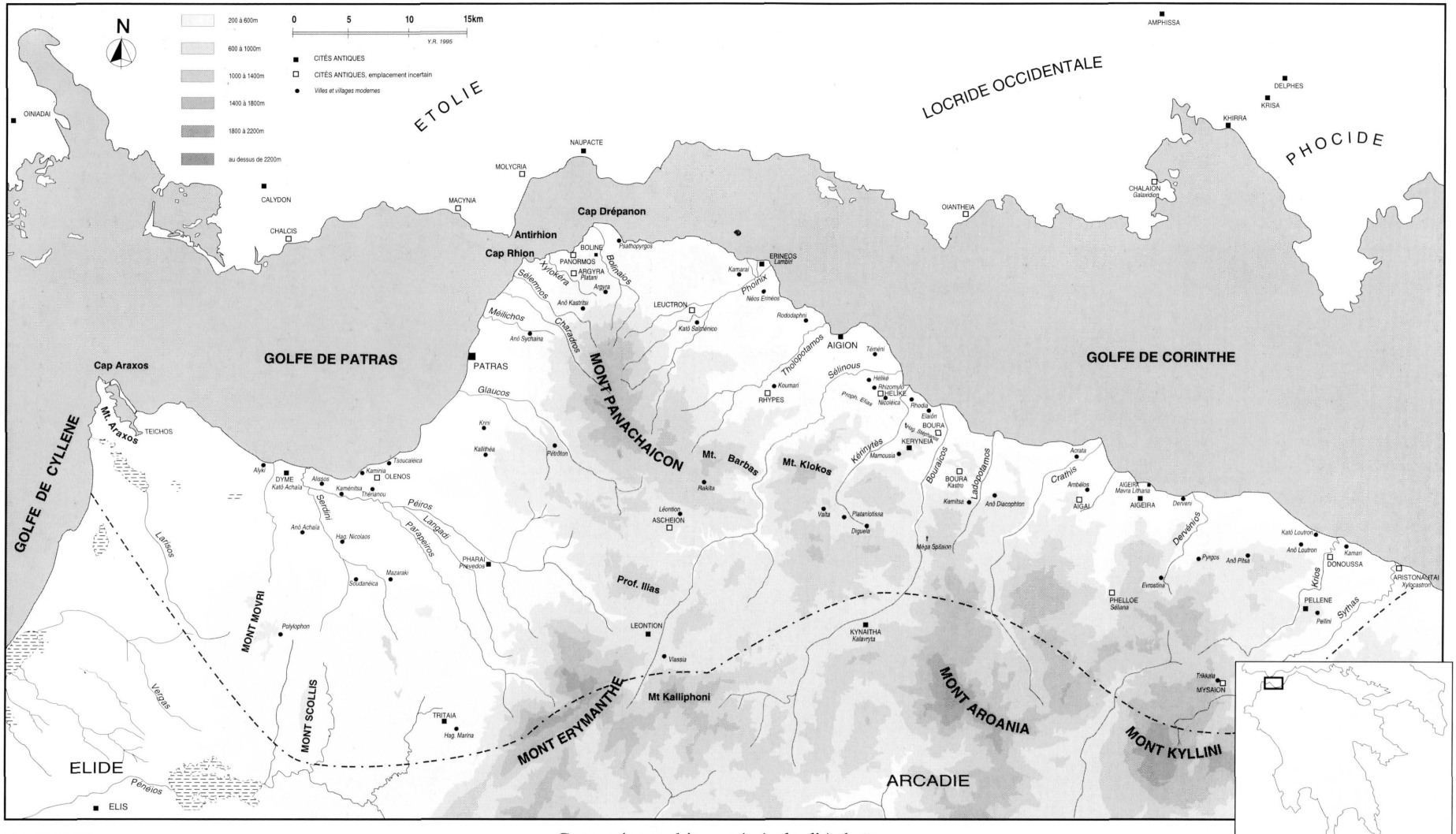

Y. RIZAKIS

Carte géographique générale d'Achaïe.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - TABLE DES MATIÈRES

Πρόλογος - Avant Propos ..... vi - vii

Προσφωνήσεις - Allocutions ..... viii - xi

Josette Renault-Miskovsky
Apport de la palynologie "archéologique" à la connaissance des paysages de la Grèce du Paléolithique à l'Âge du Bronze ..... 1 - 10

Rémi Dalongeville
L'Achaïe : Une région aux paysages fragiles et instables ..... 11 - 20

Eric Fouache
Les preuves géomorphologiques de la mobilité historique du delta de l'Achéloos ..... 21 - 30

Fivos Papadimitriou
Landscape ecology and sustainability of the lands of Achaia: The case of the landscapes of NW Peloponnese ..... 31 - 32

Ανδρέας Ντάρλας
Η Δυτική Αχαΐα στην Παλαιολιθική Εποχή ..... 33 - 42

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου
Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών ..... 43 - 64

Μιχάλης Πετρόπουλος
Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρέικα των Λουσικών ..... 65 - 92

Λάζαρος Κολώνας
Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία Χώρα ..... 93 - 98

Νικόλαος Γιαλούρης
Αχαΐα - Ηλεία ..... 99 -102

Κώστας Ν. Τριανταφύλλου
Περὶ τὴν ὀνοματολογίαν τῆς Δύμης 103-104

Catherine Morgan - Jonathan Hall
Αχαϊκές πόλεις και αχαϊκός αποικισμός 105-112

Μαρία Λακάκη-Marchetti
Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαγιά 113-122

Ἀθανάσιος Δ. Ριζάκης
Τὸ λατρευτικὸν πάνθεον τῆς ἀρχαίας Δύμης: θεοὶ καὶ ἥρωες 123-138

Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος - Γ.Α. Ζάχος
Εντατική επιφανειακή έρευνα στη Δυτική Αχαΐα: μια άλλη προσέγγιση 139-154

Ελένη Σιμώνη - Ανδρέας Ανδρινόπουλος
Η εφαρμογή Γεωγραφικού Πληροφοριακού Συστήματος στην αρχαιολογική έρευνα της Δυτικής Αχαΐας 155-162

Κατερίνα Βαραλέξη
Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι 163-170

Ουρανία Πάλλη
Καμίνια 171-178

Δέσποινα Μιχάλαγα
Τὰ χωριὰ Καμενίτσα καὶ Ἀχαΐὰ στὶς Βενετικὲς πηγές: μία πρώτη ἀναφορά 179-194

Κωνσταντίνος Γ. Πανίτσας
Η οικονομική κατάσταση της ΒΔ Πελοποννήσου στο τέλος του 17ου - αρχές 18ου αιώνα 195-208

Παναγιώτης Γ. Καράμπελας
Η Κάτω Αχαΐα ως πρωτεύουσα του Δήμου Δύμης (1832-1911) 209-214

Περιλήψεις - Résumés 215-221

APPORT DE LA PALYNOLOGIE "ARCHÉOLOGIQUE" À LA CONNAISSANCE DES PAYSAGES DE LA GRÈCE DU PALÉOLITHIQUE À L'ÂGE DU BRONZE

Josette Renault-Miskovsky

La méthode de la Palynologie "archéologique" associe la méthode chimique classique, utilisée pour extraire les spores et les grains de pollen des sédiments géologiques aquatiques ou continentaux, à une méthode d'enrichissement par lévigation en liqueur dense, indispensable pour traiter des sédiments pauvres en matériel sporo-pollinique tels que les sédiments archéologiques.

L'application de cette méthode est illustrée par plusieurs études polliniques réalisées à propos de sites préhistoriques du Sud de la Grèce ; elles mettent en évidence des changements spectaculaires de l'environnement végétal inféodé aux variations du climat, au Paléolithique (Porche de Kitsos, Attique, Grotte de Kalamakia, Péloponnèse), au Néolithique (Site de Néa Nicomédia, Macédoine, Grotte de Fanchthi, Péloponnèse et Grotte de Kitsos, Attique) et à l'Âge du Bronze (Naxos, Cyclades). Ces résultats fragmentaires, comparés aux autres données recueillies pour le Nord de la Grèce au Pléistocène (Ténagi Philippon et Ioannina) et en Crète à l'Holocène (Aghia Galini), contribuent à la reconstitution des paléoclimats et des paléoenvironnements végétaux de l'Homme fossile dans le bassin méditerranéen.

La palynologie

Les espèces végétales étant particulièrement sensibles aux variations de température et aux changements hygrométriques, c'est la Paléobotanique, qui peut certainement le plus fidèlement rendre compte de l'évolution des climats, les paysages restitués, grâce aux spores, aux grains de pollen, aux macrorestes divers (graines, fruits, écorces, charbons...) et aux empreintes, leur étant inféodés.

La Palynologie étudie la forme et la signification des spores et des grains de pollen ; elle permet de connaître les végétaux fossiles et de reconstituer leur histoire.

Les plantes produisent chaque année des milliers de spores et de grains de pollen, dont la plupart sont perdus pour la reproduction et sont transportés à la surface du sol par différents vecteurs : le vent, l'eau, les insectes, les mammifères et même l'homme. En prélevant des sédiments dans un site, le paléobotaniste récolte donc en même temps la pluie pollinique qui y est intégrée.

Les principaux matériaux propices à l'analyse pollinique sont les dépôts assurant une bonne conservation des grains de pollen : tourbières, sédiments lacustres et marins... Les sédiments archéologiques sont aussi particulièrement utiles aux études paléoclimatiques. Les restes humains, les objets manufacturés et le degré d'évolution des faunes qu'ils contiennent, permettent de bien les situer dans le temps. Les études paléomagnétiques et les différentes méthodes radiométriques de datations absolues apportent encore plus de précisions au cadre chronologique de l'ère quaternaire, qui correspond en Europe, à la période contemporaine de l'Homme préhistorique, entre environ 1 million d'années et l'actuel.

Certains échantillonnages sont également parfois nécessaires dans des milieux spéciaux tels que : sépultures, vases à offrandes, enduit ou contenu de momies... pour essayer de mettre en relation un éventuel dépôt végétal avec une pratique culturelle, voire rituelle.

La préparation des échantillons dépend de la composition minéralogique du sédiment, mais le principe de base de la méthode la plus couramment employée et appelée méthode chimique classique, consiste à éliminer par tamisage puis par dissolution dans des acides et des bases, les matières minérales et organiques enserrant les spores et les grains de pollen.

La méthode de la Palynologie "archéologique", associe la méthode chimique classique, à une méthode d'enrichissement par lévigation en liqueur dense, indispensable pour traiter des sédiments pauvres en matériel sporo-pollinique tels que les sédiments archéologiques.

Ce sont les extraordinaires propriétés de la membrane entourant les grains, ou exine, qui lui permettent de résister à toutes les agressions chimiques inhérentes aux méthodes de préparation, mais aussi de se conserver presque indéfiniment au cours des temps géologiques à l'abri des oxydations et c'est la structure du grain, sa taille, sa forme, la disposition, le type et le nombre des ouvertures germinales, ou apertures, ainsi que la description de la sculpture de l'exine qui conduisent à l'identification au microscope d'une famille végétale, d'un genre ou même d'une espèce. En effet, à chaque espèce végétale correspond un type de grain qui est déterminé par comparaison avec un grain actuel, les spores et les grains de pollen n'ayant pas évolué depuis l'établissement des flores aujourd'hui installées à la surface du globe.

Après leur détermination au microscope, les grains fossiles sont comptés. Des calculs statistiques permettent de ramener les proportions des différentes catégories par rapport au nombre total de grains inventoriés. C'est l'analyse pollinique par niveau.

Chaque spectre par niveau est relié à son voisin, et il est ainsi établi un diagramme pollinique qui rassemble toutes les courbes d'évolution des différentes espèces à travers la séquence, y compris une courbe globale qui permet d'évaluer à chaque niveau la proportion du couvert arboréen (AP : Arboreal Pollen), par rapport à la strate herbacée (NAP : Non Arboreal Pollen).

Partant du principe que la courbe générale des pourcentages de pollen d'arbres par rapport aux pourcentages de pollen d'herbacées témoigne, dans les régions européennes de basse et de moyenne altitude, de l'importance du boisement par rapport aux espaces découverts, le diagramme pollinique rend compte d'une succession de paysages soumis à l'évolution des climats.

Ainsi la palynologie a largement participé à l'élaboration du cadre chronostratigraphique et climatologique de l'ère quaternaire contemporaine de l'arrivée et de l'évolution de l'Homme en Europe ; elle contribue donc aussi à la connaissance du paléoenvironnement de l'Homme fossile.

Études palynologiques en Grèce

Évolution de la végétation et des climats durant la dernière glaciation, dans le Nord de la Grèce

Dans le diagramme établi à partir de l'analyse des sédiments glaciaires (et post-glaciaires) de Ioannina (Bottema, 1967), une séquence antérieure à 40 000 BP ± 1 000 enregistre certainement une partie des fluctuations climatiques du début de la dernière glaciation au Nord-Ouest de la Grèce. On y remarque notamment l'alternance d'une période froide et sèche caractérisée par un fort pourcentage d'Armoises, de Chénopodiacées et de Graminées, avec une période plus tempérée et humide, qui voit une recrudescence des arbres tels que : *Pinus, Abies, Carpinus betulus, Carpinus orientalis* type *Ostrya* et *Fagus* ; cette seconde période va en se refroidissant à partir de 40 000 BP : les courbes des arbres décroissent et les steppiques reprennent de l'importance.

Le travail important réalisé à Ténagi Philippon II dans le Nord de la Grèce (Wijmstra, 1969), a permis à l'auteur la construction d'un diagramme couvrant une immense période allant du Riss-Würm à la fin de l'Holocène.

La végétation éémienne est caractérisée par trois épisodes forestiers qui sont successivement : une chênaie à Charmes, une forêt de Pins (*Pinus* cf. *nigra* et *Pinus* cf. *silvestris*) où se mêlent quelques Chênes et enfin une forêt ouverte dans laquelle le Chêne, le Genévrier et le Pistachier sont présents.

Durant les épisodes froids du Würm, la végétation est très ouverte ; les espaces découverts sont envahis par les Armoises et les Chénopodiacées au milieu desquelles émergent parfois quelques Pins (cf. *nigra*) et quelques Genévriers.

Nous remarquons que les oscillations climatiques ayant interrompu le Würmien ancien sont plus tempérées que celles qui se manifestent dans le Würmien récent. Les arbres qui réapparaissent appartiennent à la forêt tempérée (voire méditerranéenne) ; ils disparaissent pour la plupart durant le Würmien récent et ne se développent de nouveau qu'à la fin du Tardi-glaciaire.

Les pollens extraits des sédiments de la coupe de Ténagi Philippon II mettent en évidence, pour la période fin Atlantique et Sub-boréale, l'implantation d'une forêt claire à Chênes, mêlés à l'Ostrya et relayés en altitude par les Sapins. La latitude ne permet pas à cet endroit le développement des taxons méditerranéens réduits à quelques Pistachiers. Les Herbacées sont peu développées et ce sont les Graminées qui dominent.

Histoire de la végétation holocène de la Crète

L'histoire de la végétation holocène de la Crète est connue grâce à l'analyse pollinique d'un sondage dans l'embouchure de la rivière près de Agia Galini, sur la côte sud (Bottema, 1980). Le diagramme évoque une forêt presque essentiellement constituée par le Pin et la Chênaie caducifoliée. Il couvre une période de temps comprise entre 10 090 BP et 4 650 BP. Le 1/4 inférieur du spectre est dominé par le Pin et les 3/4 sus-jacents sont surtout représentés par la Chênaie (*Quercus cerris*). À la base, les herbacées sont rares ; ce sont surtout des Graminées. Ensuite elles sont relayées par les Ombellifères, les Cichoriées et par les Chénopodiacées au sommet du diagramme. L'importance des espaces découverts est attestée par la courbe régulière des asphodèles. La représentation des essences méditerranéennes est relativement peu importante par rapport à l'actuelle ; ce sont surtout : *Quercus t. coccifera, Pistacia, Vitis.* Les Graminées de type cerealia et certaines plantes rudérales comme le genre *Plantago t. lanceolata* sont présentes presque tout au long du diagramme, mais il est difficile de mettre cette association directement en relation avec une éventuelle activité agricole. L'analyse met donc en évidence une végétation très arborée où les taxons méditerranéens sont moins abondants et moins variés que de nos jours.

En comparaison avec cette étude, il convient d'annoncer la prochaine publication sur l'environnement végétal du site littoral minoéen de Malia (J. Renault-Miskovsky et R. Dalongeville).

Études palynologiques des sites archéologiques en Grèce

La palynologie des sites archéologiques grecs concerne essentiellement des occupations néolithiques ou de l'Âge du Bronze.

Il faut cependant citer l'étude relative à la coupe paléolithique située sous le porche de la grotte de Kitsos (Laurion), qui a permis de mettre en évidence la végétation et les climats durant la dernière glaciation en Attique (Renault-Miskovsky, 1981) (Fig. 1).

Dans les échantillons de base, seul le Pin maritime émerge d'une strate herbacée essentiellement constituée de Composées, mais dans les échantillons supérieurs, le pourcentage de pollens de Pins a considérablement augmenté ; il est passé de 4 à 30 %, puis de 30 à 70 %. La découverte dans le sédiment de nombreuses pollinies accolées les unes aux autres prouve bien que les pollens n'ont pas été transportés de très loin, mais que le Pin maritime poussait aux abords de la grotte ; s'y associaient quelques arbres caducifoliés constituant la chênaie mixte et ses compagnes (*Quercus t. pedunculata, Carpinus betulus, Tilia, Ulmus* et *Acer*) ; ces essences peu nombreuses devaient se cantonner en contrebas le long de la vallée, alors que les taxons plus thermophiles ou méditerranéens (*Quercus t. ilex*, Oléacées t. *Phillyrea, Pistacia, Buxus* et les Cupressacées) occupaient vraisemblablement les zones de refuge les mieux exposées le long de la pente conduisant au gisement. Cet essai de reconstitution de paysage, fondé sur le balance-

1

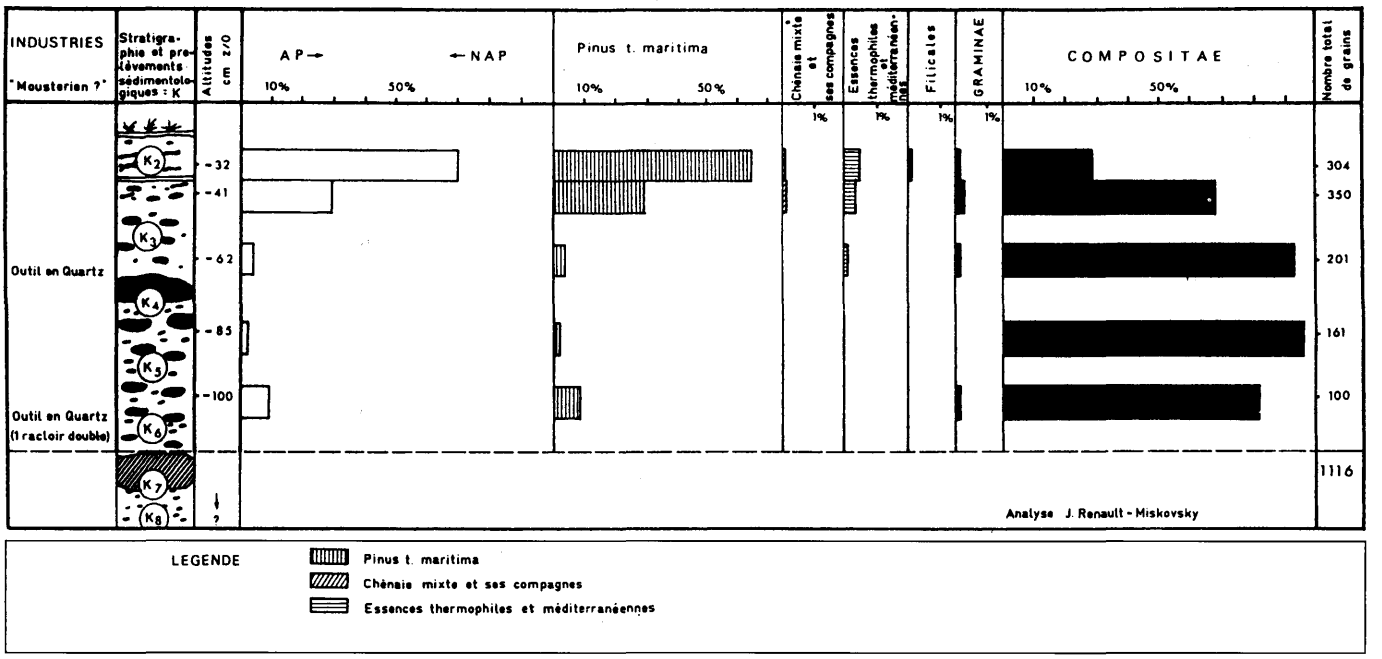

Fig. 1.
Kitsos, Laurion. Coupe I. Extérieur de la grotte, S, E, 4, $A_{II}a_1$.

ment et la répartition de trois types de groupements végétaux, n'est pas sans rappeler ceux qui ont été décrits en Provence et en Languedoc méditerranéen pour les différentes périodes du Paléolithique inférieur et moyen. On observe, entre autres, le même télescopage de la végétation par le Pin, à travers les analyses polliniques des sédiments du Würmien ancien dans le Midi méditerranéen français (Renault-Miskovsky, 1972).

Rappelons également, les études polliniques actuellement entreprises sur le gisement moustérien de Kalamakia (Areopolis) dans le Péloponnèse.

La grotte de Kalamakia s'ouvre à 2 m 30 au-dessus du bord de la mer en contrebas du plateau d'Areopolis, au Nord-Est du golfe de Messénie dans le Péloponnèse. Le remplissage quaternaire épais de environ 7 mètres comprend 7 ensembles stratigraphiques :

- un plancher stalagmitique inférieur (ensemble stratigraphique I)
- une plage tyrrhénienne (ensemble stratigraphique II)
- des sables dunaires (ensemble stratigraphique III)
- des cailloutis à matrice sablo-argileuse (ensemble stratigraphique IV)

Genres et familles	Lame 1	%	Regroupements écologiques en % [1]
Pinus	9	2,23	*Pinus* : 2,23
Betula	2	0,49	
Alnus	5	1,24	Caducifoliés
Quercus t. ped.	24	5,97	("tempérés") : 9,65
Quercus sp	1	0,24	
Carpinus	1	0,24	
Ulmus	3	0,74	
cf. *Fraxinus*	1	0,24	Ligneux méditer-
Hedera	2	0,49	ranéens : 59,68
Quercus t. *ilex*	15	3,73	
Phillyrea	76	18,90	
Olea	39+1 pollinie=40	9,95	
pistacia	10	2,48	
Rhamnus	99	24,62	
AP	288	71,56	71,56
Poaceae	11	2,76	
Asteraceae :			
Cichoriae	1	0,24	
Anthemidae	7	1,74	
Artemisia	1	0,24	Herbacées ubiquistes : 19,83
Apiaceae	2	0,49	
Boraginaceae	5	1,24	Steppiques : 2,46
Brassicaceae	18	4,47	
Fabaceae	21	5,22	Méditerranéennes : 0,49
Labiaceae t. 6	2	0,49	
Labiaceae t. 3	1	0,24	Hygrophiles : 1,97
Liliaceae	4	0,99	
Malvaceae	1	0,24	
Ranunculaceae	8	1,99	
Rosaceae	1	0,24	
Urticaceae	5	1,24	
Ericaceae	3	0,74	
Ephedra	1	0,24	
Potamogeton	6	1,48	
cf. *Calla palustris*	1	0,24	
Polypodium	1	0,24	
NAP	100	24,75	24,75
Indéterminés	14	3,48	
Total des grains	402		
Total des taxons	34		

Tableau 1. Résultats du comptage des grains de pollen sur une lame du plancher stalagmitique inférieur (ensemble stratigraphique I) du site de Kalamakia.

- des éboulis (ensemble stratigraphique V)
- des limons argileux lités (ensemble stratigraphique VI)
- un plancher stalagmitique supérieur (ensemble stratigraphique VII)

Les niveaux archéologiques sus-jacents au plancher stalagmitique de base contiennent les éléments d'une industrie moustérienne. Le plancher stalagmitique inférieur a été daté ($^{234}U/^{238}U$) de 95 000 ± 6 000 (de Lumley, Darlas et coll., 1995) ; un fragment isolé a aussi été daté de 109 000 ± 13 000/11 000. Ces dates permettent d'attribuer la formation du plancher au stade isotopique 5.

L'étude pollinique de ce plancher (Renault-Miskovsky, *in* de Lumley, Darlas et coll., 1995) évoque un paysage forestier (Tableau 1).

En effet, AP atteint presque 72 %.

Ce sont les ligneux méditerranéens qui dominent le couvert arboré bas, où se côtoient le Chêne vert (ou, et, Kermès), les Filarias, l'Olivier sauvage, les Pistachiers et surtout le Nerprun (près de 25 %). Cette association méditerranéenne typique témoigne incontestablement d'un climat tempéré-chaud à longue sécheresse estivale.

Les grands arbres caducifoliés (près de 10 %), tels que le Bouleau, l'Aulne, le Chêne de type pédonculé, le Charme, l'Orme, peut-être le Frêne, auxquels il faut associer le Lierre, ont vraisemblablement constitué la ripisylve la plus proche.

Le Pin (2,23 %), dont le pollen est bon voilier, ne fait vraisemblablement pas partie de l'environnement immédiat.

Les herbacées sont pour la plupart ubiquistes. Il faut cependant noter la présence de quelques taxons steppiques avec les Astéracées (dont l'Armoise) et *Ephedra*. Les labiées (du type 6, c'est-à-dire du type lavande) font partie de l'association méditerranéenne. La spore de filicale provient certainement du sous-bois à caducifolés et les deux genres hygrophiles *Potamogeton* (Potamot) et cf. *Calla palustris* (Calla des marais) ont pu séjourner dans des petites mares saisonnières au-dessus du plateau et s'infiltrer dans le karst.

Cette végétation correspond à un climat tempéré-chaud certainement plus humide que l'actuel. Si l'on se réfère au contexte chronostratigraphique du remplissage de la grotte de Kalamakia, la période individualisée par l'analyse pollinique doit appartenir au stade isotopique 5 ou à un stade impair antérieur. En effet, l'absence de relictes tertiaires au sein du paysage n'exclut pas l'hypothèse d'une période tempérée-chaude plus ancienne (stades 7, 9...) car il a déjà été remarqué que, en domaine karstique méditerranéen, la rareté ou l'absence des relictes est très certainement liée à un problème édaphique (Cattani et Renault-Miskovsky, 1989).

Les limons argileux lités de l'ensemble stratigraphique VI ont également fait l'objet d'une recherche palynologique mais les grains de pollen sont rares, mal conservés et ne reflètent que peu de taxons.

S'il est vrai que la lecture de plusieurs lames pour chaque échantillon fait finalement apparaître le nombre de 100 grains, à la limite de la validité statistique, il est absolument impensable, d'après l'aspect des quelques grains conservés, d'obtenir pour chaque niveau, plus des 20 genres ou familles différents, obligatoirement associés pour reconstituer une image, à peu près fidèle de la végétation. Nous savons en effet que les pollens de Pin (bon voilier), d'Aulne, de Graminées (ou Poacées), Anthémidées, Armoises et Caryophyllées... sont les grains parmi les plus résistants aux oxydations au sein de la pluie pollinique fossile et actuelle. Ils sont d'autre part faciles à déterminer, même sur un petit fragment. Ces remarques biaisent donc totalement les résultats qui pourraient être interprétés en terme de paysage steppique.

Les autres niveaux du remplissage de la grotte de Kalamakia sont en cours d'étude pollinique (V. Lebreton). Les résultats devraient nous conduire à une meilleure connaissance de l'évolution de la végétation et du climat durant les stades 5 et 4 dans le Péloponnèse.

Les autres études archéo-polliniques intéressent des sites néolithiques en Macédoine, en Attique et dans le Péloponnèse et des stations de l'Âge du Bronze réparties sur l'île de Naxos dans les Cyclades

La végétation de la plaine macédonienne près de Néa Nikomédia

Le site néolithique de Néa Nikomédia, localisé entre 800 et 900 mètres dans la plaine alluviale des rivières Haliakmon et Axios, a donné lieu à des analyses polliniques qui concernent surtout le début du Néolithique, les sédiments contemporains du Néolithique récent étant très pauvres en pollens (Dimbleby *in* Rodden, 1962). La représentation des arbres qui sont principalement le Pin, la Chênaie, l'Aulne, le Sapin et le Noisetier est très faible. La détermination de 24 charbons de bois recueillis dans les foyers atteste cependant, à proximité de la

station, la présence de : *Quercus, Arbustus* sp., *Fraxinus* sp., *Acer* sp., *Cercis* sp., *Castanea* sp., type *Rosaceae, Corylus* sp., *Pinus* sp. probable ; Miss Western (*in* Rodden) attribue ce groupement arbustif à un maquis méditerranéen. Mais l'ensemble de la plaine semble, d'après le spectre pollinique, surtout recouvert par une végétation ouverte dominée par les Liguliflores et les Graminées. Il faut surtout noter le pourcentage élevé des pollens de Céréales, qui doit être associé aux premières traces de cultures en Macédoine, pour une date C 14 de 6 220 BC ± 150.

Climats et paysages en Attique au Néolithique, autour de la grotte de Kitsos (Laurion)

L'un des diagrammes (Fig. 2) couvrant les dépôts post-glaciaires est particulièrement homogène et permet de penser que, pendant la période néolithique et durant plus de 1 000 ans, le paysage entourant la grotte de Kitsos a été identiquement découvert. Seuls quelques bouquets de Pins et de plantes ligneuses méditerranéennes semblent émerger au milieu d'une vaste prairie d'Herbacées, où les Cichoriées et les "mauvaises herbes" prédominent. Ce paysage déboisé peut être le fait d'un climat assez chaud et sec, certainement plus sec que l'actuel, mais on peut songer aussi à une action anthropique. La présence de Céréales et l'abondance des ossements de chèvres et de porcs dans les mêmes sédiments expliqueraient en effet très bien un déboisement intensif et volontaire par l'homme en vue de l'élevage et de la culture. Les deux hypothèses ne s'opposent pas (Renault-Miskovsky, 1981).

Le paysage au Néolithique dans le Péloponnèse, autour de la grotte de Franchthi

Il est naturellement facile de mettre en parallèle les résultats de l'analyse pollinique des sédiments néolithiques (Néolithique Moyen et Néolithique Récent) de Kitsos avec les données des analyses effectuées sur les sédiments du même âge ("Late Neolithic" et "Final Neolithic") déposés dans le gisement de Franchthi dans la presqu'île du Péloponnèse (Sheehan, 1979). Les résultats reconstituent l'image d'un maigre couvert forestier composé de Pins et de quelques essences méditerranéennes (Chêne vert, *Olea, Phillyrea* et Cupressacées), les pourcentages des nombres de grains arboréens comptés ne dépassant pas 5 %. Les Herbacées sont

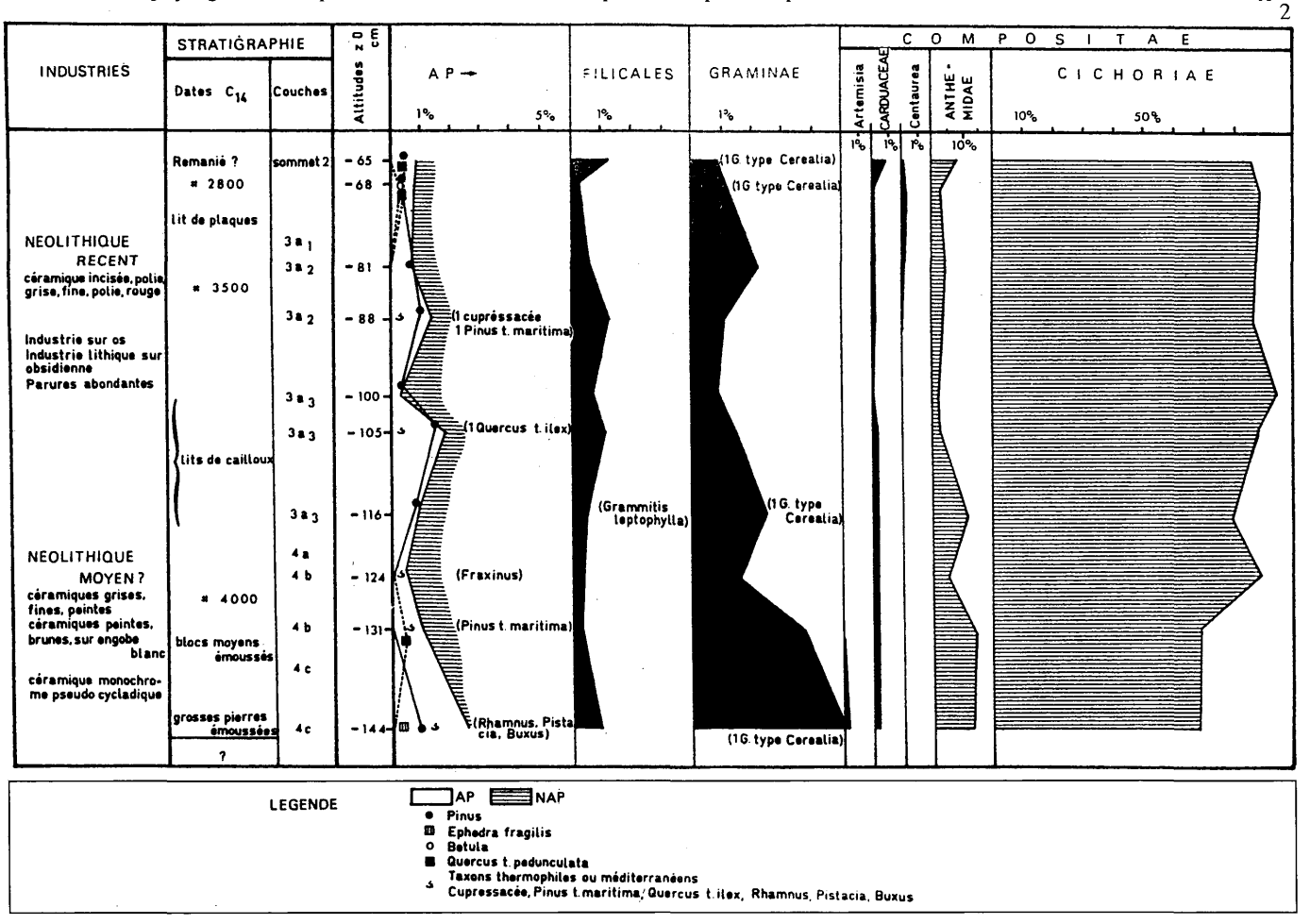

Fig. 2.
Kitsos, Laurion.
Sondage 1 BI C_{10}.
2

largement dominantes ; ce sont surtout des Composées (Cichoriées, Anthémidées), quelques Graminées, Chénopodiacées et Polygonacées. Nous sommes donc à Franchthi comme à Kitsos, à la même époque, en présence d'un paysage découvert dû, vraisemblablement, à la fois au même climat sec et à un déboisement en vue, ici de l'élevage du mouton.

Les paysages de l'île de Naxos depuis le Bronze Ancien. Quelques exemples : les sites d'Azalas, de Grotta et de Kastraki

Azalas

Le site d'Azalas est situé au Nord de Moutsouna, sur la côte est de l'île, dans une terrasse fluviatile récente. Il n'y a aucun indice d'horizons différents dans la coupe. Cependant quelques tessons et quelques obsidiennes ont été récoltés à son sommet. Nous avons donc fait deux prélèvements, l'un à 30 cm au-dessous de la surface (Azalas haut) et l'autre 50 cm plus bas (Azalas bas). Les sédiments se seraient déposés à la fin de l'époque paléochrétienne (environ entre le IIIe siècle et le VIIe siècle ap. J.-C.).

L'analyse pollinique n'apporte aucune précision sur l'âge du dépôt, mais elle met en évidence un paysage extrêmement découvert dans lequel il faut surtout noter la présence de quelques Pins et de quelques Cupressacées. Les herbacées sont dominées par les Composées. L'identification d'une céréale et des plantes rudérales peut témoigner d'une action anthropique à proximité du site. La présence de l'Asphodèle va dans le sens de la désertification.

Actuellement, la région de Moutsouna est très dénudée surtout au niveau du littoral qui est recouvert de *Poterium spinosum*, de petits *Pistacia lentiscus* rabougris et de Composées dominées par les chardons ; quelques Chênes kermès s'accrochent aux rochers face à la mer. Il faut remonter entre Apirathos et Filoti pour retrouver des groupements arboréens à Pins et à Chênes (Chênes pubescents et Chênes verts). Il semble donc que, entre le IIIe et le VIIe siècle ap. J.-C., la région de Azalas ait été déjà très déboisée.

Grotta

La station est située près de Naxos, sur la côté ouest de l'île. La stratigraphie a été décrite par R. Dalongeville. Le substrat est un conglomérat à chailles. La couche 2 (dans laquelle ont été effectués les prélèvements A_1 et A_2) est un dépôt de haut de plage qui remonte jusqu'à 1,75 m au-dessus du niveau actuel de la mer. La couche 3 (prélèvements B_1 et B_2) renferme des coquillages qui ont été consommés par l'homme à proximité de la plage ; elle contient en outre de nombreux tessons du Bronze Ancien. La couche 4 (prélèvement C) contient des tessons mycéniens, mais elle a été remaniée à une date récente (Fig. 3).

La composition floristique des cinq spectres est très homogène (Tableau 2). Les arbres sont très peu représentés ; les Pins font toujours partie d'un paysage certainement lointain ; à proximité du site croissent les espèces méditerranéennes (*Quercus t. ilex, Pistacia, Oléacées t. phillyrea*, Cupressacées) et quelques taxons caducifoliés thermophiles proviennent vraisemblablement d'une ripisylve proche.

La strate herbacée très riche témoigne d'une pelouse largement étalée sur un bord de mer alors retiré plus au Nord et battu par le vent.

L'examen détaillé laisse cependant supposer que les prélèvements A_1 et A_2 ne sont peut-être pas contemporains ; il est plus aisé d'admettre la succession des dépôts dans l'ordre suivant : A_1 B_1 A_2 B_2 C.

Cette hypothèse entraîne une très légère modification dans la stratigraphie proposée par R. Dalongeville, mais elle va dans le sens d'une dégradation progressive de la végétation, de la base des dépôts, qui seraient antérieurs au Bronze Ancien, à la couche C, qui correspondrait à un remaniement proche de l'actuel.

Actuellement, de vastes étendues de Salicornes (Chénopodiacées ligneuses et halophiles) recouvrent les pelouses surplombant le site. Des groupements de *Poterium spinosum* associés à d'autres ligneux épineux méditerranéens prennent le relais sur les

Fig. 3.
Coupe de Grotta (d'après R. Dalongeville).
2: Ravinement par plage peu grossière. Cordon de plage.
3: Couche de coquillages (accumulation humaine) et tessons du Bronze Ancien.
4: Couche récemment remaniée à tessons mycéniens.
5: Replat d'érosion taillé par la mer.
6: Cordon de plage actuel.

3

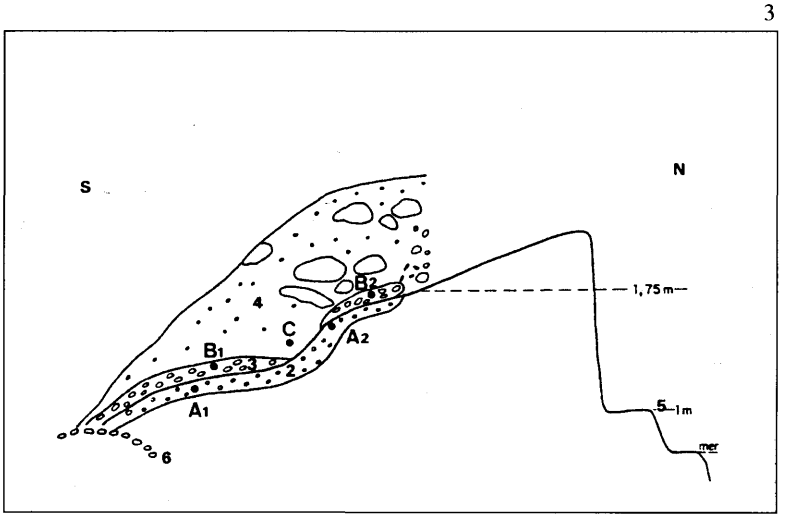

collines. Les vallées les plus proches sont soulignées par les Lauriers roses et les Platanes dont les pollens manquent dans nos analyses. Il semble donc qu'au Bronze Ancien le paysage ait été légèrement différent : il était à peu près aussi découvert, mais les Pins étaient certainement plus nombreux dans la région de Naxos ; les vallées étaient vraisemblablement plus riches en essences arboréennes caducifoliées thermophiles, actuellement remplacées par les Lauriers roses et les Platanes.

Kastraki

Située au Sud-Ouest de l'île, sur la côte occidentale, la coupe de Kastraki montre un habitat du Bronze Ancien reposant sur des dépôts de plage fossile (Fig. 4).

Les résultats préliminaires de l'analyse pollinique concernent les couches 2 (prélèvements A_1), 4 (prélèvement B_1), 5 (prélèvements C_1 et D_1) et 6 (prélèvement E_1) (Tableau 3).

Ils mettent en évidence, à tous les niveaux, un paysage très découvert, proche de celui qui a été évoqué à travers les spectres de Grotta ; seul le pourcentage de pollens de Pin fait monter le taux des arbres dans l'échantillon supérieur ; or il faut souligner qu'actuellement, quelques Pins poussent encore à proximité du site couronné de formations à *Poterium*, à *Carpobrotus* et à Tamaris.

Notons aussi la découverte à Kastraki, d'une Loranthacée de type *Arcenthobium* qui parasite couramment le Genévrier. Cette présence est peut-être en rapport avec la prolifération des Genévriers dans la région de Kastraki, qui forment aujourd'hui, au Sud de la localité, une véritable forêt.

Si l'on se réfère aux travaux sur la flore des Cyclades de K.H. Rechinger (1955), il semblerait donc bien établi, à partir de ce premier travail, que durant l'Âge du Bronze et plus particulièrement durant le Bronze Ancien, le paysage ait été assez proche du paysage actuel.

Les seuls arbres qui semblent constants sont le Pin, le Genévrier et quelques essences méditerranéennes comme le Pistachier.

La strate herbacée est particulièrement riche et caractéristique des stations de bord de mer.

Il faut noter que les plantes cultivées, telles que les Céréales, sont extrêmement rares. Par contre les rudérales, toujours présentes, sont naturellement en relation avec la présence des habitats préhistoriques.

Conclusions

Cet inventaire des études polliniques réalisées sur les sédiments quaternaires de la Grèce est encourageant car il met en évidence l'intérêt de la palynologie pour la connaissance des paléoclimats et des paléoenvironnements végétaux contemporains de l'Homme fossile dans cette partie du bassin méditerranéen ; mais en même temps, il témoigne des carences qui subsistent, à la fois stratigra-

Genres et familles	A_1	B_1	A_2	B_2	C
Pinus sp.	8,06	1,32	4,38	0,92	0,52
Pinus t. maritima		0,44		0,61	0,69
Corylus				0,30	
Ulmus				0,61	
Carpinus					0,17
Quercus t. pedunculata				0,92	
Fraxinus	1,6			0,30	
Quercus t. ilex				0,30	
Oléacées *t. phillyrea*	1,6	0,44			
Pistacia				0,30	
Cupressacées	3,2	0,44	0,79	1,23	
AP	14,5	2,65	5,17	5,53	1,39
Graminées	20,96	0,88	0,39	2,46	1,21
Artemisia				0,30	0,17
Cichoriées	32,25	88,49	47,41	61,53	86,95
Carduacées	4,83	1,32	3,18	2,15	0,34
Anthémidées	8,06	0,44	11,15	9,23	3,13
Centaurea	1,6	0,44	1,99		
Caryophyllées	1,6			1,53	0,34
Chénopodiacées	4,83	0,44		6,76	2,43
Ombellifères			1,19		0,17
Crucifères			7,56	3,38	
Plantago	1,6		0,39		
Rumex		0,44			
Rubiacées					0,17
Renonculacées	1,6	0,44	0,39	0,30	
Thalictrum				0,30	
Malvacées				0,61	0,17
Borraginées			4,78		
Thyméléacées					0,17
Légumineuses	3,2	0,44	13,54	2,76	
Asphodelus			0,39		
Liliacées				0,30	0,17
Labiées *t. Lamnium*				0,61	
Labiées *t. Lavendula*				0,92	
Cypéracées	1,6			0,30	0,34
Urticacées	1,6				
Urtica t. pilulifera				0,30	
Plantes aquatiques				0,30	
Polypodium					0,17
Spores monolètes		1,76	0,79		1,56
Spores trilètes		2,65	1,59	0,30	0,86
NAP	85,48	97,34	94,82	94,46	98,60

2

Tableau 2. Analyse pollinique des sédiments de Grotta.

phiques, chronologiques et régionales. En effet de vastes territoires restent complètement inexplorés ; d'autre part, un programme de datation est indispensable, car il est bien évident que les analyses polliniques ne peuvent être bien interprétées que si elles sont étayées par une échelle chronologique à la fois relative et "absolue" et intégrées à des résultats pluridisciplinaires.

Josette Renault-Miskovsky
Directeur de Recherche
au Centre National de la Recherche Scientifique

BIBLIOGRAPHIE

Bottema, S., 1967 : "A Late Quaternary Pollen Diagram from Ioannina, North-Western Greece", *Proceedings of the Prehistoric Society* 33, 26-29.

Bottema, S., 1980 : "Palynological Investigations on Crete", *Review of Palaeobotany and Palynology* 31, 193-217.

Cattani, L., Renault-Miskovsky, J., 1989 : "La réponse des végétations aux variations climatiques quaternaires autour des sites archéologiques du Sud de la France et du Nord-Est de l'Italie", *Il Quaternario* 2, 147-170, 6 fig., 5 tabl.

Debazac, E.F., Mavrommatis, C., 1974 : *Les grandes divisions écologiques de la végétation forestière en Grèce continentale, Bull.Soc.Bot.*, France.

Dimbleby, G.W., 1962 : "Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedia, Greek Macedonia (1961 Season). Pollen Analyses", *in* R. Rodden, *Proceedings of the Prehistoric Society* 28, 267-288.

Quezel, P., Katrabassa, M., 1974 : *Premier aperçu sur la végétation de Chelmos (Péloponnèse), Rev.Biol. Écol.Méditerr.* 1.

Rechinger, K.H., 1955 : "Zur Flora den Kykladen", *Österrreichische Akademie der Wissenschaften* 92, 15-21.

Renault-Miskovsky, J., 1972 : *Contribution à la paléoclimatologie du Midi méditerranéen pendant la dernière glaciation et le Postglaciaire, d'après l'étude palynologique du remplissage des grottes et abris sous-roches, Bulletin du Musée d'Anthropologie de Monaco,* no 18, 210 p.

Renault-Miskovsky, J., 1981 : "Analyse pollinique des sédiments de la grotte de Kitsos (Lavrion, Grèce)", *Recherche sur les grandes civilisations. Synthèse no 7 : La grotte préhistorique de Kitsos,* Éditions ADPF, École Française d'Athènes, 633-655.

Renault-Miskovsky, J., 1983 : "Les connaissances

3

Genres et familles	A_1	B_1	C_1	D_1	E_1
Pinus sp.	0,42			0,46	3,28
Pinus maritima					0,72
Carpinus				0,23	
Quercus sp.		0,71			
Quercus t. ilex	0,42		0,22		
Pistacia	0,42				0,36
Cupressacées	0,87			0,23	1,45
AP	2,13	0,71	0,22	0,92	5,83
Graminées	0,42		1,13	0,23	0,36
Cichoriées	89,36	91,07	90,70	92,37	72,99
Anthémidées	5,95	3,57	4,08	3,00	11,31
Carduacées	0,42	1,78	1,36	1,38	0,36
Artemisia		0,35			
Centaurea				0,46	0,36
Caryophyllées			0,22		0,36
Chénopodiacées			0,22		0,36
Crucifères				0,23	0,72
Renonculacées				0,23	
Malvacées		1,42	0,66	0,46	0,36
Ombellifères					0,72
Rubiacées			0,22		
Labiées			0,22		
Urticacées	0,42			0,23	
Plantago			0,22		
Liliacées		0,35			
Ephedra fragilis	0,42				0,72
Thalictrum					1,45
Thyméléacées t. *Daphnea*				0,23	
Plombaginée t. *Armeria*					0,36
Cypéracées	0,42				0,36
Loranthacée t. *Arcenthobium*					1,09
Fougères monolètes	0,42		0,22		1,09
Polypodium		0,35			
Spores trilètes		0,35	0,45	0,23	1,09
NAP	97,86	99,28	99,77	99,07	94,16

Tableau 3.
Analyse pollinique des sédiments de Kastraki.

4

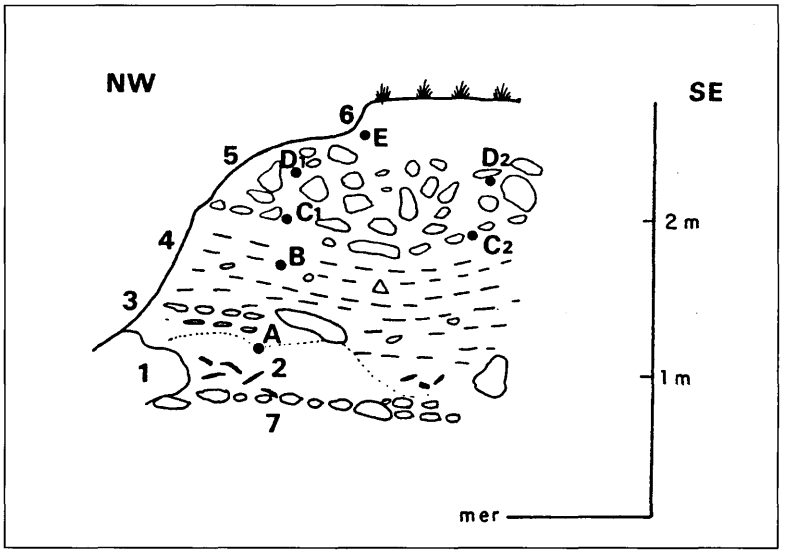

Fig. 4.
Coupe de Kastraki (d'après R. Dalongeville).
1: Substratum cristallin.
2: Dépôt marin de plage.
3: Horizon pierreux.
4: Dépôt sablo-terreux (quelques pierres et quelques tessons).
5: Mur. Tessons et coquilles d'Hélicidés.
6: Dépôt sablo-terreux à tessons.
7: Plage actuelle. Cordon très grossier.

actuelles sur les végétations et les climats quaternaires de la Grèce, grâce aux données de l'analyse pollinique", *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Actes de la table ronde : Les Cyclades antiques, R.C.P. 583, 11-12-13 mars, Dijon,* Éditions du CNRS, 99-109.

Renault-Miskovsky, J., 1991 : *L'environnement au temps de la Préhistoire. Méthodes et modèles*, 2ème édition, Paris, 200 p., 68 fig.

Renault-Miskovsky, J., 1992 : "La palynologie du Quaternaire européen : Chronostratigraphie-paléoclimatologie et paléoenvironnement de l'homme fossile", *in À propos du Quaternaire en Europe. Géochronique* no 44, BRGM et SGF, p. 21, 3 fig.

Renault-Miskovsky, J., Petzold, M., 1989, 1992 : *Spores et Pollen,* Édition La Duraulié (1989), Delachaux et Niestlé (1992), 356 p., 270 fig.

Renault-Miskovsky, J. (collaboration avec H. de Lumley et A. Darlas), 1994 : "Grotte de Kalamakia (Areopolis, Péloponnèse)", *BCH* 118, 535-559.

Sheehan, M., 1979 : *The Late Glacial and Post-glacial Vegetational History of the Argolid Peninsula, Greece*, Ph.D. diss., Indiana University.

Wijmstra, T.A., 1969 : "Palynology of the First 30 Meters of a 120 m Deep Section in Northern Greece", *Acta Bot. Neerl.*, 18-4.

L'ACHAÏE : UNE RÉGION AUX PAYSAGES FRAGILES ET INSTABLES

Rémi Dalongeville

La région de Patras présente une forte individualité : arrière-pays aux montagnes élevées, puissant front montagneux plus ou moins éloigné de la côte, grands cours d'eau qui ont profondément modifié le littoral et sa plaine. Le littoral est avant tout le contact entre l'arrière-pays montagneux et la mer.

Ce contact est souvent brutal car le front montagneux plonge directement dans la mer, comme à l'est du cap Drepanon, mais il est fréquemment adouci par des surfaces subhorizontales étagées qui le découpent en de multiples ressauts. En de nombreux endroits également, le pied du front montagneux se trouve mis à l'écart de la mer par de volumineux épandages fluviatiles : la "plaine" de Patras, le cap Drepanon en sont des exemples.

Les paysages de cette région, comme dans tout le domaine méditerranéen, sont marqués par l'instabilité, la fragilité, la mobilité. C'est là le résultat d'un climat contrasté et assez contraignant : répartition très aléatoire des précipitations, écoulements brutaux et souvent dévastateurs, longueur de la saison sèche, problème de soudure entre saison sèche et saison humide. Tout cela se retrouve dans le modelé. Les hommes ont leur part de responsabilité dans cet état de fait depuis le Néolithique et l'étude du paléoenvironnement ne peut être réalisée sans celle de l'occupation humaine.

Introduction

L'Achaïe est une vaste région qui couvre plus de 6000 km^2 au nord-ouest du Péloponnèse et dont les paysages sont très variés et très contrastés (Boblaye et Virlet 1833 ; Philippson 1892). C'est une région typiquement méditerranéenne : montagnes calcaires aux versants raides et pelés, contact brutal avec la mer, vallées profondes, petits bassins intérieurs verdoyants, hivers doux et pluvieux, étés chauds et secs, ciel lumineux, mer aux eaux d'un bleu sombre... Cette région a très tôt attiré les hommes puisqu'on y retrouve des traces d'occupation dès la préhistoire (Chavaillon *et al.* 1967, 1969 ; Leroi-Gourhan *et al.* 1963). Aujourd'hui, c'est une province dont l'économie est en plein essor et c'est aussi une terre d'accueil pour des touristes venus de tous les coins du monde.

Ces paysages enchanteurs de l'Achaïe, où il fait bon vivre, se retrouvent partout sur les cartes postales. Mais cela ne doit pas cacher une réalité toute autre : si l'Achaïe est accueillante et prospère, c'est grâce au travail incessant des hommes, à leur ténacité et à leur courage. Car l'Achaïe n'est pas une terre facile : les sols sont maigres, l'eau est rare et en tout cas précieuse, le climat est parfois difficile, les "fleuves" sont des torrents tumultueux, la végétation est très dégradée ; c'est aussi une région où la terre tremble souvent... C'est donc une région fragile et instable à beaucoup de points de vue (*La mobilité des paysages méditerranéens* 1984).

Il ne s'agit pas là que d'une vision de l'Achaïe actuelle et les manifestations de cette fragilité et de cette instabilité dans le passé sont nombreuses (Rizakis 1992). Reconstituer l'histoire et l'évolution de l'Achaïe, ses périodes de faste, ses périodes difficiles, c'est connaître son passé mais c'est aussi tenter de préparer son avenir.

I. Les éléments de l'environnement

a) Le climat

L'Achaïe occidentale appartient au domaine climatique méditerranéen et en possède les caractères habituels : un rythme saisonnier davantage fondé sur les pluies que sur les températures, une saison sèche marquée, des pluies brutales, des vents très changeants, de nettes différences locales dans lesquelles le relief joue un rôle primordial

(Dalongeville 1992). A ces paramètres de variations locales, il faut ajouter l'exposition : la position *d'adret et d'ubac* a une grande importance dans une région où le relief est très contrasté. Habitat et culture sont fréquemment adaptés au micro-climat décidé par l'exposition et, si cela est vrai aujourd'hui, cela l'était encore plus dans des temps plus anciens.

Les précipitations qui touchent la façade ionienne et l'intérieur oscillent entre 800 mm et 1000 mm par an, tandis que la bande littorale septentrionale, d'Araxos à Patras, en position d'abri, ne reçoit que de 600 mm à 800 mm (704 mm à Patras). Les pluies sont des pluies d'hiver (de décembre à janvier) et se répartissent sur 80 jours à 110 jours par an, sous forme d'ondées brutales orageuses.

Les cours d'eau principaux, les fleuves (*potamides*) ne laissent couler qu'un mince filet d'eau durant l'été. Ce sont en fait surtout, pour la plupart, des torrents méditerranéens (*revmata*) par définition intermittents. L'irrégularité de leur débit est aujourd'hui renforcée par les prélèvements humains destinés à l'irrigation mais, dans le passé, cette situation a pu être un peu différente et les potamides ont probablement été des organismes hydrologiques plus permanents.

Les températures moyennes (année : 18,2°C ; janvier : 10°C ; août : 27°C) cachent en fait des contrastes thermiques très importants : les températures les plus basses chutent nettement au-dessous de 0°C (le gel est donc connu, même immédiatement au bord de la mer) et les températures les plus hautes dépassent de beaucoup 40°C, en juillet et en août.

La période sèche traduite par les relevés traditionnels n'est pas très longue puisqu'elle ne concerne que les mois de juillet et d'août. Mais, même si les pluies orageuses peuvent survenir, elles ne profitent pas pour autant à la végétation. C'est pour cela qu'il est bon de définir le climat par d'autres critères que la quantité annuelle de pluie et les températures. Les diagrammes ombrothermiques et les indices xérothermiques mettent en évidence une saison sèche qui s'étale en fait de mai à septembre, si bien que le climat de l'Achaïe occidentale oscille entre le *thermoméditerranéen atténué* et le *thermoméditerranéen accentué*, c'est-à-dire que le nombre de jours biologiquement secs en une année (humidité non utilisable par la végétation) varie entre 75 et 125.

La végétation naturelle (climacique), constituée d'arbustes épars et d'une strate herbacée discontinue, souffre de ces irrégularités climatiques, annuelles et interannuelles, de ces à-coups dans les précipitations et les températures, si bien que la couverture végétale naturelle est insuffisante.

La vigueur de l'érosion s'explique tout à la fois par la pente (les reliefs qui entourent l'Achaïe sont tous proches de la côte), par la raideur des pentes, par la nature des roches (beaucoup de flyschs), par la médiocrité de la couverture végétale. Par ailleurs, une tectonique active ancienne de soulèvement n'est pas étrangère à la dissection très poussée du secteur.

b) Le relief et le modelé

i) L'arrière-pays montagneux

L'ensemble Panachaïkon-Érymanthe appartient à la nappe d'Olonos-Pinde (Dercourt 1964 ; Dufaure 1977). Il s'agit de sédiments secondaires peu résistants : pélites et radiolarites (Trias, Jurassique), calcaires pélagiques (Crétacé) et flyschs (Maestrichtien, Éocène). Les couches ont des pendages très variables. Le Panachaïkon, en arrière du littoral de Patras-Tsoukaléika, est haché de failles, ce qui renforce les réactions de la roche vis-à-vis de l'érosion (Tsoflias et Fleury 1980 ; Tsoflias *et al.* 1984). Les vallées sont profondes, très sinueuses et les communications entre elles sont peu aisées.

Le Skollis, avec le Portouvouni et le Kombovouni, fait partie de la *nappe de Tripolitza-Gavrovo* : calcaires nummulithiques du Crétacé supérieur et calcaires dolomitiques, flyschs de l'Éocène et de l'Oligocène avec de nombreux bancs de poudingues. Les calcaires dolomitiques sont très résistants et fournissent la pierre à bâtir noble locale (assises monumentales et fûts de colonnes du temple de Mavra Litharia par exemple).

Ces massifs montagneux, qui culminent vers 2000 m pour le Panachaïkon et l'Érymanthe, 1000 m pour le Skollis, sont des reliefs collecteurs et d'impulsion du réseau hydrographique. Le fait qu'ils soient proches de la mer renforce le caractère brutal de l'érosion linéaire.

Les formations plus calcaires et plus résistantes de la *nappe d'Olonos* donnent un modelé plus vigoureux et plus heurté que les formations de flyschs de la *nappe de Gavrovo*. Le réseau hydrographique a exploité les zones de faiblesse et les rivières locales ont fréquemment un *tracé en*

baïonnette. Le Pénée, par exemple, suit ce type de progression en coudes à angle droit multiples avant de déboucher sur la plaine côtière.

Entre le Parapéiros et le Pénée, entre le Skollis et le Skiadovouni, l'érosion a creusé et remblayé de petits bassins presque fermés, comme ceux du Vilissos et de Stavrodromi (Dalongeville 1992).

ii) Le front montagneux

Le contact entre l'arrière-pays et les plateaux de l'avant-pays est en général brutal et donc particulièrement bien marqué, comme dans le secteur de Platanos et de Chalandritsa, pour des raisons de différences lithologiques, ou bien comme de la vallée du Tranolagaido à Riolos et Petas, en passant par Mitopolis et Petrochorion, où des lignes de failles soulignent l'escarpement (Tsoflias *et al.* 1984).

Partout ce front montagneux est raide et vigoureux, mais partout aussi apparaissent des replats structuraux étagés : Chalandritsa, Katarraktis, Arla, Phostaina, Myrtos. Ce front, haut de plusieurs centaines de mètres, a toujours attiré les hommes : présence de sources associées à des travertins recherchés pour leurs qualités pétrographiques (pierre à bâtir mais aussi volumes rocheux faciles à excaver), surveillance des espaces environnants et des itinéraires, même maritimes, passage obligé entre l'intérieur et le littoral, terroirs complémentaires entre la plaine et les plateaux...

iii) La région des plateaux

Tout l'espace situé au pied de l'arc montagneux Panachaïkon-Skollis a subi une importante sédimentation plio-quaternaire fluviatile et marine.

Le Pliocène marin a été raboté par l'érosion continentale diffusée par l'environnement montagneux très proche. Des glacis ont été façonnés dans lesquels des cours d'eau se sont incisés. Le Pliocène marin et le Quaternaire ancien fluviatile constituent l'essentiel des dépôts du bassin du Péiros. À l'ouest du plateau de Dymé, développé dans ces sédiments, s'organisent des plateaux plus bas, au modelé plus mou, où s'ajoutent des dépôts marins et fluviatiles plus récents.

Les plateaux sont par définition la zone des grandes cultures céréalières, en tout cas des cultures ne nécessitant pas une alimentation en eau très fournie, même si cela a tendance à changer depuis quelques années.

iv) La région littorale

À l'ouest du plateau de Dymé, les plus hauts reliefs locaux se tiennent plus loin du littoral (secteur de Riolos), les cours d'eau sont plus étirés et moins encaissés. Mieux alimentés par les dépressions humides venant de l'ouest, les organismes fluviatiles ont éliminé une grande partie des dépôts anciens et ont façonné des glacis retaillant les flyschs à l'amont et le Pliocène marin à l'aval (Tsoflias 1977). La topographie est peu heurtée et le profil transversal des vallées est beaucoup plus doux dans le secteur de Varda, Nea Manolas, Lapas, Limnochorion. Plus à l'ouest encore et plus à l'aval, s'étale une plaine limoneuse très basse où l'écoulement a du mal à se frayer un chemin jusqu'à la mer. Les marais sont nombreux et, en bordure immédiate du littoral, ils font place à des lagunes.

Dans le secteur de Kato Achaïa, au contraire, la retombée sur la mer est brutale. Le plateau de Dymé s'interrompt brusquement, comme dans le secteur de Alissos. Pourtant, des "marches" sont observables. Entre Paralia Alissos et le débouché du Péiros, deux replats s'étagent à 30-40 m et 10-15 m. Entre Kato Achaïa et Paralia Kato Achaïa, un seul replat apparaît, celui de 10-15 m, très étroit.

L'extrémité nord-ouest du Péloponnèse est occupée par les Monts Araxos qui culminent à 250 m (Mavra Vouna). Ce massif calcaire complexe, plissé et faillé, et d'autres pointements moins importants situés à proximité ont fixé les dépôts continentaux et marins. Les courants côtiers et la dérive littorale de la façade ouest du Péloponnèse sont de direction sud-nord. Ils redistribuent tous les apports sédimentaires le long du littoral. L'exemple local est la plage de Kalogria qui s'allonge sur près de 25 km, entre le cap Kounoupelaki et le sud des Monts Araxos.

II. Mobilité des paysages et implications humaines

a) Interface Terre-Atmosphère

i) La préparation des matériaux rocheux

La réunion, dans un espace restreint, de fortes pentes et de caractères climatiques à déclenchement brutal crée une situation favorable aux manifestations spectaculaires de l'érosion. D'autant plus que cela s'effectue avec des conditions favorables.

Tous les faciès lithologiques superficiels sont fragiles. Les dépôts pliocènes allient les possibilités de grande absorption (sables) et les tendances au fluage (argile, marnes). Les exemples sont nombreux de glissements de type panaméen, avec des

cicatrices d'arrachement à l'amont et des cisaillements subhorizontaux à l'aval. Les pointements de grès durs et résistants dans les flyschs ne sont pas les garants d'une meilleure stabilité car les horizons sont diaclasés, discontinus et, à l'image de ce qu'il se passe dans les régions où les granites sont fortement hydrolysés, les grès sont fréquemment libérés en boules qui donnent vite naissance à des éboulis à forte matrice fluante. Une préparation tectonique des roches plus résistantes (calcaires francs, par exemple) aboutit au même phénomène : le Panachaïkon est haché de failles en tous sens, ce qui suffirait à expliquer la facilité avec laquelle la surface est mobilisable par l'érosion.

ii) L'indigence du couvert végétal

On est frappé par le très faible développement des sols, ce qui prouve que, dans de tels faciès lithologiques, la mobilisation et le départ des produits de décomposition et d'altération est une règle. La dissection est telle que le pourcentage de surfaces planes subhorizontales est très faible. L'essentiel est constitué de pentes fortes, qu'il s'agisse de versants de vallées ou du front montagneux lui-même. La végétation très développée de résineux de type Cyprès est récente et imposée par l'homme. Ces arbres ont l'art de pousser sur des pentes parfois subverticales, dans la roche elle-même. Lorsqu'il s'agit de faciès pliocènes de marnes sableuses jaunâtres cette roche a beaucoup des caractères physiques d'un sol. Mais le tapis herbacé est très clairsemé, ne serait-ce qu'à cause de la présence des résineux qui déplaît énormément aux herbes. Les souches non jointives préparent le terrain à une érosion linéaire concentrée, fatale aux arbres. Mais si c'est là un couvert végétal de reboisement, aucun des secteurs étudiés ne montre des éléments d'une situation ancienne plus favorable, avec une présence végétale plus diversifiée et donc plus couvrante.

Le pâturage millénaire des chèvres et des moutons, les incendies et les déboisements opérés par les hommes ont fait progressivement disparaître la végétation naturelle, surtout les arbres, au profit d'arbustes et d'une couverture herbacée insuffisante. Les surfaces ainsi découvertes subissent l'action directe de l'érosion. En effet, les pluies sont brutales, sous forme d'averses parfois diluviennes et l'eau n'a pas le temps de s'infiltrer ; elle ruisselle et emporte les sols, d'autant plus facilement que les pentes sont fortes. Les cours d'eau sont courts mais puissants et charrient de grands volumes d'eau et de sédiments qui provoquent fréquemment de grands dégâts, emportant des ponts et des routes, ensevelissant des constructions sous leurs dépôts. Les hommes du passé ont vénéré ces fleuves comme des dieux. Les hommes ont aussi gagné les pentes à la culture en construisant des terrasses, mais encore faut-il les entretenir constamment et les reconstruire dès que des glissements de terrain se produisent.

Les hommes, à l'époque hellénistique et à l'époque romaine, ont colonisé les moindres replats, parfois très isolés au milieu de pentes raides, comme c'est le cas dans l'arrière-pays de Patras. Les cultures céréalières et arbustives (oliviers) sont attestées. Ces terrains gagnés à la culture par le déboisement n'ont pu être protégés d'une érosion active que par un travail et une surveillance acharnés des hommes. La situation actuelle montre que l'abandon de ces secteurs, pour des raisons multiples, a entraîné l'incision des sols par des ravins autochtones : les talwegs de ceux-ci s'enfoncent au-delà de l'épaisseur des sols anciennement cultivés et incisent même le substratum ; quant aux micro-terrasses qui les bordent, elles réunissent les témoins archéologiques mêlés des différentes périodes d'occupation qui se sont succédé à cet endroit, preuve que ces replats ne sont pas restés longtemps en l'état. Plusieurs observations tendent à montrer que ces surfaces gagnées à la culture n'ont pas survécu longtemps après l'abandon des Romains (Dufaure 1976 ; Dufaure et Fouache 1988).

b) Le travail des cours d'eau

Les talwegs qui débouchent du front montagneux pour atteindre la mer sont très nombreux : le Stravolangades, le Kouriali, le Manolias, le Glaukos, le Diakoniaris, le Charandros, le Sélemnos, le Volineos, le Vourlaki.

Leur hydrologie est celle des cours d'eau méditerranéens :

- Fonctionnement saisonnier, voire aléatoire, ayant lieu surtout en saison humide et durant les courtes intersaisons d'encadrement marquées par des orages d'équinoxes. Les seuls cours d'eau pérennes du secteur sont le Péiros et le Pénée.
- Grandes variations de débit même pendant la saison des pluies et étiages très marqués durant la saison sèche.
- Importance de la nappe de sous-écoulement, surtout pour des cours d'eau disposant d'épaisses formations fluviatiles (comme c'est le cas ici, no-

tamment à proximité de Patras).

Les caractères physiques qui en résultent sont bien marqués :

- Existence d'un lit majeur très large (utilisé par les crues) et d'un lit mineur étroit et faiblement encaissé dans les dépôts du lit majeur.

- Grande instabilité du tracé, surtout du lit mineur, ce qui peut être catastrophique dans les vallées, en amont, où les versants resserrés font que le lit majeur et le lit mineur se confondent souvent ; à l'aval, cette même instabilité se retrouve à proximité immédiate de la mer où, les berges du lit majeur ne pouvant plus être un guide, le tracé change très fréquemment de débouché.

- Edification des cônes de déjection très bombés car les matériaux transportés, très grossiers, sont brusquement accumulés au débouché du front montagneux, par perte (diffusion) de compétence des cours d'eau. Cette évolution est saisonnière, mais la répétition du phénomène, dans l'Antiquité et auparavant, a installé des cônes massifs qui n'ont plus été réalimentés depuis.

- L'ensemble de cette évolution continentale en bordure de mer a fait naître une plaine côtière où chaque cône donne naissance à une convexité du trait de côte et se poursuit sous la mer en créant une bathymétrie conforme à la topographie aérienne. Mais il faut distinguer nettement les caractères hydrologiques et morphologiques acquis au cours du Pléistocène et de l'Holocène inférieur de ceux qui sont en vigueur aujourd'hui (Bousquet *et al.* 1983).

La mise en place d'une quantité énorme d'alluvions dès l'époque romaine (exemple du pont sur le Meilichos et du Xylokera) ne signifie pas que les conditions climatiques aient été plus humides qu'elles ne le sont aujourd'hui. L'explication est ailleurs, dans une destabilisation des premières pentes par des pressions humaines de plus en plus fortes, à laquelle s'est ajoutée la force d'impulsion importante d'un relief élevé tout proche (Bousquet et Péchoux 1980).

c) Le travail de la mer

Le travail de la mer, par l'intermédiaire des vagues et de la dérive littorale, tend à régulariser le trait de côte en gommant les avancées des cônes de déjection déjà anciens et en favorisant le maintien des alluvions plus fines dans les rentrants inter-cônes. Mais ce travail présente un certain nombre de caractères originaux car l'affrontement entre les dynamiques antagonistes de l'hydrologie marine et de l'hydrologie continentale est ici particulier.

Les sédiments, distribués le long de la côte (perpendiculairement à la dynamique continentale), isolent progressivement des lagunes.

Les deux principales lagunes qui existent encore aujourd'hui sont celles de Lamia, au sud des Monts Araxos, et de Limnothalassa Kalogria, à l'est de ces mêmes monts. Celle de Anavalta, entre Aghios Athanasios et Mavri Myti, est aujourd'hui colmatée. D'épaisses flèches se sont formées, progressant du sud au nord et de l'ouest à l'est, isolant ainsi des lagunes qui se sont peu à peu comblées. Ce secteur a donc été pendant très longtemps insalubre et difficile d'accès. Les Mycéniens se sont installés sur des positions bien protégées. *Teichos Dymaion* est un site défensif et stratégique par sa hauteur (60 m), le fait qu'il occupe l'extrémité d'une ligne de hauteurs faciles à défendre par la crête, les lagunes et les marais qui devaient le border sur deux ou trois côtés. La petite île de Vardia porte elle aussi un site mycénien. Elle devait déjà être rejointe, à cette époque, par la flèche littorale partant des Monts Araxos. Peut-être même une lagune existait-elle déjà.

Mais les lagunes se colmatent : la médiocrité des apports d'eau douce, largeur et hauteur des cordons littoraux qui ne permettent que des goulets de faible débit, domination des influences marines (fermeture), tout ceci est lié. Le colmatage gagne par l'intérieur et sépare la grande lagune originelle en unités plus petites. On sait que, à l'époque romaine, les lagunes de l'ouest (Kalogria) et du nord (Anavalta) ne communiquaient plus puisque des tessons de cette époque se retrouvent sur la langue de terre très basse les séparant (site de Gourisi). Leur communication à une date antérieure est probable car les altitudes intermédiaires frisent le 0 et les sédiments sont lagunaires (en surface). La réponse à ce problème ne peut être obtenue que par carottage. L'extinction des lagunes n'est pas affaire que de colmatage. La lagune de Anavalta, réserve de poisson depuis plusieurs années, semble aujourd'hui condamnée, à moins que des travaux importants ne soient entrepris : la matière organique qui se décompose crée un milieu réducteur (consommateur d'oxygène) ; les poissons, privés d'oxygène, crèvent par milliers. Les chaleurs estivales accusent le phénomène.

La lagune de Aghios Nikolaos, elle, est entièrement colmatée. On peut suivre les auréoles successives d'accrétion sédimentaire, sédiments fixés au

fur et à mesure par une végétation halophile. Ainsi, de l'intérieur vers la mer, la lagune a vu sa surface progressivement réduite. Des textes du XIXème siècle attestent qu'un mouillage existait encore à cette époque. Pour quel type de bateau ? En tout cas, la fermeture semble bien être un phénomène récent.

En arrière des cordons, nourris par les apports d'eau douce, des marais se maintiennent encore. Mais ils sont en voie de disparition car les hommes y trouvent des terrains de pacage pour leurs animaux (moutons, vaches) et, de toute manière, les prélèvements effectués en amont pour une agriculture intensive demandant beaucoup d'eau (notamment le maïs et le coton) limitent d'autant les apports internes des marais et des lagunes. Ce qui ne fait que renforcer la dynamique littorale de fermeture.

d) Une conséquence : la mobilité des itinéraires

Les voies de communication actuelles (routes, autoroutes, chemin de fer) empruntent toutes le littoral, mais au prix de grands travaux d'aménagement en remblais ou en déblais, de percements de tunnels, de ponts et d'ouvrages de soutènement, au prix aussi de dommages irréparables aux paysages (il ne s'agit pas de considérations esthétiques).

Mais cela est possible grâce aux "techniques" de voirie qui assurent une certaine indépendance des voies de communication vis-à-vis de la topographie : ponts, tunnels, canalisations, digues, ouvrages en remblais ou au contraire en déblais permettent la circulation. Il en allait tout autrement durant l'Antiquité et encore plus aux temps préhistoriques car les hommes ne disposaient pas des mêmes techniques de franchissement des obstacles. Les gués étaient très recherchés et les ponts ne s'implantaient qu'aux points les plus resserrés des talwegs. Dans les deux cas, il s'agit de points de passage obligés dans une région où les pluies sont concentrées en trois mois d'hiver, les communications terrestres peuvent donc s'effectuer une grande partie de l'année. Mais c'est sans compter les orages de printemps et d'automne, la permanence de certains ruissellements venant du Panachaïkon, les alimentations en pluies lointaines qui apportent de l'eau à la mer : les cours d'eau qui se jettent dans le Golfe de Patras ne naissent pas tous dans les contreforts montagneux situés à proximité immédiate de la côte. Nombre d'entre eux sont plus que des torrents à l'activité éphémère mais sont des rivières qui, sans être vraiment permanentes, fonctionnent une grande partie de l'année, comme le Glaukos par exemple. Aujourd'hui, ce sont des cours d'eau très souvent à sec ou présentant des étiages prononcés : les hommes les ont endigués, ont barré leur talweg d'épis, puisent généreusement l'eau dans leur vallée, dans leur nappe de sous-écoulement et cela dès leur source pour les besoins sans cesse croissant de l'agriculture irriguée, des usines, de la consommation domestique citadine et des exigences des installations balnéaires en plein développement. Dans un environnement aussi instable et fragile que le climat méditerranéen à sécheresse très marquée, cela ne pardonne pas : la recherche de sources nouvelles, de captages de plus en plus lointains, la course à la production en masse d'eau dite "minérale" aggravent la situation et cela d'autant plus que la pollution augmente de quelque origine quelle soit.

Il n'est pas besoin de penser que, dans les derniers millénaires, le climat ait changé et plus particulièrement que les précipitations aient diminué ou qu'elles soient actuellement moins bien réparties sur l'ensemble de l'année. Cela est possible, mais les arguments font défaut. Les textes anciens montrent que le rythme des saisons était le même, que le bourgeonnement, la fructification et les moissons (vendanges, cueillettes) s'effectuaient aux mêmes périodes de l'année qu'aujourd'hui (Rougemont 1990). L'emprise humaine sur le paysage, augmentant sa contrainte, suffit à expliquer le déséquilibre écologique actuel et, notamment, le "manque d'eau".

Que le passage traversier du bourrelet montagneux entre Anemomylos et Katsouléïka ait été une aubaine pour y installer un itinéraire fiable, nous n'en doutons pas. Le col n'est qu'à une centaine de mètres d'altitude et de mutiples surfaces résiduelles, dues aux divagations anciennes du Péiros, s'étagent entre le bassin intérieur et le sommet, proposant des marches intermédiaires faciles à emprunter pour le marcheur. La ligne de crête aussi est facile à suivre. Par les trouées des petits bassins de réception qui naissent très haut et par les vallées qui leur font suite, la vue porte jusqu'au littoral et jusqu'au Péiros et l'horizon est dégagé. La végétation, qu'elle soit arbustive ou non, est aujourd'hui importante : vergers d'agrumes et d'oliviers, vigne, noyers, cyprès, chênes, figuiers, bouquets de cannes de Provence (*Arundo donax*). Elle ne devait pas être moindre dans l'Antiquité, avec une proportion bien plus forte de chênes et de

cyprès. La ligne de crête est ainsi à l'abri des regards lointains tout en permettant, dans les trouées du relief et de la végétation, une vue portant loin, vers le Skollis, les Monts Araxos et Patras. C'est une route remarquable en temps de guerre, facile à emprunter mais également à bloquer et à défendre. C'est aussi un itinéraire venant doubler ceux des vallées et du littoral. Le climat méditerranéen, et la région étudiée n'y fait pas défaut, est riche de pluies brutales qui font instantanément grossir les cours d'eau. Durant la période humide, la circulation le long de la mer devait être très gênée par les multiples *revmata* venant jeter leurs eaux dans le Golfe de Patras, et d'autant plus entravée que les torrents, courts et brutaux, n'ont pas la possibilité de se rejoindre et de se hiérarchiser. Ils sont donc nombreux à parvenir droit à la mer et à chacun d'entre eux correspond une embouchure. La même remarque est à faire du côté du Péiros où, de plus, les eaux tumultueuses du fleuve, gonflées par les crues et grossies par des dizaines d'affluents peuvent envahir le lit majeur, sur plus de 100 m de large et interdire toute circulation. Sans envahir vraiment toute la plaine inondable de leurs vallées, ces cours d'eau savent changer brutalement de lit, leurs cours au tracé instable étant alors un vrai danger difficile à affronter par des caravanes. Durant la période des pluies, en hiver mais aussi à l'époque des équinoxes (printemps, automne), il fallait être patient si l'on voulait voyager à faible altitude ou bien contourner la difficulté en voyageant en hauteur et rallonger alors obligatoirement les distances à parcourir. La mer n'offrait guère plus de facilité que le bassin du Péiros car les bateaux, même en circulation par cabotage, avaient à redouter les houles courtes et hachées engendrées par la *bora* soufflant du nord-nord-ouest.

Le modelé très contrasté et les ruissellements périodiques obligent à penser à des itinéraires complémentaires, plus ou moins longs, plus ou moins sûrs, s'adaptant étroitement à la topographie. Moins rapide que les autres, la route de crête n'avait pas le désavantage de devoir rechercher des gués et des points étroits de franchissement où l'on pouvait édifier un pont. Dans le lit du Péiros, qui dispose de beaucoup moins d'eau que dans l'Antiquité à cause des prélèvements importants réalisés sur son cours et sur ceux des ces affluents par l'irrigation, les usines et l'usage domestique, les passages étroits sont rares. Le niveau d'inondation s'élève encore à 2 m - 2,50 m au-dessus de son talweg, plus encore dans les passages étroits où, de plus, le débit se renforce. Aujourd'hui, avec moins d'eau, le Péiros est encore dangereux parce que les prélèvements importants —sauvages— en sédiments caillouteux dans son lit libèrent vers l'aval une énergie hydraulique que la présence de galets de forte dimension absorbait naguère le long de la côte. Le passage le plus facile, en tout cas le plus tentant, est celui qui enjamberait l'étroit couloir entre Kato Alissos et Kato Achaïa. Mais c'est là l'exutoire du Péiros, gonflé de tous ses affluents. Ce n'est probablement pas en ce point précis que les eaux de ruissellement, à la suite de pluies importantes sur tous les massifs collecteurs environnants, parviendront le plus tôt, mais c'est là qu'elles vont ensuite être les plus hautes et les plus tumultueuses, là aussi qu'elles vont mettre le plus de temps à se calmer à cause du réseau d'affluents importants qui viennent à confluence à proximité de ce défilé. Le phénomène retard des crues est bien connu. Cela dit, une fois les fortes eaux passées, ce type de fleuve-torrent présente toujours des laisses de cailloux et de sables qui facilitent son franchissement (prudent) en réduisant les portions de flot dangereux.

e) Un problème essentiel : la disponibilité en eau

Comme très souvent dans les régions méditerranéennes, les paysages respirent la sécheresse mais l'eau est bien présente, même si elle est cachée. Cette eau est-elle facilement accessible, à quel moment, en quelle quantité et pour quelles exigences ?

L'arrière-pays immédiat de Patras et la retombée brutale du front montagneux, à l'est du Cap Drepanon, sont riches de très nombreuses sources, dont beaucoup sont pérennes, bien que de faible débit.

Le front montagneux qui ceinture le bassin du Péiros et qui se prolonge ensuite vers le sud propose des sources au pied de l'abrupt, au contact avec la partie sommitale des glacis (Dalongeville 1992). Nous ne trouvons pas une situation comparable dans l'arrière-pays de Patras. Les sources apparaissent sur le front lui-même, à des altitudes très variées, aussi bien au sommet qu'à la base. Il n'est pas rare non plus d'en trouver le long des versants dessinés par les replats de façonnement marin (région à l'est du Cap Drepanon). Les gens de la région sont friands de cette "eau pure", filtrée par les calcaires et les sables et les points de ravitaillement, les

vryssi ont parfois un statut cultuel. Cette attention toute particulière pour des sources traduit également les faiblesses de l'adduction en eau potable, qualitativement et quantitativement, dans toute cette région.

Les guides à la circulation de l'eau dans la masse de la roche-mère sont d'ordre lithologique (faciès imperméables), mais aussi très souvent d'ordre tectonique. Les failles créent des plans de circulation préférentielle des eaux phréatiques.

Cette situation est ancienne : nombreux sont les points d'eau à proximité desquels on trouve des vestiges achéologiques, avec la preuve d'un long relais entre les différentes époques d'occupation humaine (Hellénistique, Romaine, Turque). Plus originale est l'attitude des Mycéniens : ils avaient besoin d'eau potable, c'est évident, mais la proximité d'une source leur donnait un fil conducteur pour repérer les constructions travertineuses plus anciennes ; c'est dans cette roche, présentant des caractères pétrographiques mécaniques adéquats (tendreté alliée à une résistance certaine), qu'ils creusaient leurs chambres mortuaires. Cela ne signifie cependant pas une concomitance entre habitat et nécropole.

Le volume du Panachaïkon, qui domine nettement la mer, est collecteur des eaux et lieu d'absorption. Le relief heurté permet la mise sous tension des nappes et explique en grande partie que des sources puissent apparaître très bas et en avant de l'abrupt, à proximité immédiate de la mer. Parfois même, des éperons rocheux pointant à même le front montagneux disposent d'eau alors que la topographie environnante est très creusée, comme c'est le cas pour les environs immédiats de la forteresse médiévale de Patras.

Il est très délicat d'argumenter à partir de la situation actuelle ; pourtant, certaines réflexions sont à méditer : malgré les prélèvements volumineux actuels en relation avec la pression démographique très forte, les sources sont nombreuses et relativement bien alimentées. On peut penser que la situation était meilleure dans les derniers millénaires, surtout sur le piémont : alimentation semblable à l'amont et nappes moins sollicitées à l'aval. Il n'est pas possible, à chaque fois qu'on retrouve un habitat, de prouver son installation en relation avec un point d'eau, mais rien n'interdit de le penser car les remontées d'eau en surface avaient beaucoup plus de chances de s'effectuer, le toit de la nappe sous-tension étant plus haut.

La disponibilité en eau potable semble n'avoir jamais été précaire dans la région même de Patras. Qu'en est-il plus au sud, dans des conditions de relief apparemment moins favorables ?

Le bourrelet de Therianou-Alissos, si riche de formes d'érosion dues aux écoulements, dispose-t-il de réserves d'eau ? Les forages actuels descendent très bas pour atteindre une nappe phréatique disposant d'une bonne pression. Mais les points d'eau et les puits ne sont pas rares. Le matériau rocheux qui constitue ce volume montagneux est riche en sables, capables d'absorber assez rapidement les précipitations et les écoulements. Il est aussi riche en horizons argileux et marneux imperméables, susceptibles de créer des nappes et des poches d'eau souterraines. La présence de conglomérats, par définition peu perméables de par leur compacité et leur cimentation, favorise également la rétention d'eau à certains niveaux. La majorité des ravins qui strient les flancs du bourrelet montagneux n'ont d'eau qu'au moment des pluies. Mais nombre d'entre eux présentent des sources, à des altitudes variables, là où le banc de conglomérats et l'encaissement du ravin qui les a mis au jour obligent l'eau des nappes phréatiques à apparaître sur les flancs de la montagne, tant du côté nord que du côté sud. Les exemples de sources aménagées en fontaines ne sont pas rares et existent depuis au moins l'époque romaine. Ce ne sont jamais des sources de gros débit ni de débit constant, parce que le volume rocheux de rétention n'est pas énorme, mais elles sont pérennes ; l'homme a très tôt su les utiliser au mieux de leurs possibilités, en aménageant des petits canaux collecteurs qui, courant sur les pentes en respectant les courbes de niveau, vont irriguer quelques cultures de replat. Les points d'eau sont parfaitement repérables dans le paysage parce qu'ils attirent certains végétaux caractéristiques comme les Prêles, les Lauriers roses, les Cannes de Provence, les Figuiers et les Platanes. Ces taches de végétation hydrophile tranchent nettement avec la couverture habituelle des Chênes et des Cyprès.

La surface sommitale du bourrelet montagneux n'est pas aussi sèche que l'on pourrait le croire. Nous avons dit que des puits atteignent la nappe phréatique sans problème, mais il y a aussi quantité de points d'eau très superficiels nés d'une imperméabilisation des petites dépressions par accumulation de particules argileuses (sortes de dollines).

Aujourd'hui, l'eau est présente partout car les

techniques modernes savent aller la chercher, à grand frais, à quelque profondeur que ce soit. Les pompages vont parfois même la prélever dans le bassin du Péiros, dans la nappe de sous-écoulement qui n'est jamais très profonde, et la portent jusqu'au niveau des sommets. Sous la pression démographique et par recherche de bénéfices immédiats et substanciels, les moindres surfaces planes de cette échine montagneuse sont gagnées à la culture des arbres fruitiers comme les Oliviers, les Orangers, les Citronniers, les Mandariniers et même à celle de la vigne qui est de plus en plus fréquemment nourrie au goutte à goutte. Dans un souci de rendement encore meilleur, une sorte de *coltura promiscua* irriguée se développe, réservant la strate supérieure aux arbres fruitiers de grande taille (comme les Oliviers, les Noyers et les Amandiers), la strate moyenne aux agrumiers et la strate inférieure aux légumineuses (pois chiches par exemple). La vigne est à l'écart parce qu'elle nécessite des sols plus caillouteux et un ensoleillement plus important, surtout quand il s'agit —et c'est la majorité des cas— d'un vignoble destiné à la production de raisins secs (raisins de Corinthe).

Conclusion

Dans le passé, les paysages végétaux trahissaient moins l'empreinte humaine et l'eau était moins omniprésente, circonscrite aux points d'eau de surface et aux sources de versant. Mais l'eau n'était pas rare ni difficile à atteindre, contrairement à ce que le paysage décharné pourrait laisser croire. En tout cas, tout laisse à penser qu'elle était suffisamment disponible pour des points d'eau d'occupation humaine, pour des cultures moins exigeantes et pour des voyageurs.

Les observations actuelles ne peuvent rendre compte de ce qu'il s'est passé auparavant (Dalongeville 1992). Sauf pluies exceptionnelles et suffisamment soutenues, les cours d'eau ne charrient plus beaucoup d'eau : les dirrimations récentes qui guident le flot actuel sont engluées dans les dépôts dont le module n'est plus en rapport avec la compétence actuelle ; les ouvrages humains (épis, barrages, biefs, fixation des berges, reboisement) retardent le phénomène d'impulsion des crues et le freinent ; de même, les nombreuses carrières à ciel ouvert installées dans les dépôts fluviatiles (pour la fabrication du ciment, de graviers) offrent, lorsqu'elles sont à l'abandon, des espaces où les eaux de ruissellement se calment et se décantent. Les prélèvements effectués dans les nappes phréatiques sont multiples et volumineux (goutte à goutte, irrigation par canaux ou tubes), réclamés par une agriculture maraîchère et fruitière exigeante (arrosage en pluie), par l'adduction d'eau potable à un ensemble urbain en constante extension, par la consommation de zones industrielles périphériques florissantes, par l'équipement d'une industrie touristique et balnéaire saisonnière envahissante... Le manque d'eau potable durant chaque été à Patras, la pollution des nappes sont des manifestations de plus en plus préocupantes d'un déséquilibre sans cesse grandissant entre ce que propose le milieu physique et ce qu'exigent les besoins des hommes.

Malgré des pentes très fortes et donc des conditions d'implantation et de circulation difficiles, le front montagneux a attiré les hommes depuis le Néolithique. Les raisons sont multiples : maîtrise d'itinéraires, possibilité de surveillance lointaine, qualités défensives, proximité de l'eau... En effet, les sources sont fréquemment guidées par les affleurements plus résistants et plus imperméables (conglomérats) et apparaissent alors au pied de l'escarpement ou sur l'escarpement lui-même, un peu plus haut. Il ne faut pas oublier également que le bassin du Péiros surtout mais le secteur du Larissos aussi n'ont probablement jamais été une région facile à traverser : zone hachée par de très nombreux cours d'eau, vallées larges mais marécageuses ou bien parcourues de torrents à la saison des pluies, interfluves boisés n'ont que très progressivement été traversés par les hommes. Il ne faut donc pas s'étonner que le pied du grand escarpement qui sépare la montagne des plateaux ait été et soit encore emprunté par des voies de communication relativement aisées à parcourir. Les itinéraires reliant l'intérieur aux zones déprimées du Péiros et du Larissos disposent de beaucoup moins de facilité pour s'établir car les vallées sont étroites et profondes, les versants sont abrupts et les gués rares. Par contre, les affleurements de conglomérats, étagés sur les pentes constituent des lieux d'implantation privilégiés de même que les buttes résiduelles parfois épargnées au fond des talwegs (Gyphtocastro).

Beaucoup de paramètres se réunissent donc localement qui font que l'Achaïe est un domaine qui bouge, qui se modifie continuellement mais brutalement, avec l'intervention des hommes ou

non, dans le passé comme aujourd'hui et probablement dans le futur... Cette instabilité réelle aussi bien que latente se double d'une fragilité des équilibres, notamment pour ce qui concerne la disponibilité en eau qui sera l'enjeu socio-économique essentiel de la prochaine décennie.

Rémi Dalongeville
GREMMO-UMR 5647
Université Lumière-C.N.R.S.
Maison de l'Orient, 7, rue Raulin
F-69007, Lyon

BIBLIOGRAPHIE

Boblaye, E.P., Th. Virlet, 1833 : *Expédition scientifique de Morée*, Section des Sciences Physiques, Géologie et Minéralogie, Paris.

Bousquet, B., 1977 : "Les grands versants de la Grèce du Nord-Ouest", *Rev. géogr. phy. géol. dyn.* 2, XIX, I, 59-82.

Bousquet, B., J.-J. Dufaure, P.-Y. Péchoux, 1983 : "Temps préhistoriques et évolution des paysages égéens", *Méditerranée* 2, 3-25.

Bousquet, B., P.-Y. Péchoux, 1982 : "Géomorphologie, archéologie, histoire dans le bassin oriental de la Méditerranée : principes, méthodes, résultats préliminaires", *Méditerranée* 1.

Chavaillon, J., N. Chavaillon, F. Hours, 1967 : "Industries paléolithiques de l'Élide. I, région d'Amalias", *BCH* 91, 151-201.

Chavaillon, J., N. Chavaillon, F. Hours, 1969 : "Industries paléolithiques de l'Élide. II, région de Kastron, *BCH* 93, 97-151.

Dalongeville, R., 1992 : "L'Achaïe occidentale. Présentation physique", *in* Rizakis 1992, 37-58.

Dercourt, J., 1964 : *Contribution à l'étude géologique d'un secteur du Péloponnèse septentrional*, Thèse de Doctorat d'État, Paris, A.G.P.H., 15, 418 p.

Dufaure, J.-J., 1976 : "La terrasse holocène d'Olympie et ses équivalents méditerranéens", *Bull. Assoc. Géogr. Fr.*, 433, 85-94.

Dufaure, J.-J., 1977 : *Le Péloponnèse, carte géologique*, C.E.R.C.G. du C.N.R.S., Institut de Géographie, Paris.

Dufaure, J.-J., E. Fouache, 1988 : "Variabilité des crises d'âge historique le long des vallées d'Élide (ouest du Péloponnèse)", *Études méditerranéennes*, Poitiers, C.I.E.M., 12.

Keraudren, B., 1970 : *Les formations quaternaires marines de la Grèce*, Thèse Doctorat d'État, 1ère partie. *Bull. Mus. Anthrop. Préhist. Monaco*, fasc. 16, 148 p.

Kraft, J., G. Rapp, S. Aschenbrenner, 1980 : "Late Holocene paleogeomorphic reconstitutions in the area of the bay of Navarino: Sandy Pylos", *Journal of Archaeological Science* 7, 187-210.

La mobilité des paysages méditerranéens, 1984 : *Hommage à Pierre Birot, Rev. Géog. Pyr. Sud-Ouest*, Trav. II, Toulouse, 387 p.

Leroi-Gourhan, A., J. Chavaillon, N. Chavaillon, 1963 : "Paléolithique du Péloponnèse", *Bull. Soc. Préhist. Fr.*, 60.

Philippson, A., 1892 : *Der Peloponnes*, Berlin, 643 p.

Rizakis, A.D. (éd.), 1992 : *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes.

Tsoflias, P., 1977 : *Nea Manolas Sheet, Geological Map of Greece, 1/50.000*, Published by I.G.M.R., Section of Geological Mapping, Athens.

Tsoflias, P., J.-J. Fleury, 1980 : *Geological Map of Greece, Patrai Sheet, 1/50.000*, Publication Department of Geological Maps of I.G.M.R., Athens.

Tsoflias, P., J.-J. Fleury, G. Bizon, N. Symeonides, 1984 : *Khalandritsa Sheet, Geological Map of Greece, 1/50.000*, Published by I.G.M.E., Section of General Geology and Geological Mapping, Athens.

LES PREUVES GÉOMORPHOLOGIQUES DE LA MOBILITÉ HISTORIQUE DU DELTA DE L'ACHÉLOOS

Eric Fouache

Au nord du golfe de Patras s'étend le delta de l'Achéloos et les lagunes qui lui sont associées. C'est là que se trouve le port militaire d'Oeniades, cité antique qui du Vème siècle av. J.-C. à 219 av. J.-C. au moins, date ou Philippe V de Macédoine fortifia le port, fut le noeud stratégique du contrôle de la navigation à l'entrée des golfes de Patras et de Corinthe (Murray 1982).

Pourtant la romanisation tint le delta de l'Achéloos à l'écart de tout aménagement, contrairement aux deltas de l'Arachtos et du Louros (Doukellis *et al.* 1992) ou de la région de Patras (Rizakis 1992) aucune trace de mise en valeur agricole de grande ampleur n'y a été observée. La raison de ce désintérêt réside certainement pour partie dans la dynamique géomorphologique à l'oeuvre dans le delta de l'Achéloos sous l'impulsion du fleuve Achéloos. L'alluvionnement bien sûr, à l'origine de l'envasement du port d'Oeniades, mais aussi les défluviations récurrentes du fleuve constituaient en effet des obstacles majeurs à l'aménagement du delta.

La mobilité du delta est attestée par une succession d'anciennes bouches fluviales, repérées sur des photographies aériennes et une images satellite. Du fait de la puissance de l'Achéloos cette mobilité est sans comparaison avec ce que l'on observe sur le littoral achaïen. La localisation des bouches fluviales nous conduit à conclure que dans l'antiquité le port d'Oeniades était indépendant du fleuve et communiquait avec la mer par la baie de Lessini (Fouache 1994).

Au nord du golfe de Patras s'étend le delta de l'Achéloos, fleuve le plus puissant de la façade occidentale grecque, et les lagunes qui lui sont associées (Fig. 1). Le fleuve débouche ici après avoir pris sa source dans le Pinde et s'être écoulé au sein de grands synclinaux emplis de flysch. À la hauteur de Stratos le bassin versant de l'Achéloos atteint 4320 km^2. À l'aval immédiat de Stratos le fleuve quitte les vallées montagnardes étroites pour pénétrer dans une vaste dépression apparue au Mio-Pliocène, la plaine d'Agrinion, et s'y étaler largement. Au sortir de la plaine d'Agrinion le fleuve s'insère à nouveau, sur dix kilomètres, dans une vallée relativement étroite. Au débouché de cette vallée commence le delta proprement dit, qui se jette à l'ouest face à l'archipel des îles Echinades.

C'est là que se trouve la cité d'Oeniades, fondée au Ve siècle av. J.-C. Isolée au milieu du delta, elle est installée sur un pointement rocheux de calcaire cataclase triasique, ultime témoin de l'extrémité sud du Xéroméros, massif calcaire qui s'étend du golfe de Patras au golfe d'Ambracie (Bousquet 1974). Au Bas Empire l'histoire de cette cité s'arrête. La bourgade de Katochi, élevée au rang d'évêché, succède à Oeniades. Pourtant le port d'Oeniades fut le noeud du contrôle stratégique de la navigation à l'entrée du golfe de Patras comme en témoigne sa fortification en 219 av. J.-C. par Philippe V de Macédoine (Polyb. 4.65.8,11). C'est l'envasement du port, lié à l'importance de l'alluvionnement, qui explique cette déchéance. Aujourd'hui le port implanté dans un site de calanque, au nord du site, est entièrement fossilisé par les alluvions du delta, à cinq kilomètres de la mer et 1,5 km de l'Achéloos (Bousquet 1987). Nous ne revenons pas sur les preuves archéologiques de l'existence d'un port à Oeniadès, dont le hangar à bateaux (Fig. 2) constitue l'ensemble le plus spectaculaire, lequel est localisé avec certitude depuis le XIXe siècle (Leake 1835) et très bien décrit par Heuzey (1860). Nous devons par ailleurs à W. Murray (1982) une synthèse des connaissances rassemblées sur le site.

Si l'envasement du port d'Oeniades est acquis, la façon dont il communiquait avec la mer reste inconnue, tout autant que les déplacements du fleuve, les modifications dans l'extension des lagunes et le

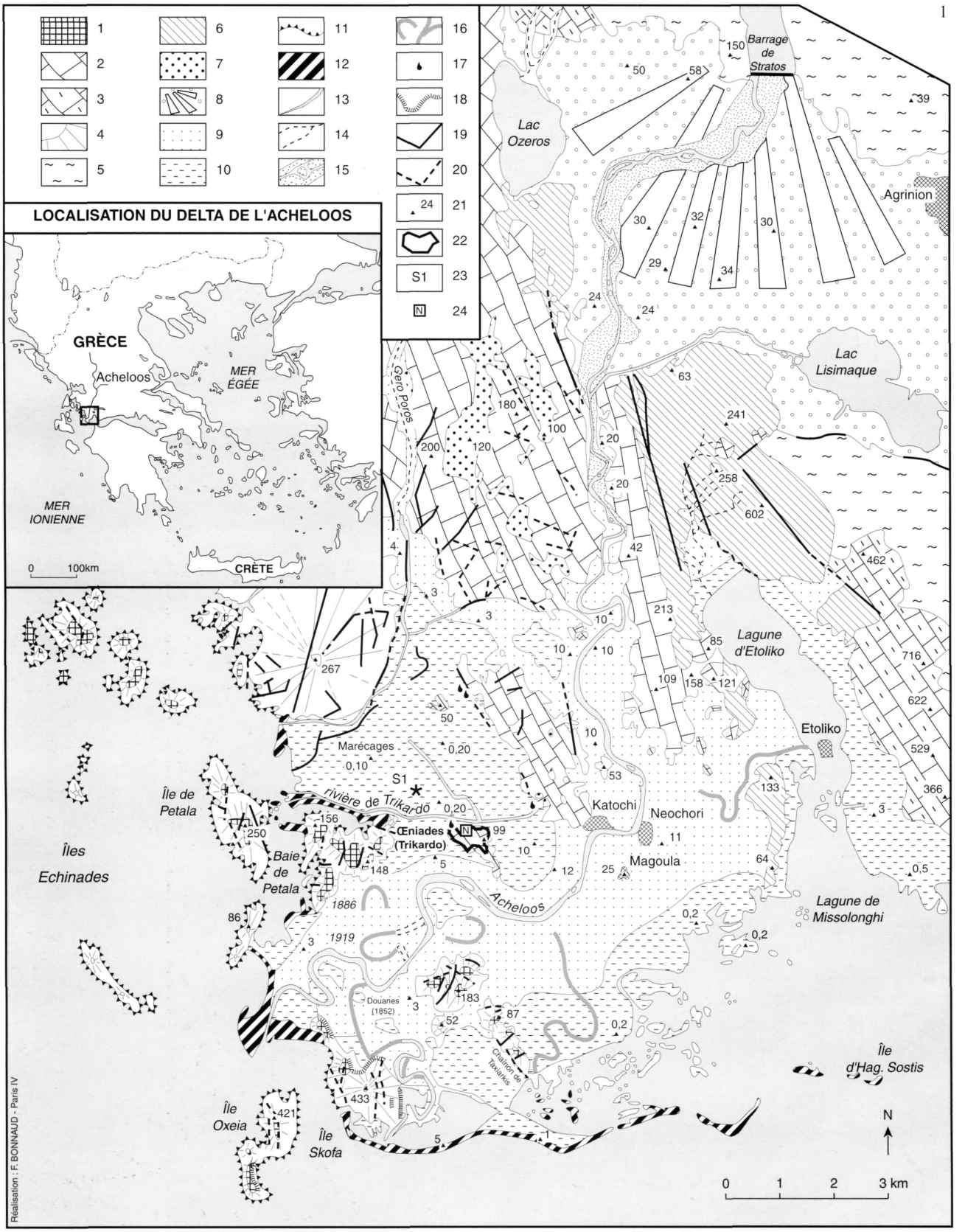

1 : Surfaces structurales dans le calcaire du Pantocrator; 2 : Chaînons calcaires du Xéroméres (brèches calcaires, dolomies, gypse); 3 : Calcaire éocène; 4 : Versants structuraux et substructuraux; 5 : Versants de flysch; 6 : Lambeaux du delta pliocène de l'Acheloos; 7 : Accumulations de terra rossa; 8 : Cône de déjection holocène et historique et épandages grossiers associés; 9 : Remblaiement alluvial fin sablo-limoneux à limoneux; 10 : Remblaiement de fond de lagune; 11 : Falaise vive; 12 : Cordon littoral sableux; 13 : Talweg à écoulement pérenne; 14 : Talweg à écoulement intermittent; 15 : Système de tressage avec bancs de graviers; 16 : Anciens chenaux et méandres abandonnés; 17 : Exsurgences karstiques; 18 : Corniche rocheuse; 19 : Faille prouvée; 20 : Faille supposée; 21 : Point coté; 22 : Mur d'enceinte antique de la cité d'Oeniades; 23 : Emplacement de prélèvements de l'échantillon S1; 24 : Port nord

rythme de progradation du delta depuis la fin de l'Antiquité.

1. Étude de la progradation du delta de l'Achéloos : Une progradation décrite dès l'Antiquité

L'importance de l'aluvionnement avait déjà frappé les anciens. Ils avaient en effet une vision naturaliste assez précise des mécanismes de progression des deltas. Après le Nil, l'Achéloos constituait pour les Grecs l'exemple-type du fleuve dont les alluvions gagnent sur la mer et rattachent les îles au continent. C'est l'image qu'exprime très simplement la légende de la fondation d'Oeniades, telle que nous la rapporte Thucydide :

"Mais, d'après ce que l'on raconte, lorsque Alcméon, fils d'Amphiaraos, menait une vie errante après le meurtre de sa mère, c'est en ce pays que l'oracle d'Apollon lui dit d'aller habiter, en indiquant juste qu'il n'y avait pas de terme prévu à ses frayeurs avant qu'il n'eût trouvé, pour s'y installer, une région qui, au moment où il tuait sa mère, ne se vît pas encore sous le soleil et ne fût pas une terre —tout autre pays étant pour lui marqué par la souillure. Il était fort embarrassé, dit-on, lorsqu'il pensa enfin à ces alluvions de l'Achélôos : il avait le sentiment que depuis si

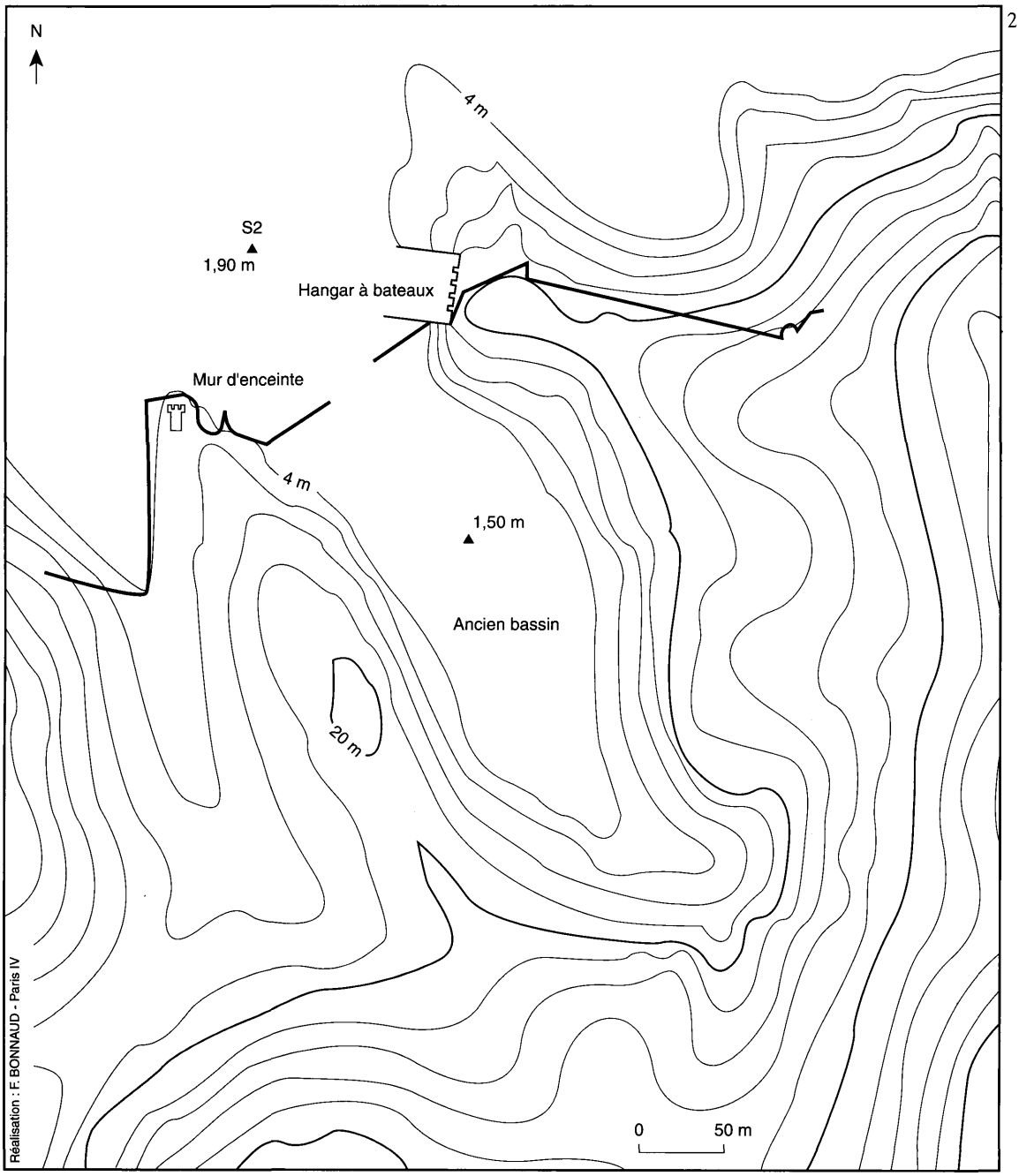

2

Fig. 1.
Le delta de l'Achéloos dans son cadre géomorphologique.

Fig. 2.
Croquis du Port Nord d'Oeniades.

longtemps qu'il circulait sans but à la suite du meurtre de sa mère, il avait dû s'en amonceler assez pour lui permettre, physiquement d'y subsister. S'étant donc installé dans ces lieux proches d'Oiniadai, il établit là son pouvoir et, après lui, la région prit et garda le nom de son fils Acarnan. Voilà la tradition sur Alcméon, telle qu'on la raconte et que nous l'avons recueillie".[1]

Au-delà du mythe, le phénomène est surtout perçu comme une réalité géographique, chez Hérodote d'abord : "Il y a encore d'autres fleuves, qui ne sont pas de la grandeur du Nil, qui ont produit des effets considérables ; je puis nommer entre autres, et tout particulièrement l'Achéloos, dont le cours traverse l'Acarnanie ; débouchant dans la mer, il a déjà rattaché au continent la moitié des îles Echinades".[2]

La description la plus précise de la progression des deltas, mise en rapport avec les alluvions déposées en période d'inondation hivernale est cependant donnée par Thucydide, qui se doit d'expliciter les contraintes du terrain dans son récit de la guerre du Péloponnèse :

"En effet, une expédition contre les Oeniades, les seuls Acarnaniens à avoir été de tout temps leurs ennemis, ne paraissait pas possible à la mauvaise saison, cela à cause du fleuve Achéloos ; venant du Pinde, il coule entre les pays des Dolopes, des Agréens et des Amphilochiens, ainsi qu'à travers la plaine d'Acarnanie, où il passe, vers le haut, près de Stratos et va se jeter dans la mer chez les Oeniades, dont il entoure la ville de marécages ; et il rend, par la présence de ses eaux, une expédition d'hiver impraticable. La plupart des îles Echinades sont situées en face de chez les Oeniades, à une distance insignifiante des bouches de l'Achéloos, si bien que le fleuve, avec son débit puissant ne cesse d'y apporter ses alluvions : aussi certaines des îles sont-elles rattachées au continent et l'on peut s'attendre à ce que ce soit le sort de toutes dans un délai peu considérable. Il se trouve, en effet, tout à la fois, que le fleuve a un débit puissant, abondant et bourbeux, tandis que les îles sont rapprochées les unes des autres et forment entre elles une sorte de barrage en chicane, qui arrête les alluvions et les empêche de se disperser ; car elles sont rangées irrégulièrement et non en ligne, n'offrant ainsi aucune issue directe par où l'eau puisse gagner la mer".[3]

De ces textes émergent trois certitudes. Dans l'Antiquité le port d'Oeniades ne se trouvait pas directement sur le littoral, le fleuve se jetait à proximité de la cité et il était à l'origine d'un alluvionnement puissant. En définitive, si nous reconstituons la dynamique naturelle du fleuve, sans les aménagements récents, la situation se trouvait être la même que celle décrite par les voyageurs du XIXe siècle (Leake 1835 ; Pouqueville 1820-25, vol. III ; Heuzey 1860). Aucune information extraite des auteurs anciens ne nous permet d'établir objectivement si le port était dépendant ou indépendant de l'Achéloos pour son débouché sur la mer. C'est ce qui conduit Murray (1982, 28) à conclure prudemment : "Seul un programme systématique de sondages et de prospection de surface accompagné d'une étude de photographies aériennes est susceptible de répondre à la question".[4]

Si des sondages dépassaient les moyens de notre investigation, nous avons par contre pu utiliser avec profit cartes et photographies aériennes pour reconstituer les déplacements du lit de l'Achéloos.

2. Les étapes de la progradation du delta

Si le port d'Oeniades était en relation avec le fleuve, cela implique soit qu'un canal ait relié les deux, comme l'envisageait Heuzey (1860, 447), soit qu'un ancien cours de l'Achéloos ait débouché dans le marais de Lessini, que ce soit par le sud, ou par le nord. Il convient donc de nous attacher à reconstituer les divagations de l'Achéloos.

a) Utilisation des cartes et des photographies aériennes

La carte topographique au 1/50 000 permet de distinguer l'embouchure actuelle, située à l'ouest du delta, au nord de l'île d'Oxeia, d'un ancien lit du fleuve qui rejoignait la mer au sud-ouest du delta, ainsi qu'une série de méandres abandonnés (Fig. 1). Nous avons essayé de retrouver sur des cartes plus anciennes le tracé sud-ouest fonctionnel, mais en vain. Une série de cartes du XIXe siècle montre que le fleuve se jetait déjà à l'ouest du delta à cette époque. On le voit notamment sur la carte de la Grèce, à l'échelle de 1/200 000, réalisée en 1852 pour le ministère de la guerre français[5] et on le voyait déjà à cet emplacement en 1822, date de la carte de la Grèce de Monsieur le Chevalier Lapie.[6] Un portulan anglais de 1739,[7] consacré au golfe de Lépante, indique de manière troublante le débouché, entre Missolonghi et une île appelée St. Soste, d'un fleuve appelé "Natalico River", avec cette mention sur la carte : "Le fleuve Natalico, qui s'écoule sur

une longue distance, mais est le meilleur rivage pour jeter l'ancre sur environ un mile dans quatre brasses de profondeur".[8]

Malheureusement, il ne peut s'agir du fleuve Achéloos. Le dictionnaire de la Martinière (1724), tout comme le *Nouveau Dictionnaire de Géographie Universelle* de M. Vivien de Saint-Martin (1879), s'ils recensent le grand fleuve acarnanien sous le nom d'ancien "Acheloüs" ou "Aspropotamo" (le fleuve blanc) ignorent le toponyme de "Natalico".[9] Natalico est en fait le nom utilisé par les Anglais, Leake le cite plusieurs fois également (1838, vol. I, 121), pour Étoliko. La situation de la lagune d'Étoliko est d'ailleurs respectée avec l'indication de l'île de St. Soste,[10] située sur le cordon sableux au sud de la lagune de Missolonghi, occupée par une chapelle du même nom et sur la carte de 1852 d'un lazaret.

On peut s'étonner que le débouché de l'Achéloos ne soit pas cartographié, alors qu'il est navigable sur son cours inférieur, comme en témoigne le poste de douane figuré sur la carte de 1852. C'est sans doute la preuve que seules de petites embarcations remontaient le fleuve jusqu'à Katochi, et que cette carte avait uniquement pour but d'indiquer des mouillages sûrs et de faciliter la navigation des marins anglais dans le golfe de Patras, objectifs d'ailleurs précisés en sous-titre : "Indiquer les ports, les mouillages, la profondeur des eaux, le sens des courants".[11]

Malgré des recherches complémentaires à la British Library, nous n'avons pas pu trouver de documents significatifs et exploitables qui soient antérieurs à 1821. Il s'avère donc impossible de dater la défluviation qui aboutit à ce que l'embouchure du fleuve se déplace du sud-ouest à l'ouest du delta. Le lit abandonné, associé à l'ancienne embouchure, est cependant bien repérable dans le paysage, à tel point que les cartes grecques, depuis au moins 1919,[12] le reconnaissent comme "ancien fleuve".[13]

À titre d'hypothèse il nous semble donc vraisemblable que cette défluviation se soit produite à l'époque moderne. À partir de la carte de 1919, par comparaison avec les cartes contemporaines, nous pouvons également nous risquer à dater certains méandres abandonnés. Pour aller plus loin et localiser d'autres bouches de l'Achéloos et les lits fluviaux qui leur étaient associés, il nous a fallu utiliser des photographies.

Les photographies que nous avons utilisées pour ce travail sont des photographies aériennes de l'armée grecque au 1/30 000, prises en 1960, et achetées pour cette étude par l'École Française d'Athènes.

La vision stéréoscopique nous a été beaucoup moins utile dans le repérage d'anciens lits fluviaux que les traces plus sombres, dues à une forte humidité, qui apparaissent à leur emplacement. C'est ainsi que deux anciens lits supplémentaires, non repérés sur les cartes, ont pu être localisés dans le delta de l'Achéloos. Le premier se trouve à l'est du chaînon de Taxiarchis, mais les traces restent confuses, tandis que le second très net, débouche de manière plus surprenante dans la lagune d'Étoliko.[14] Aucune datation absolue de ces anciens cours n'est possible ; en revanche, il semble bien que la dynamique des atterrissements aboutisse à un déplacement d'est en ouest du delta, ce qui permet une datation relative. Dans ces conditions, le cours débouchant à Étoliko, situé le plus à l'Est, serait également le plus ancien.

Il s'avère surtout qu'aucune trace de chenal de l'Achéloos ne débouche dans le marais de Lessini. Certes, des chenaux sont visibles à la surface de la lagune asséchée, mais ils ne sont pas au gabarit du lit de l'Achéloos. Ils correspondent à d'anciens tracés du Géro Poros, petit fleuve étroitement canalisé qui longe aujourd'hui le nord de la lagune, ou bien aux chenaux d'écoulement des eaux claires issues des nombreuses exsurgences karstiques qui bordent les îlots calcaires de l'extrémité sud du Xéroméros.

Afin d'obtenir une vision globale du delta dans sa dynamique géomorphologique actuelle, et de tenter de repérer d'autres chenaux qui éventuellement nous auraient échappé sur les photographies aériennes, nous avons également utilisé la télédétection.

b) Utilisation de la télédétection

Les photographies aériennes avaient été prises en pleine période de sécheresse estivale au mois d'août 1960. Dans le souci de comparer l'apport des photographies aériennes à celui de la télédétection, dans des conditions climatiques et hydrologiques équivalentes, nous avons décidé, dans un premier temps, d'utiliser un image satellitaire dont les données se rapportent à la même saison.

Une image en composition colorée du delta de l'Achéloos prise par le satellite SPOT 1 le 11 septembre 1987,[15] mise à notre disposition par L. Ménanteau, nous a convaincu du mauvais choix que représentait en fait la période de sécheresse. En

effet, qui dit sécheresse dit irrigation intense des casiers de culture, et c'est précisément cette irrigation qui masque totalement sur l'image les anciens chenaux susceptibles d'apparaître (Photo 1), même si l'on peut identifier sur la composition colorée ceux que nous avions repérés sur les photographies aériennes.

Nous avons alors décidé de rechercher une image qui se rattache à une période d'humidité intense, sans irrigation, c'est-à-dire une image transmise entre l'automne et le printemps, de novembre à avril. Nous avons donc retenu les critères suivants dans notre sélection à partir du catalogue SPOT : il nous fallait une image à prise de vue verticale, en mode multispectral (XS), sans couverture nuageuse (qualité 1B), et transmise entre novembre et avril. Aucune scène ne correspondait exactement au cadrage que nous souhaitions, c'est-à-dire de Stratos à la pointe du delta. Seules deux images contigues et couvrant la totalité de notre région pouvaient nous permettre d'obtenir le cadrage d'une image à cheval sur les deux, telle que nous la désirions. Nous avons donc commandé l'image, qui correspond à la scène O86-272, transmise par SPOT 1 le 29 novembre 1986, avec un décalage le long de la trace de 7/10 vers le sud.

En ce qui concerne le traitement numérique des données SPOT, nous avons mené les opérations suivantes :

La première a consisté à visualiser le panache de turbidité de l'Achéloos. Ce dernier est très net sur le premier canal de SPOT 1 (XS1) (Photo 2),[16] celui du visible. L'étendue du panache de turbidité confirme l'importance des sédiments en suspension transportés par les eaux du fleuve, en même temps qu'il donne une idée de l'extension du delta sous-marin. Le rôle joué par les îles dans le blocage des alluvions, bien décrit par Thucydide, est également perceptible au nord de l'île Oxeia, où l'on voit que tous les rentrants de l'île situés dans le flux du panache sont autant de pièges pour les alluvions.

Dans toutes les autres manipulations, nous avons exclusivement cherché à faire apparaître les paléochenaux de l'Achéloos. Nous avons tenté de faire ressortir des traces d'humidité plus forte, à l'emplacement des anciens lits, en visualisant simplement les données du canal du proche infrarouge (XS3). Puis, en jouant sur l'indice normalisé de végétation (XS2-XS3 divisé par XS2+XS3), nous avons essayé de faire ressortir une différence de densité de végétation entre les anciens chenaux et le milieu avoisinant. Avec l'indice de brillance (racine carré

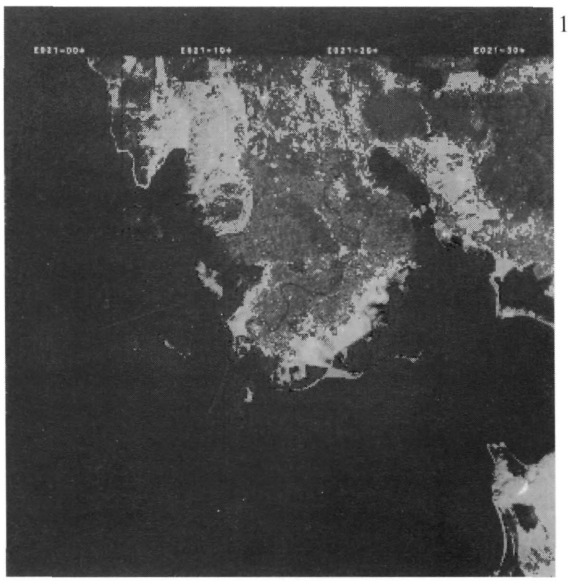

1

Photo 1.
Combinaison colorée du delta de l'Achéloos (Spot 1, 11 septembre 1987).

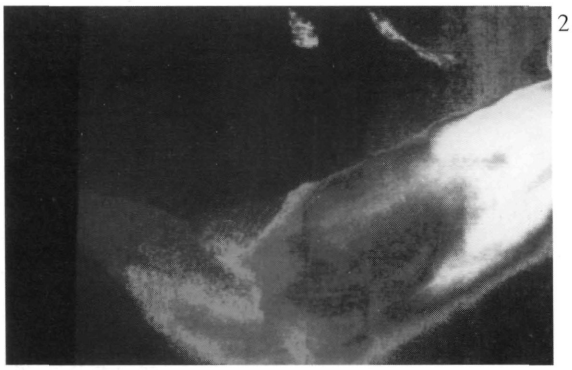

2

Photo 2.
Panache de turbidité de l'Achéloos, visualisé sur le canal XS1, le 29 novembre 1986.

3

Photo 3.
Visualisation de l'ancien cours sud-est de l'Achéloos (Combinaison bichromatique: Indice de végétation en rouge, canal XS1 en vert).

de $(XS2)^2 + (XS3)^2$), c'est par une différence d'intensité lumineuse que nous avons essayé de repérer ces anciens chenaux. Enfin nous avons réalisé une série de compositions bi-chromatiques en croisant différents canaux.

Ces traitements ont confirmé l'absence de relation directe, à quelque moment que ce soit de son histoire, entre le fleuve et le marais de Lessini. Pour le reste, aucun chenal complémentaire n'a pu être localisé par rapport à ceux détectés grâce aux photographies aériennes. Seul le tracé de l'ancien chenal situé au sud-est du delta a pu être précisé

grâce à deux visualisations bi-chromatiques, celle des données du canal XS1, visualisées en vert, avec les données de l'indice de végétation, en rouge (Photo 3). Deux méandres qui se rattachent à une ancienne bouche du fleuve se suivent très nettement, dans une zone où les photographies aériennes laissaient simplement deviner de manière très floue un ou deux anciens débouchés de l'Achéloos.

D'ores et déjà, nous avons à notre disposition suffisamment de données pour retracer les grands traits de la dynamique géomorphologique du delta de l'Achéloos et préciser les relations entre Oeniades, son port, le fleuve et la mer.

3. Oeniades : un port de baie marine indépendant de l'Achéloos

Seuls les grands traits du cadre morphostructural sont en place comme ils l'étaient dans l'Antiquité, les îles Echinades, qui appartiennent au calcaire liasique du Pantokrator, et sans doute le cordon sableux qui, percé de nombreuses passes, prend appui sur elles et délimite l'extension maximale des lagunes. De l'emplacement des bouches successives de l'Achéloos nous pouvons déduire que ce n'est vraisemblablement qu'à partir de l'époque moderne que le fleuve franchit le cordon sableux par un grau et se jette directement dans la mer face à l'île d'Oxeia. A toutes les autres périodes de son histoire le fleuve terminait sa course dans l'une ou l'autre des lagunes, en arrière du cordon sableux, comblées progressivement par les alluvions du fleuve. Seule une baie n'a jamais été en contact direct avec l'Achéloos, la baie de Lessini. Bien sûr, cela ne l'empêchait pas, comme le reste du delta, d'être submergée lors des inondations hivernales et donc d'être engraissée par les dépôts de décantations transportés par les eaux, et ce jusqu'aux aménagements récents, comme en témoigne un dénommé capitaine Mansell en 1866, cité par W. Murray (1982, 25) :

"(L'Aspro Potamo) est un fleuve large, profond et sinueux, qui durant les saisons très pluvieuses, déborde de son lit et inonde toute la plaine. (...) Ce port (port Skropha), maintenant seulement accessible aux petits bateaux, était, il y a trente ans suffisamment profond pour de grands bricks, son colmatage est causé par les débris apportés durant les fortes pluies des terres basses marécageuses qui le séparent à l'est de grandes lagune séparées de la mer par une étroite ceinture de terre. (...) (Port Petala) serait l'un des (abris), sinon le plus important de toute la côte, si son étroitesse n'avait été augmentée ces dernières années par les dépôts issus des débordements de l'Aspro Potamo durant la saison des pluies".[17]

Le port nord d'Oeniades était donc un port de baie marine. Le port, comme la baie, bien qu'il n'ait pas été relié directement à l'Achéloos, a fini par s'envaser, à cause de la sédimentation liée aux apports de la nappe d'inondation, mais aussi aux alluvions du Géro Poros. La disparition du port condamna la cité et Katochi, installée en bordure du fleuve sur un site rocheux protégé des inondations, succéda à Oeniades. C'est que le fleuve est effectivement navigable sur la partie aval de son cours pour des embarcations à fond plat et pour une activité qui supporte des interruptions en période d'étiage trop prononcé ou au contraire de crue trop forte. Ce fut le cas de la petite activité commerciale de Katochi jusqu'au XXe siècle, dont témoigne un poste de douane abandonné et situé à l'aval de Skouras sur un méandre de l'Achéloos. Un port militaire comme celui d'Oeniades ne pouvait se permettre d'être dépendant des caprices d'un fleuve aussi fantasque que l'Achéloos, n'oublions pas les variations enregistrées dans la courbe des débits, l'Achéloos est le plus puissant des fleuves de la façade occidentale grecque et le rapport entre les débits d'étiage et de crue peut varier de 1 à 41, mais également le méandrage capricieux et les anciens lits abandonnés que nous avons reconstitués. Le marais de Lessini offrait de plus, par la présence d'exsurgences, un avantage supplémentaire en période de sécheresse, que nous révèle le colonel Leake (1835, vol. IV, 1) :

(Trad.) "3 avril 1809, suite. Ayant descendu de Trikhardo dans la plaine de l'Aspro, nous avançâmes vers un moulin, situé à deux miles des ruines, lequel est actionné par un exutoire du marais de Trikhardo ; en été, on dit que cette rivière contient presque autant d'eau que l'Achéloos, parce que ses sources ne tarissent jamais. Ayant trouvé un bateau d'Ithaque au moulin, nous lui demandons de nous conduire au port de Petala". (...) "La rivière de Trikhardo se jette elle-même dans le port nord".[18]

La rivière de Trikhardo (Fig. 1), localisée par Leake (1835, vol. III, 562) sur un croquis, figure également sur la carte de 1852,[19] et apparaît très clairement sur les photographies aériennes. Aujourd'hui, elle fonctionne en canal de drainage, tandis que les exsurgences situées à sa source sont toujours en activité.

Dans ce contexte, quel sens doit-on donner à

l'existence d'un port secondaire, beaucoup moins élaboré, qui aurait été repéré au sud d'Oeniades?

W. Murray (1982, 43-45) décrit, au sud de la colline, l'assise d'un mur construit en pierre calcaire, d'extraction locale, long de quatre-vingts mètres, et édifié à l'intérieur d'une petite calanque, elle aussi partiellement fermée par le mur d'enceinte de la cité. Il reconnaît dans la construction de ce mur une jetée et fournit un plan de ce qu'il qualifie de port sud (Murray 1982, 44). À notre connaissance, il est le seul à situer un second port à cet emplacement. Il ne s'agit donc pas de prendre les données qu'il nous fournit pour argent comptant, mais d'essayer de déterminer si une telle localisation est vraisemblable et donc si l'hypothèse peut être envisagée.

De par son type d'appareil, la construction de cette jetée paraît à Murray beaucoup plus récente que les autres vestiges d'Oeniades. Il se demande si sur la fin de l'occupation du site, des pêcheurs qui exploitaient les eaux des lagunes n'auraient pas aménagé ici un abri pour leurs bateaux et pose la question du lien entre le port et le fleuve.

À notre sens, les mêmes arguments que ceux avancés pour le port nord sont valables. Si un port a été construit à cet emplacement, entre le IVe siècle av. J.-C. et l'abandon du site, il y a de fortes chances pour qu'il ait été en contact direct avec les eaux d'une lagune, et non avec le fleuve, qui ne pouvait apporter que des désagréments. Si la présence du port sud est confirmée par de nouvelles fouilles archéologiques et que ses structures sont datées, il faudra alors savoir si son fonctionnement est concomittant ou postérieur à celui du port nord, ce qui nous fournirait peut-être une date terminale pour le fonctionnement de ce dernier.

Au terme de cette étude du delta de l'Achéloos, si nous avons réussi à reconstituer les modifications successives enregistrées par le cours du fleuve, nous ne disposons pas de marqueurs qui nous permettent de reconstituer les rythmes d'alluvionnement. Il faudrait pouvoir réaliser des sondages dans le delta pour aller plus avant. Nous pouvons simplement constater que depuis le début du XIXe siècle le lit de l'Achéloos est d'une très grande stabilité et que cela contraste avec l'évolution antérieure, mais aussi avec la grande crise d'alluvionnement qui marque plus au nord, à la charnière du XVIIIe et du XIXe siècle le delta de l'Arachtos (Fouache 1994). En effet, hormis les terrains gagnés par des travaux d'assèchement aucune extension du delta, associée à un déplacement spectaculaire de la pointe du delta ne peut être constatée depuis au moins 1822, et la carte de la Grèce de Monsieur le Chevalier Lapie.[20]

L'importance de l'alluvionnement historique ne peut cependant pas être nié, que ce soit dans le delta ou dans le cône grossier de la plaine d'Agrinion. En 1989, quatre kilomètres en aval du barrage, des pelleteuses ont rencontré, à moins neuf mètres par rapport au niveau de la plaine actuel, les fondations d'une construction fossilisée dans la formation alluviale grossière. Ce bâtiment, qui bénéficia d'une fouille de sauvegarde par le service des Antiquités de l'éphorie de Patras, est considéré comme une hôtellerie d'époque romaine.[21]

C'est la présence du fossé d'effondrement d'Agrinion qui explique très certainement, en partie au moins, que, contrairement aux deltas de l'Arachtos et du Louros (Doukellis et Fouache 1992) ou de la région de Patras (Rizakis 1992), la romanisation tint le delta de l'Achéloos à l'écart de tout aménagement et qu'aucune trace de mise en valeur agricole de grande ampleur n'y ait été observée avant la deuxième moitié du XXe siècle. À l'inverse de l'Arachtos et du Louros, où la plaine d'inondation et la zone de progradation des deltas se trouvent dans le prolongement direct du cône d'épandage grossier, sur l'Achéloos la charge grossière est abandonnée dix kilomètres en amont du delta, dans la plaine d'Agrinion. Or le cône d'épandage est toujours mieux égoutté et plus facile à aménager que la plaine d'inondation proprement dite. Il n'est qu'à penser aux huertas installées sur les cônes deltaïque du Nord du Péloponnèse pour s'en assurer (Dufaure 1976).

Eric Fouache
Maître de Conférences
à l'Université de Paris IV
UMR 8505

Notes

1. Thucydide, *La guerre du Péloponnèse* 2.102.5,6. Traduction pour la collection Budé par J. de Romilly (Paris 1962) du texte grec suivant : «Λέγεται δὲ καὶ Ἀλκμέωνι τῷ Ἀμφιάρεω, ὅτε δὴ ἀλᾶσθαι αὐτὸν μετὰ τὸν φόνον τῆς μητρός, τὸν Ἀπόλλω ταύτην τὴν γῆν χρῆσαι οἰκεῖν, ὑπειπόντα οὐκ εἶναι λύσιν τῶν δειμάτων πρὶν ἂν εὑρὼν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ κατοικίσηται ἥτις ὅτε ἔκτεινε τὴν μητέρα μήπω ὑπὸ ἡλίου ἑωρᾶτο μηδὲ γῇ ἦν,

ὡς τῆς γε ἄλλης αὐτῷ μεμιασμένης. ὁ δ' ἀπορῶν, ὥς φασι, μόλις κατενόησε τὴν πρόσχωσιν ταύτην τοῦ Ἀχελῴου, καὶ ἐδόκει αὐτῷ ἱκανὴ ἂν κεχῶσθαι δίαιτα τῷ σώματι ἀφ' οὗπερ κτείνας τὴν μητέρα οὐκ ὀλίγον χρόνον ἐπλανᾶτο. καὶ κατοικισθεὶς ἐς τοὺς περὶ Οἰνιάδας τόπους ἐδυνάστευσέ τε καὶ ἀπὸ Ἀκαρνᾶνος παιδὸς ἑαυτοῦ τῆς χώρας τὴν ἐπωνυμίαν ἐγκατέλιπεν. τὰ μὲν οὖν περὶ Ἀλκμέωνα τοιαῦτα λεγόμενα παρελάβομεν».

2. Hérodote, *Histoires* 2.10. Traduction pour la collection Budé par Ph.E. Legrand (Paris 1972) du texte grec suivant : «Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλοι ποταμοί, οὐ κατὰ τὸν Νεῖλον ἐόντες μεγάθεα, οἵτινες ἔργα ἀποδεξάμενοι μεγάλα εἰσί: τῶν ἐγὼ φράσαι ἔχω οὐνόματα καὶ ἄλλων καὶ οὐκ ἥκιστα Ἀχελῴου, ὃς ῥέων δι' Ἀκαρνανίης καὶ ἐξιεὶς ἐς θάλασσαν τῶν Ἐχινάδων νήσων τὰς ἡμισέας ἤδη ἤπειρον πεποίηκε».

3. Thucydide, *La guerre du Péloponnèse* 2.102.2,3,4. Traduction pour la collection Budé par J. de Romilly (Paris 1962) du texte grec suivant : «Ἐς γὰρ Οἰνιάδας αἰεί ποτε πολεμίους ὄντας μόνους Ἀκαρνάνων οὐκ ἐδόκει δυνατὸν εἶναι χειμῶνος ὄντος στρατεύειν: ὁ γὰρ Ἀχελῷος ποταμὸς ῥέων ἐκ Πίνδου ὄρους διὰ Δολοπίας καὶ Ἀγραίων καὶ Ἀμφιλόχων καὶ διὰ τοῦ Ἀκαρνανικοῦ πεδίου, ἄνωθεν μὲν παρὰ Στράτον πόλιν, ἐς θάλασσαν δ' ἐξιεὶς παρ' Οἰνιάδας καὶ τὴν πόλιν αὐτοῖς περιλιμνάζων, ἄπορον ποιεῖ ὑπὸ τοῦ ὕδατος ἐν χειμῶνι στρατεύειν. Κεῖνται δὲ καὶ τῶν νήσων τῶν Ἐχινάδων αἱ πολλαὶ καταντικρὺ Οἰνιαδῶν τοῦ Ἀχελῴου τῶν ἐκβολῶν οὐδὲν ἀπέχουσαι, ὥστε μέγας ὢν ὁ ποταμὸς προσχοῖ αἰεὶ καὶ εἰσὶ τῶν νήσων αἳ ἠπείρωνται, ἐλπὶς δὲ καὶ πάσας οὐκ ἐν πολλῷ τινι ἂν χρόνῳ τοῦτο παθεῖν: τό τε γὰρ ῥεῦμά ἐστι μέγα καὶ πολὺ καὶ θολερόν, αἵ τε νῆσοι πυκναί, καὶ ἀλλήλαις τῆς προσχώσεως τὸ μὴ σκεδάννυσθαι ξύνδεσμοι γίγνονται, παραλλὰξ καὶ οὐ κατὰ στοῖχον κείμεναι, οὐδ' ἔχουσαι εὐθείας διόδους τοῦ ὕδατος ἐς τὸ πέλαγος».

4. "Only a systematic scheme of coring and surface analysis aided by the study of aerial photographs might help to answer the question".

5. Carte de la Grèce rédigée et gravée au dépôt de la guerre, feuille au 1/200 000. Dépt des cartes et plans de la BN cote : Ge c. 72A.

6. Le Chevalier Lapie -1822- La Grèce. Dépt des cartes et plans de la BN cote : Ge A.806.

7. W. Tredwell, *A New and Exact Draught of the Gulph of Lepanto on the Morea.* Dépt des cartes et plans de la BN cote : Portefeuille 91, Division 17, Pièce 1. 1739 (Fond du service hydrographique).

8. "Natalico River which runs flatt off a long way but is the best Shore to Anchor on about a Mile off in IV. Fathom".

9. L'étymologie de ce terme est peut-être «ἀνατολικῶς», qui signifie : "de l'Est".

10. «Ἁγ. Σώστης».

11. "Shewing the harbours, anchorings, depth of water, setting of the current".

12. «Λιμνοθάλασσα καὶ Ὅρμοι Μεσολογγίου». Κλῖμαξ 1/50 000, 1919. Dépt des cartes et plans de la BN "Lac Missolonghi" cote : Ge BB 1351 (7).

13. «Παληοπόταμος».

14. L'ancien lit situé à l'Est du chaînon de Taxiarchis se trouve en zone de conquête agricole sur la lagune. Les aménagements qui en découlent rendent difficile le répérage sur photographie aérienne.

15. SPOT 1, HRV 2, 86-273/0 11 SEP 87.

16. Rappelons que les satellites SPOT utilisent un système de capteurs dénommés HRV (Haute Résolution Visible) pouvant opérer dans trois bandes spectrales botées XS1 (500-590 nm), XS2 (610-680 nm) et XS3 (790-890 nm) avec une résolution de 20 mètres au sol ou dans une bande panchromatique notée XP avec une résolution de 10 m, dont nous ne disposons pas dans le cas présent (Joly 1988 et Guyot 1992).

17. "(The Aspropotamo is) a deep broad tortuous stream, which during great rainy seasons, overflows its banks and inundates the whole plain. (...) This port (port Skropha), now only available for small boats, was thirty years ago sufficiently deep for large brigs, its filling up caused by debris brought down during heavy rains from the low marshy land to the Eastwards which is interspaced with large lagoons, separated from the sea by a narrow belt of land. (...) (Port Petala) would be one if not the most important along the whole coast, but for its shallowness which within these last few years has greatly increased by the deposit caused by the overflowing of the river Aspro Potamo during rainy seasons".

18. "April 3, 1809, continued. Having descended from Trikhardo into the plain of the Aspro, we proceed to a mill two miles distant from the ruins, which is turned by a derivation from the marsh Trikhardo; in summer this river is said to contain nearly as much water as the Achelous, as its source never fails. Finding an Ithacan boat at the mill, we engage it to carry us to the port of Petala. (...) The river of Trikhardo discharges itself into the northern harbour".

19. Cartes de la Grèce rédigées et gravées au dépôt de la guerre, feuilles au 1/200 000. Dépt des cartes et plans de la BN cote : Ge c. 72A.

20. Le Chevalier Lapie -1822- La Grèce. Dépt des cartes et plans de la BN cote : Ge A.806.

21. Nous devons ces informations, non encore publiées, à M. Lazaros Kolonas, éphore des Antiquités de Patras qui a eu l'amabilité de nous recevoir en avril 1990 et de nous les communiquer.

BIBLIOGRAPHIE

Bousquet, B., 1974 : *La Grèce occidentale. Interprétation géomorphologique de l'Épire, de l'Acarnanie et des îles Ioniennes*, Thèse d'État, Paris, 845 p.

Bousquet, B., J.-J. Dufaure, P. Pechoux, 1987 : "Ports antiques et lignes de rivages égéennes", *in Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée*, Colloques internationaux C.N.R.S., Paris, 137-153.

Doukellis, P., E. Fouache, 1992 : "La centuriation romaine de la plaine d'Arta replacée dans le contexte de l'évolution morphologique récente des deltas de l'Arachtos et du Louros", *BCH* 116, 375-382.

Dufaure, J.-J., 1976 : "Contraintes naturelles et historiques dans la mise en valeur des plaines grecques", *Cahiers de Géographie de Rouen* 6, 5-27.

Fouache, E., 1994 : *Recherches sur l'alluvionnement historique en Grèce (Épire, Acarnanie, Péloponnèse). Géomorphologie et géographie historique*, Thèse nouveau régime, Université de Paris IV, Paris, 360 p.

Guyot, G., 1992 : *Signatures spectrales des surfaces naturelles*, Paradigme, Caen, 178 p.

Herodote, *Histoires* (II, 10).

Heuzey, L., 1860 : *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Didot, Paris, 496 p.

Joly, G., 1988 : *Les données-images*, Paradigme, Caen, 137 p.

Leake, W.M., 1835 : *Travels in Northern Greece*, 4 vol., Rodwell, London.

Murray, W.M., 1982 : *The Coastal Sites of Western Akarnania : A Topographical Historical Survey*, University of Pennsylvania, 557 p.

Polybe, *Histoires* (IV, 65, 8-11).

Pouqueville, F.C.H.L., 1826-1827 : *Voyage de la Grèce*, 6 vol., Paris.

Rizakis, A.D. (éd.), 1992 : *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes.

Thucydide, *La Guerre du Péloponnèse* (II, 102, 2-6).

LANDSCAPE ECOLOGY AND SUSTAINABILITY OF THE LANDS OF ACHAIA: THE CASE OF THE LANDSCAPES OF NW PELOPONNESE

Fivos Papadimitriou

The area of NW Achaia is affected by strong soil degradation, whilst there is evidence of desertification in the northwestern lowlands. This paper is assessing the potential of a landscape ecological approach to these landscape-related problems, with respect to the principle of sustainability. The major fields of application of this approach are outlined for NW Achaia, whilst a part of the spectrum of landscape-related problems is put in a perspective unifying the landscape ecological approach and the principle of sustainability.

On sustainability

In the 18th century, A. Pope wrote about the interconnection of all living beings and E. Haeckel (1834-1919) underlined the importance of the necessary care to be taken after the earth as well as the significance of the "economy of nature". The introduction of the concept of "sustainability" has been an unavoidable outcome of the disturbed relationships between natural environment and economic development.

Soon after the U.N.C.E.D. in 1992, the term "sustainability" became part of the jargon of much of the modern literature of environmental and economic sciences. The ever-increasing number of publications on the subject can only be matched by the ever-growing local, regional, national and international concern about its applications.

Sustainable development (or "sustainability" for the sake of brevity) is the development that does not endanger the availability of quantity and quality of natural resources for the future generations.

Clearly, not all geographical areas, natural resources and human resources display the same degree of sensitivity to the development processes. There are more vulnerable and less vulnerable areas with their vulnerability depending on many factors. International market fluctuations, for instance, affect significantly the sustainability of Southern European rural landscapes (Papadimitriou 1995).

The lands of NW Achaia are in many ways sensitive to climatic and human-induced disturbances, hence this study aims precisely at revealing the sensitive aspects in view of a) the modern landscape ecological approaches and b) the principle of sustainability.

The landscapes of NW Achaia

The bioclimatic layers of the area are mainly the weak thermomediterranean (from Patras to Araxos) and the intense-weak mesomediterranean (in the hinterland). The vegetation of the area is of mesomediterranean type and submediterranean in the hinterland.

There has been a long-term evolution of the human settlement in the area, of which Rizakis (1992) provided a well-documented account. The soil degradation in the area is characterised by light loss of nutrients and organic matter as well as moderate terrain deformation (gullying and landslides). The loss of nutrients occurs concurrently with low input agriculture (low manure and low fertiliser application particularly) in soils of low fertility. Hence, the overall degree of land degradation is "high" in NW Achaia.

The ecosystemic degradation occurring in the area is strong-moderate, since there are still areas covered by stands of climax species. Yet, the spread of thermomediterranean species further upslope (in view of the global climatic change) might be enhanced at the expense of mesomediterranean species in the future.

Given the existing soil degradation and the

documented ecosystemic degradation, a problem arises as to the assessment of the particular threats of the area in terms of sustainability.

Field observations

The applicability of a landscape ecological approach to the assessment and enhancement of sustainability of the landscapes of NW Achaia can be identified in the following geographical areas:

1. Lakkopetra - Fragouleika (Rill erosion of flysch).
2. Araxos - Metochi (*"Dehesa"*-type landscape).
3. Metochi - Lappas (Solonchak-solonetz degraded soils as a result of intensive agriculture).
4. Araxos (Desertification of limestone terrains).
5. Sayeika (Over-expansion of olive and maize monoculture crops).
6. Lappas - Rachi (Abandoned grasslands in the lowlands).
7. Petrochori (Sheet erosion and landforms equivalent to *"calanchi"* and active ecosystemic degradation reducing dense maquis to low shrub cover).

The lack of extended scientific research in the management of the rural and forest landscapes of NW Achaia has often led, along with other factors, to a wide range of environmental problems, such as reduction in soil fertility, deforestation and ecosystem degradation (Papadimitriou 1997). A landscape ecological approach offers the considerable advantage of bringing both vegetation and soil studies in the context of landscape sustainability. Indeed, an all-scales application of landscape ecological surveys can be very fruitful for this geographical region.

Perspectives

Many parameters and processes should be taken into account for a land management practice to be considered "sustainable". Such parameters and processes are not only physical, but also socio-economic. For instance, contour ploughing is significant, but land abandonment is also significant for soil erosion. Besides, the successful application of the principle of sustainability is to a great extent based on the understanding that "we have not inherited this world from our parents, but we have borrowed it from our children".

Nowadays, the local governments of NW Achaia show an increasing interest in the application of the principle of sustainability in the areas of their administrative responsibility. They may wish to proceed further by establishing collaborations with interdisciplinary teams of scientists and academic institutions appropriately set up for this purpose. The rapidity of organisation will determine the efficiency of application. «Καιροὶ οὐ μενετοί».

Fivos Papadimitriou
School of Geography, University of Oxford

REFERENCES

Papadimitriou, F., 1995: "Managing Sustainable Agriculture in European Union Mediterranean Countries", paper presented at the Conference *The Politics of Sustainable Agriculture*, Eugene, University of Oregon, U.S.A.

Papadimitriou, F., 1997: «Αειφορία καὶ σχεδιασμὸς χρήσεων γῆς στὴν Πελοπόννησο», *Proceedings of the 5th International Congress of Peloponnesian Studies, Argos-Nauplion, 6-10 September 1995* (Athens 1996-97), vol. 3, 108-112.

Rizakis, A., 1992: "Les grandes étapes de l'occupation du sol de l'âge de pierre à l'époque contemporaine", in A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes, 58-75.

Η ΔΥΤΙΚΗ ΑΧΑΪΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ανδρέας Ντάρλας

Κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στη Δυτική Αχαΐα και, πιο συγκεκριμένα, στη βόρεια πεδινή ζώνη, εντοπίστηκαν πολλά λείψανα της Παλαιολιθικής Εποχής. Πρόκειται για θέσεις που βρίσκονται πάνω στις θαλάσσιες αναβαθμίδες, στην κοιλάδα του Πείρου, καθώς και για μερικές μεμονωμένες θέσεις, κυρίως στους γύρω λόφους.

Από στις θαλάσσιες αναβαθμίδες της βόρειας ακτής προέρχονται λιγοστά λίθινα εργαλεία, που αποδίδονται, κυρίως, σε μουστέριες λιθοτεχνίες. Η θέση στη Μαύρη Μύτη απέδωσε λίθινα αντικείμενα της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, με πολλά κροκαλόμορφα εργαλεία. Η κοιλάδα του Πείρου ποταμού περιλαμβάνει δύο κύριες αναβαθμίδες και λείψανα τρίτης. Τα περισσότερα λίθινα εργαλεία, Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, βρέθηκαν στη μεσαία αναβαθμίδα και ανήκουν σε θέσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «εργαστήρια κατεργασίας λίθου». Τα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής ανήκουν σε τυπικές μουστέριες λιθοτεχνίες.

Από τις μεμονωμένες θέσεις ξεχωρίζει αυτή του Ελαιοχωρίου, που απέδωσε μια πλούσια, πρώιμη ωρινάκια λιθοτεχνία, η οποία διατηρεί και πολλά μουστέρια στοιχεία. Η παρουσία αυτών των στοιχείων, καθώς και οι φυλλόσχημες αιχμές διπλής όψης, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το σύνολο ανήκει σε μεταβατική φάση, από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή.

Τα πρώτα λείψανα της Παλαιολιθικής Εποχής στη Δυτική Αχαΐα ανακαλύφθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν μια γαλλική ερευνητική αποστολή, στο περιθώριο των ερευνών που πραγματοποιούσε στη γειτονική Ηλεία, περισυνέλεξε μερικά λίθινα εργαλεία κοντά στα χωριά Λάππα και Λακκόπετρα (Chavaillon κ.ά. 1969). Αυτά ήσαν τα μόνα ευρήματα της περιοχής ως το 1982, οπότε άρχισαν οι πρώτες επιφανειακές έρευνες για τον εντοπισμό παλαιολιθικών θέσεων. Οι έρευνες αυτές, οι οποίες έγιναν πιο συστηματικές από το 1988, οδήγησαν στον εντοπισμό παλαιολιθικών θέσεων και στη συγκέντρωση πολυάριθμων λίθινων εργαλείων.

Οι έρευνες περιορίστηκαν κυρίως στην παραλιακή πεδιάδα, η οποία καλύπτει το βόρειο τμήμα της Δυτικής Αχαΐας. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν κατανέμονται σε τρεις κύριες ομάδες (Σχέδ. 1) :

α. Αυτές που βρίσκονται πάνω στις θαλάσσιες αναβαθμίδες.

β. Αυτές που βρίσκονται στην κοιλάδα του Πείρου.

γ. Μεμονωμένες θέσεις, οι οποίες βρίσκονται κυρίως στους γύρω λόφους και μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει αυτή του Ελαιοχωρίου.

Θαλάσσιες αναβαθμίδες

Στο βόρειο μέτωπο της πεδιάδας, η οποία καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Αχαΐας, σώζονται αρκετές θαλάσσιες αναβαθμίδες, μάρτυρες της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους του Πλειστοκαίνου.[1] Οι ψηλότερες βρίσκονται στα ανατολικά, ακολουθώντας τη γενική κλίση της πεδιάδας από τα ανατολικά προς τα δυτικά.

Τα λείψανα μιας αναβαθμίδας, που σώζονται σε υψόμετρο 136 μέτρων, κοντά στα Βραχνέικα, αντιστοιχούν, πιθανότατα, στην άνοδο της θαλάσσιας στάθμης πριν από 300.000 χρόνια, περίπου. Εδώ εντοπίστηκαν δύο λίθινα αντικείμενα, τα οποία φέρουν, πιθανότατα, ίχνη κατεργασίας (Darlas 1995β). Πρόκειται για τα αρχαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή.

Αντίθετα με την προηγούμενη, σε μεγάλη έκταση διατηρούνται οι αναβαθμίδες της τελευταίας

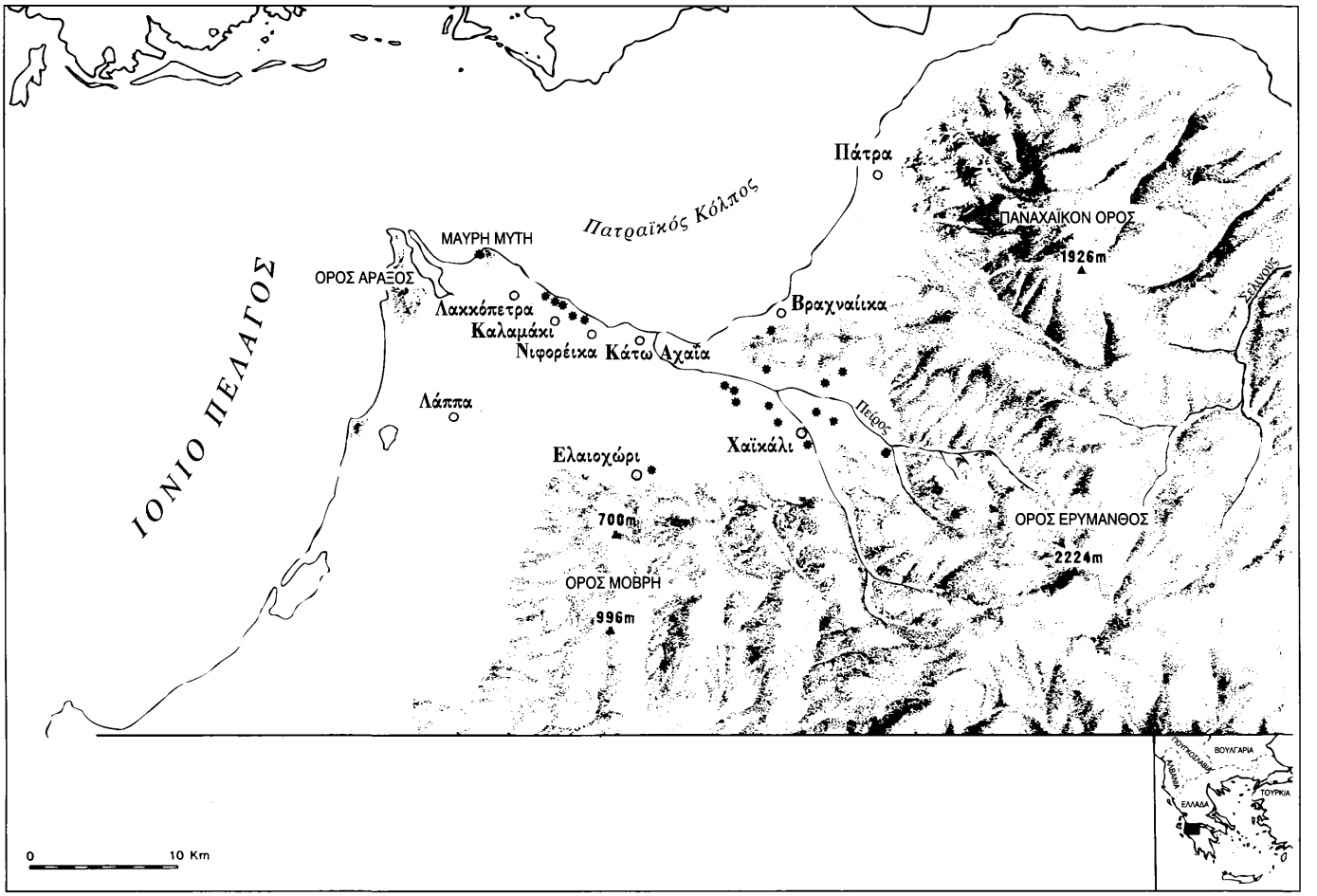

1

μεσοπαγετώδους περιόδου (πριν από 125.000-80.000 χρόνια, περίπου):

α) Η ψηλότερη από αυτές, η οποία αντιστοιχεί στην άνοδο της θαλάσσιας στάθμης πριν από 125.000 χρόνια περίπου, βρίσκεται σε υψόμετρο 38 μέτρα πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Καλύπτεται, όμως, από την πόλη της Κάτω Αχαΐας, γεγονός το οποίο δυσκολεύει την εξερεύνησή της.

β) Αυτή που αντιστοιχεί στην επόμενη άνοδο της θαλάσσιας στάθμης (πριν από 100.000 χρόνια περίπου) καταλαμβάνει μεγάλη έκταση, βόρεια των χωριών Νιφορέικα και Καλαμάκι (Βίδοβα), 20 μέτρα πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας.

γ) Ακόμη πιο δυτικά, το μικρό τμήμα μιας αναβαθμίδας που σώζεται στη δυτική πλαγιά του λόφου της Μαύρης Μύτης, 12 μέτρα πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, αντιστοιχεί στην τελευταία θαλάσσια επίκλυση (πριν από 80.000 χρόνια περίπου).

Καλαμάκι

Βόρεια των χωριών Νιφορέικα και Καλαμάκι, η αναβαθμίδα που αντιστοιχεί, πιθανότατα, στη δεύτερη θαλάσσια επίκλυση της τελευταίας μεσοπαγετώδους περιόδου (πριν από 100.000 χρόνια περίπου) εκτείνεται σε μια ζώνη πλάτους 500-1000 μέτρων και μήκους αρκετών χιλιομέτρων, 20 μέτρα πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Η αναβαθμίδα καλύπτεται από λεπτό στρώμα κροκαλών (στρώμα Δ), αμμο-αργιλώδεις αποθέσεις (στρώμα Γ), αιολική άμμο (στρώμα Β) και σύγχρονη φυτική γη (στρώμα Α) (Ντάρλας 1991).

Στην εκτεταμένη αυτή επιφάνεια συλλέχτηκαν πολυάριθμα λίθινα εργαλεία, τα οποία ανήκουν σε τρεις ομάδες: του στρώματος Δ, του στρώματος Γ και των στρωμάτων Α και Β.

Το στρώμα Δ απέδωσε λίγα αντικείμενα, πολύ ανακυλημένα. Ανήκουν σε μουστέρια λιθοτεχνία, η οποία δεν μπορεί να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια, εξαιτίας του μικρού αριθμού εργαλείων.

Το στρώμα Γ απέδωσε σημαντικότερες ποσότητες ευρημάτων. Τα αντικείμενα αυτής της ομάδας (Σχέδ. 2), πατιναρισμένα και ελαφρώς στομωμένα, δεν βρίσκονται στην αρχική τους απόθεση, αλλά έχουν υποστεί, πιθανότατα, μικρή μετακίνηση (από φυσικές αιτίες). Ανήκουν στην όψιμη Μέση Παλαιολιθική περίοδο και χρονολογούνται (με

Σχέδ. 1.
Εντοπισμός των παλαιολιθικών θέσεων στην παραλιακή πεδιάδα της Δυτικής Αχαΐας.

Σχέδ. 2.
Λίθινα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου από το Καλαμάκι, στρώμα Γ.

2

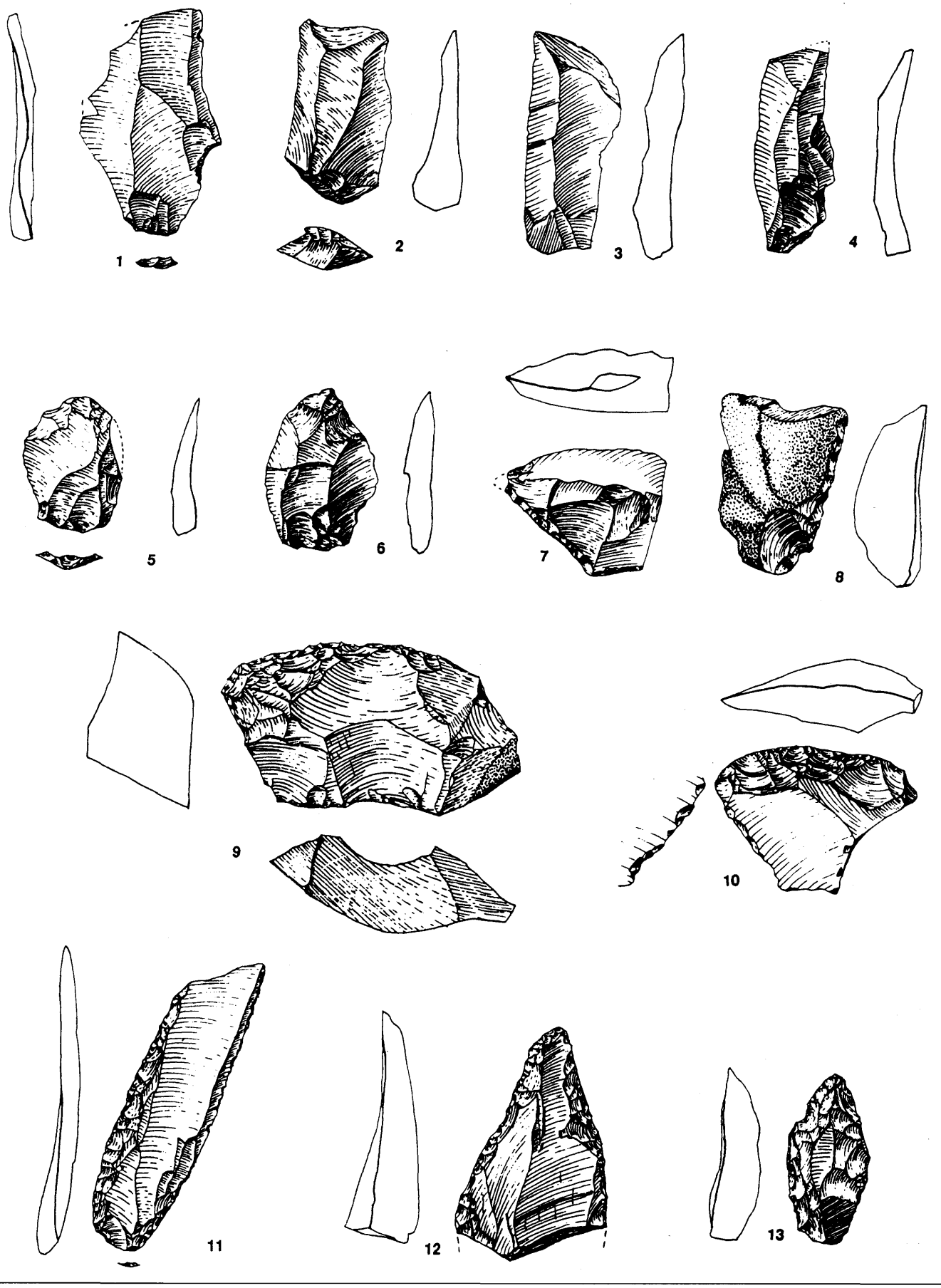

πολλές επιφυλάξεις) πριν από 60.000-35.000 χρόνια. Τα εργαλεία είναι, σε γενικές γραμμές, μικρών διαστάσεων.

Τα στρώματα Α και Β απέδωσαν τα περισσότερα ευρήματα, τα οποία διατηρούνται, μάλιστα, σε πολύ «ακμαία» κατάσταση. Αυτή η ομάδα περιέχει αναμειγμένα εργαλεία διαφόρων φάσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, αλλά και ευρήματα από οψιανό, καθώς και όστρακα κεραμικής, της Νεολιθικής Εποχής και μεταγενέστερων περιόδων.

Μαύρη Μύτη

Στη δυτική πλαγιά του χαμηλού (ύψους 80 μέτρων) λόφου της Μαύρης Μύτης και σε ύψος 12 μέτρα, περίπου, πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, σώζεται μικρό τμήμα θαλάσσιας αναβαθμίδας, σε 10-20 μέτρα πλάτος και 50 μέτρα περίπου μήκος, η οποία αντιστοιχεί, πιθανότατα, στην τελευταία θαλάσσια επίκλυση της τελευταίας μεσοπαγετώδους περιόδου (πριν από 80.000 χρόνια περίπου). Πάνω στο επίπεδο της αναβαθμίδας υπάρχει μια χαλικώδης παράκτια απόθεση, η οποία καλύπτεται από στρώμα ιλύος (15-20 εκ.), κόκκινη άμμο και, τέλος, σύγχρονη φυτική γη (Darlas 1995α).

Μέσα στο λεπτό στρώμα ιλύος το οποίο καλύπτει τη χαλικώδη απόθεση, βρέθηκαν πολλά λίθινα εργαλεία. Αυτή η απόθεση αντιστοιχεί δίχως αμφιβολία σε έλη που είχαν σχηματιστεί ακριβώς πίσω από την ακτογραμμή[2] και πρέπει να δημιουργήθηκε αμέσως μετά την αποχώρηση της θάλασσας. Συνεπώς, χρονολογείται με αρκετή βεβαιότητα πριν από 80.000 χρόνια περίπου.

Αυτό το στρώμα εμφανίζεται σε έκταση 30 τ.μ. περίπου, αλλά τα περισσότερα από τα ευρήματα προέρχονται από το μισό αυτής της επιφάνειας. Πιο συγκεκριμένα, ένα μεγάλο μέρος του υλικού προέρχεται από πολύ μικρή έκταση, μόλις 4-6 τ.μ. Τα αντικείμενα, μάλιστα, διατηρούνται πολύ ακμαία, ενδεικτικό του ότι δεν έχουν υποστεί μετακίνηση. Πρόκειται, πιθανότατα, για λείψανα *in situ* ενός καταυλισμού, από τον οποίο έχουν διατηρηθεί μόνο τα λίθινα εργαλεία.

Η λιθοτεχνία της Μαύρης Μύτης (Σχέδ. 3) χαρακτηρίζεται από το πολύ σημαντικό ποσοστό των κροκαλόμορφων εργαλείων, τα οποία είναι καλής ποιότητας. Ο χαρακτήρας αυτός, όμως, οφείλεται περισσότερο σε προσαρμογή προς το περιβάλλον και, πιο συγκεκριμένα, στην αφθονία των κροκαλών στον άμεσο περίγυρο (παραλία). Εξίσου καλής ποιότητας είναι και τα μικρότερα εργαλεία, τα οποία ανήκουν σε μία τυπική μουστέρια λιθοτεχνία (Darlas 1995α).

Γενικότερα, διακρίνονται δύο ομάδες ευρημάτων:

α) Τα λεπτά εργαλεία και φολίδες πολύ καλής ποιότητας, τυπικά της μουστέριας λιθοτεχνίας, τα οποία είχαν κατασκευαστεί αλλού και μεταφέρθηκαν εδώ έτοιμα.

β) Αυτά που έχουν κατασκευαστεί επί τόπου. Πρόκειται κυρίως για εργαλεία κατασκευασμένα πάνω σε κροκάλες, τις οποίες οι παλαιολιθικοί άνθρωποι εύρισκαν σε αφθονία στη γειτονική παραλία.

Κοιλάδα του Πείρου

Η πολύ πλατιά κοιλάδα του Πείρου, η οποία καταλαμβάνει όλο, σχεδόν, το ανατολικό τμήμα της βόρειας πεδινής ζώνης, έχει τρεις αναβαθμίδες, μάρτυρες της σταδιακής εκβάθυνσης και μείωσης του πλάτους της, με το πέρασμα του χρόνου και με τις εναλλαγές παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων. Από την ανώτερη αναβαθμίδα έχουν διασωθεί πολύ μικρά τμήματα, ενώ η κατώτερη έχει αναπτυχθεί σε πολύ μικρή έκταση. Αντίθετα, η μεσαία αναβαθμίδα, η οποία χρονολογείται πιθανότατα από την παγετώδη περίοδο "Riss" (Dufaure 1975), είναι πολύ πλατιά και περιλαμβάνει πολλούς ορίζοντες.

Στις αναβαθμίδες αυτές συλλέχτηκαν πολυάριθμα λίθινα εργαλεία (Σχέδ. 4). Η μεγάλη πλειονότητα προέρχεται από τη μεσαία αναβαθμίδα, γεγονός που οφείλεται όχι μόνο στη μεγάλη έκτασή της, αλλά και στη μεγαλύτερη διάρκεια και ένταση των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν εδώ. Τα ευρήματα αυτά ανήκουν σε τρεις κύριες ομάδες:

α) Τα αντικείμενα της πρώτης ομάδας προέρχονται από στρώμα βαθιάς κόκκινης αργίλου που εντοπίζεται κοντά στο Χαϊκάλι. Αυτή η σειρά περιλαμβάνει κυρίως κροκαλόμορφα εργαλεία και χονδροειδείς πυρήνες, τα οποία ανήκουν πιθανότατα σε λιθοτεχνίες της Κατώτερης Παλαιολιθικής περιόδου (αρχαιότερα από 250.000 χρόνια).

β) Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει εργαλεία, τα οποία ανήκουν, πιθανότατα, σε λιθοτεχνίες της πρώιμης Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (πριν από 250.000-100.000 χρόνια). Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει κυρίως υποπροϊόντα της κατεργασίας του λίθου. Συνεπώς, οι θέσεις που απέδωσαν αυτά τα ευρήματα μπορούν να χαρακτηριστούν ως «εργαστήρια κατεργασίας λίθου». Ένα άλλο χαρα-

Σχέδ. 3.
Λίθινα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου από τη Μαύρη Μύτη.

3

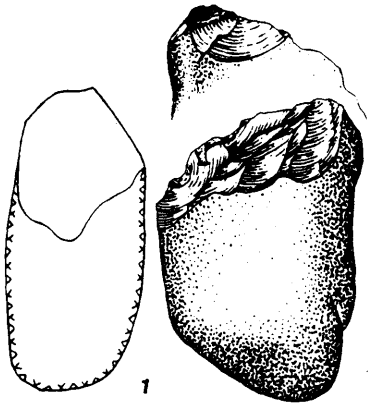
1

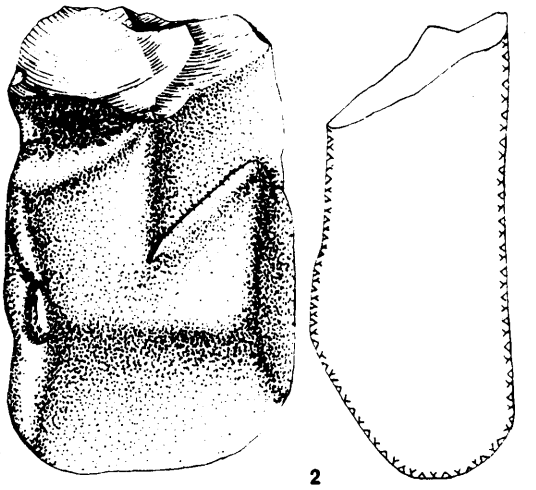
2

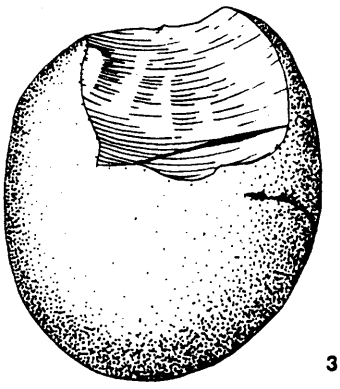
3

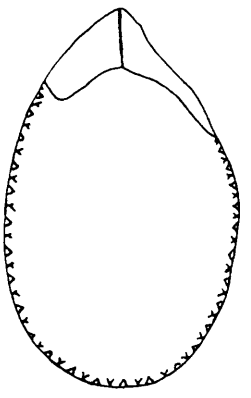

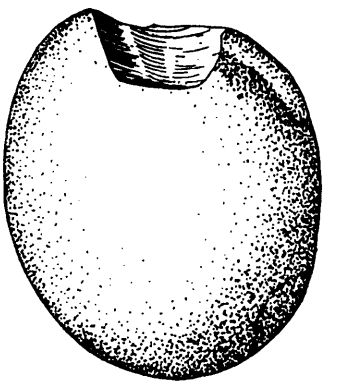

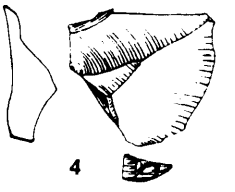
4

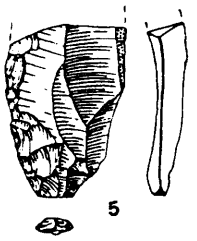
5

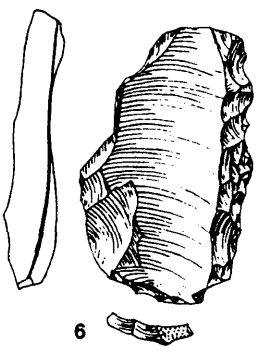
6

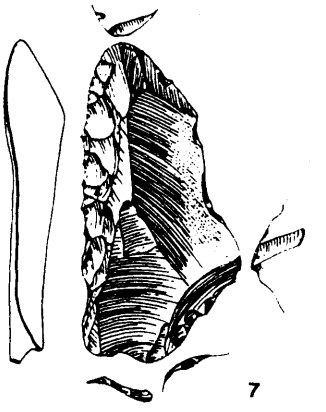
7

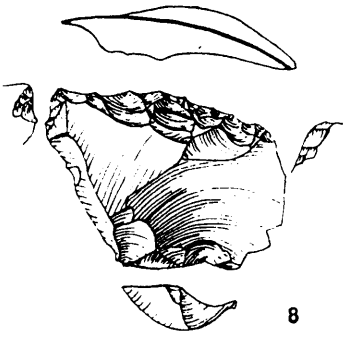
8

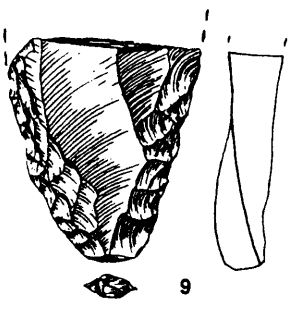
9

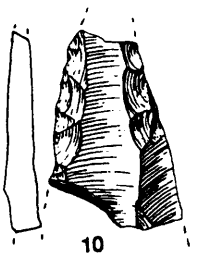
10

4

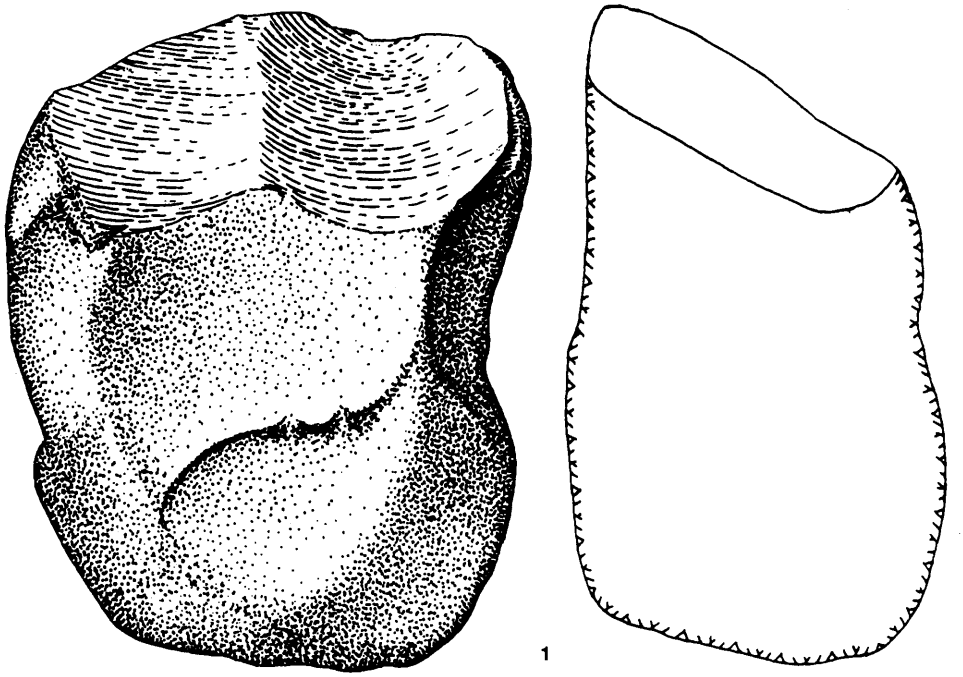

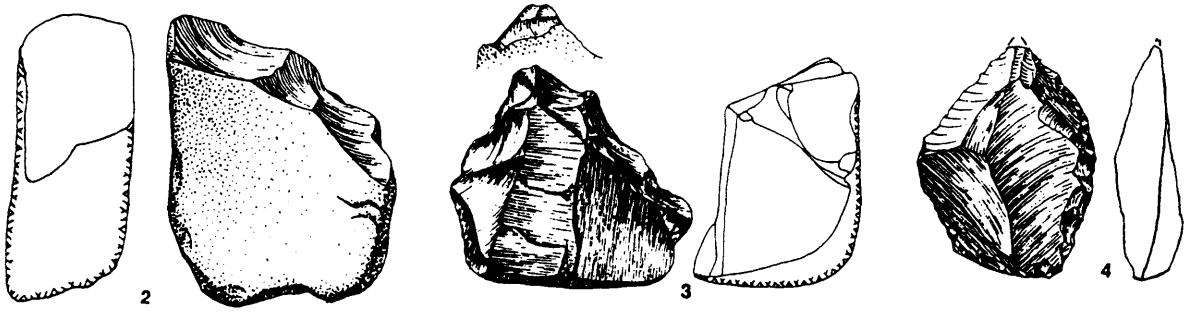

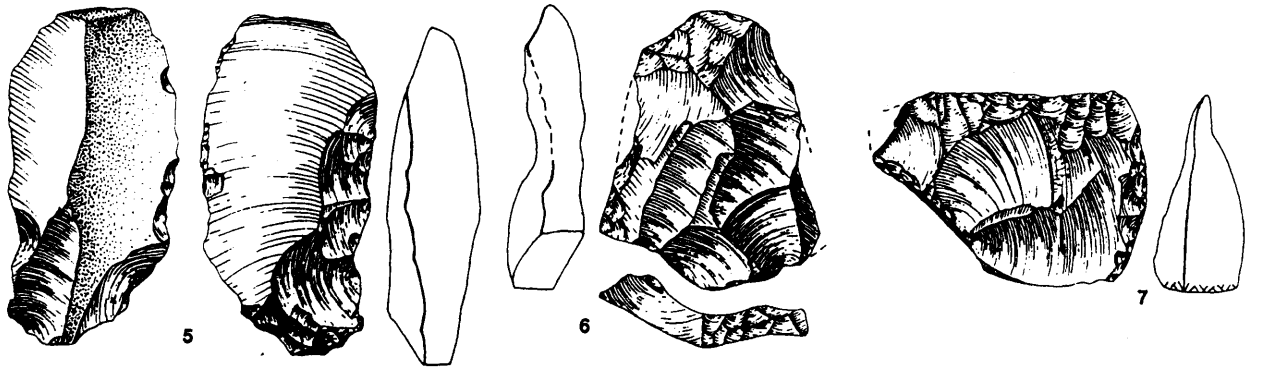

κτηριστικό των αντικειμένων αυτής της ομάδας είναι οι μεγάλες διαστάσεις τους, οι οποίες πρέπει να αποδοθούν στην αφθονία της πρώτης ύλης.

γ) Η τρίτη ομάδα αποτελείται από αντικείμενα τα οποία συλλέχτηκαν στα «μπάζα» που προέρχονται από τις εκσκαφές στο χώρο της Βιομηχανικής Περιοχής που έχει εγκατασταθεί εδώ. Τα ευρήματα αυτά ανήκουν σε τυπικές μουστέριες λιθοτεχνίες και χρονολογούνται, πιθανότατα, στην περίοδο πριν από 100.000-40.000 χρόνια.

Πέρα από τις ομάδες εργαλείων που περιγράφηκαν παραπάνω, πολυάριθμα αντικείμενα μεταγενέστερων περιόδων βρίσκονται σε όλες τις αναβαθμίδες. Εδώ περιλαμβάνονται πολλά υποπροϊόντα, καθώς και εργαλεία διαφόρων φάσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, της Νεολιθικής, αλλά οπωσδήποτε και νεότερων περιόδων (ακόμη και «στουρναρόπετρες» για πυροβόλα όπλα).

Η έντονη «δραστηριότητα» που μαρτυρείται εδώ για όλες τις περιόδους οφείλεται στο γεγονός ότι οι αποθέσεις του ποταμού αποτελούν την κυριότερη πηγή πρώτης ύλης (πυριτολίθου) για την κατασκευή λίθινων εργαλείων. Οι κροκάλες δέχονταν εδώ μια πρώτη κατεργασία, αφήνοντας μεγάλες ποσότητες υποπροϊόντων, ενώ τα επόμενα στάδια της κατεργασίας γίνονταν στους χώρους του καταυλισμού. Έτσι εξηγείται και η σπανιότητα των τελικών προϊόντων της κατεργασίας.

Ελαιοχώρι

Η θέση του Ελαιοχωρίου βρίσκεται στους υψηλούς λόφους, στους πρόποδες της Μόβρης. Πιο συγκεκριμένα, η θέση αυτή εντοπίζεται σε ένα πλάτωμα το οποίο δεσπόζει της πεδιάδας, επτά χιλιόμετρα από τη θάλασσα.

Σε αντίθεση με τις περισσότερες από τις άλλες «θέσεις», οι οποίες αντιπροσωπεύουν μικρές συγκεντρώσεις λίθινων εργαλείων, στην περίπτωση του Ελαιοχωρίου πρόκειται για λείψανα ενός σημαντικού καταυλισμού, από τον οποίο έχουν διατηρηθεί μόνο τα λίθινα αντικείμενα (Ντάρλας 1989). Πράγματι, τα ευρήματα παρουσιάζουν πολύ μεγάλη πυκνότητα και έχουν κατασκευαστεί επί τόπου. Η θέση καταλαμβάνει μεγάλη έκταση, αλλά το «κέντρο» του καταυλισμού, όπου το υλικό παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πυκνότητα, καταλαμβάνει 6.000 τ.μ., περίπου. Πολλές χιλιάδες εργαλεία έχουν εντοπιστεί σε αυτή την επιφάνεια κατά τη διάρκεια μιας πρώτης έρευνας. Τα αντικείμενα βρίσκονται στην επιφάνεια, αναμοχλευμένα από την καλλιέργεια.

Τα ευρήματα αυτά ανήκουν σε πρώιμη ωρινιάκια λιθοτεχνία (Σχέδ. 5), η οποία, όμως, παρουσιάζει πολλά μουστέρια στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, η λιθοτεχνία αυτή φαίνεται ότι ανήκει σε μια μεταβατική φάση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο και χρονολογείται πιθανότατα πριν από 35.000-30.000 χρόνια.

Συμπεράσματα

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία έτη στη Δυτική Αχαΐα απέδωσαν πολυάριθμα παλαιολιθικά εργαλεία και οδήγησαν στον εντοπισμό παλαιολιθικών θέσεων. Όλες οι θέσεις είναι υπαίθριες, αφού οι έρευνες κάλυψαν κυρίως την παραλιακή πεδιάδα, η οποία αποτελείται από χαλαρά ιζήματα, δίχως σπήλαια. Από την άλλη μεριά, πρέπει να σημειωθεί ότι ο εντοπισμός των περισσότερων θέσεων στις θαλάσσιες και ποτάμιες αναβαθμίδες οφείλεται, σχεδόν αποκλειστικά, στον προσανατολισμό των ερευνών προς αυτές τις περιοχές. Σε όλες τις περιπτώσεις, τα ευρήματα περιορίζονται στα λίθινα εργαλεία, αφού η σύσταση του εδάφους και το μικρό βάθος δεν έχουν επιτρέψει τη διατήρηση αντικειμένων από φθαρτές ύλες.

Τα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου είναι σχετικά άφθονα. Αυτά της Ανώτερης Παλαιολιθικής είναι πάντοτε παρόντα, αλλά είναι δύσκολο να διακριθούν και να μελετηθούν, εκτός από την περίπτωση του Ελαιοχωρίου.

Οι λιθοτεχνίες της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου προέρχονται, τις περισσότερες φορές, από «εργαστήρια κατεργασίας λίθου» (μεγάλες ποσότητες υποπροϊόντων, αλλά σπανίως τελειωμένα εργαλεία), τα οποία αποκρύπτουν τους τεχνολογικούς και τυπολογικούς τους χαρακτήρες. Αποδίδονται στο τυπικό μουστέριο στάδιο, όπως, εξάλλου, όλες οι ως τώρα γνωστές μουστέριες λιθοτεχνίες στην Ελλάδα.

Από όλα τα παλαιολιθικά ευρήματα της Δυτικής Αχαΐας ξεχωρίζουν, βεβαίως, οι δύο παλαιολιθικές θέσεις που εντοπίστηκαν εδώ:

α) Η Μαύρη Μύτη διασώζει *in situ*, αν και ελάχιστα, τα λείψανα ενός καταυλισμού της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Πρόκειται για τη μόνη, γνωστή ως τώρα, υπαίθρια θέση αυτής της περιόδου στην Ελλάδα.

β) Η θέση του Ελαιοχωρίου απέδωσε πλούσια ωρινιάκια λιθοτεχνία, καλύπτοντας ένα σημαντικό κενό στις γνώσεις μας για την Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα. Η λιθοτεχνία αυτή, μάλιστα, προέρχεται από ένα σημαντικό καταυλισμό, αν

Σχέδ. 4.
Λίθινα εργαλεία από τη μεσαία αναβαθμίδα του Πείρου.

5

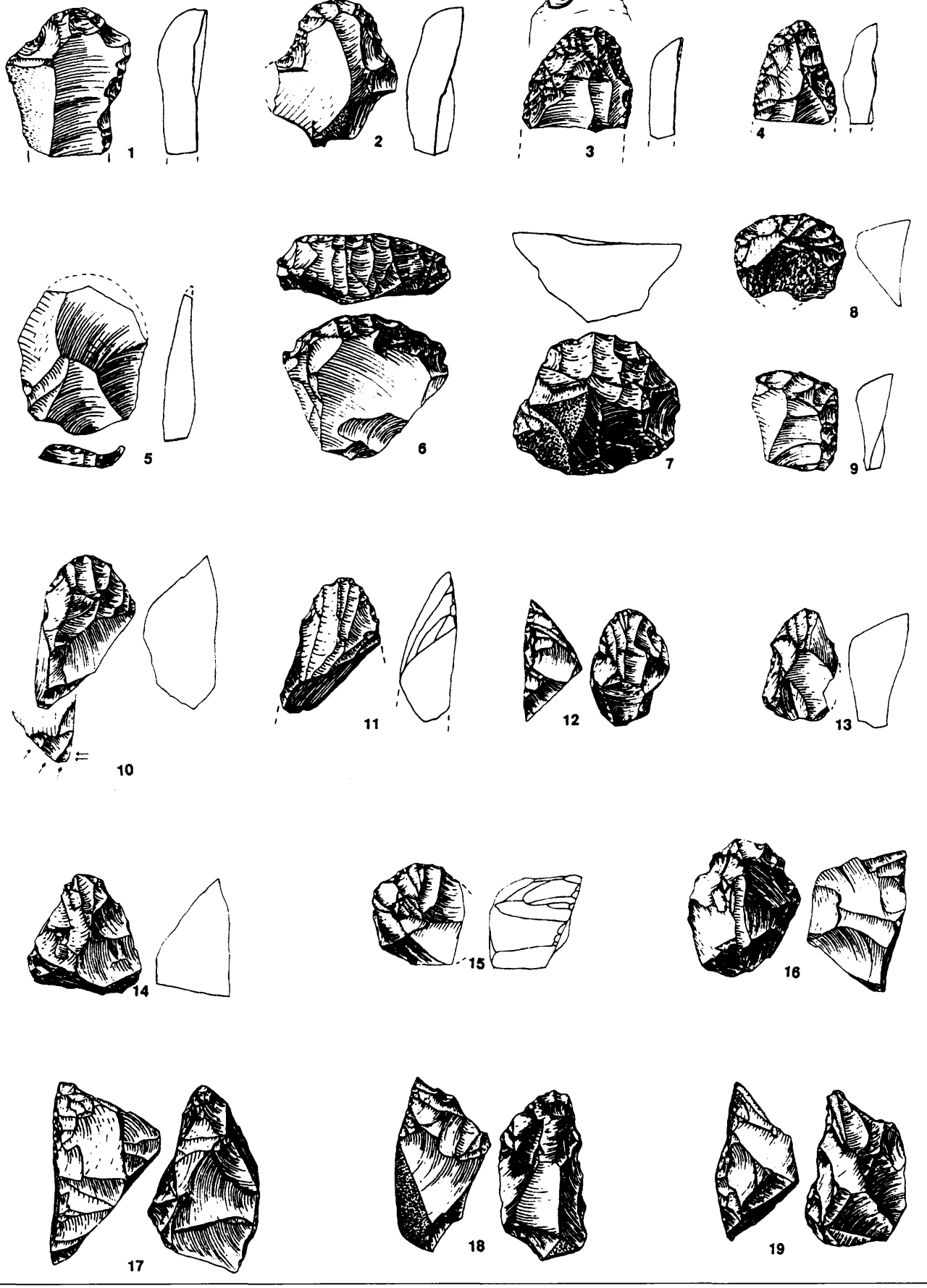

και το στρώμα το οποίο την περιείχε ήταν αναμοχλευμένο. Το υλικό αυτό έδωσε, για πρώτη φορά, τη δυνατότητα αναλυτικής μελέτης και γνώσης του ωρινιάκιου σταδίου στη χώρα μας.

Συμπερασματικά, οι έρευνες που πραγματοποιούνται στη Δυτική Αχαΐα απέδειξαν την ύπαρξη καταλοίπων της Παλαιολιθικής Εποχής σε αυτή την περιοχή και ανέδειξαν τους γενικούς χαρακτήρες των λιθοτεχνιών που συλλέχτηκαν. Η ανακάλυψη καταλοίπων σε όλα σχεδόν τα μέρη που ερευνήθηκαν υποδεικνύει την ύπαρξη παλαιολιθικών λειψάνων σχεδόν παντού και επιτρέπει να αισιοδοξούμε ότι η ανάπτυξη των ερευνών θα οδηγήσει στον πολλαπλασιασμό των ανακαλύψεων. Αυτές οι έρευνες, όμως, πρέπει να συνεχιστούν, οδηγώντας, συγχρόνως, και στην ανάληψη ανασκαφών.

Ανδρέας Ντάρλας

Σημειώσεις

1. Κατά τις παγετώδεις περιόδους, τεράστιες ποσότητες νερού μετατρέπονταν σε πάγο, με συνέπεια να χαμηλώνει η θαλάσσια στάθμη ακόμη και ως 120 μέτρα. Αντίθετα, η τήξη των πάγων κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους απελευθέρωνε αντίστοιχες ποσότητες νερού που προκαλούσαν την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης και την κατάκλυση τεράστιων εκτάσεων. Οι επίπεδες επιφάνειες που έχουν προκύψει από τη διαβρωτική ενέργεια της θάλασσας και αντιστοιχούν στη θαλάσσια στάθμη της κάθε περιόδου (όταν έχουν διατηρηθεί) καλούνται αναβαθμίδες.

2. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα παράκτια έλη, που υπάρχουν και σήμερα στο μέρος αυτό, υπήρχαν και τότε, με τη διαφορά ότι τόσο τα ίδια τα έλη όσο και η στάθμη της θάλασσας βρίσκονταν 12-15 μέτρα ψηλότερα απ' ό,τι σήμερα.

Σχέδ. 5.
Λίθινα εργαλεία της Ωρινιάκιας περιόδου από το Ελαιοχώρι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chavaillon, J., N. Chavaillon, F. Hours, 1969: "Industries paléolithiques d'Élide. II-Région du Kastron", *BCH* 93, 97-151.

Dalongeville, R., 1992: "L'Achaie occidentale. Présentation physique", στο A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale,* ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes, 37-57.

Ντάρλας, Α., 1989: «Η ωρινιάκια λιθοτεχνία του Ελαιοχωρίου Αχαΐας», *ΑΕ* 128, 137-159.

Ντάρλας, Α., 1991: «Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας», *ΑΔ* 40 (1985) [1991], *Μελέτες* 194-206.

Darlas, A., 1994: "Le Paléolithique inférieur et moyen de Grèce", *L'Anthropologie* 98, 305-328.

Darlas, A., 1995α: "L'industrie du Paléolithique moyen de Mavri Myti (Lakkopetra, Grece)", *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 92, 390-398.

Darlas, A., 1995β: "The earliest occupation of Europe: the Balkans", στο W. Roebroeks, Th. van Kolfschoten (eds), *The earliest occupation of Europe* (Leiden 1995), 51-59.

Dufaure, J.J., 1975: *Le relief du Péloponnèse*, Thèse, Université Paris I.

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΕ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΚΑΛΑΜΑΚΙ ΕΛΑΙΟΧΩΡΙΟΥ-ΛΟΥΣΙΚΩΝ

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου

Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στη θέση Καλαμάκι έφερε στο φως εκτεταμένο νεκροταφείο της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, στον ίδιο χώρο και σε πυκνή διάταξη τάφων, ώστε οι πρώτοι να έχουν υποστεί ποικίλες επεμβάσεις κατά την κατασκευή των μεταγενεστέρων. Οι τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι θαλαμοειδείς, με κάθετο τετράπλευρο όρυγμα πρόσβασης-δρόμο και μικρό θάλαμο, τετράπλευρης ή κυκλικής-ελλειπτικής κάτοψης. Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική τους μορφή, είναι δυνατό να συγκριθούν με τους τάφους του νεκροταφείου της Μάνικας στην Εύβοια, ενώ, από την κεραμική που περιέχουν, χρονολογούνται στην ΠΕ Ι περίοδο.

Οι τάφοι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, του γνωστού στην περιοχή και από άλλα σύγχρονα νεκροταφεία τύπου θαλαμοειδούς, συλημένοι στην πλειοψηφία τους, χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ:1-2 περίοδο μέχρι και την τελική φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ και την Υπομυκηναϊκή εποχή. Κατά την εγκατάστασή τους στο χώρο, οι Μυκηναίοι ανακαλύπτουν ή ήδη γνωρίζουν τις προγενέστερες κατασκευές και αναπόφευκτα επεμβαίνουν σε αυτές. Πολλοί ΠΕ τάφοι καταστρέφονται εν μέρει και όσο είναι απολύτως απαραίτητο για την κατασκευή των μυκηναϊκών δρόμων και θαλάμων, ενώ σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται για την ανακομιδή των οστών από προηγούμενες μυκηναϊκές ταφές ή αξιοποιούνται για νέες.

Στη Δυτική Αχαΐα, 30 χλμ. ΝΔ της Πάτρας και 11 χλμ. νότια από την πόλη της αρχαίας Δύμης (σημερινή Κάτω Αχαΐα), στο πεδινό τμήμα που από τους πρόποδες του όρους Μόβρη εκτείνεται προς τα βόρεια μέχρι τη θάλασσα, βρίσκεται το πλάτωμα Καλαμάκι, με κλίση από ΝΝΔ-ΒΒΑ και σε υψόμετρο από 120 μ. μέχρι 40 μ. (Σχέδ. 1).[1]

Στη θέση αυτή, το 1961, εντοπίστηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο και ερευνήθηκε ένας θαλαμοειδής τάφος της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου.[2] Στη γύρω περιοχή έχουν εντοπιστεί δύο άλλα μυκηναϊκά νεκροταφεία, το ένα στον οικισμό Σπαλιαρέικα, σε απόσταση περίπου 1.400 μ. σε ευθεία γραμμή βόρεια από το Καλαμάκι[3] και το δεύτερο στα όρια της κοινότητας Αγιοβλασίτικων, σε απόσταση περίπου 4 χλμ. σε ευθεία γραμμή ΒΔ.[4]

Τον Απρίλιο του 1994, μετά από καταγγελία, διαπιστώθηκε μεγάλης κλίμακας λαθρανασκαφή στο χώρο του νεκροταφείου. Μεγάλος αριθμός λάκκων είχαν ανοιχτεί κατά διαστήματα και πολλοί από αυτούς ακριβώς στις εισόδους των θαλάμων, οι οποίοι υπέστησαν άγρια σύληση. Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους άρχισε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οι τάφοι έχουν λαξευτεί στο εκτεταμένο στρώμα αργιλικών ψαμμιτών και αργιλικής μάργας-κιμηλιάς, που υπάρχει στην περιοχή και, χάρη στη μικρή περιεκτικότητά του σε άργιλο, λαξεύεται εύκολα και προσφέρεται για την κατασκευή των θαλάμων. Το χώρο του νεκροταφείου διασχίζει ο

Σχέδ. 1.
Χάρτης της Δυτικής Αχαΐας.

1

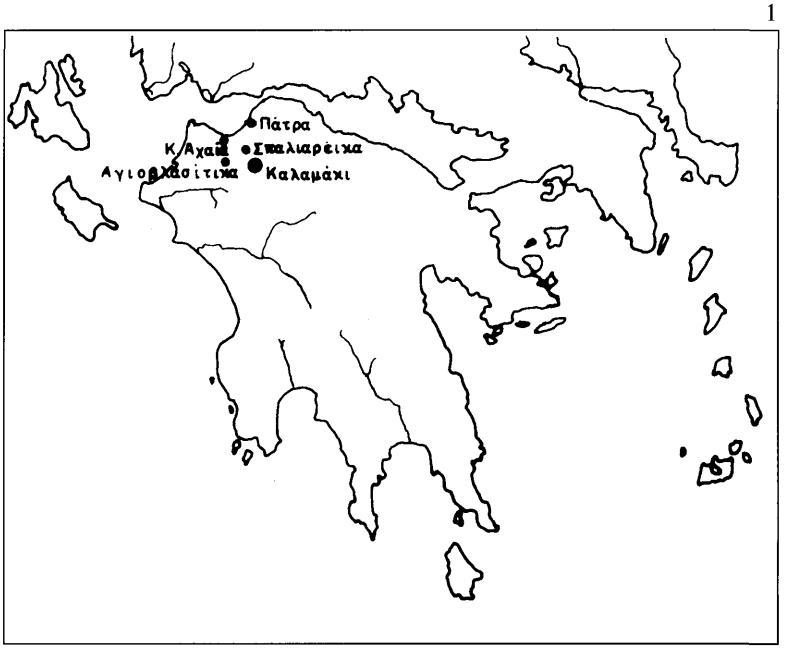

αγροτικός δρόμος, που με κατεύθυνση Β-Ν, συνδέει το Ελαιοχώρι με τον οικισμό Σπαλιαρέικα και χωρίζει το νεκροταφείο σε δύο τομείς, τον ανατολικό και το δυτικό, ενώ δρόμοι μυκηναϊκών τάφων διακρίνονται και στο κατάστρωμά του (Εικ. 1). Η έρευνα άρχισε από το ΝΑ τομέα του νεκροταφείου, με την αποκάλυψη των δρόμων δύο μυκηναϊκών τάφων, κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ. Σε μικρό, σχετικά, βάθος από την επιφάνεια του στρώματος της κιμηλιάς, στη δυτική μακρά πλευρά των ταφικών δρόμων, αποκαλύφθηκαν λαξεύματα, τα οποία έφρασσε ξερολιθιά, διαταραγμένη από την αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα στον ένα τάφο, αδιατάρακτη στον άλλο. Αρχικά θεωρήθηκαν κόγχες ή πλευρικοί θάλαμοι και έτσι χαρακτηρίστηκαν. Ωστόσο, όταν ολοκληρώθηκε η έρευνα στο εσωτερικό τους, διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για θαλαμοειδείς τάφους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, τμήμα των οποίων είχε καταστραφεί κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, με την κατασκευή των μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων (Εικ. 2).

Η συνέχιση της έρευνας έφερε στο φως νεκροταφεία της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, στον ίδιο χώρο και με πυκνή διάταξη τάφων, ούτως ώστε οι αρχαιότεροι να έχουν υποστεί ποικίλες επεμβάσεις κατά την κατασκευή των μεταγενεστέρων (Εικ. 3). Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης και δεδομένου ότι η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και είναι πιθανό να φέρει στο φως νέα στοιχεία, θα γίνει μια πρώτη παρουσίαση των μέχρι στιγμής συμπερασμάτων σχετικά με το είδος και την έκταση αυτών των επεμβάσεων, ώστε να ανιχνευθεί, κατά το δυνατό, ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος της Υστεροελλαδικής εποχής αντιμετωπίζει και διαχειρίζεται τα κατάλοιπα ενός προγενέστερου πολιτισμού.

Οι τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι του τύπου του θαλαμοειδούς με κάθετο όρυγμα πρόσβασης-δρόμο. Οι δρόμοι είναι τετράπλευρης κάτοψης, περίπου τετράγωνοι, τραπεζιόσχημοι ή ελαφρά επιμήκεις, ενώ τα τοιχώματά τους είναι κάθετα, ή συγκλίνουν περισσότερο ή λιγότερο έντονα προς το δάπεδο, το οποίο βρίσκεται συνήθως υψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου του θαλάμου. Οι θάλαμοι είναι μικρών διαστάσεων[5] και, ανάλογα με τη μορφή και το σχήμα τους, διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες τάφων: με τετράπλευρο θάλαμο (κατηγορία Α, Σχέδ. 2) ή με κυκλικό-ελλειπτικό θάλαμο (κατηγορία Β, Σχέδ. 3-4).

Η αρχιτεκτονική μορφή των τάφων, με παραλλαγές, είναι γνωστή από αρκετές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα (Αγορά των Αθηνών,[6] Παραλίμνη,[7] Λιθαρές[8] και Τανάγρα[9] στη Βοιωτία, Μάνικα[10] στην Εύβοια, Κόρινθο,[11] Ζυγουριές[12] και Παυλοπέτρι[13] στην Πελοπόννησο), στις Κυκλάδες (Άνω Κουφονήσι[14] και Μήλο —Φυλακωπή[15] και Ακρωτήριο Σπαθί[16]), στην Κρήτη (Αγία Φωτιά[17]), τη Χίο (Εμπορειό[18]) και την Κύπρο (σε αρκετές θέσεις αλλά, κυρίως, στο νεκροταφείο των Βουνών-Μπελλαπάις[19]). Επίσης, από την Παλαιστίνη (εκτεταμένο νεκροταφείο στην Ιεριχώ[20]), την Ιτα-

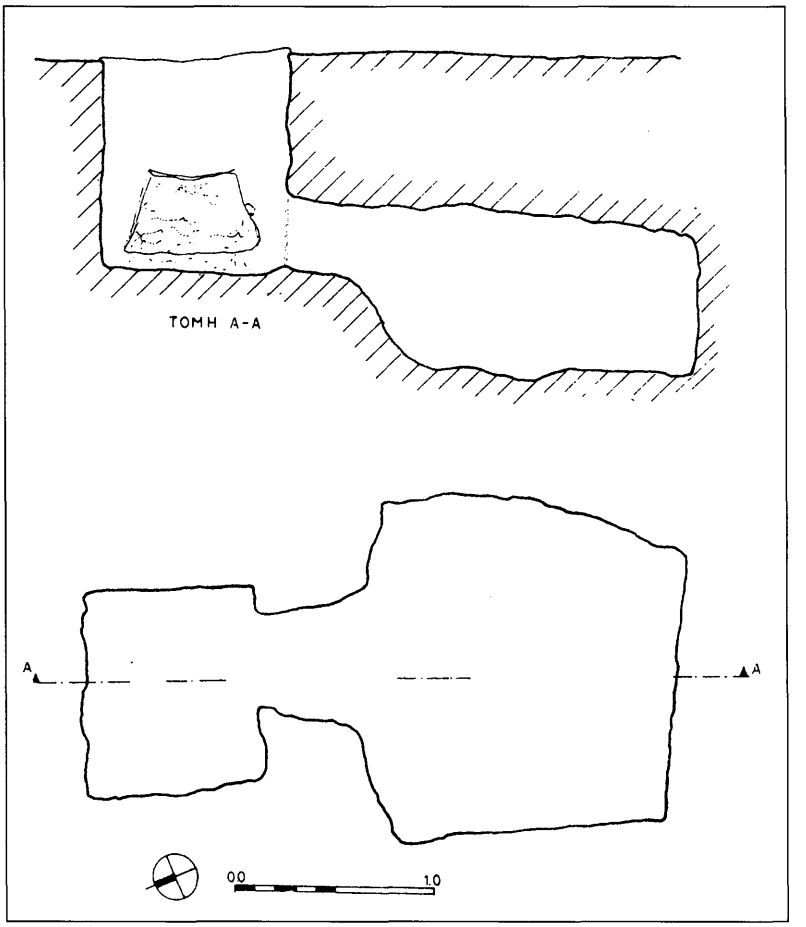

2

Σχέδ. 2. Κάτοψη και τομή του ΠΕ Τάφου 50.

Σχέδ. 3. Κάτοψη και τομή του ΠΕ Τάφου 24.

3

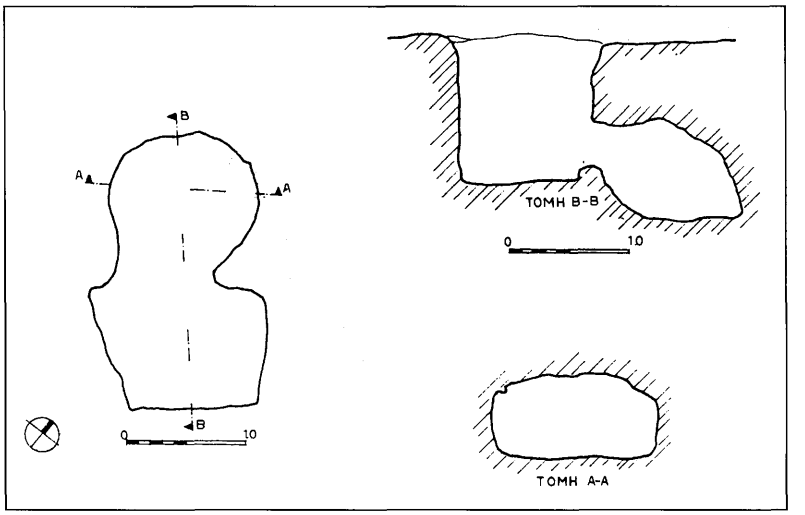

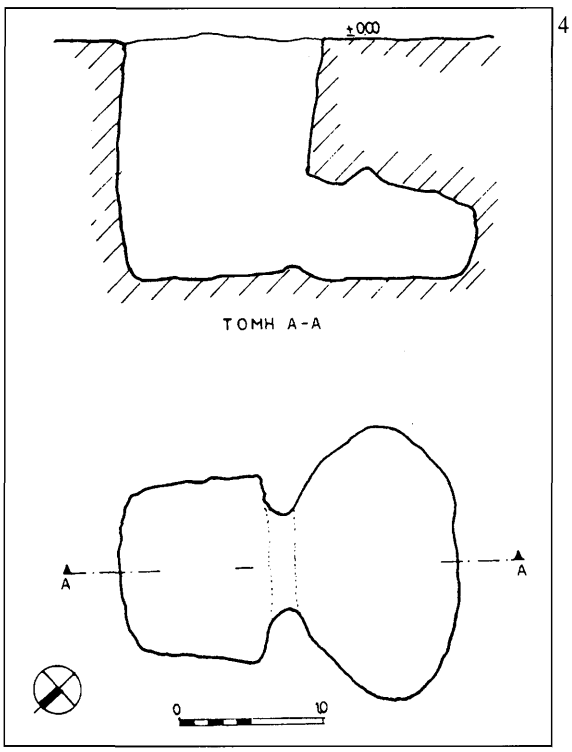

4

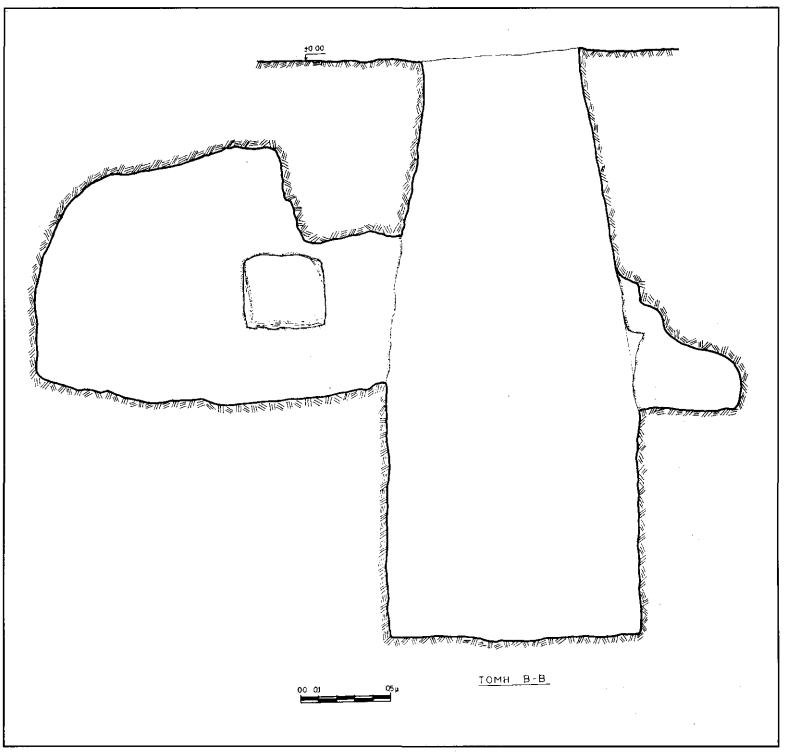

5

Σχέδ. 4.
Κάτοψη και τομή του ΠΕ Τάφου 22.

Σχέδ. 5.
Τάφος 2, τομή Β-Β΄.

λία και τη Σικελία.[21] Χρονολογούνται από την Ύστερη Νεολιθική μέχρι το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Ως προς τη μορφή και το σχήμα των τάφων, το νεκροταφείο στο Καλαμάκι μπορεί να συγκριθεί με αυτό της Μάνικας, όπου συνυπάρχουν τάφοι και των δύο κατηγοριών.[22]

Η κεραμική είναι χειροποίητη, ο πηλός χονδρόκοκκος με προσμίξεις που φθάνουν το μέγεθος χαλικιού και κάποτε μικρού βότσαλου, τα τοιχώματα, σε σχέση με το μέγεθος των αγγείων, είναι παχιά και η όπτηση ανόμοια και ατελής, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να είναι εύθρυπτα. Των περισσοτέρων αγγείων η επιφάνεια (η εξωτερική για τα κλειστά και η συνολική για τα ανοικτά σχήματα) έχει στιλβωθεί και σε αρκετά φέρει ερυθρό επίχρισμα, εξίτηλο σήμερα κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Αν και υπάρχει σχετική ποικιλία σχημάτων, επικρατούν τα κλειστά (κυρίως πρόχοι) με επίπεδη βάση και κάθετο χείλος (Εικ. 4-5). Η προκαταρκτική μελέτη της τυπολογίας της κεραμικής δεν επέτρεψε το σαφή συσχετισμό της με κάποιο από τα ήδη γνωστά σύνολα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Εν τούτοις, η μελέτη της τεχνικής και η σύγκριση επί μέρους στοιχείων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το νεκροταφείο χρονολογείται στην πρώτη περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και, μάλιστα, ότι η χρήση του αρχίζει κατά την πρωιμότερη φάση της.[23]

Κατά την Υστεροελλαδική εποχή ο χώρος χρησιμοποιείται εκ νέου και για τον ίδιο σκοπό. Ένα εκτεταμένο νεκροταφείο μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων δημιουργείται εκεί με διάρκεια ζωής αιώνων. Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία, η χρήση του φαίνεται ότι αρχίζει στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ:1 περιόδου (Εικ. 6) και εξακολουθεί χωρίς διακοπή μέχρι την Υπομυκηναϊκή περίοδο (Εικ. 7-8). Επειδή οι περισσότεροι από τους καλά διατηρούμενους τάφους έχουν συληθεί και η έρευνα όσων έχουν καταρρεύσει από την αρχαία ήδη εποχή απαιτεί πάρα πολύ χρόνο, τα πρώτα συμπεράσματα βασίζονται σε μικρό αριθμό δεδομένων και θα παρουσιαστούν συνοπτικά. Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο (1994) η έρευνα επικεντρώθηκε στον ανατολικό τομέα, ενώ κατά τη δεύτερη (1995) επεκτάθηκε και στο δυτικό. Συνολικά, έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί ογδόντα ένας τάφοι, σαράντα εννέα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, των οποίων η έρευνα έχει ολοκληρωθεί, και τριάντα δύο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, από τους οποίους έχουν ερευνηθεί οι οκτώ.

Οι υστεροελλαδικοί τάφοι έχουν επιμήκεις επικλινείς δρόμους, των οποίων τα τοιχώματα συγκλίνουν προς τα άνω (Σχέδ. 5). Οι θάλαμοι, σχετικά μικρών διαστάσεων, έχουν κυκλική, ελλειπτική (Σχέδ. 6-7) ή πεταλόσχημη κάτοψη (Σχέδ. 8) και καμπύλη οροφή. Οι είσοδοι έχουν οριζόντιο ή οξυκόρυφο υπέρθυρο και οδηγούν στο θάλαμο μέσα από επίμηκες χαμηλό στόμιο (Σχέδ. 7-8, Εικ. 9-10). Σε μια περίπτωση οι παραστάδες και το υπέρθυρο της εισόδου του θαλάμου φέρουν χαρακτή διακό-

6

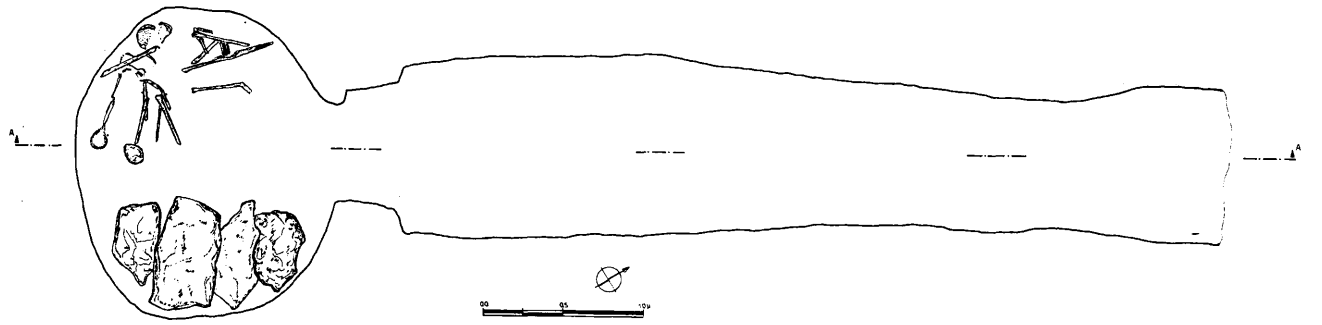

7

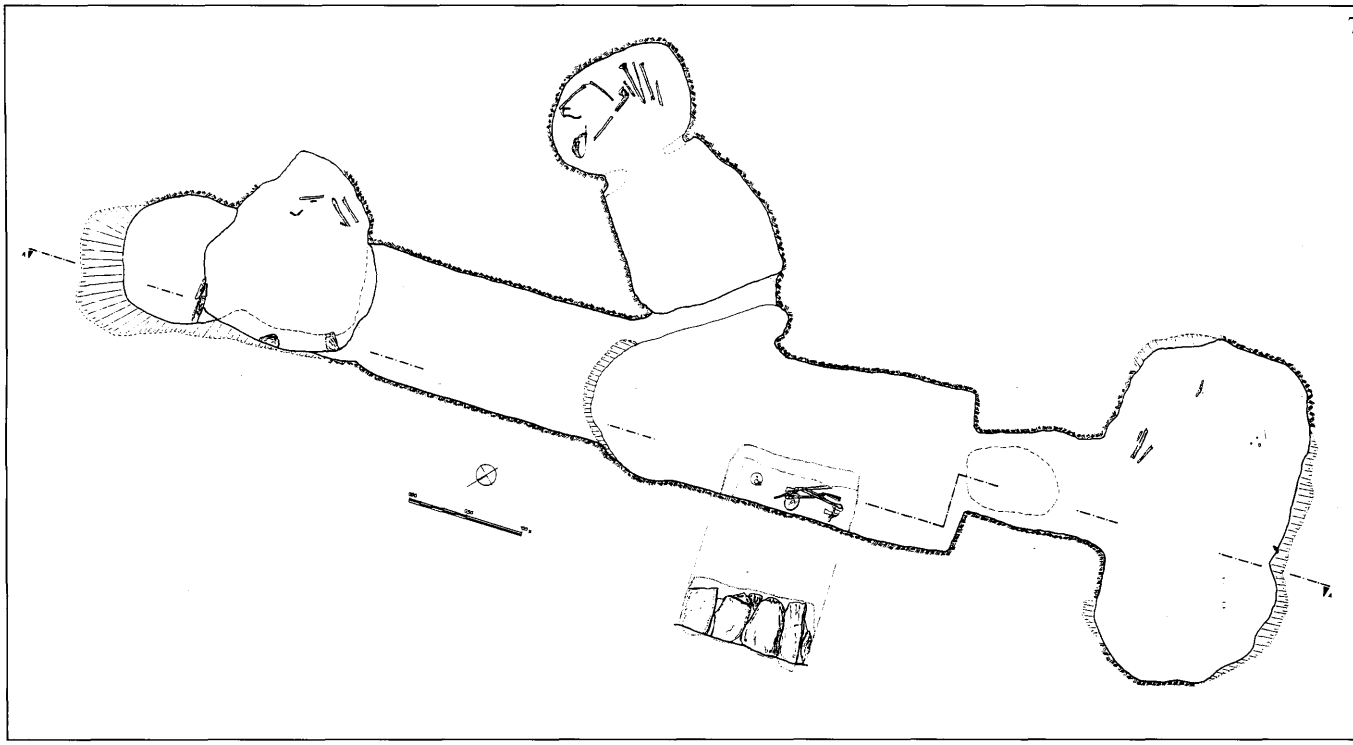

8

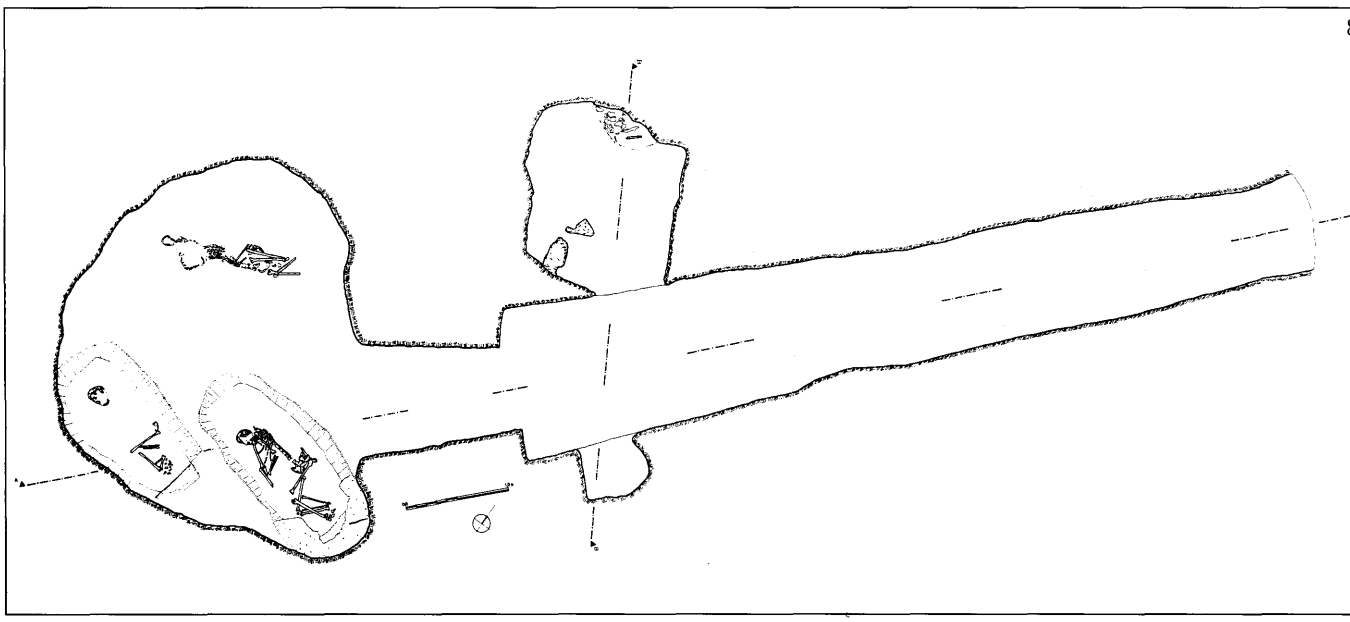

σμηση από σειρά διάγραμμων τριγώνων (Εικ. 9). Σε αρκετούς τάφους τα ίχνη του σκαπτικού εργαλείου σώζονται κατά τόπους και είναι ορατά, κυρίως στα τοιχώματα των θαλάμων (Εικ. 11).

Ο νεκρός, σε πλάγια συνεσταλμένη ή, σπανιότερα, ύπτια οκλάζουσα στάση, αποτίθεται είτε στο δάπεδο του θαλάμου (Εικ. 12), είτε σε λάκκους που καλύπτονται με πλάκες από ψαμμόλιθο ή κροκαλοπαγή λίθο (Εικ. 11 και 13). Συνήθως λαξεύονται στο εσωτερικό του θαλάμου, κάποτε, όμως, και στο δάπεδο του δρόμου ή, ακόμη, στο δάπεδο του στομίου (μία περίπτωση παιδικής ταφής, Εικ. 9). Αυτοί οι τρόποι ταφής είναι δυνατόν να συνδυάζονται μέσα στον ίδιο τάφο. Ο θάλαμος του ΥΕ τάφου 2.2,[24] για παράδειγμα, περιείχε τρεις ταφές, από τις οποίες οι δύο σε λακκοειδείς τάφους λαξευμένους στο δάπεδο, ενώ η τρίτη πάνω σε αυτό (Σχέδ. 8, Εικ. 13). Σε μια άλλη περίπτωση (ΥΕ τάφος 62), ο νεκρός είχε τοποθετηθεί επάνω στις καλυπτήριες του λακκοειδούς, ο οποίος περιείχε παιδική ταφή (Εικ. 14). Η διάνοιξη λάκκων μέσα στο θάλαμο δεν είναι ασυνήθιστη στα νεκροταφεία της Αχαΐας.[25] Οι είσοδοι των θαλάμων φράσσονται με ξερολιθιά, η οποία γεμίζει και μέρος του στομίου και αποτελείται από αργούς λίθους (συνήθως από ψαμμίτη ή κροκαλοπαγή λίθο) μετρίου αλλά και μεγάλου, σχετικά, μεγέθους. Οι μεγαλύτεροι και αρχαιότεροι τάφοι χρησιμεύουν για πολλαπλές ταφές (οικογενειακοί) και κάποιοι από αυτούς διατηρούνται σε χρήση για αρκετές γενεές. Στην περίπτωση αυτή δημιουργείται χώρος για τις νέες ταφές είτε με ανακομιδή των σκελετών και κτερισμάτων των προηγουμένων σε κόγχες που λαξεύονται συνήθως στα τοιχώματα του δρόμου (Εικ. 14), είτε με απλό παραμερισμό σε μια άκρη του θαλάμου, είναι δε δυνατό οι τρόποι αυτοί να συνδυάζονται στον ίδιο τάφο (ΥΕ τάφος 69, Εικ. 12 και 15). Υπάρχουν, όμως, και «ατομικοί» θαλαμοειδείς τάφοι, ο θάλαμος των οποίων είναι πολύ μικρών διαστάσεων και η ταφή γίνεται σε λάκκο, ο οποίος έχει ανοιχθεί στο δάπεδό του, στην προέκταση ακριβώς του στομίου, ενώ τα κτερίσματα τοποθετούνται δίπλα και επάνω στις καλυπτήριες (Εικ. 11 και 16).

Καθώς κατασκευάζονται οι δρόμοι των μυκηναϊκών τάφων και λαξεύονται οι θάλαμοι, οι πρωτοελλαδικοί έρχονται στο φως και υφίστανται επεμβάσεις που, λόγω της πυκνής τους διάταξης, είναι αναπόφευκτες. Σε μερικές περιπτώσεις και επειδή οι πρωτοελλαδικοί τάφοι είναι σαφώς μικρότερων διαστάσεων, κατά την κατασκευή ενός μόνο μυκηναϊκού έχουν θιγεί περισσότεροι του ενός, και μέχρι τέσσερις, πρωτοελλαδικοί, με αποτέλεσμα ελάχιστοι να έχουν διατηρηθεί άθικτοι. Οι αριθμοί αποδίδουν σαφέστερα την εικόνα που παρουσιάζει το νεκροταφείο: το ποσοστό των πρωτοελλαδικών τάφων που έχουν υποστεί επεμβάσεις φθάνει το 86% του συνόλου,[26] ενώ το 90% των μυκηναϊκών τάφων που ερευνήθηκαν διαπιστώθηκε ότι θίγουν, κατά ένα βαθμό, πρωτοελλαδικούς.[27] Σε απόλυτες τιμές: δέκα μυκηναϊκοί τάφοι έχουν προκαλέσει μερική καταστροφή σε ένα τουλάχιστον πρωτοελλαδικό ο καθένας, τρεις άλλοι σε δύο, δύο σε τρεις πρωτοελλαδικούς, ενώ

9

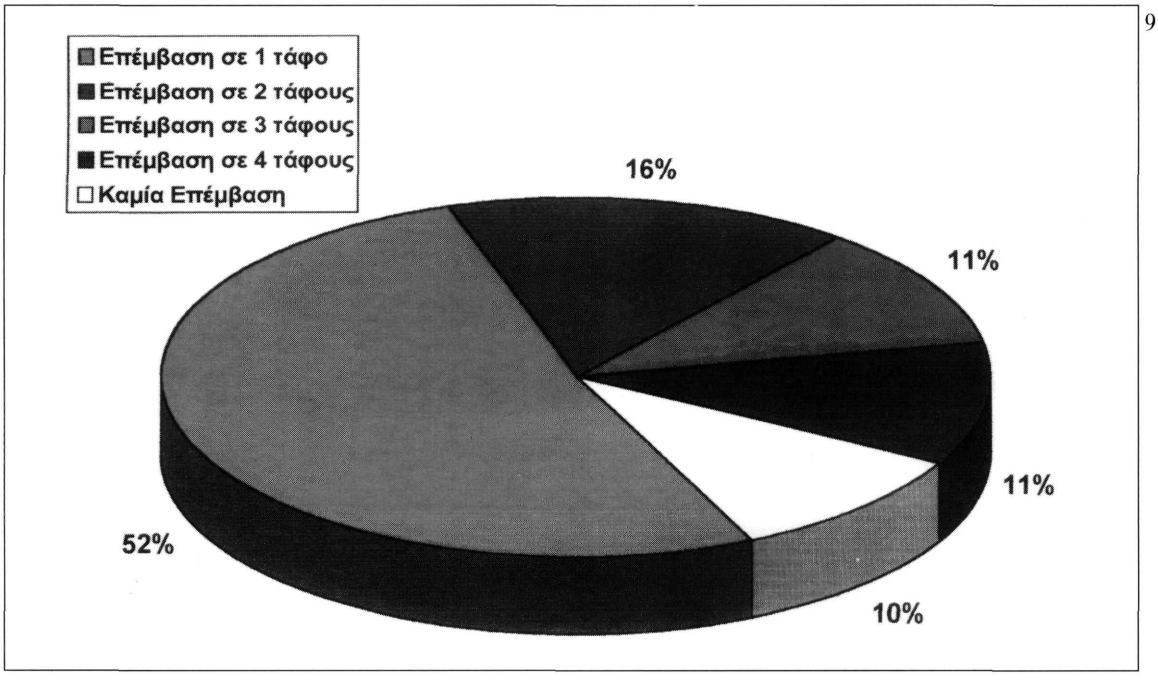

Σχέδ. 6.
Κάτοψη ΥΕ Τάφου 82 (β΄ φάση).

Σχέδ. 7.
Κάτοψη Τάφου 1.

Σχέδ. 8.
Κάτοψη Τάφου 2 (β΄ φάση).

Σχέδ. 9.
Στατιστικός πίνακας.

δύο άλλοι σε τέσσερις (Σχέδ. 9).[28] Στα τοιχώματα ή το δάπεδο των δρόμων των μυκηναϊκών τάφων σώζονται και είναι ορατά τμήματα θαλάμων και δρόμων των πρωτοελλαδικών (Εικ. 17),[29] ενώ σε μερικές περιπτώσεις τμήματα πρωτοελλαδικών θαλάμων έχουν διατηρηθεί και στην οροφή ή τα πλευρικά τοιχώματα των μυκηναϊκών θαλάμων (Εικ. 18).[30] Κατ' αυτόν τον τρόπο έχει δημιουργηθεί ένα πολύπλοκο σύμπλεγμα κατασκευών, αλληλοεξαρτώμενων και επισφαλούς στατικής, με αποτέλεσμα να είναι εξαιρετικά ευπαθείς, προβληματικές ως προς τη μελλοντική τους διατήρηση, ενώ η έρευνά τους είναι δυσχερής και, κάποτε, επικίνδυνη (Εικ. 3). Τα κενά που δημιουργούνται από την παρουσία των πρωτοελλαδικών τάφων όχι μόνο επηρεάζουν τη στατική αλλά και αλλοιώνουν την «κλασική» μορφή του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς. Σε αρκετές περιπτώσεις (40% του συνόλου) τα κενά έχουν καλυφθεί με ξερολιθιά, προφανώς για να ενισχυθούν στατικά οι τάφοι και, ίσως, για να αποκατασταθεί αισθητικά η μορφή τους.

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία φαίνεται ότι η έκταση της επέμβασης υπαγορεύεται κυρίως από τις κατασκευαστικές ανάγκες του εκάστοτε μυκηναϊκού τάφου, αφού συνήθως δεν καταστρέφεται παρά ό,τι είναι απολύτως απαραίτητο για το σκοπό αυτό. Με το τμήμα των πρωτοελλαδικών τάφων που αφαιρείται κατά την κατασκευή των μυκηναϊκών είναι δυνατόν είτε να απομακρύνεται εντελώς και το περιεχόμενό τους, οπότε τους βρίσκουμε κενούς, είτε να απομακρύνεται μόνον ό,τι περιέχεται στο τμήμα του τάφου που αφαιρείται, οπότε διατηρούνται υπολείμματα ταφών. Σε μερικές περιπτώσεις οι πρωτοελλαδικοί τάφοι, αφού εκκενώθηκαν εντελώς ή εν μέρει, χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου: ως κόγχες ανακομιδής, ως οστεοφυλάκια ή για νέες ταφές. Αναλυτικότερα:

α) Πρωτοελλαδικοί τάφοι οι οποίοι εκκενώθηκαν από το περιεχόμενό τους:

Ο ΠΕ τάφος 1.1, του οποίου τμήμα δρόμου και θαλάμου διατηρείται στο δρόμο του ΥΕ τάφου 1.2. Τα κενά που δημιουργήθηκαν καλύφθηκαν με ξερολιθιά (Εικ. 2). Στο δάπεδο του δρόμου του ίδιου τάφου διατηρείται το κατώτερο τμήμα του θαλάμου του ΠΕ τάφου 1.3, και το κενό που δημιουργεί η είσοδός του στο ανατολικό τοίχωμα του δρόμου είχε επίσης καλυφθεί με ξερολιθιά (Εικ. 19). Στο εσωτερικό του θαλάμου του ίδιου τάφου διατηρείται τμήμα θαλάμου άλλου πρωτοελλαδικού, του ΠΕ τάφου 25.

Ο ΠΕ τάφος 26, στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 12, τον οποίο επίσης έφρασσε ξερολιθιά.

Ο ΠΕ τάφος 29, τμήμα δρόμου του οποίου διατηρήθηκε στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 14 και είχε καλυφθεί με ξερολιθιά, ενώ τμήμα του θαλάμου του σώζεται στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου του γειτονικού ΥΕ τάφου 18 (Εικ. 18).

β) Πρωτοελλαδικοί τάφοι, στο εσωτερικό των οποίων διατηρήθηκε μέρος του αρχικού περιεχομένου τους:

Ο ΠΕ τάφος 1.4, του οποίου ο δρόμος και το κατώτερο τμήμα του θαλάμου διατηρούνται στο βόρειο άκρο (εκκίνηση) του δρόμου του ΥΕ τάφου 1.2. Ήταν γεμάτος επίχωση διαφορετική από αυτή του δρόμου του ΥΕ τάφου και στο δάπεδο του θαλάμου του βρέθηκαν σκελετικά λείψανα, φολίδα πυριτόλιθου και πλακαρός λίθος-προσκέφαλο.[31]

Ο ΠΕ τάφος 2.1, τμήμα δρόμου και θαλάμου του οποίου διατηρήθηκε στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 2.2. Περιείχε σκελετικά λείψανα και κτερίσματα (τρεις πρόχους). Το άνοιγμα έφρασσε ξερολιθιά.

Ο ΠΕ τάφος 10, τμήμα του θαλάμου του οποίου αφαιρέθηκε κατά την κατασκευή του δρόμου του ΥΕ τάφου 18. Το άνοιγμα φαίνεται ότι είχε καλυφθεί με ξερολιθιά, της οποίας μέρος μόνο βρέθηκε, αφού ο ΥΕ τάφος 18 είχε διαταραχθεί από τους αρχαιοκάπηλους και συληθεί εντελώς. Ο πρωτοελλαδικός θάλαμος είναι τετράπλευρης κάτοψης με λαξευτό θρανίο,[32] το οποίο σώζεται εν μέρει. Περιείχε υπολείμματα δύο ταφών στο δάπεδο, σωρό παραμερισμένων οστών στη νοτιοδυτική γωνία του, δίπλα στο θρανίο, διάσπαρτα άλλα οστά και εννέα αγγεία (Εικ. 20 και 21, ο ίδιος τάφος κενός).

Ο ΠΕ τάφος 42, στο βόρειο άκρο (εκκίνηση) του δρόμου του ΥΕ τάφου 35, κατά την κατασκευή του οποίου αφαιρέθηκε τμήμα της οροφής του θαλάμου του. Ήταν γεμάτος επίχωση και στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα σκελετικά λείψανα και δύο λίθινα περίαπτα σε σχήμα μηνίσκου.

Ο ΠΕ τάφος 51, του οποίου μικρό τμήμα του θαλάμου με την είσοδο διατηρήθηκε στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 37. Ελάχιστα σκελετικά λείψανα σώθηκαν στο δάπεδο, δίπλα σε κατώτερο τμήμα σώματος σφαιρικού αγγείου (Εικ. 22).

Ο ΠΕ τάφος 61, τμήμα θαλάμου του οποίου

σώζεται στο εσωτερικό του βυθισμένου ΥΕ τάφου 62. Περιείχε ελάχιστα οστά και μία πρόχου.

Ο ΠΕ τάφος 70, στη δυτική πλευρά του ΥΕ τάφου 69. Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του θαλάμου του με πλήθος διαταραγμένων οστών και τρία αγγεία. Βρέθηκε γεμάτος επίχωση όμοια με αυτή του ΥΕ δρόμου (Εικ. 23).

Ο ΠΕ τάφος 76, στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 56 και κοντά στο βόρειο άκρο του. Σώζεται το δυτικό τμήμα του θαλάμου, μέσα στο οποίο βρέθηκαν διάσπαρτα σκελετικά λείψανα, δύο αγγεία και περιδέραιο από μικρές δισκοειδείς οστέινες χάνδρες και περίαπτα (Εικ. 24).

Ο ΠΕ τάφος 80, στο βόρειο άκρο του δρόμου του ΥΕ τάφου 12. Διατηρείται τμήμα του δρόμου και ο θάλαμος. Το κενό είχε καλυφθεί με ασυνήθους κατασκευής ξερολιθιά από κροκαλοπαγείς πλάκες, όμοιες με αυτές που χρησιμοποιούνται σαν καλυπτήριες στις εισόδους των πρωτοελλαδικών τάφων και ίσως προέρχονται από τάφους που καταστράφηκαν εντελώς. Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκαν ελάχιστα οστά και αιχμή βέλους από σοκολατί πυριτόλιθο.

γ) Πρωτοελλαδικοί τάφοι σε δεύτερη χρήση:

i) Για ανακομιδή οστών:

Ο ΠΕ τάφος 22, στο δρόμο του οποίου βρέθηκαν πολλά όστρακα ΠΕ αγγείων. Φαίνεται ότι ο θάλαμος είχε εκκενωθεί, αν και παρέμεινε στο εσωτερικό του ένας πλακαρός λίθος, ίσως το «προσκέφαλο» της ΠΕ ταφής. Περιείχε τρία κρανία.

Ο ΠΕ τάφος 27, του οποίου τμήμα σώθηκε στην ανατολική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 12 και σε μικρή απόσταση από την είσοδο του θαλάμου του. Περιείχε λίγα οστά και τρία υστεροελλαδικά αγγεία, προφανώς από ανακομιδή ταφής του ίδιου τάφου. Είχε καλυφθεί με ξερολιθιά.

Ο ΠΕ τάφος 47, στη δυτική πλευρά και κοντά στο βόρειο άκρο του ΥΕ τάφου 43. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του θαλάμου του, ο οποίος είναι τετράπλευρης κάτοψης με λαξευτό θρανίο, επάνω στο οποίο έχει στηριχθεί η ξερολιθιά που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε όχι μόνο για να φράξει το προς το δρόμο του υστεροελλαδικού τάφου άνοιγμα αλλά και για να υποστηριχθεί η οροφή του πρωτοελλαδικού θαλάμου. Από το αρχικό του περιεχόμενο μόνο ένα όστρακο πρωτοελλαδικού αγγείου και υπολείμματα μιας ταφής στο δάπεδο βρέθηκαν μέσα στο θάλαμο, μεταξύ της εισόδου και του θρανίου. Αρκετά όστρακα πρωτοελλαδικών αγγείων βρέθηκαν στο δρόμο του, ενώ τμήμα βάσης πρωτοελλαδικού πίθου με αποτύπωμα ψάθας βρέθηκε στην επίχωση του δρόμου του ΥΕ τάφου 43. Στη συνέχεια, στο θάλαμο τοποθετήθηκαν λίγα οστά και μερικά αγγεία που πιθανόν να προέρχονται από ανακομιδή ταφής του ΥΕ τάφου 43, του οποίου ο θάλαμος δεν έχει ερευνηθεί (Εικ. 25).

ii) Ως οστεοφυλάκιο:

Ο ΠΕ τάφος 30, τμήμα δρόμου και θαλάμου του οποίου σώζεται στη δυτική πλευρά του δρόμου του ΥΕ τάφου 14. Περιείχε ασυνήθιστα μεγά-

Σχέδ. 10. Κάτοψη Τάφων 20-21.

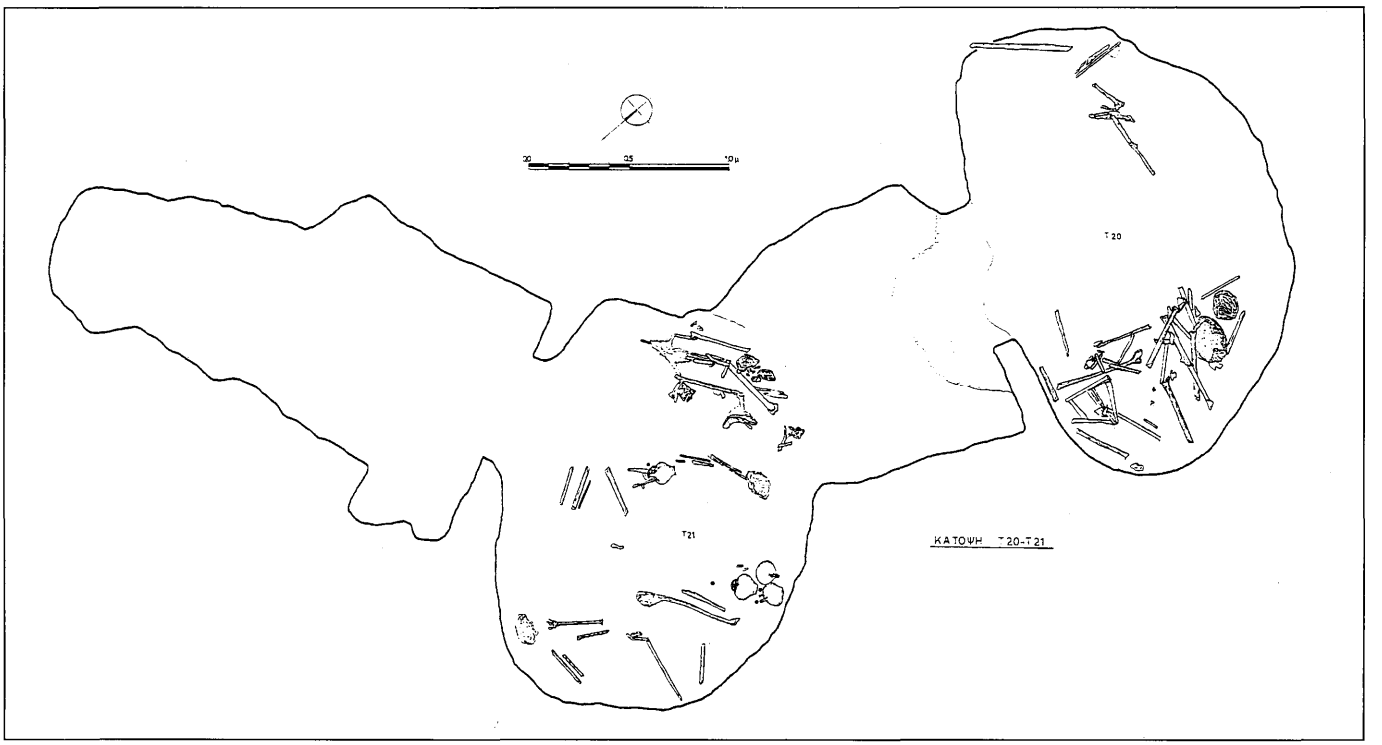

λη ποσότητα οστών και αρκετά κρανία, τα οποία είχαν στοιβαχθεί σε σωρό πάχους 0,40-0,45 μ. στο σωζόμενο τμήμα του πρωτοελλαδικού θαλάμου, ο οποίος στη συνέχεια καλύφθηκε με ξερολιθιά (Εικ. 26, 27 και 17).

iii) Για υστεροελλαδικές ταφές:

Μοναδικό παράδειγμα χρήσης πρωτοελλαδικού τάφου για υστεροελλαδικές ταφές αποτελεί ο ΠΕ τάφος 21. Στο δάπεδο του μικρού, κυκλικής κάτοψης, θαλάμου βρέθηκαν δύο ταφές με τα κτερίσματά τους (Εικ. 8, 1-3 της τομής Α, 4 της τομής Β). Λίγα οστά διαφορετικής διατήρησης που ήσαν συγκεντρωμένα στο νότιο μέρος του θαλάμου ίσως να προέρχονται από την αρχική, πρωτοελλαδική ταφή (Σχέδ. 10, Εικ. 28). Η μετατροπή που φαίνεται ότι έχει υποστεί ο δρόμος του τάφου υποδηλώνει, ίσως, ότι η αρχική πρόθεση ήταν η λάξευση ενός κανονικού μυκηναϊκού θαλαμοειδούς. Όταν, όμως, εντοπίσθηκε ο πρωτοελλαδικός, χρησιμοποιήθηκε στην αρχική του μορφή, αφού παραμερίσθηκε η πρωτοελλαδική ταφή και, στη συνέχεια, σφραγίστηκε η είσοδος με ξερολιθιά (Εικ. 29).

Στην παρούσα φάση και από την πρώτη αυτή γενική εικόνα του νεκροταφείου θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα εντελώς προκαταρκτικού χαρακτήρα, τα οποία οπωσδήποτε θα ελεγχθούν με τη συνέχιση της έρευνας και τη συστηματική μελέτη του υλικού. Παρά τα καταστροφικά αποτελέσματα της μυκηναϊκής επέμβασης στο πρωτοελλαδικό νεκροταφείο, δεν βρέθηκαν στοιχεία που να υποδηλώνουν την άσκηση συστηματικού βανδαλισμού. Η έκταση και η μορφή αυτής της επέμβασης φαίνεται ότι είναι τυχαίες και συμπτωματικές, αφού στον ίδιο υστεροελλαδικό τάφο είναι δυνατό να συνδυάζονται περισσότερες από μία περιπτώσεις από αυτές που προαναφέρθηκαν. Υπαγορεύονται κυρίως από τις απαιτήσεις της συγκεκριμένης ταφικής αρχιτεκτονικής και, δευτερευόντως, ίσως να οφείλονται και σε κάποιους υποκειμενικούς παράγοντες, όπως η περιέργεια ή η ικανότητα των κατασκευαστών. Για παράδειγμα, είναι δυνατό να συνυπάρχουν μέσα στον ίδιο μυκηναϊκό τάφο ένας πρωτοελλαδικός κενός και άλλος με υπολείμματα ταφών (οι ΠΕ τάφοι 1.1 και 1.4, αντίστοιχα, στο δρόμο του ΥΕ τάφου 1.2) ή ένας κενός που καλύπτεται με ξερολιθιά και άλλος, ο οποίος διατηρεί μεγάλο μέρος από το περιεχόμενό του χωρίς να έχει καλυφθεί με ξερολιθιά (οι ΠΕ τάφοι 3 και 70, αντίστοιχα, στο δρόμο του ΥΕ τάφου 69). Οι περιπτώσεις χρήσης των ΠΕ τάφων ίσως να επιδέχονται χρονολογική ερμηνεία. Αν για τις περιπτώσεις ανακομιδής θεωρηθεί ως *terminus post quem* η χρονολόγηση που δίνει η κεραμική που τις συνοδεύει, φαίνεται ότι η πρακτική αυτή ασκείται μετά την ΥΕ ΙΙΙΓ:1α-β περίοδο. Δυστυχώς, μέχρι στιγμής, οι τάφοι που θα έδιναν στοιχεία συσχετισμού των ανακομιδών αυτών με τις ταφές που τις ακολούθησαν, είτε έχουν συληθεί είτε βρέθηκαν βυθισμένοι και η έρευνά τους δεν έχει ολοκληρωθεί. Όσον αφορά στην περίπτωση χρήσης για νέες ταφές, ο τάφος 21 αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα και χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη θέση παρουσιάζει σαφή τεχνικά και αισθητικά μειονεκτήματα, τα οποία δεν είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι δεν έλαβαν υπ' όψη τους οι Μυκηναίοι, δεδομένου ότι προσπάθησαν να τα αντισταθμίσουν, τόσο για να διατηρηθεί κατά το δυνατό αναλλοίωτη η μορφή των θαλαμοειδών τάφων όσο και για να εξασφαλισθεί στοιχειωδώς η στατική αντοχή τους. Το τελευταίο δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται πάντα και δεν είναι απίθανο να τους ήταν γνωστή η ευπάθεια των κατασκευών αυτών, αφού υπάρχουν παραδείγματα τάφων που έχουν καταρρεύσει ήδη κατά τη Μυκηναϊκή εποχή και εν όσω εξακολουθούσε η χρήση του νεκροταφείου. Οι λόγοι που υπαγόρευσαν την επιλογή της θέσης δεν έχουν επαρκώς ανιχνευθεί στο στάδιο αυτό της έρευνας και μόνον υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν στην παρούσα φάση. Ο οικισμός δεν έχει εντοπισθεί, ώστε να διαπιστωθεί αν την επέβαλε η έλλειψη άλλου, καταλληλότερου για την εγκατάσταση του νεκροταφείου, χώρου. Το γεγονός ότι δεν διαπιστώθηκαν ενδείξεις κάποιου είδους λατρείας αποκλείει την περίπτωση να την επέβαλε ο ίδιος ο χαρακτήρας της. Οπωσδήποτε, ακόμη και αν δεν ήταν εκ των προτέρων γνωστή, πολύ σύντομα διαπιστώθηκε η ύπαρξη του προγενέστερου νεκροταφείου, το οποίο απηχούσε μια πρακτική εντελώς οικεία στον άνθρωπο της ΥΕ εποχής. Καθώς κατασκευάζονται οι μυκηναϊκοί τάφοι και οι αρχαιότεροι έρχονται στο φως, γίνονται αντικείμενο παρατήρησης, πρόξενοι, ίσως, συναισθημάτων (απορίας, περιέργειας, φόβου), αλλά και προβλημάτων, με την αλλοίωση της μορφής και της στατικής σταθερότητας των δρόμων και των θαλάμων. Εν τούτοις, το νεκροταφείο παραμένει, επεκτείνεται και χρησιμοποιείται επί αιώνες. Οι λόγοι διατήρησής του είναι, προφανώς, ισχυρότεροι από τα μειονεκτήματα. Το πρωτοελλαδικό νε-

κροταφείο καταλαμβάνει κυρίως τον ανατολικό τομέα και το βορειοανατολικό τμήμα του δυτικού, ενώ το στρώμα της κιμηλιάς εκτείνεται σε αρκετά στρέμματα νότια και δυτικά από αυτόν. Εν τούτοις, οι μυκηναϊκοί τάφοι εκεί είναι αραιότεροι, ενώ στον ανατολικό τομέα παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα και κατασκευάζονται με μικρή απόσταση μεταξύ τους. Αν και ο δυτικός τομέας δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, από τα στοιχεία που διαθέτουμε, φαίνεται ότι το στρώμα της κιμηλιάς υστερεί σε πάχος και φθίνει προς τα βορειοδυτικά. Στην προσπάθεια να διαφυλαχθούν τα περισσότερο εκτεθειμένα τμήματα του νεκροταφείου από τη δραστηριότητα των αρχαιοκαπήλων που λυμαίνονται την περιοχή, η έρευνα δεν έχει ακόμη επεκταθεί στο νότιο τμήμα του δυτικού τομέα. Στο χώρο αυτό το στρώμα της κιμηλιάς φαίνεται ότι έχει μεγαλύτερο πάχος και καλύτερη ποιότητα, ενώ το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο δεν έχει επεκταθεί προς τα εκεί. Θα ήταν, λοιπόν, δυνατόν να υποθέσουμε ότι η αρχική εγκατάσταση του μυκηναϊκού νεκροταφείου γίνεται σε αυτόν ακριβώς το χώρο, και μόνον αργότερα, καθώς επεκτείνεται, έρχονται στο φως οι πρωτοελλαδικοί τάφοι με όλα τα προβλήματα που συνεπάγεται η παρουσία τους. Όμως, τότε πλέον έχει ήδη καθιερωθεί ο χαρακτήρας του χώρου και η χρήση του εξακολουθεί παρά τα μειονεκτήματα που προαναφέρθηκαν. Οπωσδήποτε, η υπόθεση αυτή πρέπει να διερευνηθεί με τη συνέχιση της έρευνας του νεκροταφείου και την ακριβή χρονολόγηση των τάφων του νοτιοδυτικού τομέα.

Από τη βιβλιογραφική έρευνα που έγινε διαπιστώθηκε ότι το νεκροταφείο στο Καλαμάκι, αν και αποτελεί σαφές, εκτεταμένο και χαρακτηριστικό παράδειγμα συνύπαρξης υστεροελλαδικού με πρωτοελλαδικό, εν τούτοις δεν είναι μοναδικό. Με τα στοιχεία που μας δίνει η νέα αυτή θέση θα καταστεί, ίσως, δυνατή η ορθότερη ερμηνεία και χρονολόγηση θαλαμοειδών τάφων αυτής της πρώιμης μορφής που, ενώ αποκλίνουν σαφώς από τον καθιερωμένο τύπο του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς, επειδή βρίσκονται μέσα σε ΥΕ νεκροταφεία, έχουν θεωρηθεί υστεροελλαδικοί, επειδή ο ανασκαφέας δεν έχει στη διάθεσή του στοιχεία χρονολόγησής τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι τάφοι 107 και 111 του ΥΕ νεκροταφείου της θέσης Δένδρο στην Τανάγρα της Βοιωτίας, των οποίων η μορφή, όπως περιγράφεται στη δημοσίευση,[33] φαίνεται ότι είναι όμοια με αυτή των τάφων με βαθμίδα που έχουν βρεθεί στη Μάνικα. Η απουσία κεραμικής και η συνύπαρξή τους με μεγάλους υστεροελλαδικούς θαλαμοειδείς οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι τάφοι αυτοί «μαρτυρούν την παρουσίαν παρεισάκτων και πενεστέρων οικογενειών ή ατόμων εις την κοινότητα».

Στην Περατή, μία κατηγορία τάφων αναφέρονται ως «οιονεί θαλαμοειδείς».[34] Ίσως κάποιοι από αυτούς να είναι υπολείμματα τάφων αυτής της πρώιμης μορφής σε δεύτερη χρήση, αν και δεν έχει βρεθεί κεραμική που θα επέτρεπε τη χρονολόγησή τους σε πρωιμότερη από αυτή του συνόλου του νεκροταφείου εποχή.[35]

Παράδειγμα χρήσης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού θαλαμοειδούς τάφου της Πρώιμης αναφέρεται από τη Σητεία της Κρήτης, στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς, στη θέση Πάτημα. Το νεκροταφείο χρονολογείται στην ΠΜ Ι/ΙΙ περίοδο, και σε έναν από τους τάφους του βρέθηκε υστερομινωική κεραμική.[36]

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας, με την παρακολούθηση της χωροθετικής ανάπτυξης του μυκηναϊκού νεκροταφείου και την ακριβέστερη χρονολόγησή του, θα επιτρέψει όχι μόνο την ανίχνευση των λόγων που επέβαλαν την επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, αλλά και την κατανόηση και ερμηνεία των ΥΕ επεμβάσεων, καθώς και του χαρακτήρα της μυκηναϊκής εγκατάστασης, γενικότερα.

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου
Αρχαιολόγος
ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών
και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Πάτρα

Σημειώσεις

1. A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), 61, Phostaina, A/Phostaina, "Kalamaki", 209.

2. Από τον Έφορο Ε. Μαστροκώστα, Εφημερίδα *Πελοπόννησος Πατρών* 21-12-1961. Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA, vol. LV:1-2 (Göteborg 1978-79), 25, 5, εικ. 17. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece* (N. Jersey 1981), D 35. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1).

3. Από τούς αρχαιολόγους της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μ. Πετρόπουλο και Ν. Κοκκοτάκη, ερευνήθηκαν συνολικά εννέα θαλαμοειδείς τάφοι, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ

περίοδο, βλ. *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 133-135 και 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 147-148. Μ. Πετρόπουλος, «Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρέικα των Λουσικών», σε αυτόν τον τόμο. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 41, Lousika, F/Spaliareika, 197.

4. Από την κ. Λ. Παπάζογλου ερευνήθηκαν δύο θαλαμοειδείς, επίσης, τάφοι της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου, βλ. *ΑΔ* 38 (1983) [1989], *Χρονικά* 127. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 27, Aghiovlasitika A, 191.

5. Ενδεικτικές διαστάσεις τάφων της κατηγορίας Α: τάφος 7: 2,00 x 1,85 μ., μέγ. ύψος 1,30 μ., τάφος 50: 1,55 x 1,75 μ., ύψος 0,80 μ., τάφος 76: 1,60 x 1,45 μ., ύψος 1,00 μ. και της κατηγορίας Β: τάφος 22: ακτίνα 1,55 μ. και 1,75 μ., ύψος 0,80 μ., τάφος 24: ακτίνα 0,95 μ. και 1,25 μ., ύψος 0,75 μ.

6. T.L. Shear, "The Campaign of 1935", *Hesperia* 5 (1936), 20-21.

7. Ν. Φαράκλας, *ΑΔ* 24 (1969), *Χρονικά* 174-175.

8. Θ. Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969), *Μελέται* 36 κ.εξ.

9. Θ. Σπυρόπουλος, «Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας», *ΠΑΕ* 1977, 25 κ.εξ.

10. Γ. Παπαβασιλείου, *Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων* (Αθήνα 1910). Α. Σάμψων, *Μάνικα Ι. Μία Πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα* (Αθήνα 1985). E. Sapouna-Sakellarakis, "New Evidence from the Early Bronze Age Cemetery at Manika, Chalkis", *BSA* 82 (1987), 233-264.

11. T.W. Heermance, G.D. Lord, "Premycenaean Graves in Corinth", *AJA* 1 (1897), 313-332.

12. C. Blegen, *Zygouries* (Cambridge Mass. 1928), 43, εικ. 37-38, 48-53, εικ. 42, 43a-b.

13. A. Harding, G. Cadogan, R. Howell, "Pavlopetri, an Underwater Bronze Age Town in Laconia", *BSA* 64 (1969), 127-132.

14. Φ. Ζαφειροπούλου, «Πρωτοκυκλαδικά ευρήματα εξ Άνω Κουφονησίου», *ΑΑΑ* 3 (1970), 48-51.

15. C.C. Edgar, T.D. Atkinson, *Excavations at Phylakopi in Melos, JHS* Suppl. paper 4 (London 1904), 234-237.

16. Φ. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 20 (1965), 513.

17. Κ. Δαβάρας, «Πρωτομινωικόν νεκροταφείον Αγ. Φωτιάς Σητείας», *ΑΑΑ* 4 (1971), 392-397. Του ιδίου, «Περισυλλογή αρχαίων Ανατολικής Κρήτης», *ΠΑΕ* 1971, 303, εικ. 390β, 391. Του ιδίου, *Αμάλθεια* 2 (1971), 197-199, 3 (1972), 42-44.

18. S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala* I (London 1981), 150-152, εικ. 82, εικ. 29a-c.

19. P. Dikaios, *The Excavations at Vounous-Bellapais in Cyprus, 1931-1932* (Oxford 1940).

20. K. Kenyon, *Excavations at Jericho, vol. I, The Tombs Excavated in 1952-54* (Jerusalem 1960), 180-181, 255-256, *vol. II, The Tombs Excavated in 1955-58* (Jerusalem 1965).

21. R. Whitehouse, "The Rock-cut Tombs of the Central Mediterranean", *Antiquity* 46 (1972), 276.

22. Για εκτενέστερη παρουσίαση του πρωτοελλαδικού νεκροταφείου: Α. Βασιλογάμβρου, «Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών Αχαΐας», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995* (Αθήναι 1996-97), 366-399.

23. Ό.π., 379.

24. Η αρίθμηση των τάφων, πρωτοελλαδικών και υστεροελλαδικών, είναι ενιαία, χαρακτηρίζονται, όμως, με τα αρχικά ΠΕ ή ΥΕ πριν από τον αύξοντα αριθμό τους, ανάλογα με το είδος τους.

25. A. Papadopoulos, *Excavations at Aigion 1970*, SIMA, vol. XLVI (Göteborg 1976), 34-35.

26. Σε συνολικό αριθμό 42 τάφων που έχουν ερευνηθεί, 36 έχουν υποστεί επεμβάσεις.

27. Συνολικά 19 ΥΕ τάφοι, από τους 29 που έχουν εντοπιστεί, ερευνήθηκαν πλήρως ή κατά το μεγαλύτερο μέρος τους (κυρίως το δρόμο). Από αυτούς μόνο δύο δεν έχουν καταστρέψει πρωτοελλαδικούς.

28. Βέβαια, το δείγμα είναι μικρό και η χρήση της στατιστικής μόνο ενδεικτικό χαρακτήρα μπορεί να έχει.

29. Όπως στο δυτικό τοίχωμα του δρόμου των τάφων 1.2, 2.2, 14, 18, 37 και 56 , στο δάπεδο του δρόμου, όπως στους τάφους 1.2, 16, 35 κ.ά.

30. Όπως στην περίπτωση των τάφων 1.2 και 18.

31. Α. Βασιλογάμβρου, ό.π. (σημ. 22), 373.

32. Α. Βασιλογάμβρου, ό.π. (σημ. 22), 368.

33. Θ. Σπυρόπουλος, «Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας», *ΠΑΕ* 1977, 25.

34. Σ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το Νεκροταφείον* (Αθήναι 1969-70), τόμ. Β΄, 21.

35. Πρέπει, πάντως, να αναφερθεί ότι ο παιδικός τάφος 94 (ό.π., τ. Α΄, 205, εικ. 61δ) περιείχε μόνωτο χειροποίητο κύπελλο παρόμοιο με αυτό του τάφου 24 στο Καλαμάκι.

36. Κ. Δαβάρας, *Αμάλθεια* 3 (1972), 44.

Εικ. 1.
Το νεκροταφείο στο Καλαμάκι. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 2.
Άποψη ΠΕ και ΥΕ τάφων στο Καλαμάκι.

Εικ. 3.
Άποψη ΠΕ και ΥΕ τάφων στο Καλαμάκι.

1

2

3

4

5

6

Εικ. 4.
Πρωτοελλαδικά αγγεία.

Εικ. 5.
Πρωτοελλαδικά αγγεία.

Εικ. 6.
Υστεροελλαδικά αγγεία.

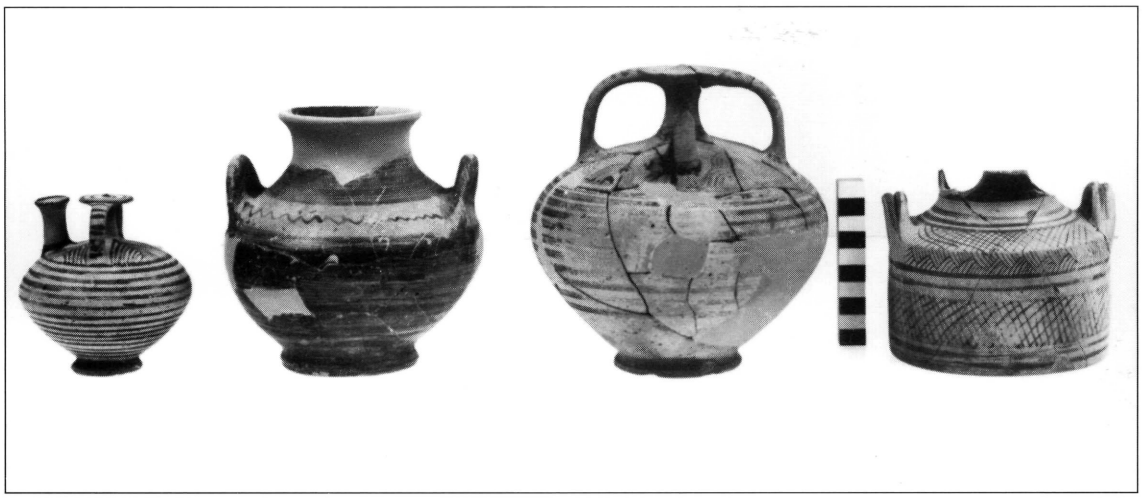

7 **Εικ. 7.**
Υστεροελλαδικά αγγεία.

Εικ. 8.
Ψευδόστομοι αμφορείς από τις ΥΕ ταφές Α (1-3) και Β (4) του ΠΕ Τάφου 21.

Εικ. 9.
ΥΕ Τάφος 1.2, λάκκος Γ.

Εικ. 10.
Είσοδος ΥΕ Τάφου 18.

Εικ. 11.
Θάλαμος ΥΕ Τάφου 57.

8

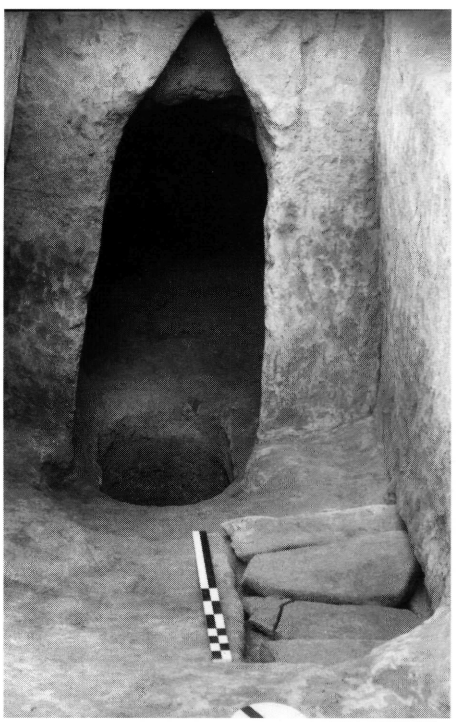

9

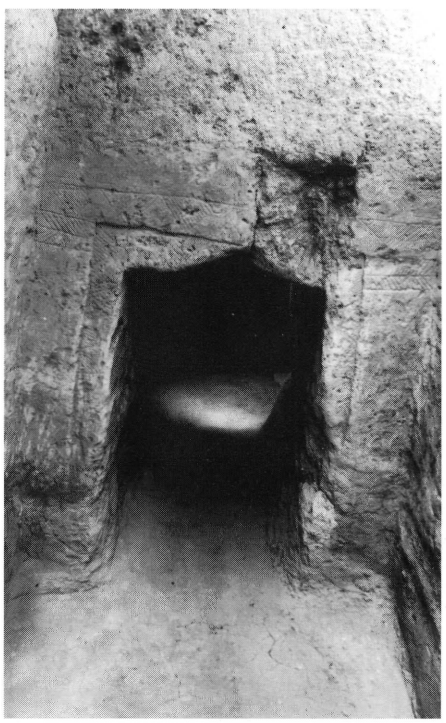

10

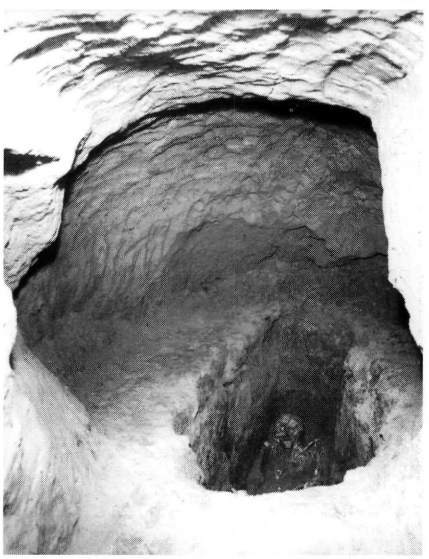

11

12

13

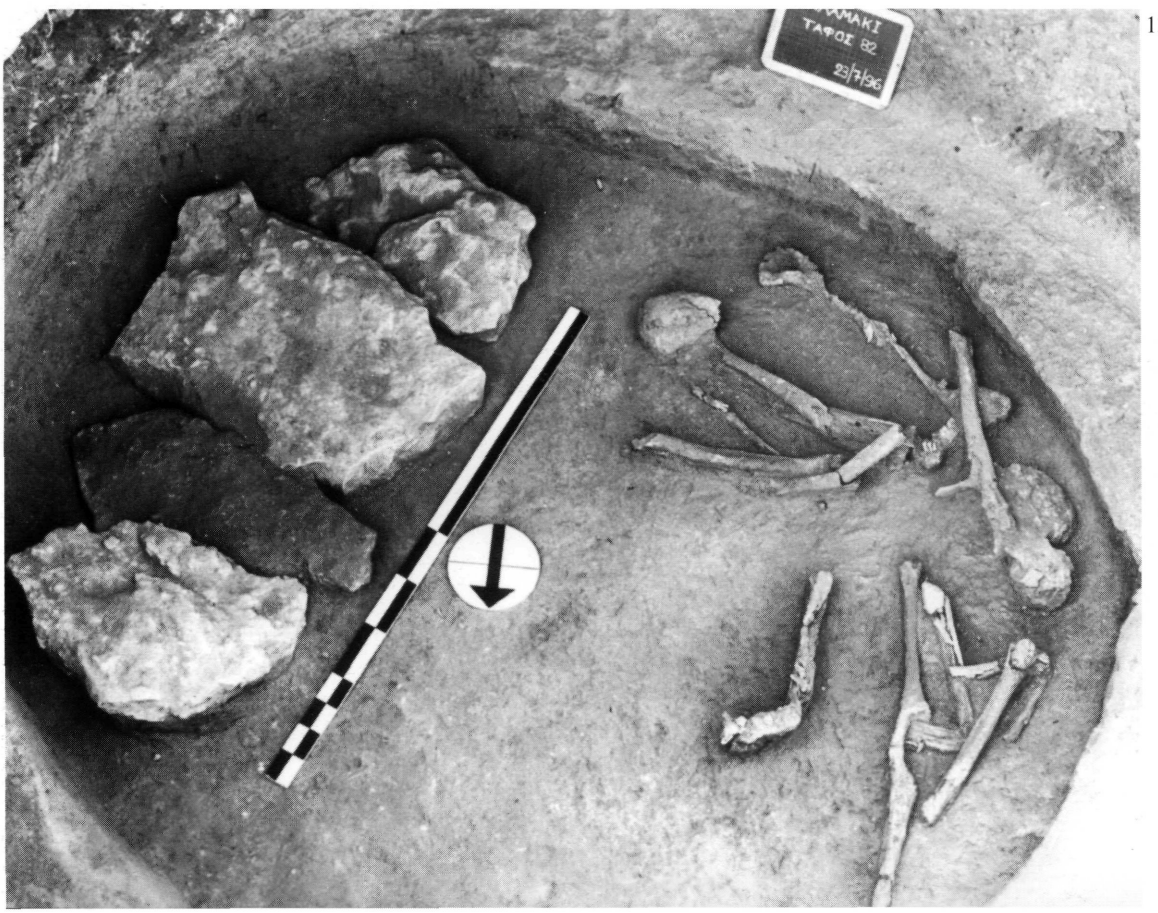

Εικ. 12.
ΥΕ Τάφος 69,
ταφικό στρώμα.

Εικ. 13.
ΥΕ Τάφος 82,
ανακομιδή Δ.

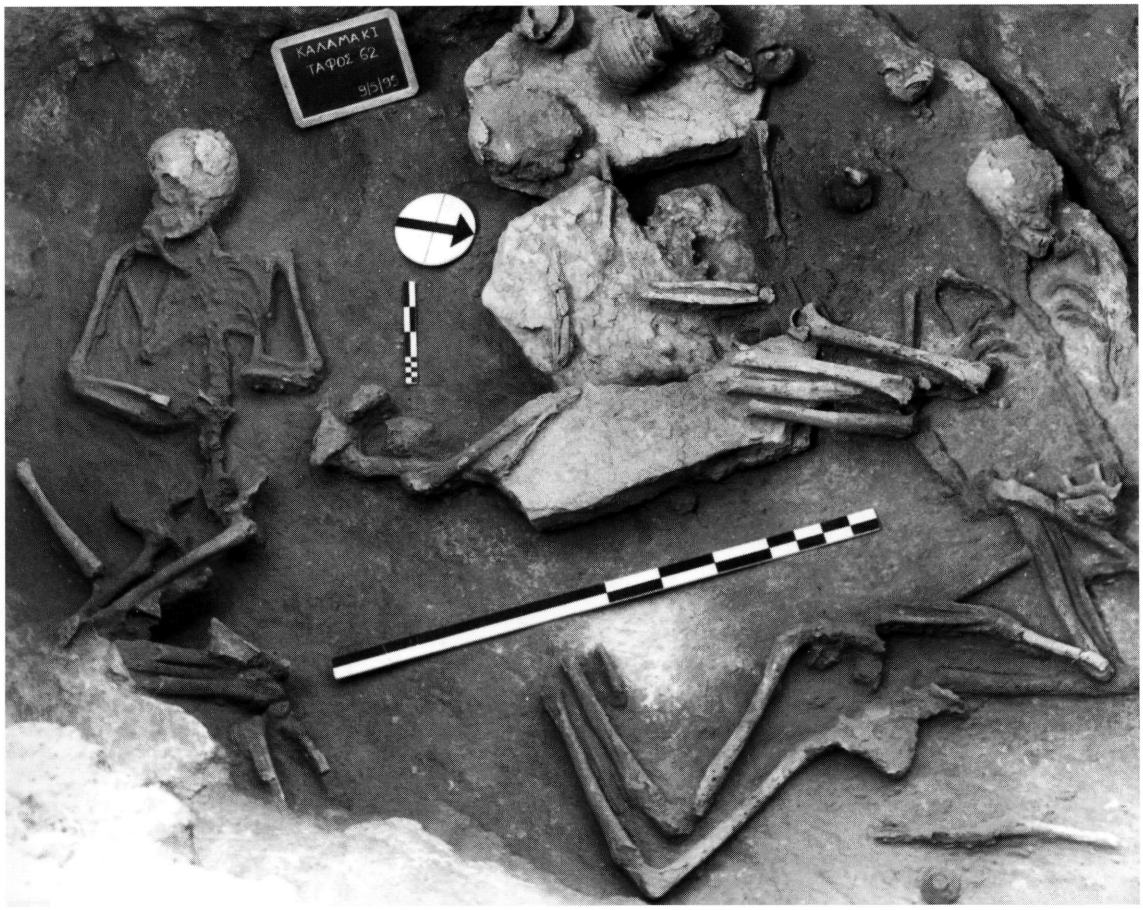

14 **Εικ. 14.**
ΥΕ Τάφος 62, ταφικό στρώμα.

Εικ. 15.
ΥΕ Τάφος 69, θήκη 2.

Εικ. 16.
Θάλαμος ΥΕ Τάφου 65.

15

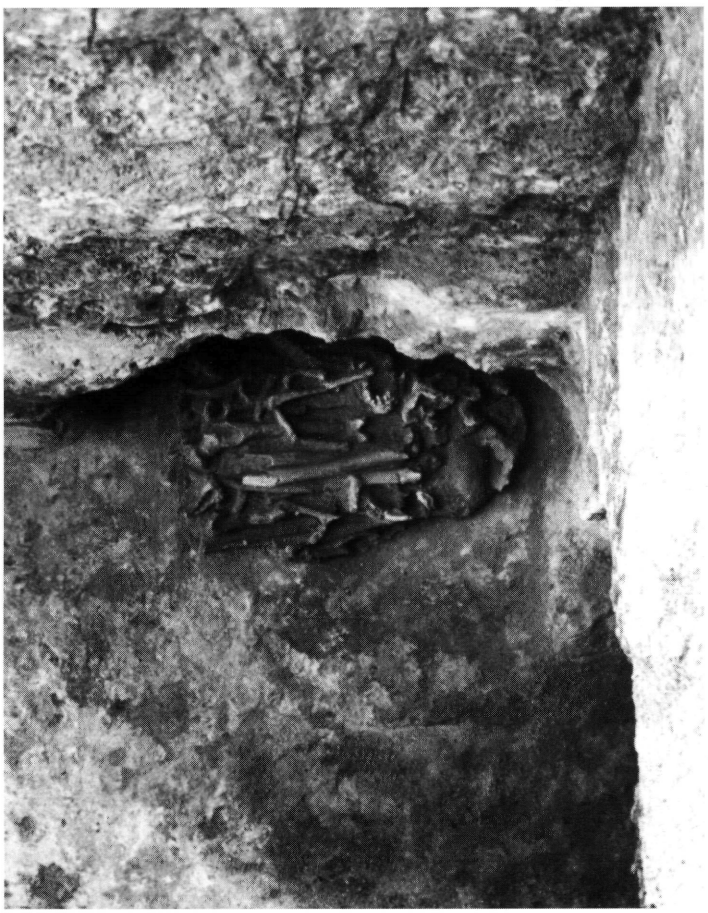

16

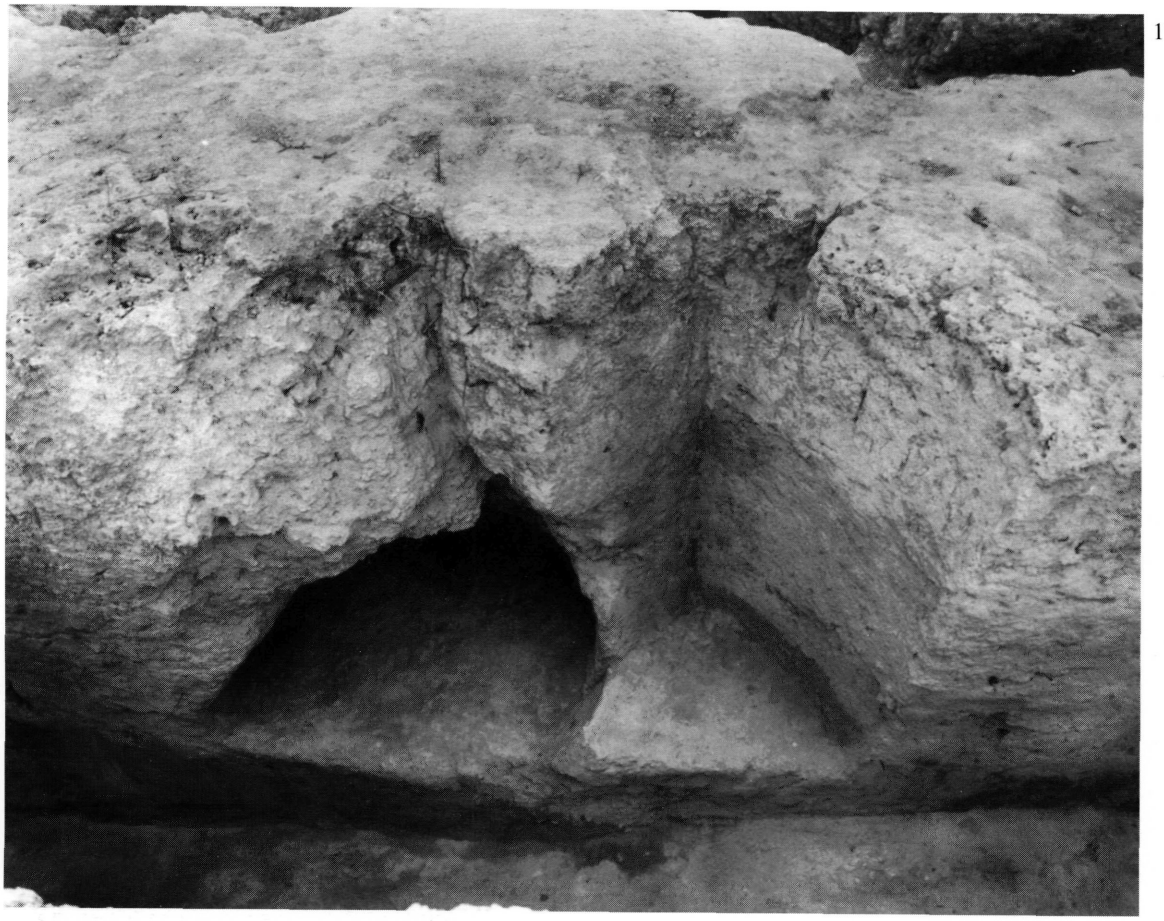

17

18

Εικ. 17.
Ο ΠΕ Τάφος 30, στο δυτικό τοίχωμα του ΥΕ Τάφου 14.

Εικ. 18.
Θάλαμος ΥΕ Τάφου 18, όπου φαίνεται ο ΠΕ Τάφος 29.

Εικ. 19.
Ο ΠΕ Τάφος 1.3, ξερολιθιά.

Εικ. 20.
Ο ΠΕ Τάφος 10.

Εικ. 21.
Ο ΠΕ Τάφος 10 και ο δρόμος του ΥΕ Τάφου 18.

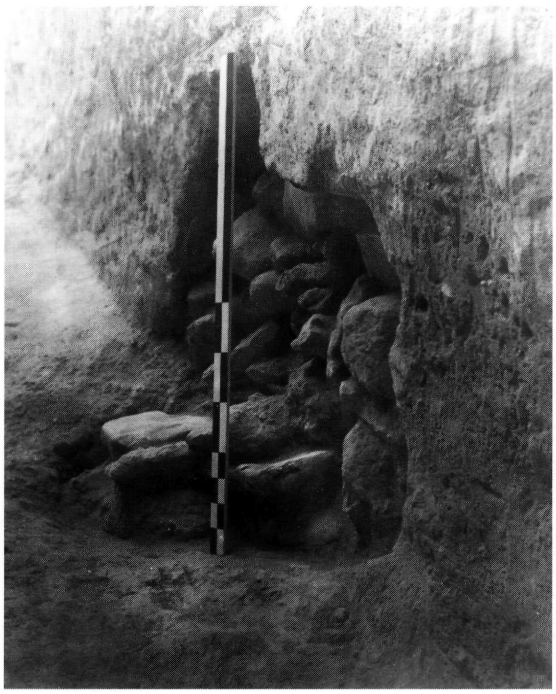
19

20

21

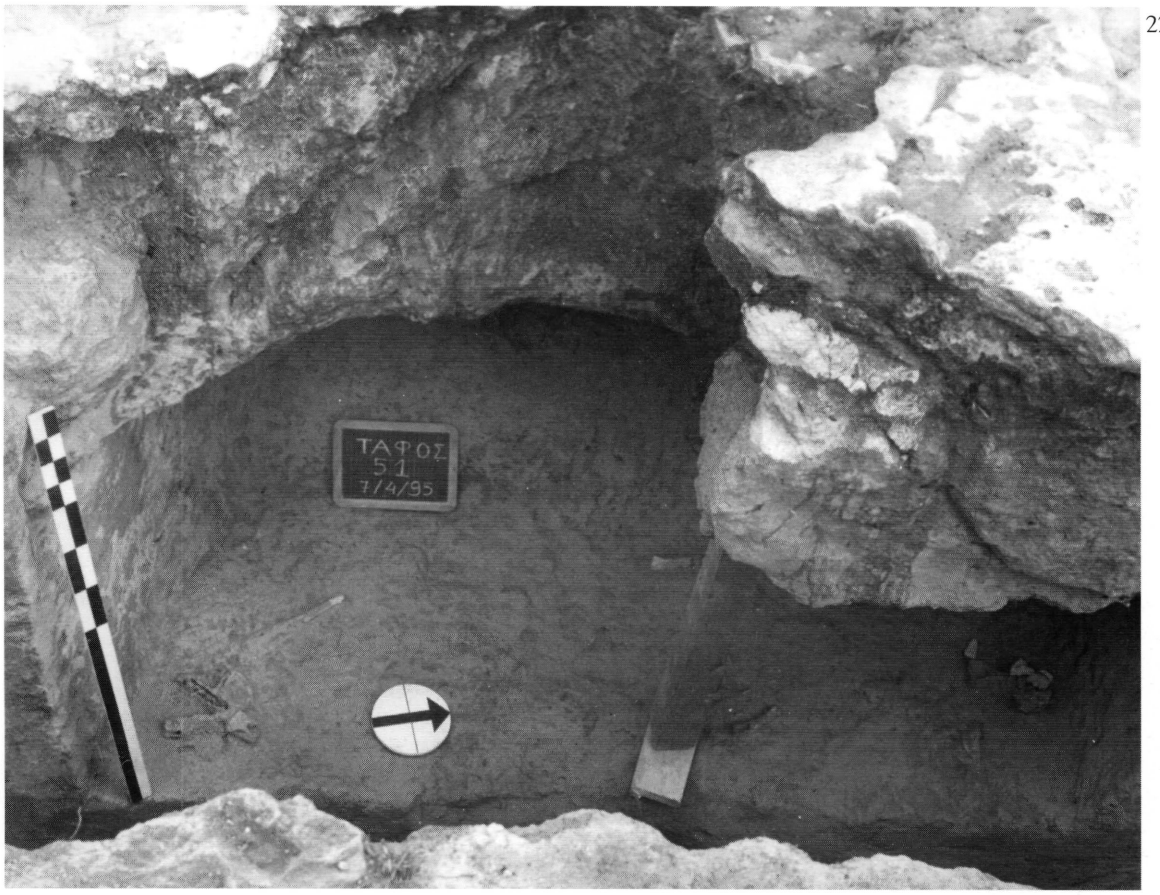

22

23

Εικ. 22.
Θάλαμος ΠΕ
Τάφου 51.

Εικ. 23.
ΠΕ Τάφος 70,
ταφικό στρώμα.

24

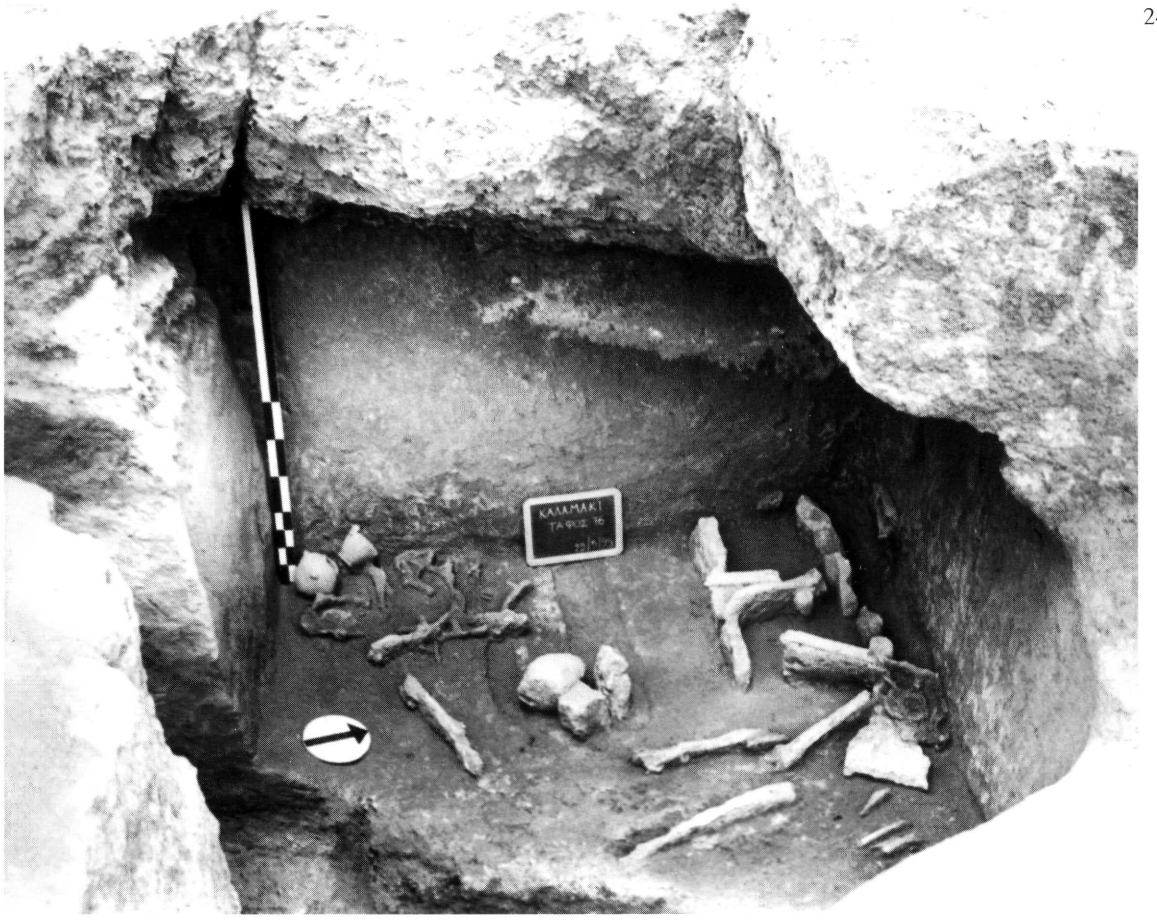

25

Εικ. 24.
ΠΕ Τάφος 76,
ταφικό στρώμα.

Εικ. 25.
Θάλαμος
ΠΕ Τάφου 47.

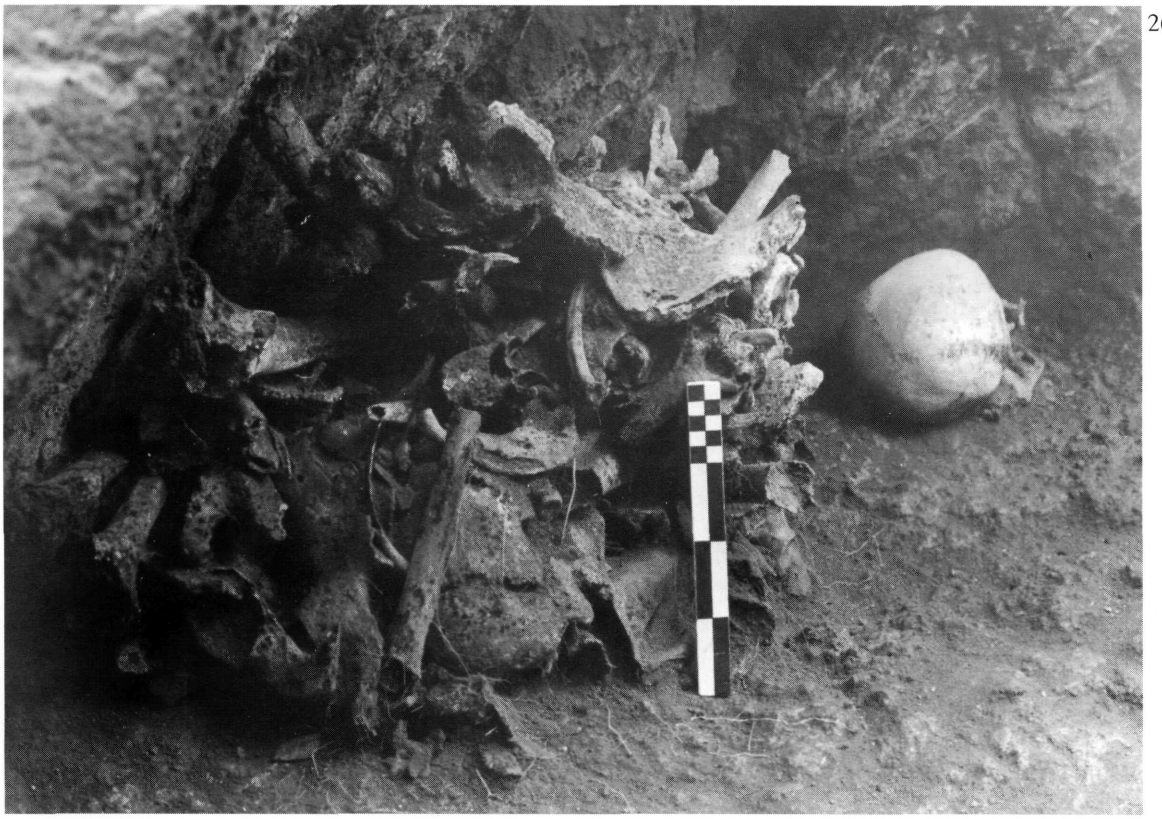

26

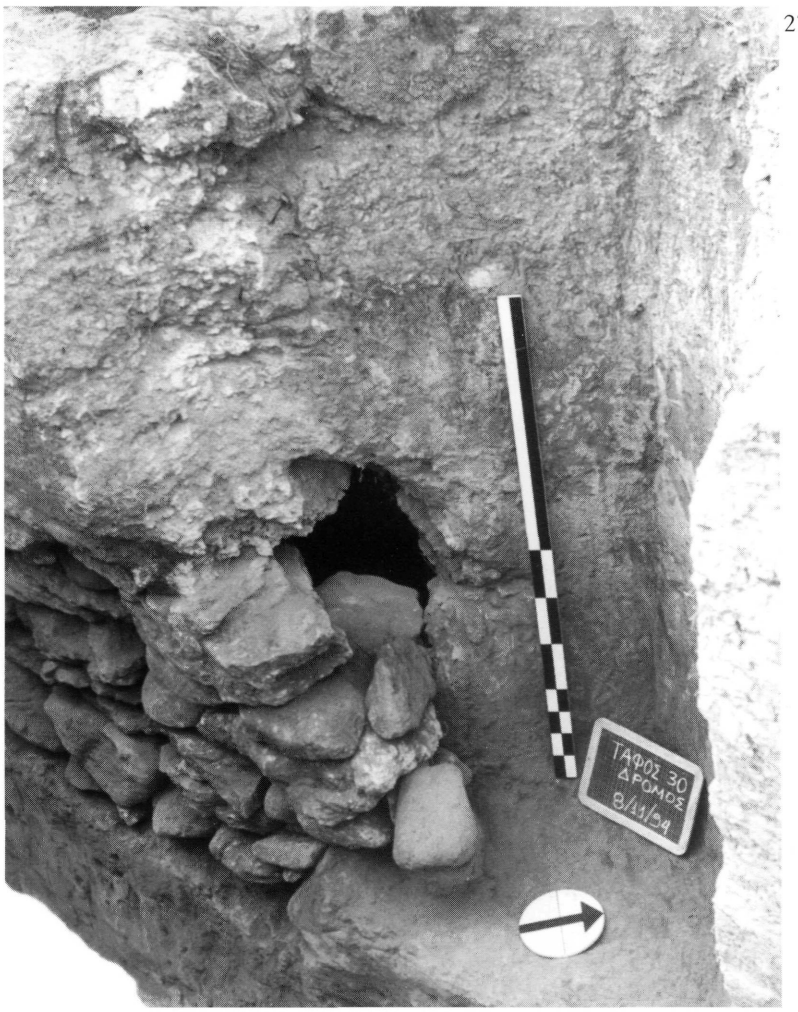

27

Εικ. 26.
ΠΕ Τάφος 30, σωρός οστών.

Εικ. 27.
ΠΕ Τάφος 30, πριν αφαιρεθεί η ξερολιθιά.

28

29

Εικ. 28.
Θάλαμος
ΠΕ Τάφου 21.

Εικ. 29.
ΠΕ Τάφοι 20-21.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΑ ΣΠΑΛΙΑΡΕΪΚΑ ΤΩΝ ΛΟΥΣΙΚΩΝ

Μιχάλης Πετρόπουλος

Το 1989 και το 1990 η ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών προέβη στη σωστική ανασκαφή ενός άγνωστου ως σήμερα μυκηναϊκού νεκροταφείου στον οικισμό Σπαλιαρέικα της κοινότητας Λουσικών. Η ανασκαφή αποκάλυψε τέσσερις θαλαμοειδείς τάφους λαξευμένους σε στρώμα θαλασσινής άμμου, η οποία περιέχει πολλά είδη απολιθωμένων θαλάσσιων οστρέων.

Σημαντικότερος υπήρξε μεγάλος ορθογώνιος θαλαμοειδής τάφος με πλουσιότατα ευρήματα, ανάμεσα στα οποία και δύο χάλκινα ξίφη, πιθανώς ο τάφος του τοπικού δυνάστη.

Το νεκροταφείο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ - ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και είναι το πρώτο που εντοπίζεται στην περιοχή αυτή. Στα ευρήματά του περιλαμβάνονται πήλινα αγγεία, γυάλινες και λίθινες χάντρες, χάλκινα όπλα, χάλκινα αγγεία, λίθινες σφραγίδες κλπ.

Σε συνδυασμό με μία σειρά και άλλων μυκηναϊκών εγκαταστάσεων και νεκροταφείων στην ευρύτερη περιοχή, όπως στο Ελαιοχώρι, στην Καμενίτσα κλπ., φαίνεται ότι η ζώνη αυτή είχε επιλεγεί από τους Μυκηναίους για το εύφορο των εδαφών, την εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα και τη στρατηγική της σημασία, διότι βρισκόταν στη δίοδο που έφερνε από την παραλία προς την ενδοχώρα.

Από τα σημαντικότερα στοιχεία που μας προσέφερε η ανασκαφή είναι η παρουσία των όπλων και των εισηγμένων ανατολικής προελεύσεως αντικειμένων, η διαπίστωση της καύσης των νεκρών και η τοποθέτηση της στάχτης σε τεφροδόχα αγγεία, όπως και τελετές νεκροδείπνων που τελούνταν στους δρόμους των τάφων.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και το 1991 από τη συνάδελφο Ν. Κοκκοτάκη, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου περιμένει την αρχαιολογική σκαπάνη.

Ύστερα από υπόδειξη οδηγού εκσκαπτικού μηχανήματος, εντοπίσθηκε ένα νέο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στα Σπαλιαρέικα Λουσικών (Σχέδ. 1), του οποίου ανασκάφηκαν τέσσερις τάφοι από τον υπογράφοντα το 1989-90 (Εικ. 1)[1] και άλλοι πέντε από τη συνάδελφο Νικολίτσα Κοκκοτάκη το 1991 (Σχέδ. 2).[2]

Στο σύνολο των εννέα ανεσκαμμένων τάφων πρέπει να υπολογισθεί ένας ακόμη, ο τάφος 3, ο οποίος βρέθηκε 150 μ. νοτιότερα, συλημένος από παλιά λόγω υποχώρησης της οροφής του.[3]

Το νεκροταφείο βρίσκεται απέναντι και δυτικά των Λουσικών, από τα οποία το χωρίζουν η Σερδινή, παραπόταμος του Πείρου, και η ομώνυμη εύφορη κοιλάδα και εκτείνεται στα ανατολικά ήπια πρανή του λόφου των Σπαλιαρέικων. Οι θάλαμοι είναι λαξευμένοι στο μαλακό έδαφος[4] και έχουν τους δρόμους προς ανατολάς, ώστε να ακολουθούν τη φυσική προς τα ανατολικά κλίση του εδάφους και η λάξευση να είναι ευκολότερη, ταχύτερη και οικονομικότερη και να κερδίζεται το επιθυμητό βάθος λάξευσης του θαλάμου χωρίς μεγάλης έκτασης εκσκαφές. Εξαιτίας, ακριβώς, της αντίθετης φοράς, οι δρόμοι έχουν μικρή σχετικά κλίση προς τα δυτικά, εκτός του τάφου 2, ο οποίος, λόγω των μεγάλων του διαστάσεων, λαξεύτηκε σε βαθύτερο επίπεδο. Οι δρόμοι έχουν πλάτος 1-1,30 μ. και τα στόμια, τραπεζιόσχημης κάτοψης, έχουν πλάτος κατά μέσο όρο 0,60 μ. και ύψος 0,80 μ.

Οι θάλαμοι είναι κυκλικοί, πεταλοειδείς ή ορθογώνιοι και μικρών, σχετικά, διαστάσεων, με μέγιστη διάμετρο 2-2,50 μ., ενώ το ύψος τους σπάνια υπερβαίνει τα 2 μ., εκτός του τάφου 2, τον οποίο θα σχολιάσουμε ιδιαιτέρως παρακάτω. Περιέχουν από έναν έως τέσσερις λάκκους λαξευμένους στο δάπεδο, με κανονικές ταφές ή ανακομιδές, ενώ λίγοι βρέθηκαν εντελώς κενοί. Καλύπτονται με χώμα και σε ορισμένες περιπτώσεις με λίθινες πλά-

κες, ασβεστολιθικές ή κροκαλοπαγείς. Οι τελευταίες προέρχονται από την περιοχή των Λουσικών, όπου υπάρχει φυσικό επιφανειακό πέτρωμα, ενώ οι ασβεστολιθικές από τον ίδιο το λόφο των Σπαλιαρέικων.

Όλοι οι τάφοι περιείχαν τόσο τις παλιότερες παραμερισμένες ταφές, από μια έως οκτώ, όσο και τις κανονικές τελευταίες ταφές επί του δαπέδου. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με τα γόνατα συνεσταλμένα, είτε ύπτιοι είτε πλαγίως οκλάζοντες. Οι μικροί τάφοι ήταν όλοι κτερισμένοι. Περιείχαν κυρίως πήλινα αγγεία, αλλά και περιδέραια από χάντρες λίθινες, γυάλινες, χάλκινες ή από κορνήλιο, σφονδύλια και, σε μια περίπτωση, ένα χάλκινο και ένα μολύβδινο δακτυλίδι. Στον τάφο 10 παρατηρήθηκε στην επίχωση του δρόμου λιθοσωρός που χρησίμευε ως σήμα (Εικ. 2).[5]

Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα κτερίσματα των τάφων απουσιάζουν οι κύλικες, τα μαγειρικά σκεύη, οι κρατήρες και τα πινάκια. Η παρουσία τους, όμως, σε όστρακα στους δρόμους των τάφων μαζί με κάρβουνο και οστά ζώων δείχνει ότι τελούνταν νεκρόδειπνα[6] και το γεύμα παρασκευαζόταν επί τόπου.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι ένας ασσυριακός σφραγιδοκύλινδρος, εποχής Mitanni, από ωχρό χαλαζία, με παράσταση ψαριών ανάμεσα σε δύο σειρές σπειροειδών αλυσίδων (Εικ. 3, Σχέδ. 3), που προέρχεται από τον τάφο 4 και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο.[7] Δύο άλλοι σφραγιδοκύλινδροι, επίσης εποχής Mitanni, βρέθηκαν στο γειτονικό μυκηναϊκό νεκροταφείο του Μονοδενδρίου, από τους οποίους ο ένας με παρόμοια παράσταση ψαριών,[8] και χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους πάλι στην ΥΕ ΙΙΙΑ:2-Β περίοδο.

Η παρουσία των τριών ασσυριακών σφραγιδοκυλίνδρων, σε συνδυασμό με την ανεύρεση στον τάφο 5 από τη συνάδελφο Ν. Κοκκοτάκη ενός γυάλινου συροαιγυπτιακού μυροδοχείου, που χρονολογείται επίσης στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο,[9] και ατρακτοειδούς χάντρας από υαλόμαζα με ένθετη διακόσμηση «φτερού» στον τάφο 1, εισηγμένης από την Αίγυπτο, τη Συρία ή την Κύπρο,[10] δείχνουν βάσιμα ότι η δυτική πλευρά της Αχαΐας είχε κάποιες σχέσεις με την Ανατολή την εποχή αυτή. Αν αυτές είναι άμεσες ή τα προϊόντα της Ανατολής φθάνουν ως εδώ μέσω κάποιου μεγάλου μυκηναϊκού κέντρου της κεντρικής ή ανατολικής Αχαΐας ή, ακόμα περισσότερο, αν αποτελούν πράγματι αντικείμενα εμπορικών ανταλλαγών ή αν κάποιοι ναυτικοί τα έφεραν μαζί τους ως αναμνηστικά, δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Αλλά η παρουσία τους σε δύο τόσο κοντινά νεκροταφεία ασφαλώς δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Οι σχέσεις, πάντως, της Αχαΐας με την Ανατο-

Σχέδ. 1.
Μυκηναϊκοί οικισμοί της Δυτικής Αχαΐας.

Σχέδ. 2.
Κάτοψη τάφων.

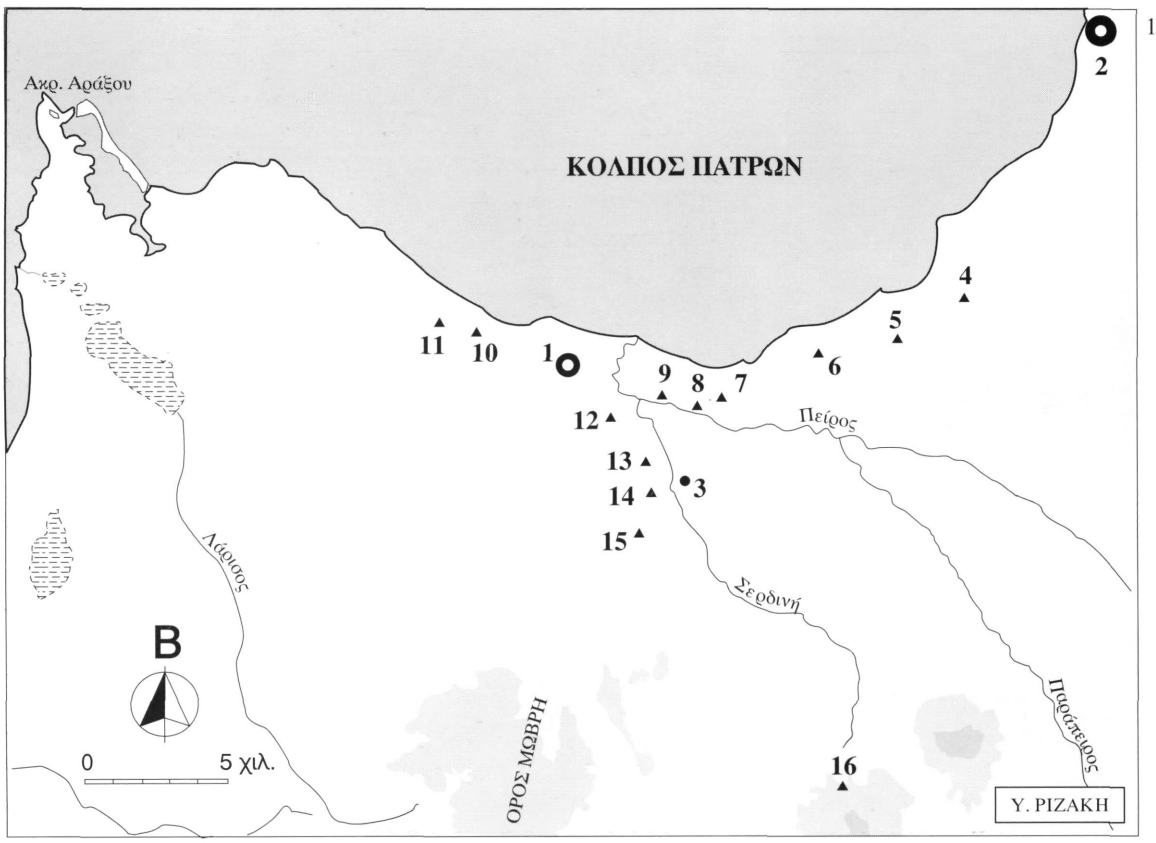

1. Κάτω Αχαΐα (αρχαία Δύμη)
2. Πάτρα
3. Λουσικά
4. Μονοδένδριον
5. Δρεσθενά
6. Τσουκαλέικα
7. Καμενίτσα
8. Αλισσός
9. Κάτω Αλισσός
10. Νιφορέικα
11. Καλαμάκι (Βίδοβα)
12. Στεναΐτικα
13. Υψηλή Ράχη
14. Σπαλιαρέικα
15. Φώσταινα
16. Φλόκκα

● Σύγχρονοι οικισμοί
▲ Μυκηναϊκές θέσεις

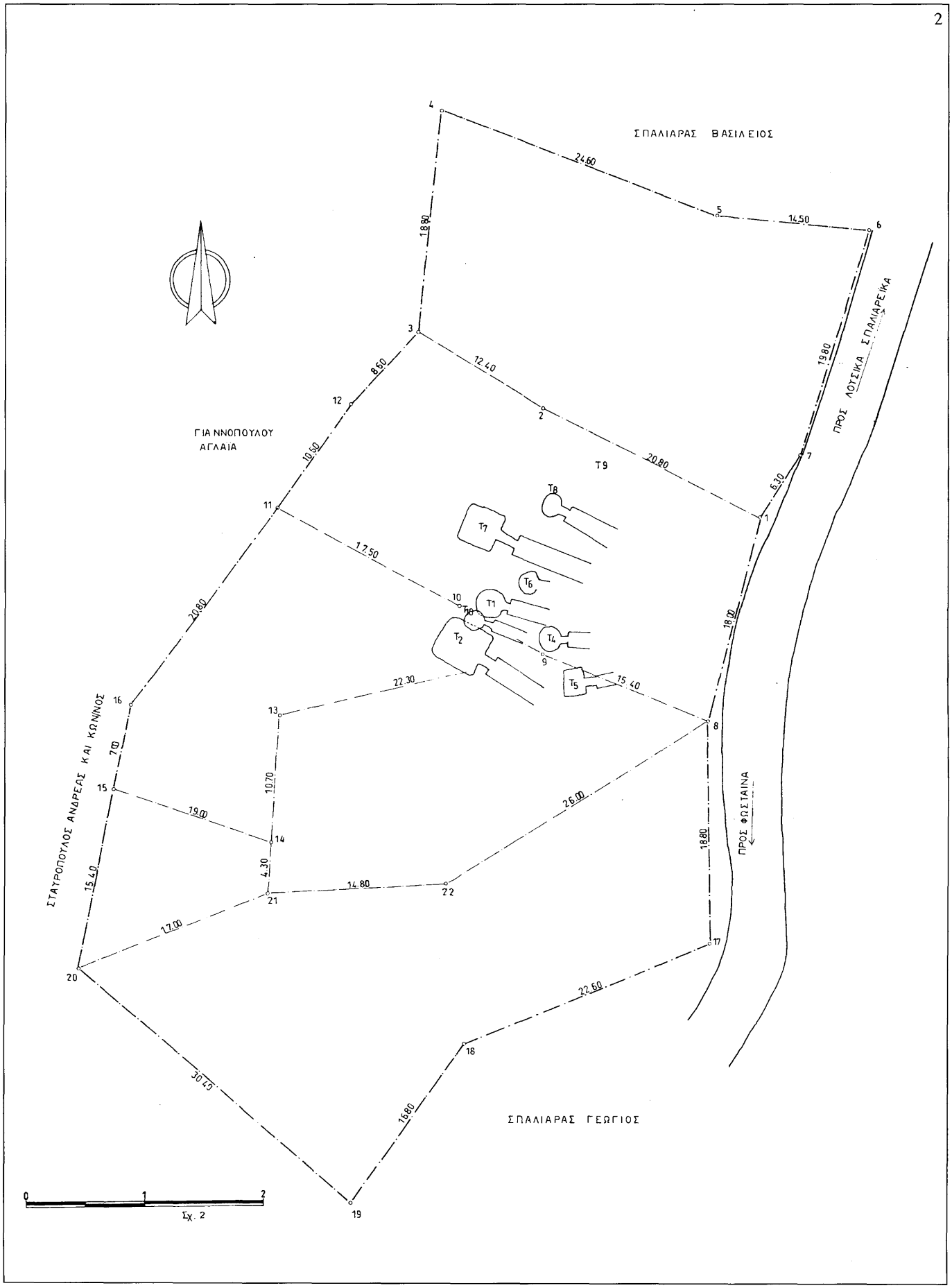
2
ΣΠΑΛΙΑΡΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΛΑΪΑ
ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΙ ΚΩΝ/ΝΟΣ
ΠΡΟΣ ΛΟΥΣΙΚΑ ΣΠΑΛΙΑΡΕΙΚΑ
ΠΡΟΣ ΦΩΣΤΑΙΝΑ
ΣΠΑΛΙΑΡΑΣ ΓΕΩΓΙΟΣ
T1
T2
T4
T5
T6
T7
T8
T9
24.60
14.50
18.80
12.40
8.60
10.50
20.80
19.80
6.30
17.50
18.00
22.30
15.40
7.00
10.70
19.00
26.00
4.30
14.80
17.00
18.80
22.60
30.40
16.80
0
1
2
Σχ. 2

λή φαίνεται ότι συνεχίζονται και μετά τη Μυκηναϊκή εποχή. Συγκεκριμένα, κατά τους Υστερογεωμετρικούς χρόνους εμφανίζονται αιγυπτιακοί ενεπίγραφοι σκαραβαίοι στο ιερό της Άρτεμης της Ρακίτας στον Παναχαϊκό[11] και σε τάφους του Αιγίου,[12] δηλαδή σε περιοχές της ανατολικής Αχαΐας τώρα.

Τάφος 2

Ο σημαντικότερος —μέχρι στιγμής— τάφος είναι ο αρ. 2 (Σχέδ. 4) με συνεχή χρήση καθόλη την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο από όλους, ορθογώνιο, διαστάσεων 4,30 x 3,60 x 3 μ. Αν και μεταγενέστερος του τάφου 10, εντούτοις λαξεύτηκε εν μέρει κάτω από τον τελευταίο, με αποτέλεσμα τμήμα του δαπέδου του 10 να κατακρημνισθεί μετά την τελευταία χρήση του 2 στο εσωτερικό του τελευταίου, συμπαρασύροντας τμήμα ενός σκελετού, ένα αγγείο και μικρό χάλκινο έλασμα.

Οι μεγάλες διαστάσεις του τάφου 2 και η ανάγκη να διαφυλαχθεί από την καταστροφή είχαν ως αποτέλεσμα τη λάξευση ενός έντονα επικλινούς προς το στόμιο δρόμου, ώστε να επιτευχθεί το επιθυμητό βάθος (Σχέδ. 5). Η ύπαρξη του τάφου 10 ήταν άμεσα αντιληπτή στους κατασκευαστές του τάφου 2, λόγω της παρουσίας, όπως είπαμε, της άμορφης στρώσης αργών λίθων στην κορυφή του μπαζωμένου δρόμου του 10, διαστάσεων 1,28 x 0,90 μ., η οποία λειτούργησε πιθανότατα ως σήμα. Ενδεχομένως να είχαν αρχικά οι πέτρες τη μορφή λιθοσωρού, που διαλύθηκε σταδιακά.

Ο τάφος 2 βρέθηκε ασύλητος. Στο στόμιό του, ύψους 1,30 μ., και στο εξωτερικό κατώτερο τμήμα της ξερολιθιάς, είχε τοποθετηθεί και μια κροκαλοπαγής πλάκα, για τη στήριξη της οποίας είχαν χρησιμοποιηθεί στη βάση τους τέσσερις αργοί λίθοι (Εικ. 4). Στο δάπεδό του (Σχέδ. 4) υπήρχαν δύο λάκκοι, ένας μικρός (0,72 x 0,47 x 0,20 μ.), στη νότια πλευρά, που περιείχε τα οστά μιας ανακομιδής νεαρού ατόμου (Λάκκος 1), και ένας μεγάλος (2,70 μ. x 1,10-1,30 μ.), στη ΒΑ γωνία (Λάκκος 2), ορθογώνιος με αποστρογγυλευμένες γωνίες. Σε βάθος 0,15-0,20 μ. από το δάπεδο του θαλάμου αποκαλύφθηκαν λίθινες πλάκες (Σχέδ. 6), που κάλυπταν βαθύτερο λάκκο, αλλά εντελώς κενό (Λάκκος 3).[13] Επάνω στις πλάκες βρέθηκε στάχτη και καμένο χώμα, σε μήκος 1,40 μ. και πάχος 0,12 μ., πιθανώς υπόλοιπα καύσης για την απολύμανση του θαλάμου πριν από μια νεότερη ταφή, και, επάνω σε αυτό ή 0,10-0,15 μ. ψηλότερα από τις πλάκες, βρέθηκαν ένα χάλκινο ξίφος, ένα χάλκινο κυκλικό επίσημα ασπίδας με ομφαλό (φάλαρον), ένα χάλκινο εγχειρίδιο, μία χάλκινη αιχμή ακοντίου, ένας χάλκινος σαυρωτήρας και ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας. Ένας ακόμη ψευδόστομος αμφορέας (Π31, π10427) είχε πέσει από τον τάφο 10.[14] Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λάκκος επάνω από το στρώμα της στάχτης μπαζώθηκε με αργούς λίθους, ώστε να φθάσουν στο ίδιο επίπεδο με το υπόλοιπο δάπεδο του θαλάμου. Επάνω στο μπάζωμα αυτό τοποθετήθηκε το σύνολο των χάλκινων όπλων και ο ψευδόστομος αμφορέας.

Γύρω από το φάλαρο, κυκλικά, και σε ακτίνα 0,30 μ. από το κέντρο του βρέθηκαν αποσαθρωμένα ίχνη φθαρτής ύλης καστανού χρώματος, πιθανώς δέρματος, από την υπόλοιπη ασπίδα. Έτσι η τελευταία φαίνεται ότι ήταν στρογγυλή, διαμέτρου 0,50-0,60 μ., περίπου. Παρόμοιο υλικό βρέθηκε επάνω και γύρω από το σπαθί και προέρχεται προφανώς από τη θήκη του.

Ο βαθύτερος Λάκκος 3, έχει σχήμα ωοειδές και διαστάσεις 2,12 x 1,05 x 0,35 μ. Στην ανατολική στενή πλευρά το τοίχωμα δεν κατεβαίνει κάθετα, αλλά λοξά προς τον πυθμένα, ώστε να δημιουργείται προσκεφάλι. Ο πυθμένας βρίσκεται σε βάθος 0,68 μ. από το υπόλοιπο δάπεδο του θαλάμου.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του θαλάμου βρέθηκε ένα σύνολο από είκοσι τρία πήλινα αγγεία και έξι χάλκινα αντικείμενα διαμοιρασμένα σε τέσσερις ομάδες (Εικ. 5). Τετράωτος αμφορέας στην πρώτη ομάδα και χάλκινος κάδος στη δεύτερη (Εικ. 6) περιείχαν τέφρα, προφανώς από καύση νεκρών.[15] Τα πήλινα αγγεία είχαν ποικίλα σχήματα και διαστάσεις.

Στη δυτική πλευρά του θαλάμου βρέθηκε ακάλυπτη η τελευταία ταφή επί του δαπέδου, με αποτέλεσμα να έχουν τόσο πολύ διαλυθεί τα οστά, ώστε με δυσκολία να ανιχνεύουμε τη στάση του νεκρού, ο οποίος, από τις ελάχιστες ενδείξεις, συμπεραίνουμε ότι ήταν σε ύπτια στάση, με τα χέρια παράλληλα στο σώμα. Γύρω από το σκελετό, σε συνολικό πλάτος 0,40-0,45 μ. το χώμα ήταν κα-

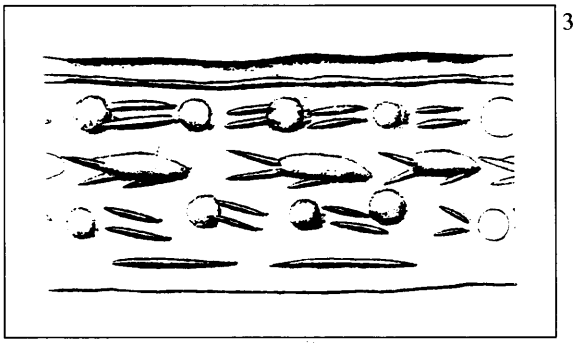

3

Σχέδ. 3.
Σχεδιαστικό ανάπτυγμα παράστασης σφραγιδοκυλίνδρου.

Σχέδ. 4.
Κάτοψη τάφου 2.

4

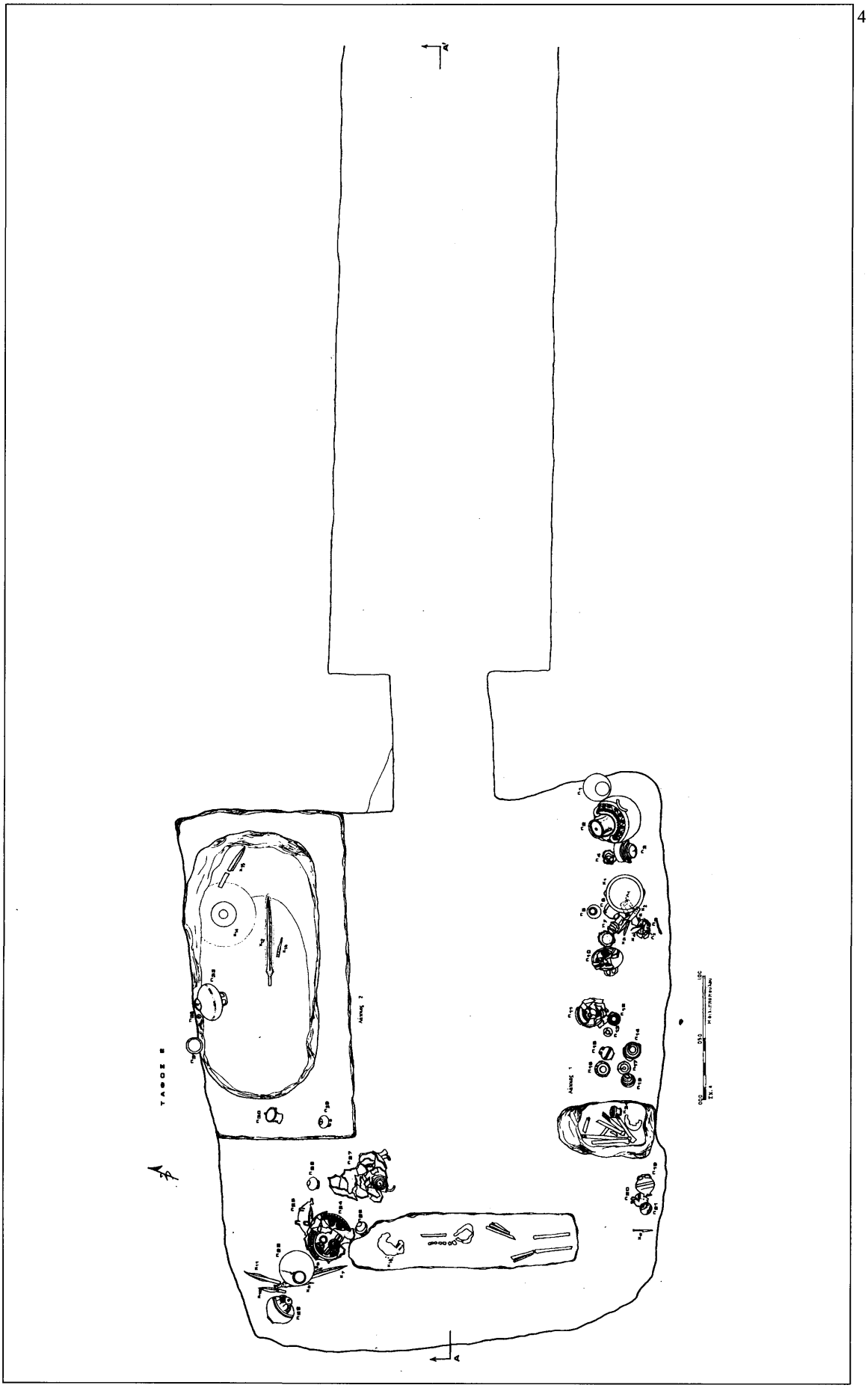

5

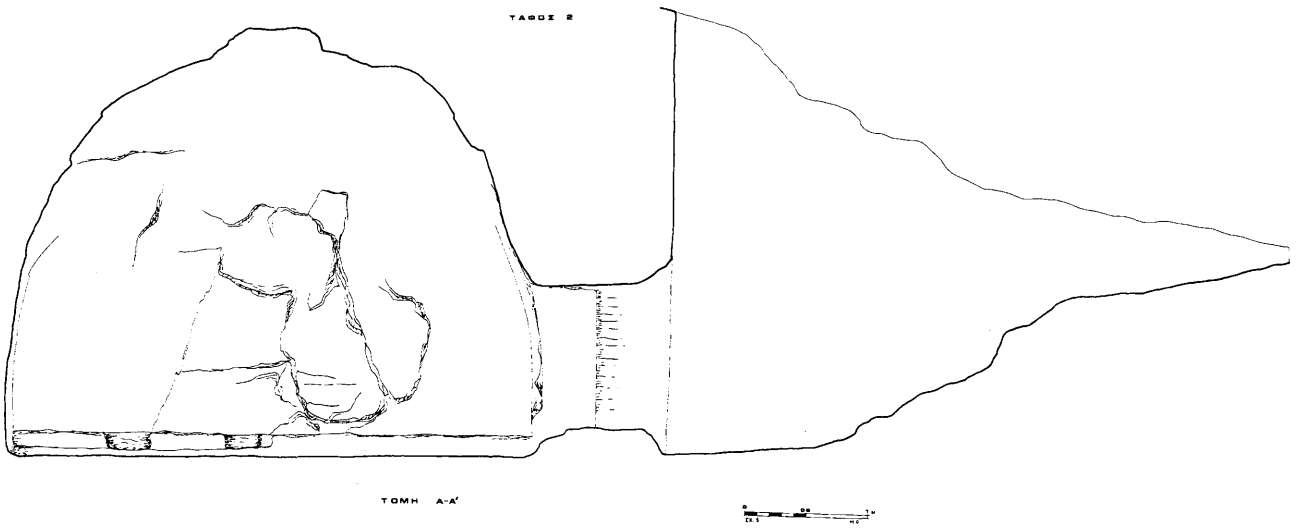
ΤΑΦΟΣ 2
ΤΟΜΗ Α-Α'

6

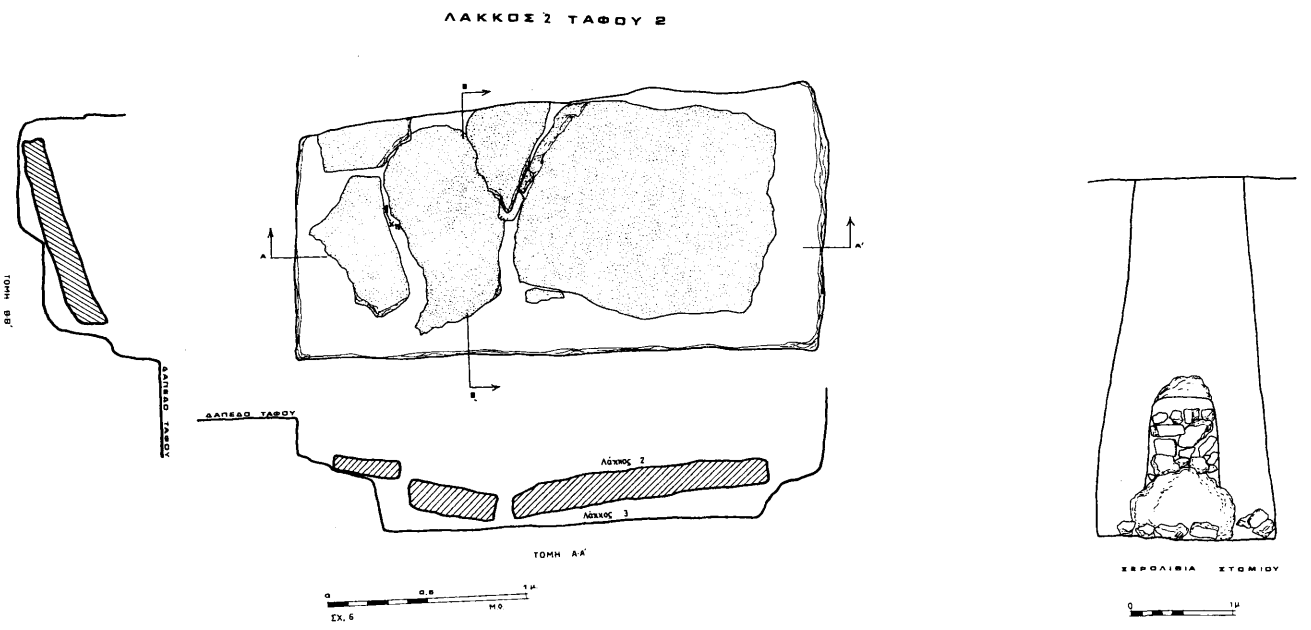
ΛΑΚΚΟΣ 2 ΤΑΦΟΥ 2
ΤΟΜΗ Β-Β'
ΔΑΠΕΔΟ ΤΑΦΟΥ
ΔΑΠΕΔΟ ΤΑΦΟΥ
Λάκκος 2
Λάκκος 3
ΤΟΜΗ Α-Α'
ΣΕΡΟΛΙΘΙΑ ΣΤΟΜΙΟΥ

στανέρυθρο, είτε από την αποσάθρωση των ενδυμάτων του νεκρού είτε γιατί ο τελευταίος είχε τοποθετηθεί επάνω σε λεπτή στρώση λασπερού χώματος. Η στρώση αυτή εκτεινόταν κατά 0,10 μ. βορειότερα του κρανίου, τα οστά του οποίου είχαν επίσης λάβει ερυθρά απόχρωση. Ο σκελετός σώθηκε σε μήκος 1,60 μ. Οι άκροι πόδες δεν βρέθηκαν. Βόρεια της ταφής βρέθηκαν ένα δεύτερο χάλκινο ξίφος, δύο χάλκινα εγχειρίδια, δύο χάλκινες αιχμές ακοντίου και επτά πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα οποία και ένα πτηνόσχημο (Εικ. 7). Συνολικά, από τον τάφο προέρχονται τριάντα πέντε αγγεία, δεκαεπτά χάλκινα αντικείμενα, κυρίως όπλα, και ένα πήλινο σφονδύλι, από τα οποία ένα αγγείο και χάλκινο έλασμα προέρχονταν από τον υπεράνω τάφο 10.

Σε ύψος 1,40 μ. από το δάπεδο περιτρέχει τα τοιχώματα, κυρίως της δυτικής, της νότιας και ανατολικής πλευράς του θαλάμου, αλλού λεπτή έξεργη ταινία, πλάτους 0,01-0,04 μ. και αλλού αυλάκι πλάτους 0,03 μ. και βάθους 0,01-0,02 μ., από τα οποία αρχίζει η γένεση της θόλου, που είχε τη μορφή τετράρριχτης στέγης ή τεσσάρων τεταρτημορίων. Αυτά σώζονται εν μέρει στη ΝΑ, ΒΑ και ΒΔ γωνία, ενώ στη ΝΔ, λόγω μεταγενέστερης επισκευής, έχει χαθεί το αρχικό σχήμα και δημιουργείται ανοιχτή καμάρα-θόλος. Το αρχικό ύψος των τοιχωμάτων του θαλάμου (2,35 μ.), διατηρείται μόνον στις γωνίες και στη δυτική πλευρά. Υπολογίζεται ότι το αρχικό ύψος στο κέντρο του θαλάμου ήταν 3 μ. (Σχέδ. 5).

Από τα αποτυπώματα που έμειναν στα τοιχώματα του τάφου συμπεραίνουμε ότι για τη λάξευσή του χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα, τουλάχιστον, είδη εργαλείων: α) λεπτά αιχμηρά μονά, β) διχαλωτά, γ) γλωσσωτά και δ) χτένια (Σχέδ. 7, Εικ. 8, 9, 10). Των μονών διακρίθηκαν τρία είδη: α1) πλάτους 0,015 μ., α2) πλάτους 0,035 μ. και α3) πλάτους 0,02 μ. Στην τελευταία περίπτωση το εργαλείο κατέβαινε όχι κάθετα, αλλά λοξά, δημιουργώντας συνεχή λοξά λαξεύματα, μήκους 0,05 μ. και 0,09 μ.

Τα διχαλωτά είχαν δύο σκέλη, πλάτους το καθένα 0,015 μ. και συνολικά 0,045 μ. Τα γλωσσωτά είχαν πλατειές επιμήκεις επιφάνειες λάξευσης. Διακρίνονταν σε δύο ομάδες και η πρώτη ομάδα σε τρία είδη: γ1) με ορθογώνιες επιφάνειες, πλάτους 0,07 μ. και μήκους 0,06 μ., πιθανώς με τρεις οδόντες, γ2) πλάτους 0,075 μ. και μήκους 0,045 μ. αντίστοιχα και γ3) ορθογώνιες, αλλά ημικυκλικές στο άκρο της λάξευσης, πλάτους 0,05 μ. στο ελεύθερο άκρο τους και 0,06 μ. στη βάση τους, εκεί, δηλαδή, που θα βρισκόταν η λαβή, μήκους 0,09 μ. Η δεύτερη ομάδα ημικυκλικών γλωσσωτών εργαλείων είχε γ4) το μέγιστο πλάτος στο κέντρο, 0,06 μ., ενώ στη βάση αυτό περιοριζόταν στα 0,045 μ.[16] Το μήκος αυτών των αποτυπωμάτων ήταν 0,08 μ. γ5) Στην ομάδα αυτήν εντάσσεται και εργαλείο κυκλικής διατομής, διαμέτρου 0,02 μ., προφανώς κυλινδρικό.

Τα κτένια αποτελούνταν: δ1) από πέντε οδόντες, με συνολικό πλάτος 0,07 μ., δ2) από έξι οδόντες με συνολικό πλάτος 0,055 μ., δ3) από εννέα λεπτότερους, συνολικού πλάτους 0,06 μ. και δ4) από τρεις οδόντες, πλάτους 0,02 μ.

Τέλος, σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε: ε) αποτύπωμα από τέσσερις οριζόντιες και τέσσερις κάθετες διασταυρούμενες λεπτές γραμμές, συνολικού μήκους και πλάτους 0,10 μ., πιθανώς από χτένι με τέσσερις οδόντες, το οποίο κινήθηκε πρώτα οριζόντια και μετά κάθετα. Στην περίπτωση αυτή το χτένι χρησίμευσε για την τελική λείανση των τοιχωμάτων.

Στους δρόμους τόσο του τάφου 2, όσο και του 1 χρησιμοποιήθηκε ένα τριγωνικό εργαλείο (ζ) πλάτους και μήκους 0,03 μ.

Σημειώνουμε ότι το μήκος των εργαλείων δεν ήταν πάντοτε εύκολο να διαπιστωθεί δεδομένου ότι αυτά εσύροντο στο μαλακό πέτρωμα, με αποτέλεσμα να επιμηκύνεται το αποτύπωμα. Αντιθέτως, εκεί που αποκολλώντο τα κομμάτια του πετρώματος κατά τη λάξευση, το αποτύπωμα ήταν σταθερό και επαναλαμβανόμενο και έτσι μπόρεσε να μετρηθεί.[17]

Από τις πλευρές του θαλάμου σχετικά καλύτε-

Σχέδ. 5.
Τάφος 2.
Τομή Α-Α΄.

Σχέδ. 6.
Στόμιο τάφου 2 και πλάκες λάκκου 2.

Σχέδ. 7.
Αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης.

7

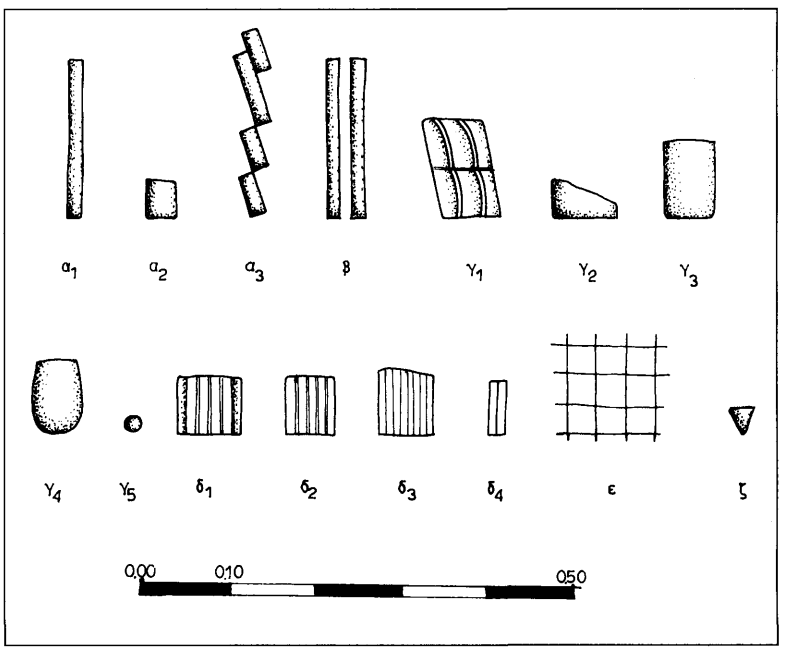

ρα και στην αρχική μορφή της έχει διατηρηθεί η δυτική. Από τη βόρεια έχει αποκολληθεί ένα μεγάλο τμήμα στο κέντρο της, με αποτέλεσμα να συμπαρασύρει και τμήμα του υπερκείμενου τάφου 10. Είναι χαρακτηριστικό ότι και κατά τη διάρκεια χρήσης του θαλάμου είχε αποκολληθεί ένα δεύτερο μικρότερο κομμάτι της πλευράς αυτής και η απομείνασα επιφάνεια ομαλοποιήθηκε κατόπιν με το διχαλωτό εργαλείο που δε συναντάμε σε καμμία από τις υπόλοιπες. Η νότια πλευρά στο κέντρο της και σε μέγιστο μήκος 1,35 μ. εξέχει ελαφρά.

Οι διαστάσεις του τάφου 2 και ο οπλισμός που περιέχεται σε αυτόν υποδηλώνουν ότι ανήκε σε μια εξέχουσα οικογένεια του οικισμού. Αν είναι απλώς ο οικογενειακός τάφος πολεμιστών —δύο τουλάχιστον—, όπως χαρακτηρίζει παρόμοιους τάφους η συνάδελφος Ελ. Παπάζογλου,[18] ή του ντόπιου ηγεμόνα, όπως δείχνουν οι διαστάσεις και το περιεχόμενό του, είναι ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του νεκροταφείου.

Η εμφάνιση των ξιφών στην Αχαΐα, γνωστών και από άλλες περιοχές,[19] με βάση τα συνευρήματά τους τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ περίοδο και η χρήση τους εξακολουθεί ως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Από το σύνολο των δεκαέξι μέχρι στιγμής ξιφών η συντριπτική πλειονότητα ανήκει στον τύπο Naue II. Δεδομένου ότι όμοιοι τύποι ξιφών, που γενικά θεωρούνται ως έχοντες καταγωγή την κεντρική Ευρώπη, είναι γνωστοί και στις Μυκήνες από την αμέσως προηγούμενη περίοδο, η Ελ. Παπάζογλου, η οποία αναλύει διεξοδικά το θέμα, πιστεύει ότι αυτό σημαίνει είτε μετακίνηση πληθυσμών από την Αργολίδα προς την Αχαΐα είτε μια απάντηση στις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού κατά την ταραγμένη αυτή περίοδο.[20] Δεν ισχύει, όμως, η άποψη που εκφράζει, ότι τα ξίφη τύπου Naue II εντοπίζονται μόνο στη ΒΔ Αχαΐα,[21] αφού πρόσφατα όμοιο ξίφος βρέθηκε και στα Νικολέικα Αιγίου, δηλαδή στην ανατολική Αχαΐα.[22] Η εγκατάσταση των Αχαιών από την Αργολίδα αλλά και από τη Λακωνία στην Αχαΐα, η οποία έως τότε κατοικούνταν από Ίωνες, είναι γνωστή από τις πηγές[23] και συνδέεται με τις μετακινήσεις των Αχαιών που προκάλεσαν οι Δωριείς.[24]

Όμως, την περίοδο αυτή, η παρουσία όχι μόνο των ξιφών, αλλά και του άλλου οπλισμού —αιχμές δοράτων, εγχειρίδια, ασπίδες, περικνημίδες κλπ.— μπορεί να υποδηλώνει ακόμη είτε την εμφάνιση κάποιου εξωτερικού κινδύνου, είτε κάποια εσωτερική αναταραχή. Εξωτερικός κίνδυνος, γνωστός από τις πηγές ή τις αρχαιολογικές μαρτυρίες δεν βεβαιώνεται. Η εσωτερική αναταραχή, όμως, μπορεί να συνδεθεί, πιστεύουμε, με τη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας στην Αχαΐα, τη διαμόρφωση μικρότερων περιφερειακών κέντρων και τη δημιουργία των δώδεκα αχαϊκών πόλεων, των οποίων η αρχή τοποθετείται από τις πηγές στη Μυκηναϊκή περίοδο.[25]

Όπως, όμως, και αν ερμηνευθεί η παρουσία των ξιφών, άφιξη των Αχαιών στην Αχαΐα ή διαμόρφωση των δώδεκα πόλεων, γεγονός είναι ότι το πλήθος των ξιφών της ΥΕ ΙΙΙΓ πρέπει να συνδεθεί μάλλον με τους Αχαιούς και όχι με τους Ίωνες. Οι δυνάμενοι να φέρουν οπλισμό λογικά είναι λίγοι, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ξεχωριστής ισχυρής κάστας ευγενών, οι οποίοι παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στα πολιτικά πράγματα της Αχαΐας.

Οι ανασκαφέντες τάφοι ανήκουν σε ένα ευρύτερο νεκροταφείο, το οποίο από επιφανειακές ενδείξεις καταλαμβάνει έκταση αρκετών στρεμμάτων. Ο οικισμός στον οποίο ανήκε είχε αναπτυχθεί πιθανότατα στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου των Σπαλιαρέικων, αλλά τα σπίτια του σημερινού οικισμού δεν επιτρέπουν την ουσιαστική διερεύνηση του χώρου.

Πολλοί είναι οι λόγοι για τους οποίους επελέγη η συγκεκριμένη θέση για την ανάπτυξη του οικισμού:

α) Βρίσκεται σε μια φυσική δίοδο, σε ένα δρόμο, ο οποίος από την παραλία και διά μέσου του Πείρου και της κοιλάδας της Σερδινής, φέρει προς το εσωτερικό και την ορεινή Δυτική Αχαΐα.

β) Έχει τη δυνατότητα ελέγχου του περάσματος.

γ) Εκμεταλλεύεται την εύφορη κοιλάδα της Σερδινής. Ακόμα και σήμερα συμβαίνει συχνά να πλημμυρίζει το ποτάμι και να καλύπτει όλη την κοιλάδα, με αποτέλεσμα, όταν αποσύρονται τα νερά, η πλούσια ιλύς που αποτίθεται να καθιστά το έδαφος γόνιμο. Το ίδιο πρέπει να συνέβαινε αρκετά συχνότερα στην αρχαιότητα και η λίπανση των εδαφών να ήταν συνεχής.

δ) Τέλος, η εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα όσο και προς το εσωτερικό καθιστούν τη θέση ιδιαιτέρως ελκυστική.

Μια σειρά και άλλων μυκηναϊκών εγκαταστάσεων κατά μήκος της Σερδινής (Σχέδ. 1), όπως στου Φλόκα,[26] στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Φώσταινας,[27] στην Υψηλή Ράχη,[28] στα Αγιοβλασίτικα,[29] αλλά και στα πρώτα υψώματα πίσω από την παραλιακή πεδιάδα, όπως στο Καλαμάκι της Βίδοβας,[30] στα Νιφορέικα,[31] στον Αλισσό,[32] σε δύο, τουλάχιστον, θέσεις της Καμενίτσας,[33] στα Τσουκα-

λέικα,[34] στον Άγ. Παντελεήμονα των Βραχνέικων[35] και στη Στενωσιά του Μονοδενδρίου,[36] δείχνουν το σχήμα ανάπτυξης και εξάπλωσης των Μυκηναίων, οι οποίοι επιλέγουν χαμηλά υψώματα για εγκατάσταση νότια των παραλιακών πεδιάδων ή κατά μήκος των ποταμών της Αχαΐας, με σκοπό την εκμετάλλευση των πεδιάδων, των κοιλάδων, αλλά και της θάλασσας.[37] Αν αρχικά είχαν εγκατασταθεί στην ορεινή ενδοχώρα, όπως γενικά πιστεύεται, και αργότερα κατέβηκαν προς τη θάλασσα, δεν είναι πλέον εύκολο να το αποδεχθούμε, δεδομένου ότι και παραθαλάσσιες περιοχές, όπως η Πάτρα,[38] τα Βραχνέικα,[39] το Δρέπανο,[40] το Αίγιο[41] ή τα Νικολέικα Αιγίου,[42] για παράδειγμα, φαίνεται να κατοικούνται σε σχετικά πρώιμα Μυκηναϊκά χρόνια. Μόνον η πλήρης ανασκαφή όλων των νεκροταφείων και η αναζήτηση των οικισμών στους οποίους ανήκουν πιστεύουμε ότι θα δώσουν ουσιαστικές απαντήσεις τόσο στο πρόβλημα αυτό όσο και στα άλλα που αναπτύχθηκαν παραπάνω.

Περιγραφή τάφων - Κατάλογος κτερισμάτων

Τάφος 1 (Σχέδ. 8)

Ο δρόμος (Εικ. 11) σώζεται σε μήκος 3,80 μ. και έχει πλάτος 1,30 μ. στο στόμιο και 1,50 μ. στην αρχή του. Τα τοιχώματά του, όπως και στους άλλους, συγκλίνουν προς τα πάνω. Το στόμιο, πλάτους 0,65 μ. κάτω και 0,60 μ. πάνω, είναι ελαφρά καμπύλο στο επάνω μέρος. Έτσι, το ύψος των 1,20 μ., που έχει στα πλάγια, φθάνει τα 1,38 μ. στην κορυφή της καμάρας. Στην αρχή της γένεσης της καμάρας του στομίου ο τεχνίτης έχει χαράξει ως οδηγό ένα αυλάκι, πλάτους 0,03 μ. καθόλο το μήκος. Στις παρειές του δρόμου σώζονται τα αποτυπώματα του εργαλείου λάξευσης, το οποίο φαίνεται ότι ήταν τριγωνικό, αλλά με αποστρογγυλεμένο το άκρο. Το πλάτος της βάσης του εργαλείου, όπως και το μήκος του είναι 0,03 μ. Η ξερολιθιά αποτελείται από αργούς ποταμίσιους λίθους. Το μέτωπο του τάφου έχει ύψος 2,17 μ.

Ο θάλαμος είναι σχεδόν κυκλικός, διαμέτρου 2,35 x 2,55 μ. και ύψους 2,25 μ. Σε ύψος 0,50 μ. επάνω από το δάπεδο η διάμετρος φθάνει τα 2,70 μ.

Ο μοναδικός λάκκος προσαρμόστηκε στη νότια πλευρά του θαλάμου (μήκ. 1,95 μ., μέγ. πλ. 0,70 μ. και βάθ. 1,15 μ.) και βρέθηκε κενός. Οστά τεσσάρων παραμερισμένων ταφών βρέθηκαν στη βόρεια πλευρά, σε έκταση 1,25 x 0,50 x 0,45 μ. (Εικ. 12). Στη νότια πλευρά και σε άριστη κατάσταση, σε στάση υπτίως οκλάζοντος, βρέθηκε σκελετός με το κρανίο προς δυσμάς (μήκ. 1,65 μ., πλ. λεκ. 0,34 μ., Εικ. 13).

Ευρήματα

Επάνω στο κρανίο βρέθηκε ψευδόστομος αμφορέας (Π1, π10431: ύψ. 0,16 μ. διάμ. κοιλ. 0,16 μ. και βάσ. 0,065 μ., Εικ. 14).[43] Γύρω από το κρανίο είκοσι χάντρες διαφόρων σχημάτων (Αντ1, μ4655α-κβ, Εικ. 15, 16), λίθινες, γυάλινες, οστέινες, από κορνήλιο και μία χάλκινη μεγάλη, που ανήκαν προφανώς σε περιδέραιο, και δυο θαλασσινά όστρεα, διάτρητα. Μια μικρή χρυσή χάντρα (μ4657) επάνω στο στήθος, πιθανώς ανήκε στο περιδέραιο. Στο εσωτερικό του αριστερού αγκώνα υπήρχε μολύβδινη σφενδόνη δακτυλιδιού (Αντ2, μ4656, Εικ. 17) με διακόσμηση ανάγλυφου ρόδακα και ημικυκλίων.[44] Δεύτερο δακτυλίδι, χάλκινο με ρομβόσχημη σφενδόνη (Εικ. 18, 19), βρέθηκε κάτω από τις παλάμες (Αντ3, μ4160), περασμένο ακόμη σε δάκτυλο. Τα χέρια βρέθηκαν ενωμένα στο ύψος της μέσης (Εικ. 20).

Από την ανασκαφή του δρόμου συγκεντρώθηκαν όστρακα, μεταξύ των οποίων πόδι κύλικας και το κάτω κυλινδρικό τμήμα πήλινου ειδωλίου τύπου Ψ (π12422), καθώς και δύο θραύσματα χάλκινης μικρής τριχολαβίδας (μ4156).

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.[45]

Τάφος 2 (Σχέδ. 4)

Πρόκειται για τον μεγαλύτερο τάφο, με ορθογώνιο θάλαμο και δρόμο σωθέντα σε μήκος 4,80 μ. Το στόμιο έχει ύψος 1,30 μ. και πλάτος 0,70 μ. Η ξερολιθιά αποτελείται από κροκαλοπαγείς άμορφους λίθους, από ψαμμιτόλιθους παρμένους από την κοίτη της Σερδινής και από ακονόπετρες. Σταματά 0,10 μ. χαμηλότερα από την κορυφή του στομίου και εξέχει προς το δρόμο κατά 0,27 μ. και προς το εξωτερικό του θαλάμου κατά 0,35 μ. Η πλάκα της βάσης έχει διαστάσεις 1,05 x 0,70 x 0,10 μ. Ο τάφος βρέθηκε μπαζωμένος μέχρι ύψους 1,00 μ. από το δάπεδο.

Ευρήματα

Κατά την ανασκαφή του δρόμου βρέθηκαν λεπίδες πυριτόλιθου (μ4144, 4145, 4158α-γ), όστρακα, μεταξύ των οποίων μαγειρικών σκευών, κρατήρων και κυλίκων, θραύσμα χάλκινου ελάσματος, σφαιρική χάντρα από κορνήλιο (μ4136), χάντρες επίπεδες ορθογώνιες από μπλέ υαλόμαζα με ανάγλυφα φύλλα (μ4137 και 4138) ανά τρία σε

8

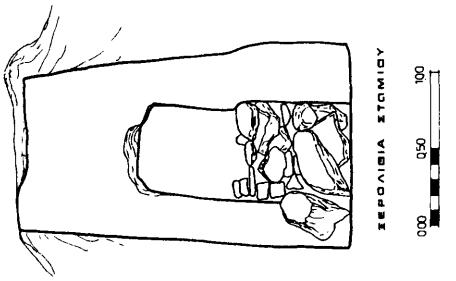

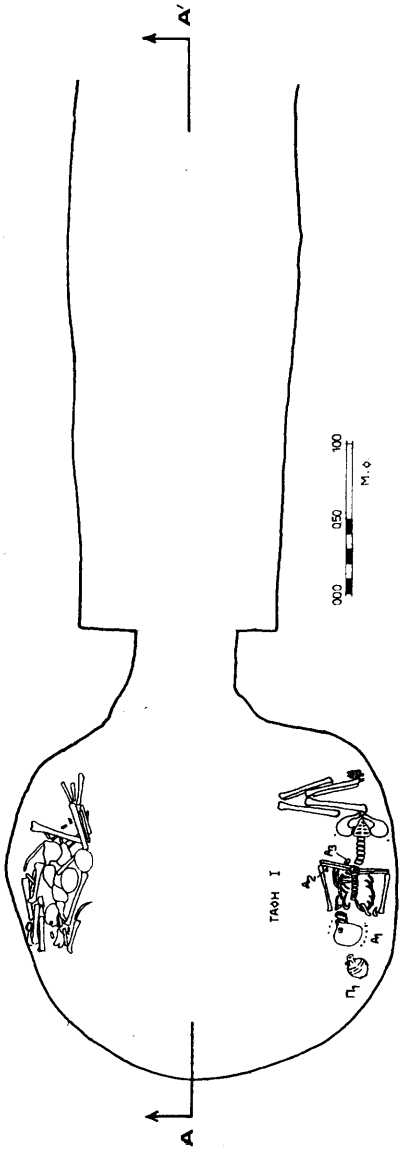

ΤΑΦΟΣ 1

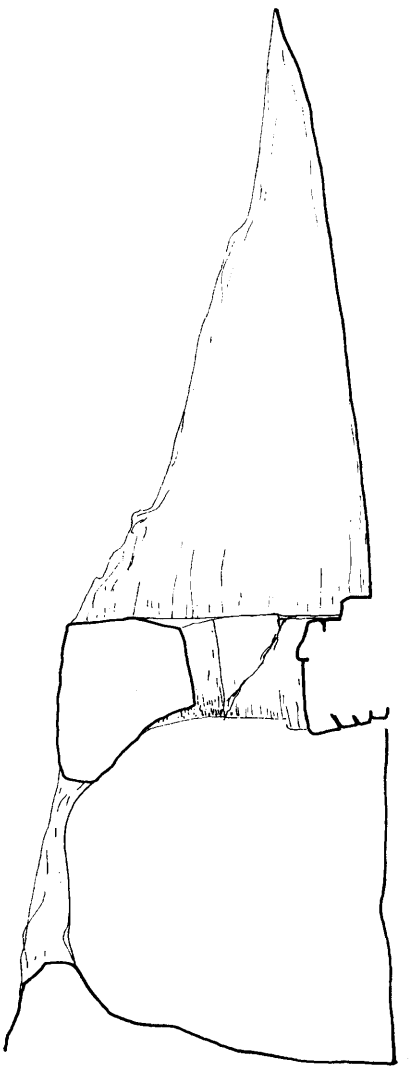

ΤΟΜΗ Α-Α'

δύο σειρές (Εικ. 21), και μικρά θραύσματα κάρβουνου.

Τα ευρήματα του θαλάμου είναι πλουσιότατα. Πρόκειται για τριάντα πέντε πήλινα αγγεία, δεκαεπτά χάλκινα αντικείμενα, κυρίως όπλα, δύο λίθινα ακόνια και ένα πήλινο σφονδύλι.

Η περιγραφή ξεκινά από τη ΝΑ γωνία και καταλήγει στη ΒΑ:

Α΄ Ομάδα

Πήλινος αμφορέας (Π1, π10620, Εικ. 22), τεφροδόχος, ύψους 0,255 μ., τετράωτος αμφορέας (Π2, π12417, Εικ. 23), με δύο οριζόντιες και δύο κάθετες λαβές, ύψους 0,425 μ., βάση από πόδι κύπελλου που χρησίμευε ως πώμα του προηγούμενου (π12413), διαμέτρου 0,11 μ., δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π3, π10433, Εικ. 24), ύψους 0,155 μ. και ψευδόστομος μικρός αμφορέας, ελλιπής σε μέγα μέρος του σώματος (Π4, π12414).

Αγγεία: 5.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ (μέση προς ύστερη).

Β΄ Ομάδα

Χάλκινος κάλαθος (Χ1, μ4639), τεφροδόχος, με δύο οριζόντιες λαβές (Εικ. 25, 26, 27), ύψους 0,16 μ., διαμέτρου πάνω 0,295 μ. και κάτω 0,19 μ. Η βάση, από ξεχωριστό χάλκινο έλασμα, προσηλώνεται στα τοιχώματα. Με τρία καρφιά προσηλώνεται και το άκρο της κάθε λαβής. Κατά τη συντήρηση βρέθηκαν και τεμάχια ξύλου. Χάλκινο εγχειρίδιο, μήκους 0,27 μ. (Χ2, μ4640, Εικ. 28), που σώζει τέσσερα καρφάκια στη λαβή, μικρότερο χάλκινο μαχαίρι (Χ3, μ4641, Εικ. 28), μήκους 0,125 μ., ελλιπές σε μικρό τμήμα της λαβής, που σώζει τρία καρφάκια, χάλκινη τριχολαβίδα (Χ4, μ4642, Εικ. 29), μήκους 0,127 μ. και χάλκινο ξυράφι (Χ5, μ4643, Εικ. 28), μήκους 0,205 μ.

Χάλκινα: 5

Κάτω από το ξυράφι βρέθηκε ορθογώνιο λίθινο ακόνι (Εικ. 21), διαστάσεων 0,105 x 0,09 μ. (Λ1, μ4236), μέσα σε στρώμα κάρβουνου, από το οποίο κρατήθηκαν ικανά δείγματα. Στην ίδια ομάδα ανήκουν αμφορίσκος (Π5, π9881, Εικ. 24), ύψους 0,102 μ., δεύτερος μεγαλύτερος (Π6, π10429, Εικ. 24), ύψους 0,125 μ., καμένο δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π7, π9879, Εικ. 24), ύψους 0,081 μ., ψευδόστομος αμφορίσκος (Π8, π9891), σωζ. ύψους 0,08 μ., κομμάτια καμένου ψευδόστομου αμφορίσκου (Π9, π12419) με πλατειά βάση, και πιθανώς ο ψευδόστομος αμφορέας (Π10, π12420, Εικ. 30), ύψους 0,235 μ. Κάτω από το Π9 υπήρχε δεύτερο λίθινο ακόνι, διαστάσεων 0,105 x 0,053 x 0,015 μ. (Λ2, μ4658). Μέσα στο χάλκινο κάδο βρέθηκαν κομμάτια ψευδόστομου αμφορέα (π10621).

Αγγεία: 7, Λίθινο: 1.

Χρονολόγηση: Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Γ΄ Ομάδα

Πήλινος ψευδόστομος αμφορέας (Π11, π12421, Εικ. 31), ύψους 0,20 μ., δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π12, π9894, Εικ. 32), ύψους 0,08 μ., σφαιρικό αλάβαστρο με τρεις πλαστικές αποφύσεις (Π13, π9893, Εικ. 32), ύψους 0,06 μ., κυλινδρικό αλάβαστρο (Π14, π9886, Εικ. 32), ύψους 0,128 μ., ψευδόστομος αμφορέας (Π15, π9889, Εικ. 32), ύψους 0,118 μ., αμφορίσκος (Π16, π9883, Εικ. 33), ύψους 0,115 μ., κυλινδρικό αλάβαστρο (Π17, π9888, Εικ. 33), ύψους 0,08 μ., ψευδόστομος αμφορέας (Π18, π9887, Εικ. 33), ύψους 0,115 μ.

Αγγεία: 8.

Χρονολόγηση: Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Δ΄ Ομάδα

Ψευδόστομος αμφορέας (Π19, π10434, Εικ. 34), ύψους 0,175 μ., δεύτερος (Π20, π9880, Εικ. 33) κάτω από τον προηγούμενο, ύψους 0,125 μ. και τρίτος δίπλα στο δεύτερο (Π21, π10436), ύψους 0,10 μ. Ακόμα, χάλκινο μαχαίρι με στρεπτή λεπτή λαβή (Χ6, μ4644, Εικ. 28), μήκους 0,15 μ.

Αγγεία: 3, Χάλκινα: 1.

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

Οι ομάδες Α΄-Δ΄ βρέθηκαν κατά μήκος της νότιας πλευράς. Η χρονολόγησή τους διαφέρει, όπως είδαμε, αφού καλύπτουν ολόκληρο τον 12ο αιώνα και είναι, επομένως, ασφαλές ότι αποτελούν διαφορετικά σύνολα.

ΒΔ γωνία θαλάμου

Στη γωνία αυτή βρέθηκαν σε μια ξεχωριστή ομάδα τα παρακάτω αντικείμενα, που πιθανότατα ανήκαν στην τελευταία ταφή επί του δαπέδου: μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας (Π22, π12418, Εικ. 35), ύψους 0,242 μ., συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, οινοχόη (Π23, π12415, Εικ. 36), ύψους 0,315 μ., ψευδόστομος αμφορέας (Π24, π12416, Εικ. 37), ύψους 0,35 μ., πτηνόσχημος ασκός (Π25, π10435, Εικ. 34), ύψους 0,19 μ., ψευδόστομος αμφορέας (Π26, π9890, Εικ. 38), ύψους 0,095 μ., δεύτερος (Π27, π10439, Εικ. 39) μεγάλος, ύψους 0,30 μ., τρίτος (Π28, π9892, Εικ. 38) μικρός, ύψους 0,09 μ., τέταρτος (Π29, π9885, Εικ. 38), όμοιος, ύψους 0,10 μ. και μόνωτο κύπελλο (Π30, π10432, Εικ. 40), ύψους 0,085 μ.

Σχέδ. 8.
Τάφος 1.
Κάτοψη, τομή και ξερολιθιά στομίου.

Αγγεία: 9.

Μαζί με αυτά βρέθηκε το χάλκινο ξίφος (Χ7, μ4645, Εικ. 41), μήκους 0,61 μ. Οκτώ χάλκινα καρφιά (ημισφαιρικό, κοίλο εσωτερικά κεφάλι, διαμέτρου 0,01 μ., και δύο λεπτές ελασμάτινες απολήξεις), καθώς και 22 μικρότατα παρόμοια γύρω από το ξίφος, προέρχονται από την από φθαρτό υλικό θήκη του.[46] Στο ίδιο σύνολο ανήκουν το χάλκινο εγχειρίδιο (Χ8, μ4646, Εικ. 28), μήκους 0,202 μ. και το χάλκινο μαχαίρι (Χ9, μ4647, Εικ. 28), μήκους 0,14 μ. Το τελευταίο σώζει λίγα θραύσματα από την οστέινη λαβή. Ακόμη, χάλκινη αιχμή δόρατος (Χ10, μ4648, Εικ. 29), μήκους 0,23 μ. και δεύτερη συνεστραμμένη (Χ11, μ4649, Εικ. 29), μήκους 0,30 μ. Και οι δύο σώζουν μικρά θραύσματα από το ξύλο του στειλεού.

Χάλκινα: 5.

Μέσα στο Π27 βρέθηκε η βάση και άλλου αγγείου, καθώς και στάχτη, πιθανώς από καμένα οστά.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ (μέση προς ύστερη).

Ευρήματα τάφου 10

Πεσμένα από τον υπεράνω τάφο 10 βρέθηκαν τρίωτο αλάβαστρο (Π31, π10427, Εικ. 51), ύψους 0,10 μ., της ΥΕ ΙΙΙΑ:2α και μικρό θραύσμα χάλκινου ελάσματος (μ4151).

Ευρήματα λάκκου 1

Κάτω από τα οστά του λάκκου το κυλινδρικό δίωτο αλάβαστρο (Π34, π9884, Εικ. 38), ύψους 0,075 μ., της ΥΕ ΙΙΙΒ:2-Γ:1α.

Ευρήματα λάκκου 2

Χάλκινο ξίφος (Χ12, μ4650, Εικ. 41), μήκους 0,74 μ., χάλκινο μαχαίρι (Χ13, μ4651, Εικ. 28), μήκους 0,164 μ., χάλκινο επίσημα ασπίδας (φάλαρο) με ομφαλό (Χ14, μ4652, Εικ. 42), διαμέτρου 0,195 μ. και χάλκινη αιχμή ακοντίου (Χ15, μ4653, Εικ. 43, 44), μήκους 0,345 μ. Διατηρούνταν τμήμα του ξύλινου στελέχους μέσα στο στειλεό. Χάλκινος σαυρωτήρας (Χ17, μ4957, Εικ. 29), μήκους 0,08 μ., είχε σφηνώσει ανάμεσα στις πλάκες του κάτω λάκκου.

Χάλκινα: 5.

Στην ίδια ομάδα ανήκουν ο ψευδόστομος αμφορέας (Π33, π12417, Εικ. 45, 46), ύψους 0,25 μ. και το πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι (Π32, π4161, Εικ. 21), ύψους 0,03 μ. και διαμέτρου 0,035 μ.

Χρονολόγηση: Ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 4 (Σχέδ. 9)

Πεταλόσχημος θάλαμος, διαμέτρου 1,90 μ. και πλάτους 1,50 μ., με δρόμο μήκους 1,90 μ. και πλάτους 1,35 μ. (Εικ. 47). Πλάτος τραπεζιόσχημου στομίου 0,50-0,75 μ., μήκος 0,90 μ. και ύψος 1,05 μ. Το δάπεδό του 0,08 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του θαλάμου.

Στο δάπεδο και κατά μήκος της περιφέρειας βρέθηκαν τέσσερις ταφές σε κακή διατήρηση (Εικ. 48), τον αριθμό των οποίων υπολογίσαμε από τα τέσσερα μερικώς διασωθέντα κρανία. Από το μέγεθος των οστών φαίνεται ότι ο τάφος περιείχε μόνο παιδικές ταφές.

Ευρήματα

Από το δρόμο λίγα όστρακα μεταξύ των οποίων και μαγειρικών σκευών. Ανατολικά της ταφής 1 δύο αμφικωνικά πήλινα σφονδύλια (Σφ1-2, μ4142 και 4146), ένα κωνικό από στεατίτη (Σφ3, μ4143), μία σφαιρική χάντρα από υαλόμαζα (Υ1, μ4150), 28 σφαιρικές χάντρες από κορνήλιο και μία εξαεδρική ελλειψοειδής από σάρδιο (Λ2, μ4152, Εικ. 49). Νότια του κρανίου βρέθηκε ο σφραγιδοκύλινδρος (Λ3, μ4022, Εικ. 3, Σχέδ. 3), και βόρεια αυτού θραύσματα μικρότατων χάλκινων χαντρών (Χ1).

Βόρεια της ταφής 2 έξι σφαιρικές χάντρες από κορνήλιο (Λ1, μ4153) και τρίωτο αλάβαστρο με ελλιπείς τις δύο λαβές (Π1, π9882, Εικ. 14).

Από τα χώματα του τάφου μετά το πλύσιμο συγκεντρώθηκαν είκοσι ακόμη σφαιρικές χάντρες από υαλόμαζα, πενήντα εννέα από κορνήλιο, μία μικρή εξαεδρική από σάρδιο και πέντε μικρότατες χάλκινες (μ4659).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ:1-2.

Τάφος 10 (Σχέδ. 10)

Δρόμος μήκους 3 μ. και πλάτους 1,05 μ. Οι παρειές του σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,40 μ. Ύψος στομίου 0,90 μ., μήκος 0,75 μ. και πλάτος 0,42 μ. Η ξερολιθιά σώζεται σε ύψος 0,55 μ. και προεξέχει του μετώπου κατά 0,50 μ. Μεγάλο τμήμα της οροφής του θαλάμου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα.

Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν οστά ανακομιδής που ανήκουν τουλάχιστον σε επτά νεκρούς, ενώ στη νότια πλευρά τα κάτω άκρα κανονικής ταφής σε συνεσταλμένη στάση. Το υπόλοιπο τμήμα της ταφής είχε πέσει στο εσωτερικό του θαλάμου του μεταγενέστερου τάφου 2 (ταφή 1). Δυτικότερα από τη δημιουργηθείσα οπή βρέθηκε και το κρανίο του σκελετού. Ένα δεύτερο κρανίο πιθανώς ανήκει σε σκελετό που σώθηκε μερικώς στο κέντρο του θαλάμου (ταφή 2). Διάσπαρτα οστά υπήρχαν και στην ανατολική πλευρά

Σχέδ. 9. Τάφος 4. Κάτοψη, τομή και ξερολιθιά στομίου.

9

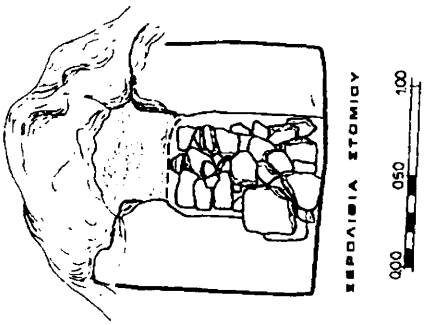
ΣΕΡΟΛΙΘΙΑ ΣΤΟΜΙΩΝ
100
050
000

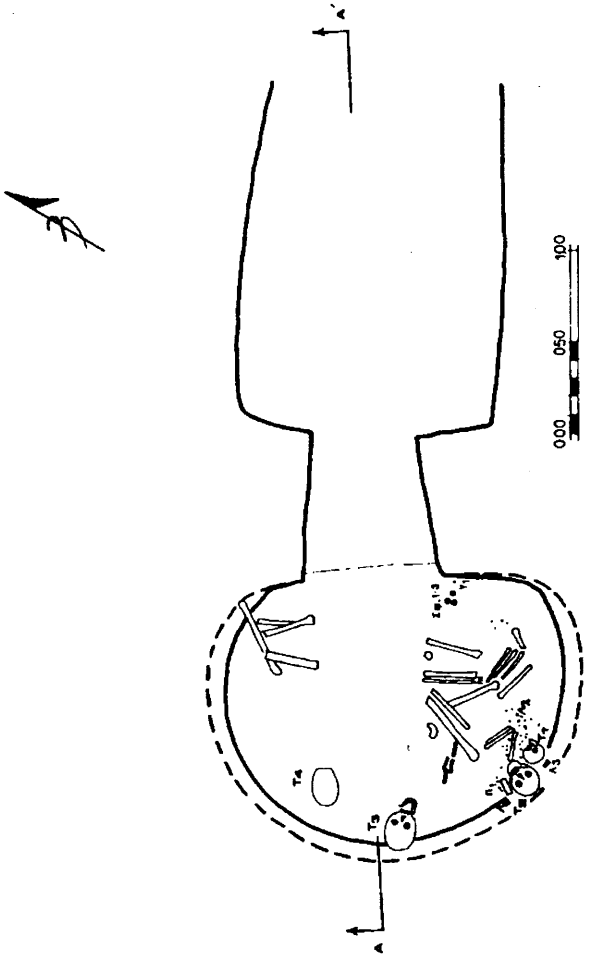
Α
Α
100
050
000

ΤΑΦΟΣ 4

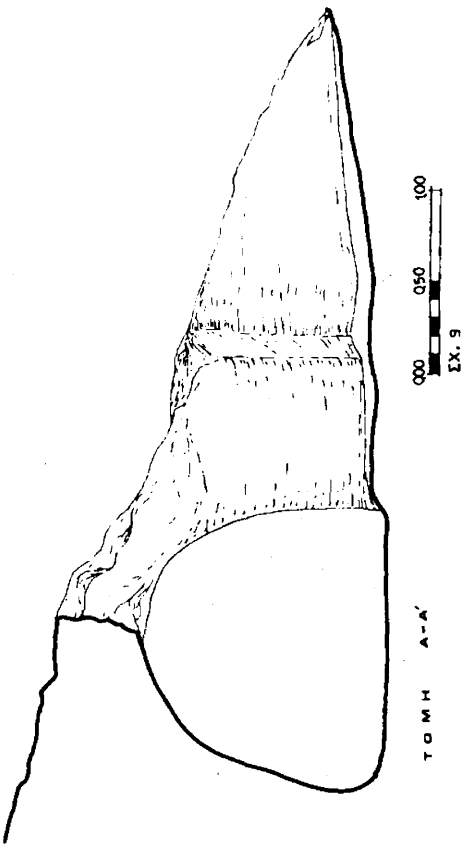
100
050
000
ΤΟΜΗ Α-Α'

ΣΧ. 9

10

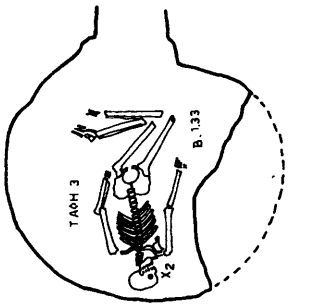

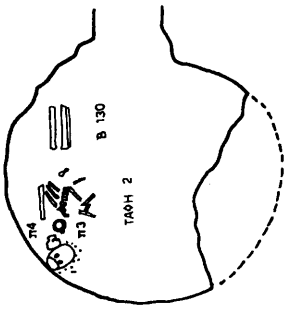

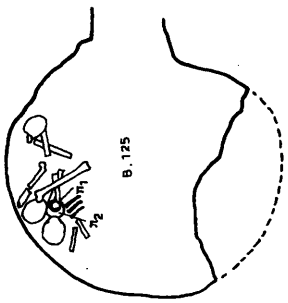

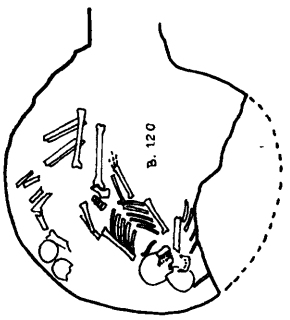

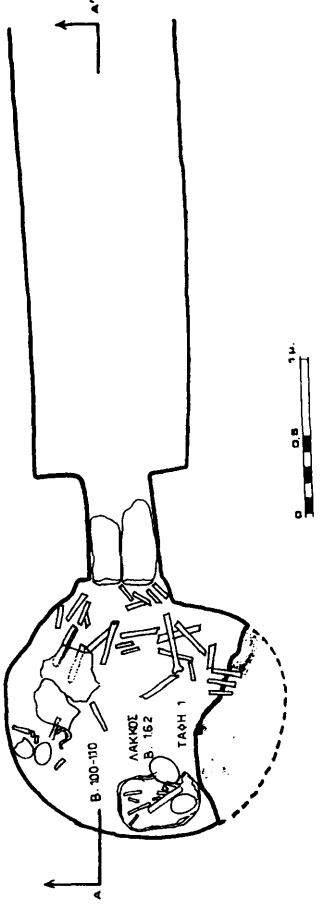

ΤΑΦΟΣ 10

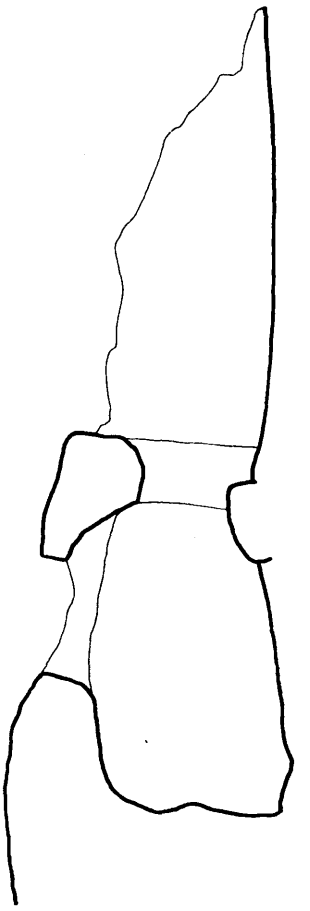

ΣΧ. 10

του θαλάμου. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκε ολόκληρος σκελετός σε στάση υπτίως οκλάζοντος (ταφή 3, Εικ. 50). Στη δυτική πλευρά του δαπέδου υπήρχε μικρός λάκκος, διαστάσεων 0,54 x 0,40 x 0,20 μ., με μία ανακομιδή. Τα οστά βρέθηκαν σε διαφορετικά ύψη, πράγμα που δείχνει τη συνεχή χρήση του θαλάμου.

Ευρήματα

Ανάμεσα στα οστά των ανακομιδών της βόρειας πλευράς μόνωτο ερυθροβαφές κύπελλο (Π1, π9895, Εικ. 51), ύψους 0,04 μ. και με μέγιστη διάμετρο 0,094 μ., και κάτω από αυτό μικρό τρίωτο αλάβαστρο, ολόβαφο καστανό (Π2, π10428, Εικ. 51), ύψους 0,065 μ. Γύρω από το βαθύτερο κρανίο 7, είκοσι τέσσερις μικρές χάντρες από κορνήλιο, δύο ελλειψοειδείς εξάεδρες από σάρδιο και μία μικρή κυλινδρική οστέινη (Λ2, μ4149), μία σφαιρική από μαύρο λίθο (στεατίτη;) (Λ3, μ4147) και μία σφαιρική οστέινη (Ο1, μ4154), καθώς και δύο αγγεία, μόνωτο κύπελλο, μελαμβαφές, (Π3, π9896, Εικ. 51), ύψους 0,025 μ. και μέγ. διαμ. 0.069 μ. και τρίωτο αλάβαστρο (Π4, π10430, Εικ. 51), ύψους 0,065 μ. Λίγο ανατολικότερα του κρανίου μία ακόμη μικρή χάντρα, οστέινη σιτόσχημη (Λ4, μ4135).

Στην ανατολική πλευρά θραύσμα εργαλείου από πυριτόλιθο (Λ1, μ4141). Αριστερά του κρανίου της ταφής 3 χάλκινη τριχολαβίδα (Χ2, μ4140) και κάτω από το κρανίο χάντρα οστέινη σιτόσχημη (Λ5, μ4135).

Μία οστέινη σφαιρική χάντρα στο λάκκο 1 (Ο2, μ4155).

Από τον έλεγχο των χωμάτων γύρω από το κρανίο της ταφής 7 συγκεντρώθηκαν δεκαοκτώ μικρές χάντρες από κορνήλιο (μ4159) και άλλη μία από τον έλεγχο των υπολοίπων χωμάτων (μ4148).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ:2α.

Άλλα ευρήματα

Σε αυτοψία την 6η Μαΐου 1991 βρέθηκε τρίωτο αλάβαστρο (π10426, Εικ. 14), ύψους 0,095 μ., της ΥΕ ΙΙΙΒ:2 δίπλα στο σημερινό δρόμο και μπροστά από το νεκροταφείο, το οποίο είχε ξεχαστεί από αρχαιοκάπηλους, που είχαν δράσει την προηγούμενη νύκτα.[47] Πρέπει να προέρχεται από κάποιον από τους τάφους που ανέσκαψε ακολούθως η συνάδελφος Ν. Κοκκοτάκη.

Επίλογος

Η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Σπαλιαρέικων πρόσθεσε έναν ακόμη κρίκο στην αλυσίδα των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων της Δυτικής Αχαΐας. Η έκτασή του και τα πλούσια ευρήματά του δείχνουν ότι ανήκει σε ένα μεγάλο και εύρωστο οικονομικά οικισμό —πράγμα που επιβεβαιώνουν και τα εισηγμένα προϊόντα— ο οποίος ζει κυρίως από την εκμετάλλευση της εύφορης κοιλάδας της Σερδινής. Αν η αρχή του ανάγεται στην ΥΕ ΙΙΙΑ ή σε παλαιότερη ακόμη περίοδο θα το δείξει η περαιτέρω ανασκαφή.[48]

Από τα σημαντικότερα στοιχεία που μας πρόσφερε η ανασκαφή του είναι, εκτός από την παρουσία των όπλων[49] και των εισηγμένων ανατολικής προέλευσης αντικειμένων, η διαπίστωση της εισαγωγής του εθίμου της καύσης των νεκρών και η τοποθέτηση της στάχτης τους σε τεφροδόχα αγγεία, καθώς και οι τελετές των νεκροδείπνων που τελούνταν στους δρόμους των τάφων.

Δρ. Μιχάλης Πετρόπουλος
Αρχαιολόγος
ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Σημειώσεις

1. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989) [1995], *Χρονικά* 136. *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 133. Του ιδίου, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», *Τιμητικός Τόμος για τον Κ.Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτρα 1990), τόμ. Α΄, 505 κ.εξ. A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), 197, αρ. 41.

2. Ν. Κοκκοτάκη, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 147. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τη συνάδελφο Ν. Κοκκοτάκη, διότι ευχαρίστως μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω ορισμένα συγκριτικά στοιχεία από την ανασκαφή της, όπως διαστάσεις και σχήματα θαλάμων των τάφων. Το παρόν κείμενο αναφέρεται μόνο στους τάφους που ανέσκαψα προσωπικά, δηλαδή τους 1, 2, 4 και 10.

3. Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παπασταύρου. Για το λόγο αυτό ο αριθμός 3 απουσιάζει από το σχέδιο της κάτοψης των τάφων. Η αρίθμηση των τάφων έγινε με τη σειρά εντοπισμού τους και όχι της ανασκαφής τους.

4. Αποτελείται από αποθέσεις θαλάσσιας άμμου με άφθονα απολιθωμένα όστρεα.

5. Βλ. σχετικά και Γ.Ε. Μυλωνάς, «Τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής», *Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 1961-62, 294.

Σχέδ. 10.
Τάφος 10.
Κάτοψη και τομή.

6. Ό.π. 294, 317, 344 και Σπ. Ιακωβίδης, «Τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής», *ΑΑΑ* 2 (1969), 124.

7. Αρ. Ευρ. Μικροαντ. Μουσ. Πατρών 4020. Βλ. M. Petropoulos, I. Pini, *CMS* V, Suppl. 1B (Berlin 1993), 165-166 και σ. 185, αρ. 177.

8. Ι.Α. Παπαποστόλου, *ΠΑΕ* 1977, 488, πίν. 249α-γ. I. Pini, *CMS* V, Suppl. 1B (Berlin 1993), 188, αρ. 182, 189, αρ. 183.

9. Βλ. *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 148.

10. Λ. Παπάζογλου, «Πήλινα και χάλκινα της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από την Αχαΐα», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου», Λαμία 1994* (Λαμία 1999), 277, εικ. 33, όπου δημοσιεύεται παρόμοια χάντρα από το Βρυσάρι Καλαβρύτων.

11. Ι.Α. Παπαποστόλου, *ΠΑΕ* 1982, 187-188, εικ. 1, και 188, σημ. 2. Μ. Πετρόπουλος, «Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών», *Πρακτικά Γ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 1985* (Αθήναι 1987-88), 94, εικ. 24α.

12. Μ. Πετρόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», ό.π. (σημ. 1), 509.

13. Οι πλάκες ήταν είτε ασβεστολιθικές (πέντε πλάκες), είτε κροκαλοπαγείς (δύο πλάκες). Καμμία δεν είχε κανονικές πλευρές και οι διαστάσεις τους ήταν ποικίλες. Της μεγαλύτερης ήταν 1,35 x 1,12 x 0,15 μ. και της μικρότερης 0,15 x 0,12 x 0,02 μ.

14. Την περιγραφή των ανωτέρω βλ. στο τέλος, στον κατάλογο των ευρημάτων του τάφου.

15. Η εικόνα που μας έδωσε το περιεχόμενο των αγγείων κατά την ανασκαφή ήταν εκείνη των καμένων οστών. Δυστυχώς, κατά το καθάρισμα στο εργαστήριο το περιεχόμενό τους καταστράφηκε και έτσι δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την αρχικά δημιουργηθείσα εντύπωση.

16. Παρόμοια λαξεύματα έχουν διατηρηθεί και σε δυο τάφους της Περατής. Βλ. Σπ. Ιακωβίδη, *Περατή. Το Νεκροταφείον* (Αθήναι 1970), τόμ. Β΄, 15-16 και τόμ. Γ΄, πίν. 152α-β.

17. Τα αποτυπώματα των εργαλείων έχουν διατηρηθεί και στους τάφους της Καλλιθέας Πατρών (*ΠΑΕ* 1977, 184) και του Βρυσαρίου Καλαβρύτων [*ΑΑΑ* 14 (1981), 65, σημ. 8].

18. L. Papazoglou-Manioudaki, "A warrior's tomb at Krini near Patras", *BSA* 89 (1994), 177.

19. Τρία ξίφη από την Αίγειρα ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ, ΙΙΙΑ-Β και ΙΙΙΒ-Γ, ένα από τον Καταρράκτη Φαρών ΥΕ ΙΙΒ, δύο από την Καλλιθέα Πατρών ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ, ένα από την Αχάια Κλάους ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ, ένα από το Καγκάδι ΥΕ ΙΙΙΓ και ένα από το Βρυσάρι Καλαβρύτων ΥΕ ΙΙΙΓ. Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA, vol. LV:1-2 (Göteborg 1978-79), 165-167. Για το ξίφος από την Αχάια Κλάους βλ. και Th. Papadopoulos, L. Kontorli-Papadopoulou, "Notes from Achaea", *BSA* 79 (1984), 221-224. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν ένα ξίφος Naue II από την Κρήνη Πατρών της ΥΕ ΙΙΙΓ, L. Papazoglou-Manioudaki, ό.π. (σημ. 18), 181, ένα από τη θέση Αγ. Κωνσταντίνος της Κρήνης Πατρών της ΥΕ ΙΙΙΓ, τύπου Naue II, Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 132, ένα νέο από την Αχάια Κλάους, τύπου Naue II, της ΥΕ ΙΙΙΓ, Θ. Παπαδόπουλος, *Έργον* 1991, 28, *ΠΑΕ* 1991, 81, ένα από τις Πόρτες, Λ. Κολώνας, «Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία χώρα», σε αυτόν τον τόμο, και ένα από τα Νικολέικα Αιγίου, επίσης τύπου Naue II, πρόσφατο εύρημα, αλλά σημαντικά πρωιμότερο, πιθανώς της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, Μ. Πετρόπουλος, «Ρακίτα-Νικολέικα-Ελίκη-Σαλμενίκο», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νοτίας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 1996* (υπό έκδοση), και *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά* (υπό εκτύπωση).

20. L. Papazoglou-Manioudaki, ό.π. (σημ. 18), 200.

21. L. Papazoglou-Manioudaki, ό.π. (σημ. 18), 179.

22. Βλ. σημ. 19.

23. Παυσ. 7.1.6 και 2.18.8, 2.38.1, 3.13.4, 3.22.6, 5.1.1. Ηρόδ. 1.145. Στράβ. 8.383. Πολύβ. 2.41.4.

24. Ο Kl. Kilian [«Ιστορική εξέλιξη της Πελοποννήσου κατά τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Πάτρα 1980), 157] πιστεύει ότι υπάρχει και αντίστροφη πορεία, δηλαδή μετακίνηση πληθυσμών από την Αχαΐα προς την Αργολίδα, στηριζόμενος στην εξάπλωση της αχαϊκής μυκηναϊκής παραγωγής.

25. Βλ. σχετικά και Μ. Πετρόπουλος, «Τοπογραφικά της χώρας των Πατρέων», στο A.D. Rizakis (ed.), *Achaia und Elis in der Antike*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13 (Athen 1991), 249. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Στράβων (8.385) διευκρινίζει ότι οι Ίωνες ζούσαν κωμηδόν, ενώ οι Αχαιοί έκτισαν πόλεις.

26. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 204, αρ. 54, 206, αρ. 56, 208, αρ. 57.

27. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 209, αρ. 61. Από παραδρομή του πρώτου ανασκαφέα η θέση «Καλαμάκι» εντάχθηκε στην Κοινότητα Φώσταινας, ενώ το σωστό είναι ότι ανήκει στην Κοινότητα Ελαιοχωρίου. Βλ. ακόμη Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA, vol. LV:1-2 (Göteborg 1978-79), 25, αρ. 5 και την ανακοίνωση στο παρόν Συνέδριο της συναδέλφου Αδ. Βασιλογάμβρου, «Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών».

28. Μ. Πετρόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», ό.π. (σημ. 1), 508. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 196, αρ. 39.

29. Λ. Παπάζογλου, *ΑΔ* 38 (1983) [1989], *Χρονικά*

127 και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 191, αρ. 27.

30. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 185, αρ. 18 και 19.

31. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 1), 188, αρ. 22. Th.J. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 27), 25, αρ. 6.

32. M. Petropoulos, A.D. Rizakis, "Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras", *JRA* 7 (1994), 190, αρ. 2.

33. Ό.π., αρ. 7, και Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 154.

34. Th.J. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 27), 26, αρ. 7.

35. Th.J. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 27), 26, αρ. 8.

36. Ι.Α. Παπαποστόλου, *ΠΑΕ* 1977, 485-490.

37. Στη γειτονική πεδιάδα της Πάτρας οι μυκηναϊκοί οικισμοί αναπτύσσονται στα χαμηλά υψώματα που την περιβάλλουν, ώστε η εκμετάλλευση της πεδιάδας να είναι πλήρης. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην Αργολίδα. Μ. Πετρόπουλος, ό.π. (σημ. 25), 249 και σημ. 10.

38. Από την ΥΕ ΙΙΙΑ:2 τουλάχιστον. Βλ. Λ. Παπάζογλου, «Εισηγμένη κεραμεική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας», στο C. Zerner, P. Zerner, J. Winder (eds), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, 2-3 December 1989* (Amsterdam 1993), 209.

39. Από την ΥΕ ΙΙΙΑ, Th.J. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 27), 26, αρ. 8.

40. Από την ΥΕ Ι, Th.J. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 27), 28, αρ. 19.

41. Μ. Πετρόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», ό.π. (σημ. 1), 508. Από την ΥΕ Ι περίοδο.

42. Από την ΥΕ ΙΙ τουλάχιστον.

43. Το σύμβολο π σημαίνει Ευρετήριο Πήλινων Μουσείου Πατρών, το μ Ευρετήριο Μικροαντικειμένων. Με Π χαρακτηρίζονται τα πήλινα αντικείμενα, όπως αριθμήθηκαν κατά την ανασκαφή, με Χ τα χάλκινα, με Λ τα λίθινα, με Υ τα γυάλινα, με Σφ τα σφονδύλια και με Αντ τα διάφορα μικροαντικείμενα. Η παρουσίαση των ευρημάτων, στο πλαίσιο μιας ανακοίνωσης, είναι κατ' ανάγκην συνοπτική. Αναλυτική περιγραφή της διακόσμησης των αγγείων δεν είναι δυνατή. Γενικά, όμως, μπορούμε να πούμε ότι αυτή είναι κοινή με των υπόλοιπων αγγείων της Δυτικής Αχαΐας και τα θέματά της έχουν αναλυτικά περιγραφεί από τον καθηγητή κ. Αθ. Παπαδόπουλο.

44. Παρόμοιο δακτυλίδι από το Καλαπόδι θεωρείται δείγμα εξουσίας του κατέχοντος αυτό, R.C.S. Felsch, "Mykenischer Kult im Heiligtum bei Kalapodi ?", στο R. Hägg, N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Stockholm 1981), 81, εικ. 15.

45. Η χρονολόγηση έχει στηριχθεί κυρίως στο έργο του Θ. Παπαδόπουλου. Σημαντικές και γόνιμες για το θέμα αυτό, όμως, ήταν και οι συζητήσεις με τη συνάδελφο Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, την οποία και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ.

46. Βλ. και L. Papazoglou-Manioudaki, ό.π. (σημ. 18), 181.

47. Ν. Κοκκοτάκη, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 157.

48. Ήδη η περιοχή έχει κηρυχθεί αρχαιολογικός χώρος και έχει εγκριθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού η πρόταση απαλλοτρίωσης, ώστε να μπορέσουμε αφενός μεν να προστατεύσουμε αποτελεσματικά το νεκροταφείο, αφετέρου δε να συνεχίσουμε την ανασκαφή.

49. Κατά το στάδιο της εκτύπωσης του παρόντος άρθρου κυκλοφόρησε το βιβλίο του καθηγητή κ. Αθ. Παπαδόπουλου, *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I. The Greek Mainland* (Stuttgart 1998). Δυστυχώς, δεν υπήρχε χρόνος για τις αναγκαίες παραπομπές.

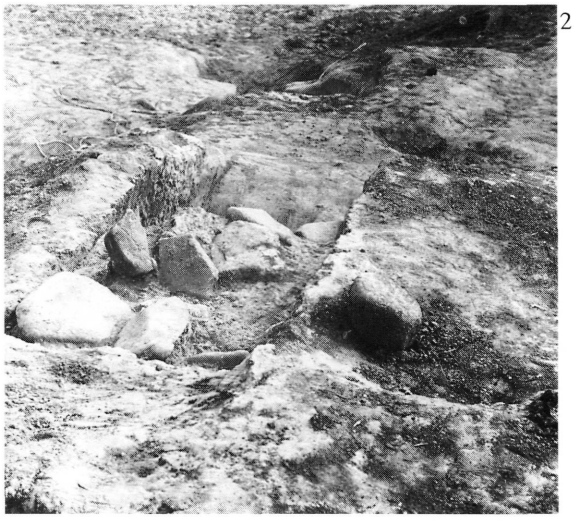

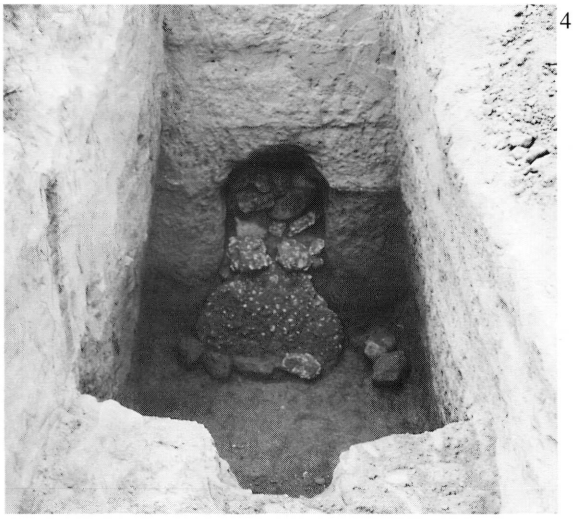

Εικ. 1.
Γενική άποψη από Αν.

Εικ. 2.
Λιθοσωρός, διαλυμένο σήμα τάφου 10 από ΝΔ.

Εικ. 3.
Σφραγιδοκύλινδρος τάφου 4.

Εικ. 4.
Στόμιο τάφου 2 από Αν.

Εικ. 5.
Ομάδες 1, 2, 3 νότιας πλευράς τάφου 2 από Β.

Εικ. 6.
Ομάδες 1 και 2 νότιας πλευράς τάφου 2 από Β.

Εικ. 7.
Αντικείμενα ταφής 1 τάφου 2 από ΝΑ.

Εικ. 8.
Αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης θαλάμου τάφου 2.

Εικ. 9.
Αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης θαλάμου τάφου 2.

Εικ. 10.
Αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης θαλάμου τάφου 2.

6

7

8

10

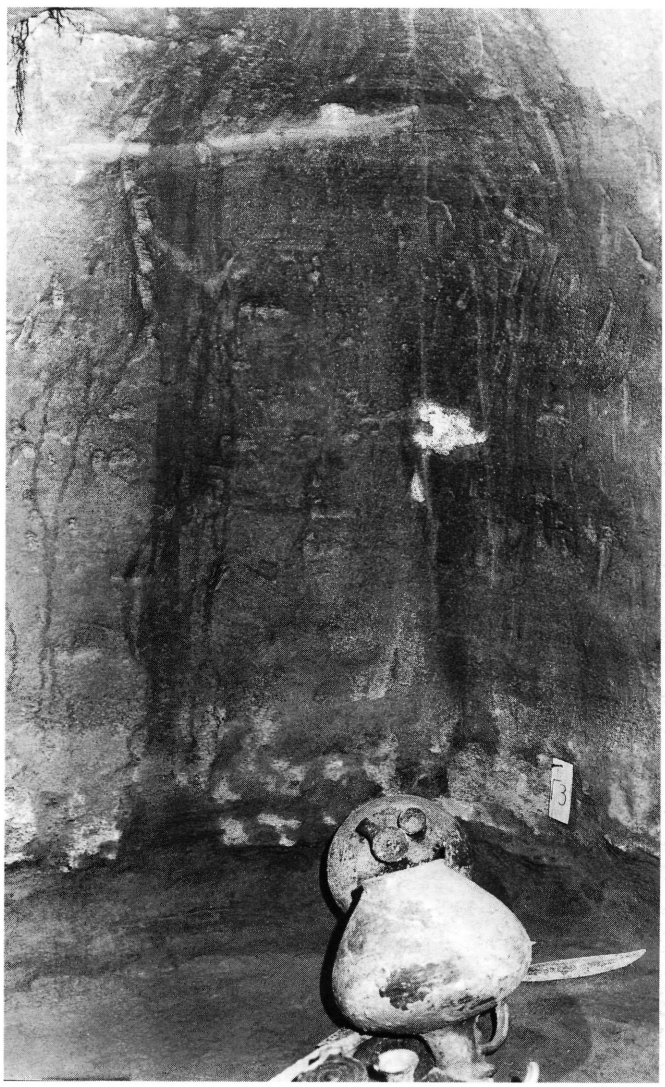
9

11

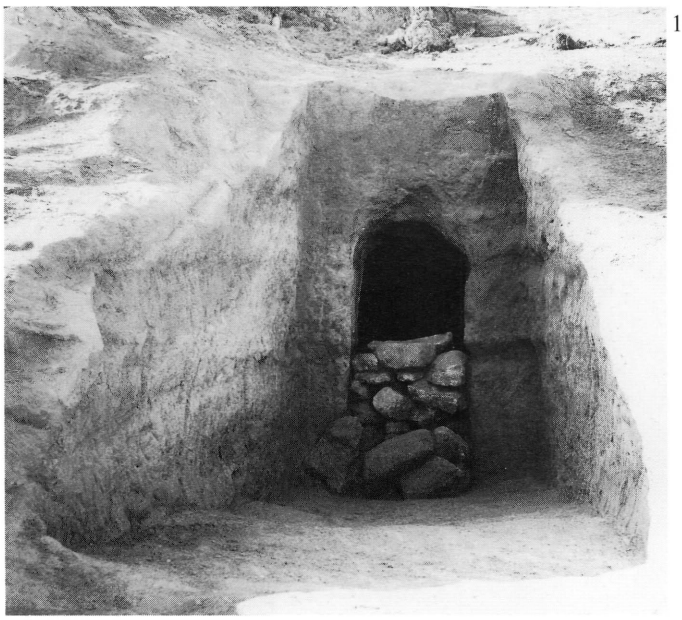

12

13

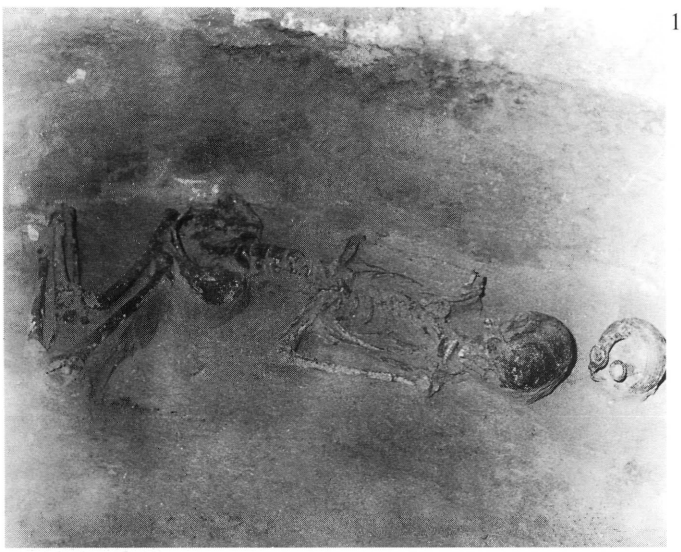

15

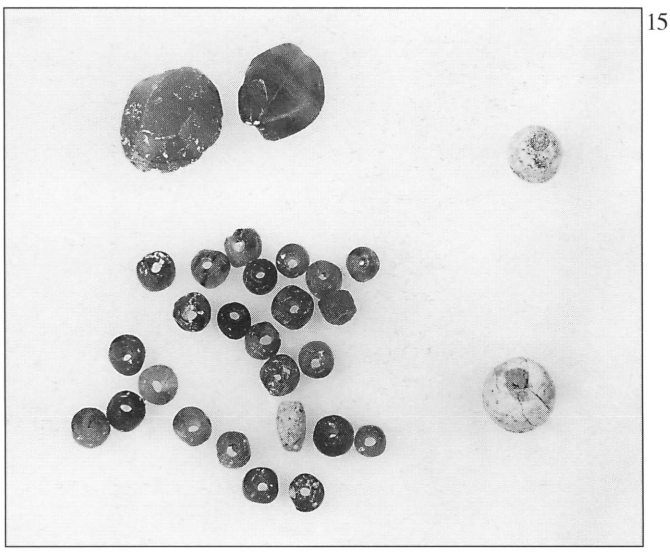

14

16

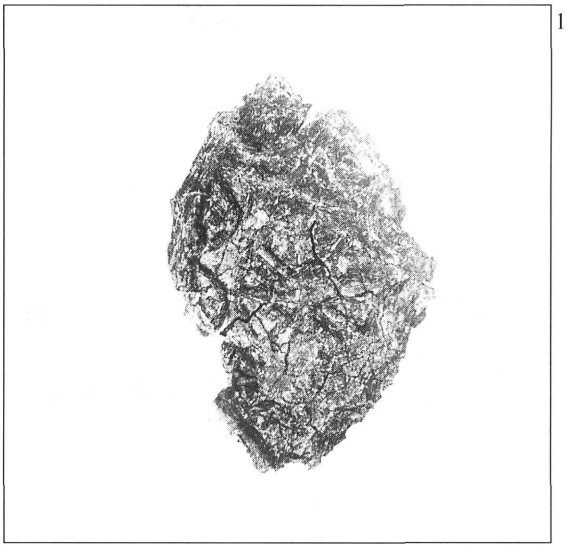

17

Εικ. 15.
Χάντρες τάφου 1.

Εικ. 16.
Χάντρες και δακτυλίδια τάφου 1.

Εικ. 17.
Μολύβδινη σφενδόνη δακτυλιδιού τάφου 1.

Εικ. 18.
Χάλκινο δακτυλίδι τάφου 1.

Εικ. 19.
Σφενδόνη χάλκινου δακτυλιδιού τάφου 1.

Εικ. 20.
Λεπτομέρεια σκελετού τάφου 1.

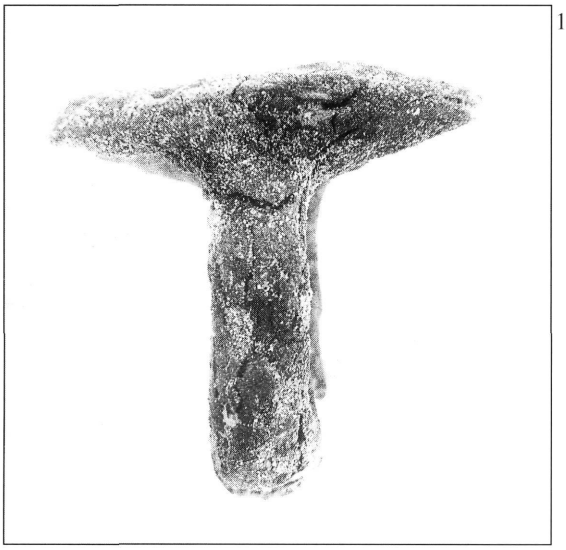

18

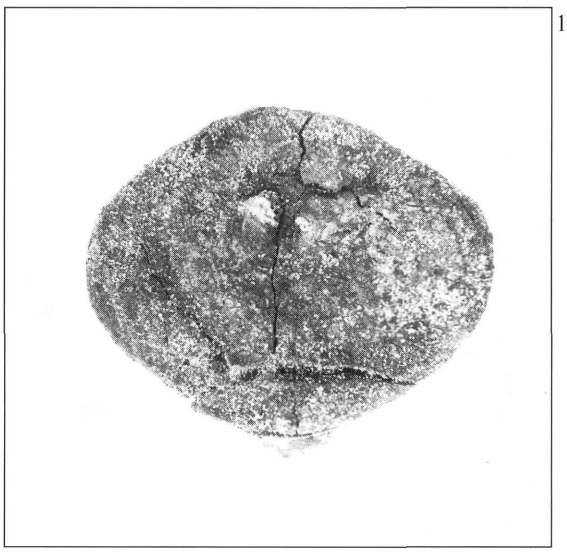

19

20

Εικ. 11.
Δρόμος τάφου 1 από Β.

Εικ. 12.
Ανακομιδές τάφου 1 από Β.

Εικ. 13.
Σκελετός τάφου 1 από Β.

Εικ. 14.
Ψευδόστομος αμφορέας Π 10431 τάφου 1, αλάβαστρα Π 9882 τάφου 4 και Π 10426 από λαθρανασκαφή.

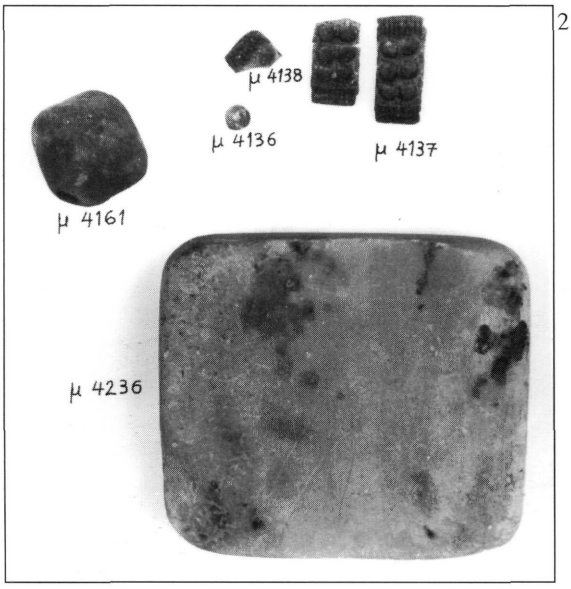

21

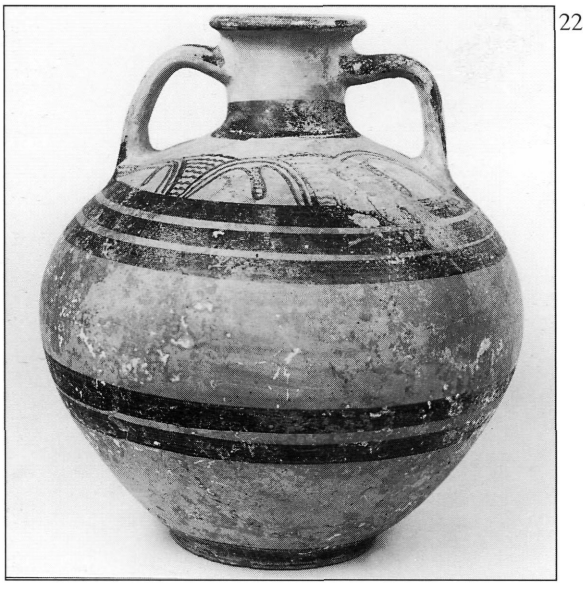

22

Εικ. 21.
Μικροαντικείμενα δρόμου και θαλάμου τάφου 2.

Εικ. 22.
Αμφορέας Π 10620 τάφου 2.

Εικ. 23.
Τετράωτος αμφορέας Π 12417 τάφου 2.

Εικ. 24.
Αγγεία Π 10433, 9881, 10429, 9879 τάφου 2.

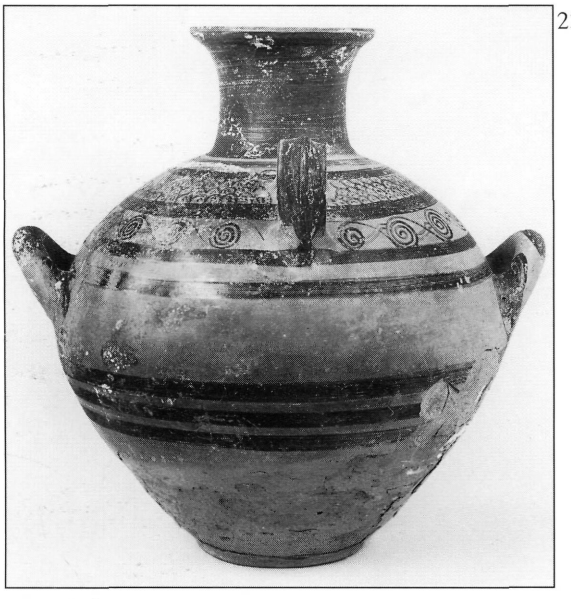

23

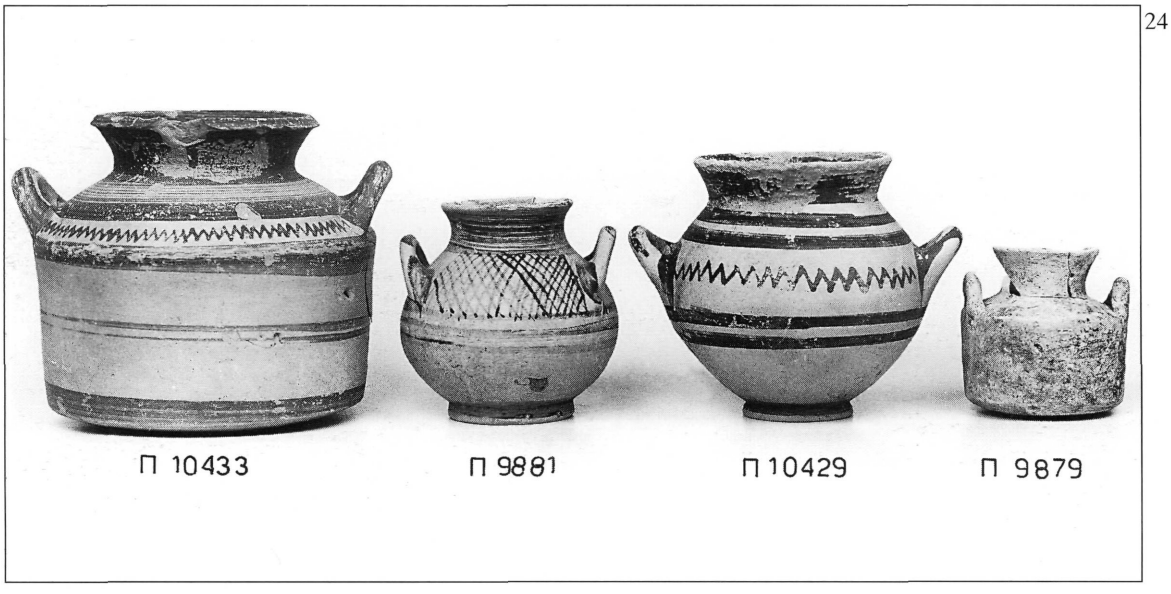

24

25

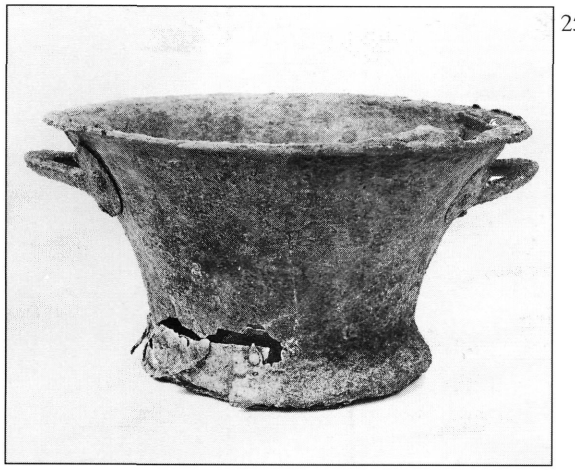

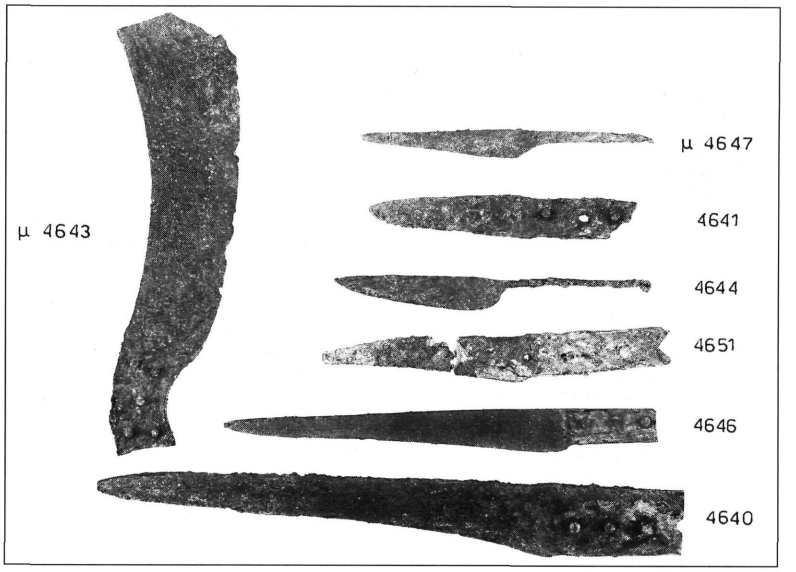

28

Εικ. 25.
Χάλκινος κάλαθος τάφου 2.

26

Εικ. 26.
Λεπτομέρεια λαβής χάλκινου καλάθου τάφου 2.

Εικ. 27.
Το εσωτερικό του χάλκινου καλάθου τάφου 2.

Εικ. 28.
Χάλκινα τάφου 2.

Εικ. 29.
Χάλκινα τάφου 2.

29

27

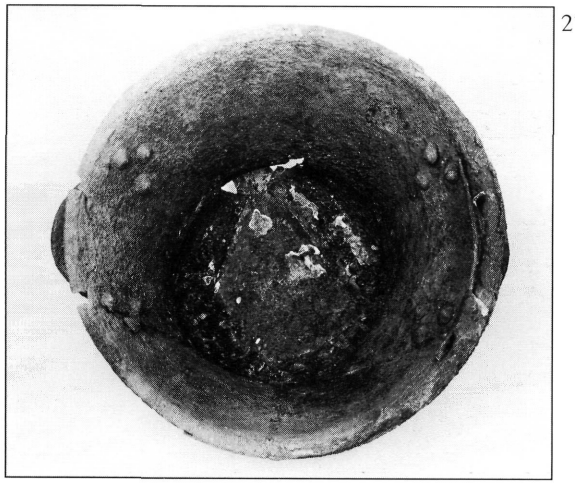

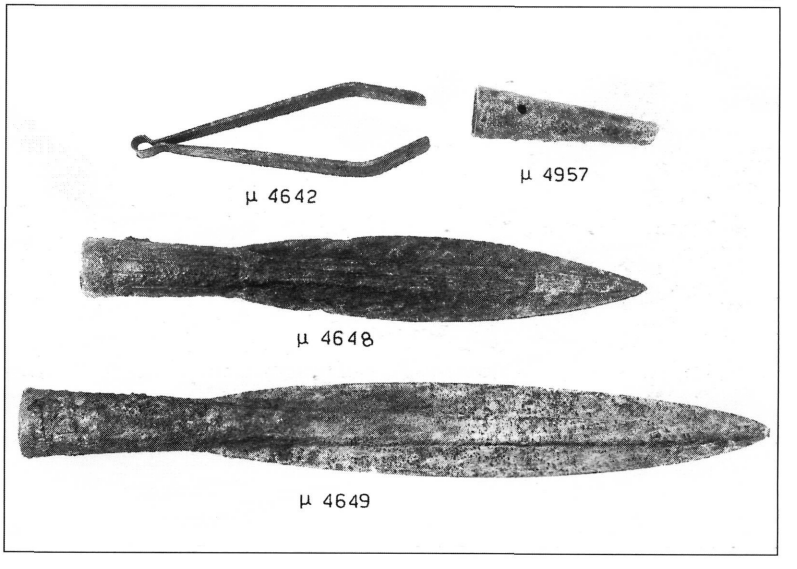

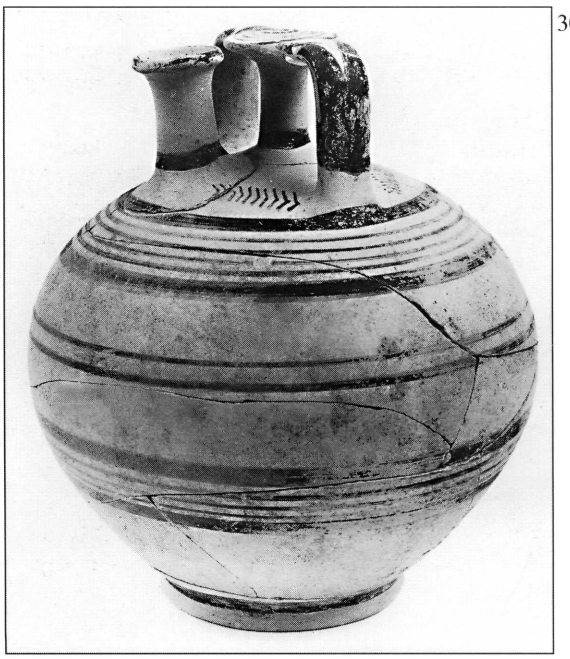

30

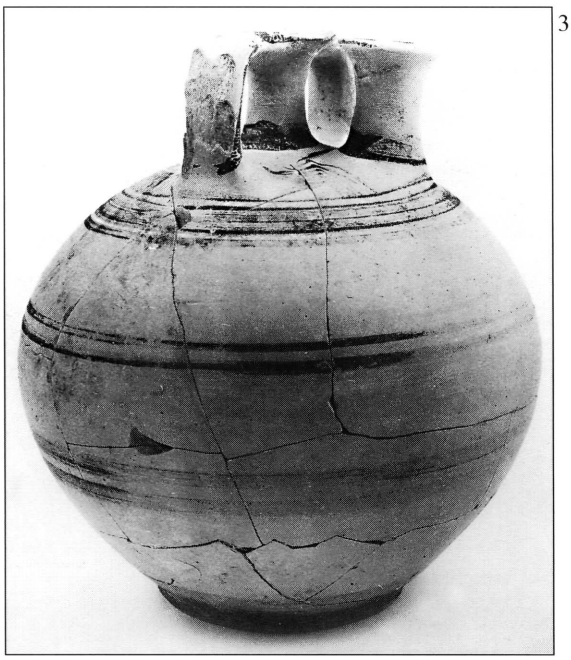

31

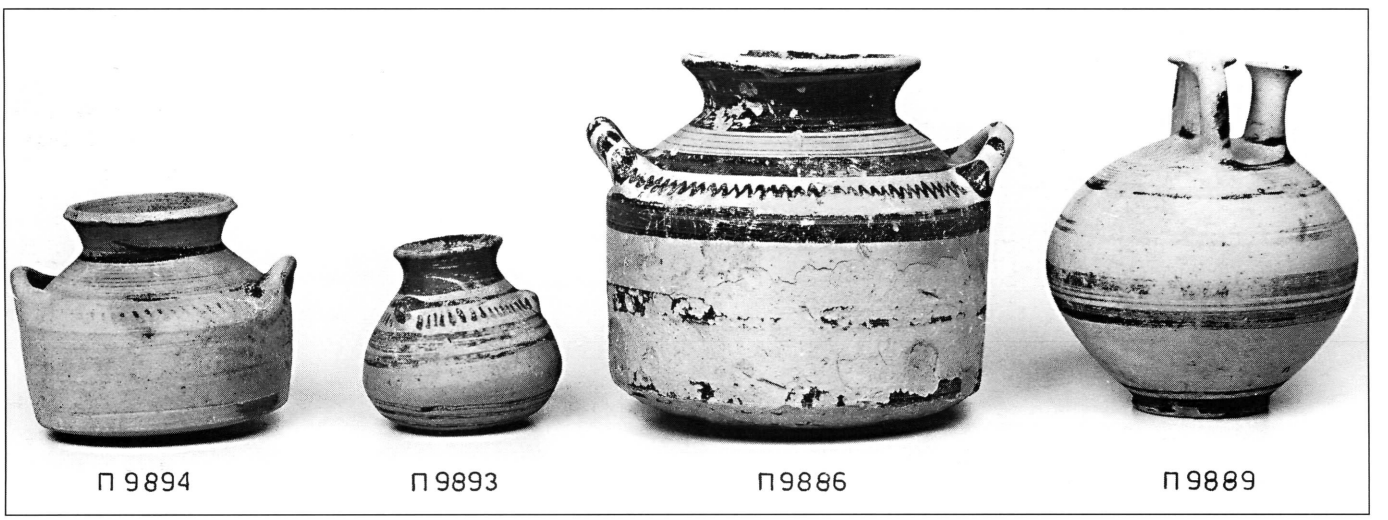

32

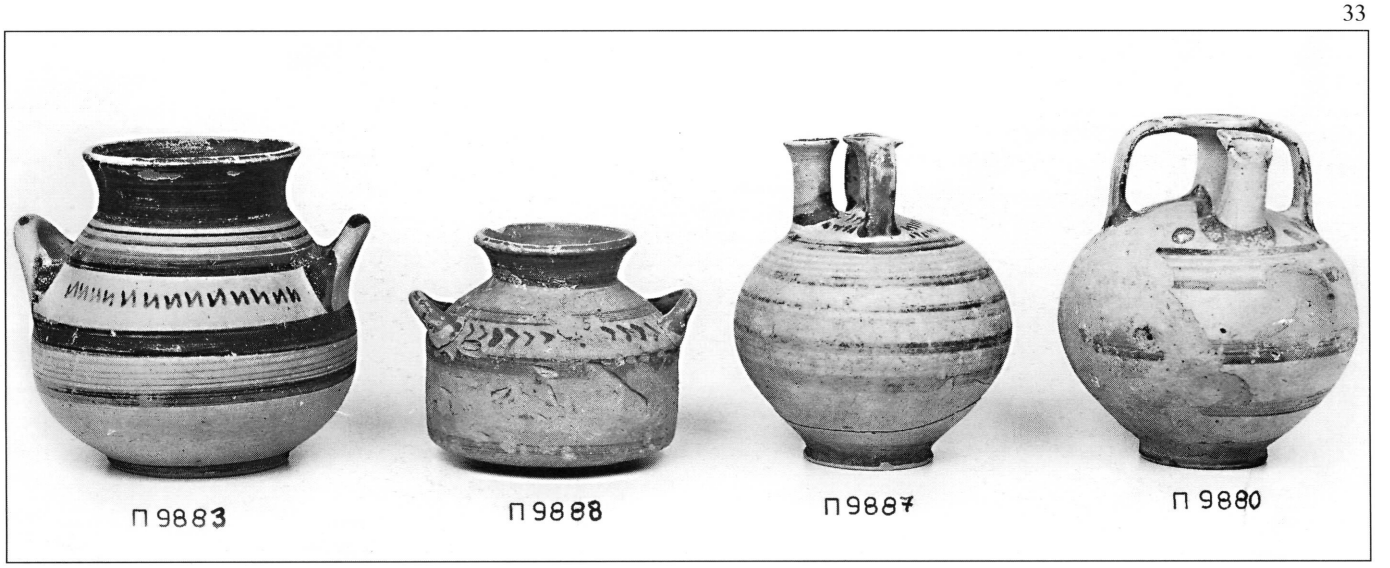

33

34

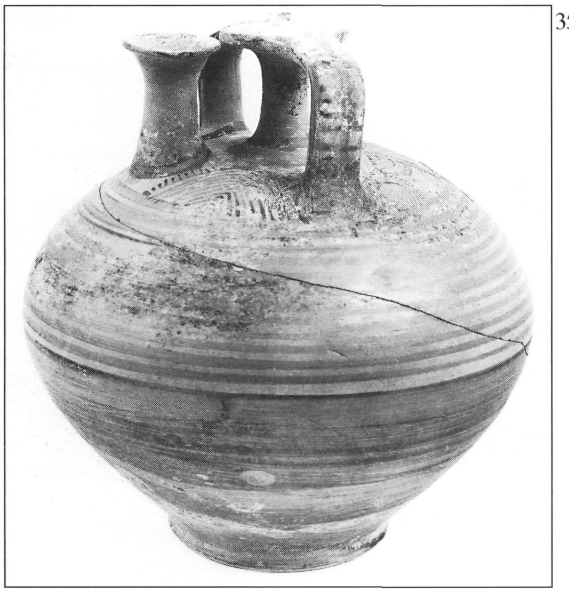

35

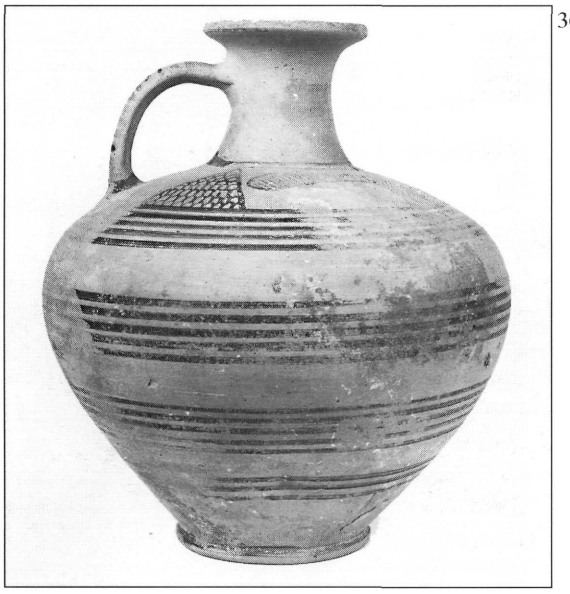

36

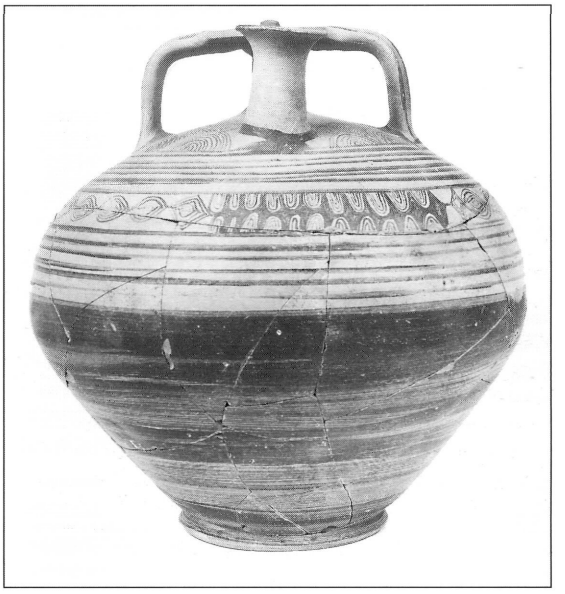

37

Εικ. 30. Ψευδόστομος αμφορέας Π 12420 τάφου 2.

Εικ. 31. Ψευδόστομος αμφορέας Π 12421 τάφου 2.

Εικ. 32. Αγγεία Π 9894, 9893, 9886, 9889 τάφου 2.

Εικ. 33. Αγγεία Π 9883, 9888, 9887, 9880 τάφου 2.

Εικ. 34. Αγγεία Π 10434, 10435 τάφου 2.

Εικ. 35. Ψευδόστομος αμφορέας Π 12418 τάφου 2.

Εικ. 36. Οινοχόη Π 12415 τάφου 2.

Εικ. 37. Ψευδόστομος αμφορέας Π 12416 τάφου 2.

38

39

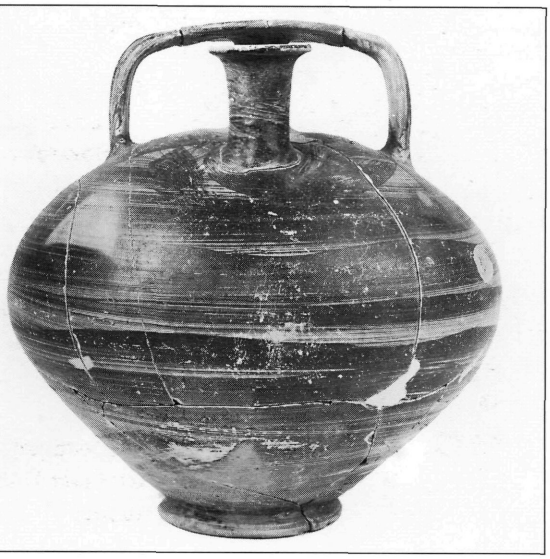

40

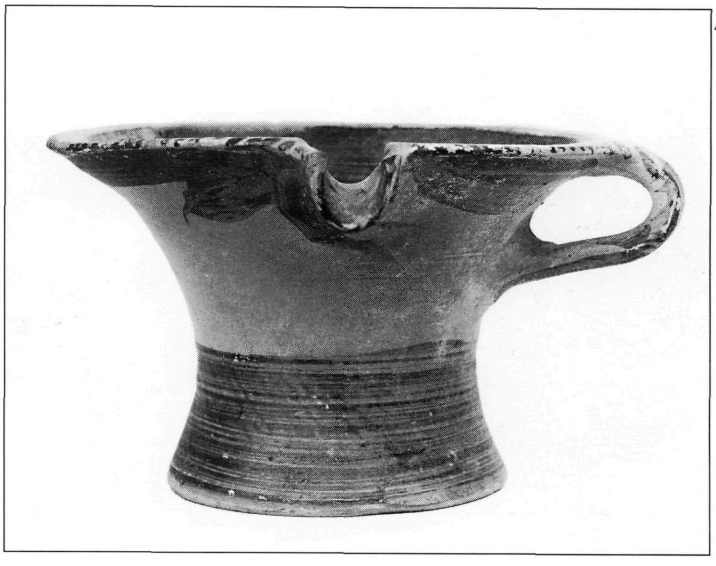

41

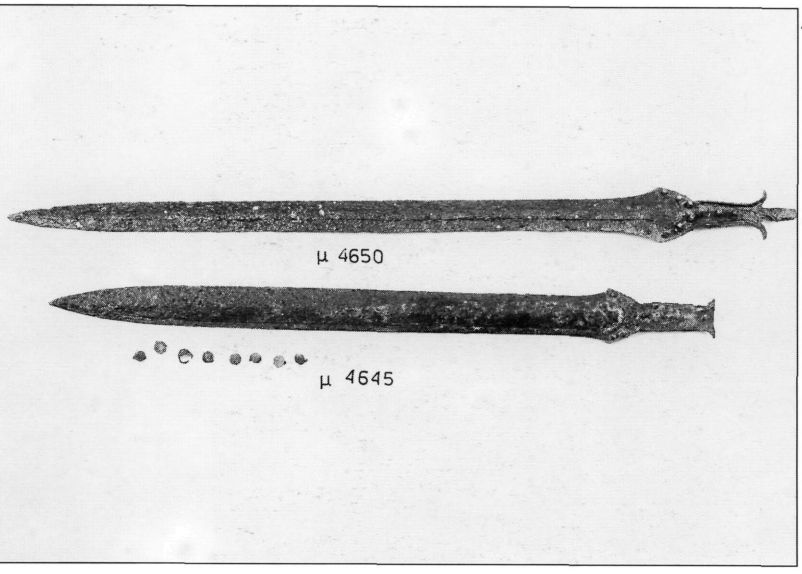

42

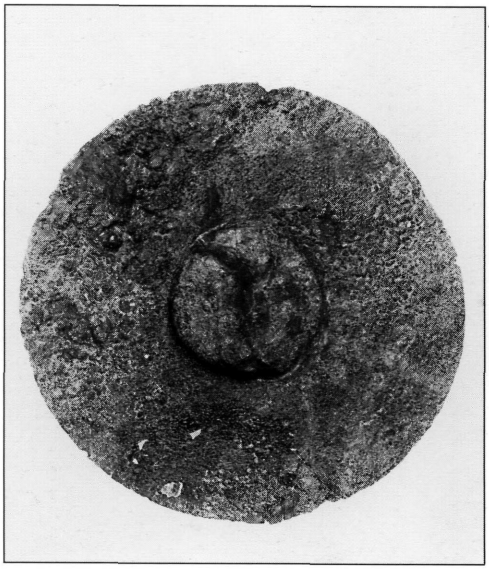

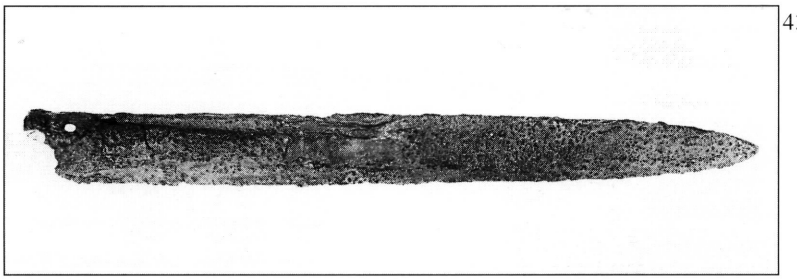
43

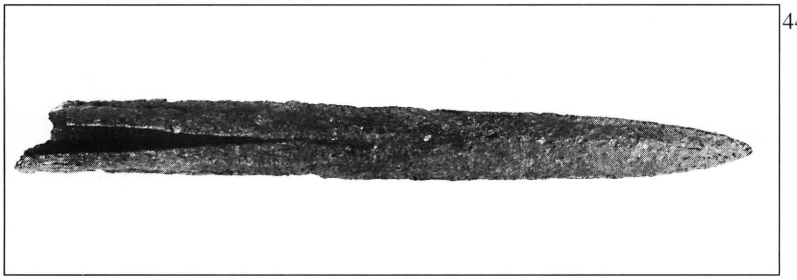
44

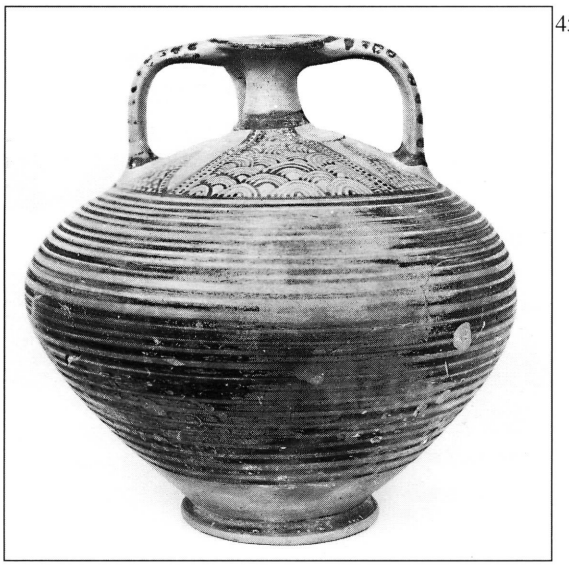
45

46

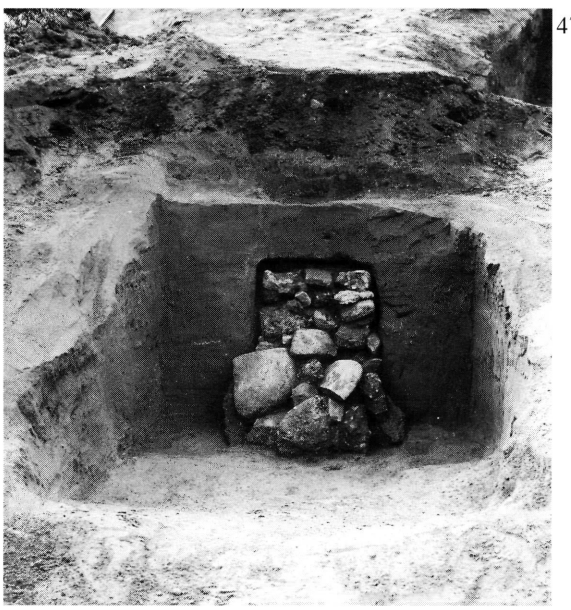
47

48

Εικ. 38.
Αγγεία Π 9890, 9892, 9885, 9884 τάφου 2.

Εικ. 39.
Ψευδόστομος αμφορέας Π 10439 τάφου 2.

Εικ. 40.
Κύπελλο Π 10432 τάφου 2.

Εικ. 41.
Ξίφη μ4645 και μ4650 τάφου 2.

Εικ. 42.
Χάλκινο επίσημα ασπίδας μ4652 τάφου 2.

Εικ. 43.
Πίσω πλευρά ακοντίου μ4653 τάφου 2.

Εικ. 44.
Πίσω πλευρά ακοντίου μ4653 τάφου 2.

Εικ. 45-46.
Ψευδόστομος αμφορέας Π 12417 τάφου 2.

Εικ. 47.
Δρόμος τάφου 4 από Αν.

Εικ. 48.
Ταφές τάφου 4.

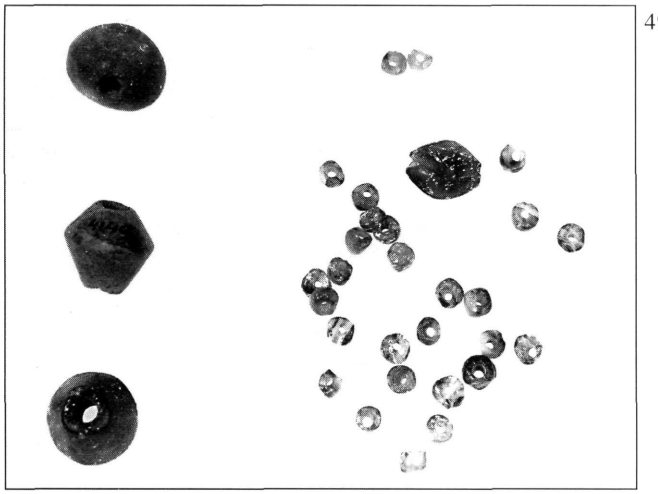

49

Εικ. 49.
Μικροευρήματα τάφου 4.

Εικ. 50.
Ταφή τάφου 10.

Εικ. 51.
Αγγεία Π 9896, 9895, 10428, 10430 και 10427 τάφου 10.

50

51

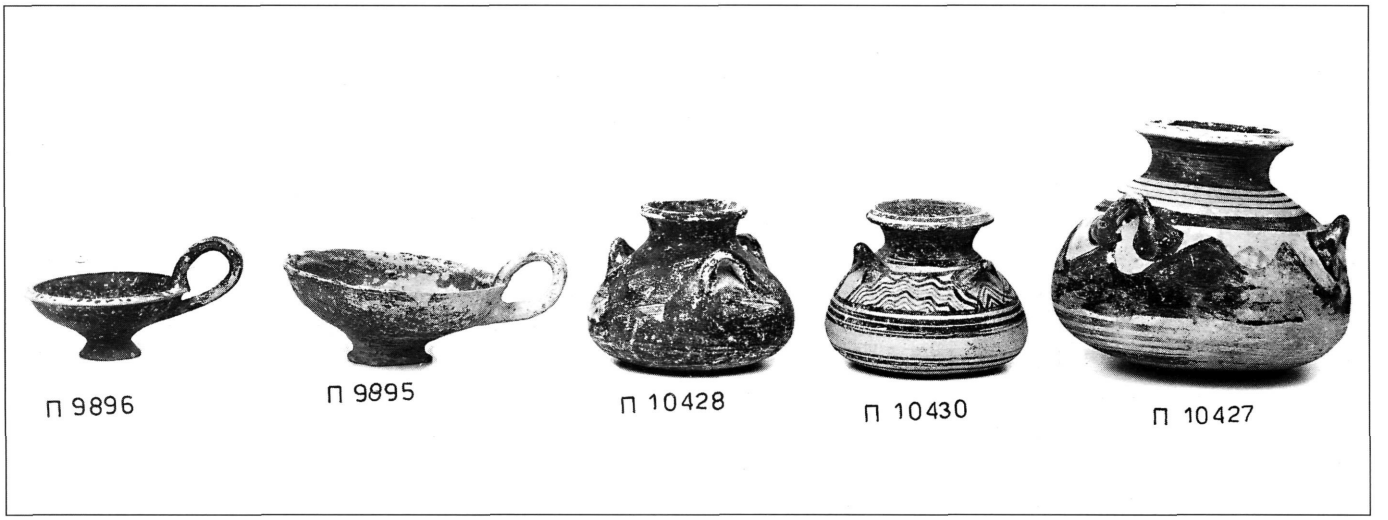

ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Λάζαρος Κολώνας

Η «Δυμαία Χώρα» ορίζεται από τις βορειοδυτικές απολήξεις του Ερυμάνθου και τις αντίστοιχες νοτιοδυτικές του Παναχαϊκού, από τους μικρότερους ορεινούς σχηματισμούς του Κομποβουνίου, της Σκόλλιος, της Μόβρης και των Μαύρων Βουνών, ενώ το λεκανοπέδιο διαρρέουν τέσσερα ποτάμια, που σχηματίζουν εύφορες κοιλάδες. Λόγω των ιδιαίτερων γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών, η περιοχή κατοικήθηκε ήδη από την Παλαιολιθική εποχή και, κυρίως, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η πιο σημαντική μυκηναϊκή θέση, που δεσπόζει σε όλη τη Δυμαία Χώρα, ήταν αναμφίβολα το «Τείχος Δυμαίων», με την επιβλητική κυκλώπεια οχύρωση. Πεδινοί αγροτικοί οικισμοί της ίδιας περιόδου αναπτύχθηκαν κατά μήκος των κοιλάδων, ενώ οι ορεινές εγκαταστάσεις, όπως η Χαλανδρίτσα και ο Καταρράκτης, πρέπει να είχαν κυρίως αμυντικό και διοικητικό χαρακτήρα. Το όρος Σκόλλις, που δεν έχει εκτιμηθεί από τους ερευνητές μέχρι σήμερα, επίσης κατοικήθηκε κατά την αρχαιότητα. Η έρευνα αποδεικνύει ότι η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή χρονολογείται από τη Νεολιθική ως τη Μεταβυζαντινή εποχή. Ο πιο σημαντικός μυκηναϊκός οικισμός ήταν οι Πόρτες, στις νότιες απολήξεις του βουνού, όπου ανασκάπτεται νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων.

Το λεκανοπέδιο που ορίζεται από τις βορειοδυτικές απολήξεις του Ερυμάνθου και τις αντίστοιχες νοτιοδυτικές του Παναχαϊκού, από τους μικρότερους ορεινούς σχηματισμούς του Κομποβουνίου, της Σκόλλιος, της Μόβρης και των Μαύρων Βουνών, το επωνομαζόμενο κατά τους ιστορικούς χρόνους «Δυμαία Χώρα», είναι βέβαιο ότι λόγω των ιδιαίτερων γεωμορφολογικών του χαρακτηριστικών και του γόνιμου εδάφους, κατά την προϊστορική περίοδο και μάλιστα κατά την Εποχή του Χαλκού, αποτελούσε έναν από τους σπουδαιότερους βιοτικούς πόλους έλξης των τότε μετακινούμενων πληθυσμιακών ομάδων.

Η Δυμαία Χώρα αποτελείται από μεγάλη στενόμακρη πεδιάδα που την διαρρέουν τα ποτάμια Πείρος, Παράπειρος, Σερδινή και Λάρισος και από τις ήπιες απολήξεις του Παναχαϊκού και του Ερυμάνθου, που ανακόπτουν την ορμή και την ταχύτητα των ΒΑ και ΝΔ ανέμων και καθιστούν δύσκολη την πρόσβαση στην περιοχή από εκείνο το σημείο, καθώς και από τη σημαντική πεδινή εύφορη παράλια ζώνη, που διακόπτεται από τον ορεινό όγκο των Μαύρων Βουνών. Στα μοναδικά πλεονεκτήματα της περιοχής πρέπει να συμπεριληφθούν οι λιμνοθάλασσες Βουπράσιο (Κοτύχι), Καλογριά (Πρόκοπος) και Πάππα, καθώς και οι μικρές σήμερα δρυόφυτες πεδινές εκτάσεις, που κατά την αρχαιότητα κάλυπταν μεγαλύτερη έκταση και αποτελούσαν προεκτάσεις του δάσους της Κάπελης.

Εκείνο, όμως, που έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο για την προσέλκυση και εγκατάσταση στην περιοχή ανθρώπινων ομάδων κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν η μεγάλης σημασίας γεωγραφική θέση της Δυμαίας Χώρας. Από εδώ ελεγχόταν η είσοδος και η έξοδος του Πατραϊκού κόλπου, η θαλάσσια αρτηρία Ανατολής-Δύσης στο πέρασμα μεταξύ Αράξου και Κεφαλονιάς και οι χερσαίες διαβάσεις από τα ορεινά της Ηλείας, Αρκαδίας και Κορινθίας προς τα δυτικά. Μάλιστα δε, οι θέσεις, που εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν στα περάσματα των Πορτών,[1] της Αγίας Τριάδας[2] στα σύνορα Αχαΐας-Ηλείας, της Μιτόπολης[3] και του Καταρράκτη,[4] πρέπει να αποτελούσαν σταθμούς ελέγχου των πληθυσμών που διακινούνταν μέσω των διαβάσεων αυτών προς τη Δυμαία Χώρα.

Όπως απέδειξαν οι νεώτερες έρευνες,[5] η ασφάλεια και ο πλούτος της περιοχής είχαν γίνει αντιληπτά από τα Παλαιολιθικά χρόνια. Η σημασία, μάλιστα, του ελέγχου της εισόδου του Πατραϊκού

και της θαλάσσιας αρτηρίας φαίνεται πως, μεταξύ των άλλων, ήταν καθοριστικό στοιχείο για την προσέλκυση κατοίκων ακόμα και κατά τη Νεολιθική περίοδο. Κατά την περίοδο αυτή σε μία από τις νότιες λοφοσειρές των Μαύρων Βουνών στην Έξω Παραλίμνη οργανώθηκε η πρώτη ανθρώπινη εγκατάσταση, που αργότερα, κατά την Εποχή του Χαλκού, δέσποζε ολόκληρης της Δυμαίας Χώρας.

Η γνωστή σήμερα ως «Τείχος Δυμαίων» κυκλώπεια οχύρωση,[6] όπως απέδειξε η περιορισμένης έκτασης διενεργηθείσα κατά τη δεκαετία του 1960 ανασκαφική έρευνα, χρονολογείται στη Μυκηναϊκή περίοδο. Από εκείνη την έρευνα δεν προήλθαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός ανακτόρου, ώστε να επιβεβαιωθεί η διατυπωθείσα άποψη ότι εδώ λειτουργούσε η κεντρική εξουσία της ευρύτερης περιοχής της Δυμαίας Χώρας. Γι' αυτό δεν πρέπει ακόμα να αποκλειστεί η ανάλογη προς το Γλα χρήση του χώρου. Η πρωτότυπη, όμως, κεραμική, η μεταλλοτεχνία, η μικροτεχνία, η ισχυρότατη οχύρωση, αλλά και το στρατηγικό της θέσης, μας πείθουν πως το Τείχος Δυμαίων πρέπει να ήταν το μεγαλύτερο μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας. Γύρω από το κέντρο αυτό λειτουργούσαν δορυφορικά σειρά εγκαταστάσεων, κυρίως μυκηναϊκών, που έχουν εντοπισθεί και εν μέρει έχουν ερευνηθεί στην πεδινή και ημιορεινή Δυμαία Χώρα. Ο χαρακτήρας αυτών των εγκαταστάσεων, ανάλογα με τη θέση τους, άλλοτε ήταν αμυντικός (στρατιωτικοί καταυλισμοί) και άλλοτε γεωργοκτηνοτροφικός.

Οι πεδινοί αγροτικοί μυκηναϊκοί οικισμοί, όπως ήταν φυσικό, αναπτύχθηκαν στα εκατέρωθεν των κοιλάδων των ποταμών πρανή και πλατώματα, όπου το εύφορο έδαφος καθιστά την αγροτική ενασχόληση πολύ αποδοτική. Σήμερα διατηρούνται τα νεκροταφεία τους από τα οποία προήλθαν πλούσια κτερίσματα.

Η μεγαλύτερη πυκνότητα οικισμών παρατηρείται στην κοιλάδα των ποταμών Λαρίσου και Σερδινής και λιγότερο στην αντίστοιχη του Πείρου και του Παραπείρου. Στις θέσεις Γκέρμπεσι,[7] Αγιοβλασίτικα,[8] Καγκάδι,[9] Ριόλο,[10] Σπαλιαρέικα,[11] Άνω Σουδενέικα,[12] Σταροχώρι,[13] Βουχώματα,[14] Αλισσός[15] και λίγο νοτιότερα, στο Ελαιοχώρι,[16] έχουν εντοπιστεί και εν μέρει ερευνηθεί νεκροταφεία λαξευτών θαλαμοειδών τάφων ή έχουν έρθει στο φως αποσπασματικά στοιχεία κατοίκησης, που σηματοδοτούν την ύπαρξη εκεί οικιστικών εγκαταστάσεων.

Διαφορετικός ήταν ο ρόλος των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων που εντοπίστηκαν στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της Δυμαίας Χώρας. Στη θέση Σταυρός Χαλανδρίτσας[17] έχει ερευνηθεί οικισμός, ο οποίος, όπως και άλλοι παρόμοιου χαρακτήρα οικισμοί της Αχαΐας, είναι οργανωμένος πλησίον φυσικής πηγής —«Κεφαλάρι»— στην κορυφή λόφου από όπου, λόγω του ανοιχτού ορίζοντα, ελέγχεται ολόκληρη η πεδινή έκταση ανατολικά του Πείρου ποταμού και υπάρχει οπτική επαφή με το Τείχος Δυμαίων. Παράλληλα, λόγω της

1

Εικ. 1.
Μυκηναϊκός οικισμός Χαλανδρίτσας. Αεροφωτογραφία.

φυσικής οχύρωσης στη βόρεια πλευρά του λόφου, εξασφαλίζονται τα νώτα και η ομαλή πρόσβαση προς το Παναχαϊκό. Ο οικισμός είναι διατεταγμένος σε τέσσερις επάλληλους δακτυλίους γύρω από το πλάτωμα της κορυφής του λόφου (Εικ. 1). Κάθε δακτύλιος αποτελείται από διαδοχικά γειτονικά δωμάτια, μεταξύ των οποίων ανοίγονται ακτινωτά στενοί δρόμοι. Στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου πιθανόν να υπήρχε κάποιο μεγαροειδές οικοδόμημα, που καταστράφηκε από μηχανικό εκσκαφέα κατά τη διάρκεια ανεξέλεγκτων εργασιών στα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Η χαρακτηριστική, ως επί το πλείστον χονδροειδής ή μέτριας ποιότητας κεραμική, καθώς και οι εστίες που αποκαλύφθηκαν σε ορισμένους από τους χώρους του οικισμού φανερώνουν τον οικοτεχνικό χαρακτήρα των δραστηριοτήτων που απασχολούσαν τους κατοίκους του. Παράλληλα με τον αμυντικό του χαρακτήρα, η εύκολη πρόσβαση και ο έλεγχος εκτεταμένων πεδινών εκτάσεων δείχνει ότι ο οικισμός πρέπει να είχε και τον έλεγχο της παραγωγής των μικρότερων εγκαταστάσεων που αναπτύσσονταν στα πεδινά.

Νεκροταφείο λαξευτών θαλαμοειδών τάφων που σχετίζεται με τον οικισμό της Χαλανδρίτσας έχει εντοπιστεί στη θέση Αγ. Βασίλειος.[18] Η θέση αυτή, εξάλλου, γειτονεύει με τους λόφους Τρουμπέ,[19] όπου υπάρχουν γεωμετρικοί τύμβοι.

Μία άλλη εγκατάσταση στον Καταρράκτη,[20] ανατολικά της Χαλανδρίτσας, ανήκει επίσης στην ορεινή Δυμαία Χώρα. Και στο σημείο αυτό ελεγχόταν το χρησιμοποιούμενο ακόμα και σήμερα σπουδαίο πέρασμα του δρόμου που οδηγούσε από την πεδινή προς την ορεινή Αχαΐα. Η ύπαρξη εδώ θολωτών τάφων από όπου προέρχονται σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα (εγχειρίδιο[21] με διακόσμηση από χρυσό και νίελο, ασημένιες και χάλκινες φιάλες[22] κ.ά.) μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι, ενδεχομένως, έχουνε να κάνουνε με μία εγκατάσταση που, παράλληλα με το Τείχος Δυμαίων, εκτός από τον αμυντικό και κτηνοτροφικό, είχε και διοικητικό χαρακτήρα.

Εκείνο, όμως, που μέχρι σήμερα δεν έχει αρκούντως εκτιμηθεί από τους ερευνητές είναι το όρος Σκόλλις. Το επιβλητικό αυτό βουνό, το Σανταμεριάνικο όπως το λένε οι ντόπιοι, που είναι ορατό από ορισμένα πεδινά και ορεινά σημεία της Ηλείας, της Αιτωλίας, της Αχαΐας, της Κεφαλονιάς, της Ζακύνθου, της Λευκάδας και της Ακαρνανίας, χρησιμοποιήθηκε ως τόπος κατοίκησης και λατρείας από τη Νεολιθική[23] έως και τη Μεταβυζαντινή περίοδο.

Στις νότιες παρυφές του βουνού, στη θέση Κεφαλόβρυσο Πορτών[24] έχει εντοπιστεί προϊστορικός οικισμός που χρονολογείται ήδη από την Πρωτοελλαδική περίοδο. Το νεκροταφείο λαξευτών θαλαμωτών τάφων του σημαντικότατου αυτού μυκηναϊκού οικισμού διαταράχθηκε από λαθρανασκαφές και πολλά από τα στοιχεία του καταστράφηκαν. Η ανασκαφική έρευνα που άρχισε

Εικ. 2.
Μυκηναϊκό νεκροταφείο Πορτών. Γενική άποψη από ανατολικά.

από το 1994 αποκάλυψε στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου κατάλοιπα τριών τύμβων, οι οποίοι κάλυπταν κτιστούς θαλαμοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους της ΥΕ ΙΑ-ΙΙ περιόδου (Εικ. 2).

Μέχρι σήμερα στις πλαγιές του λόφου έχουν ανασκαφεί δώδεκα λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι. Με βάση τα ευρήματα, κυρίως την κεραμική των τάφων, μπορούμε να τους χρονολογήσουμε στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η περίπτωση του ασύλητου τάφου 3, στον οποίο, εκτός από την εξαιρετικής ποιότητος κεραμική, βρέθηκε και χάλκινη πανοπλία που συνόδευε το νεκρό πολεμιστή (Εικ. 3). Από αυτή σώζονται σε άριστη κατάσταση οι περικνημίδες, το ξίφος, η αιχμή του δόρατος με τμήμα του ξύλινου στειλεού, μία φιάλη και χάλκινη μίτρα στον τύπο της τιάρας που σώζει μέρος του ψαθοϋφαντου πιλήματός της. Το σημαντικό αυτό εύρημα σε συνδυασμό και με τη στρατηγική θέση των Πορτών, που ελέγχει το πέρασμα από την Ηλεία προς την Αχαΐα, τονίζει τη σπουδαιότητα της μυκηναϊκής εγκατάστασης στην περιοχή.

Μία ακόμα σημαντική θέση, η οποία, μάλιστα, βρίσκεται σχετικά κοντά στο Τείχος Δυμαίων, είναι η Μιτόπολη,[25] στους πρόποδες του Κομποβουνίου. Πρόσφατες έρευνες στην περιοχή έφεραν στο φως επτά θαλαμωτούς τάφους με πλούσια κτερίσματα, από τα οποία ξεχωρίζουν η μικροτεχνία, τα χάλκινα εργαλεία και τα όπλα. Οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο.

Η έρευνα στη Δυμαία Χώρα συνεχίζεται και πολλές ακόμα θέσεις-εγκαταστάσεις μικρότερης ή και μεγαλύτερης σημασίας αναμένεται να έλθουν στο φως. Ανεξάρτητα, όμως, από το πότε θα αποκαλυφθούν και άλλες θέσεις, τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα καταδεικνύουν τη μεγάλη σπουδαιότητα της περιοχής κατά την Εποχή του Χαλκού.

Λάζαρος Κολώνας
Δρ. Αρχαιολογίας

Σημειώσεις

1. Λ. Κολώνας, *ΑΔ* 48 (1993) [1998], *Χρονικά* 123. Του ιδίου, «Το έργο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νοτίας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 1996* (υπό έκδοση) (στο εξής *Α΄ Σύνοδος*). Ι. Μόσχος, «Προϊστορικοί τύμβοι στις Πόρτες Αχαΐας», *Α΄ Σύνοδος*. Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995* (Αθήναι 1996-97) (στο εξής *Ε΄ Συνέδριο*), τόμ. Β΄, 473 κ.εξ. Του ιδίου, «Ηλειακή Πύλος», στο *Forschungen in der Peloponnes. 1898-1998: 100 Jahre des Österreichisches Instituts Athen* (υπό έκδοση). I. Moschos, "Prehistoric Tumuli at Portes in Achaia. First Preliminary Report", *PDIA* 3 (2000), 9-49.

2. Χ. Σχοινάς, *ΑΔ* 44 (1989) [1995], *Χρονικά* 105-

3

Εικ. 3.
Μυκηναϊκό νεκροταφείο Πορτών. Τάφος 3. Λεπτομέρεια του ταφικού στρώματος με τη χάλκινη πανοπλία.

106. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 113-120, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 133. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 47 (1992) [1997], *Χρονικά* 116 κ.εξ. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 48 (1993) [1998], *Χρονικά* 105.

3. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1929, 91. *BCH* 55 (1929), 502. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-62), *Χρονικά* 129. P. Ålin, *Das Ende der Mykenischen Fundstätten auf dem Griechischen Festland*, SIMA, vol. I (Lund 1962) (στο εξής *EMF*), 66. P. Åström, "Mycenaean pottery from the region of Aigion with a list of prehistoric sites in Achaia", *OpAth* 5 (1964), 106. Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA, vol. LV:1-2 (Göteborg 1978-79) (στο εξής *MA*), 29-30 (αρ. 27, 28). R. Hope-Simpson, O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age. Vol. I. The Mainland and the Islands*, SIMA, vol. LH (Göteborg 1979) (στο εξής *Gazetteer*), 92 (B 61A). Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 473.

4. Ν. Κυπαρίσσης, *AE* 1919, 98-99. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1956, 195, 1957, 115, 1958, 167, 170. *Έργον* 1956, 88, 1957, 69, 1958, 139. *BCH* 82 (1958), 726, 83 (1959), 619. E. Vermeule, "The Mycenaeans in Achaia", *AJA* 64 (1960), 16. V.R.d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors* (Oxford 1964), 97-98. *EMF*, 65, 68. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 103, 106. *MA*, 30-31 (αρ. 33-35). *Gazetteer*, 91 (B 51, B 52, B 53). Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 483.

5. Α. Ντάρλας, «Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας», *ΑΔ* 40 (1985) [1990], *Μελέτες* 194-206. Του ιδίου, «Η Ωρινιάκεια λιθοτεχνία του Ελαιοχωρίου Αχαΐας», *ΑΑΑ* 22 (1989), 137-159. Του ιδίου, «Παλαιολιθικές έρευνες στη Δυτική Αχαΐα», *Α΄ Σύνοδος*.

6. Ε. Μαστροκώστας, «Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων», *ΠΑΕ* 1962, 127-133, 1963, 93-98, 1964, 60-67, 1965 121-136. *Έργον* 1962, 171, 1963, 186, 1965, 94, 1966, 156. *ΑΔ* 19 (1964), 187-190, *ΑΔ* 20 (1965), 224-227. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 102, 110. N. Skoufopoulos, *Mycenaean Citadels*, SIMA, vol. XXII (Göteborg 1971), 31, 60. *MA*, 24 (αρ. 1). *Gazetteer*, 195-196 (E 47). Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 470.

7. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 102. *MA*, 25 (αρ. 2).

8. Λ. Παπάζογλου, *ΑΔ* 38 (1983) [1989], *Χρονικά* 127. Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 471-472.

9. *BCH* 78 (1954), 124, 79 (1955), 252. E. Vermeule, *AJA* 64 (1960), 4. *EMF*, 67. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 102. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), *Χρονικά* 223. *MA*, 25 (αρ. 3). *Gazetteer*, 181, 196 (E 48).

10. Μ. Πετριτάκη, «Ριόλο. Θέση Καταρραχιά», *ΑΔ* 43 (1988) [1993], *Χρονικά* 164-165.

11. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989) [1995], *Χρονικά* 136, *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 133-135. Του ιδίου, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», *Τιμητικός Τόμος για τον Κ.Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτρα 1990), τόμ. Α΄, 505-508. Ν. Κοκκοτάκη, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 147-148.

12. Μ. Πετρόπουλος, «Άνω Σουδενέικα», *ΑΔ* 43 (1988) [1993], *Χρονικά* 168.

13. Μ. Πετριτάκη, «Σταροχώρι. Θέση Ξηρόκαμπος», *ΑΔ* 43 (1988) [1993], *Χρονικά* 164.

14. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 98. Του ιδίου, *ΑΔ* 19 (1964), *Χρονικά* 190. *MA*, 25 (αρ. 6). *Gazetteer*, 93 (B 64).

15. Μ. Πετρόπουλος, «Αλισσός», *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Χρονικά* 135. Επίσης στην Καμενίτσα, βλ. ό.π. 136.

16. Α. Βασιλογάμβρου, «Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Λουσικών Αχαΐας. Υστεροελλαδικές επεμβάσεις», *Ε΄ Συνέδριο*, 366 κ.εξ. Της ιδίας, «Ανασκαφή ΠΕ/ΥΕ νεκροταφείου στο Καλαμάκι Λουσικών», *Α΄ Σύνοδος*. Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 473. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο είναι γνωστό από παλιά, τοποθετείτο δε μεταξύ των χωριών Φώσταινας, Λουσικών και Ελαιοχωρίου, βλ. *AR* 1961-62, 12. *MA*, 25 (αρ. 5). *Gazetteer*, 92 (B 63).

17. Λ. Κολώνας, *ΑΔ* 40 (1985) [1991], *Χρονικά* 136-138. Μ. Γκαζής, «Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας. Νεώτερα στοιχεία», *Α΄ Σύνοδος*. Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 482-483.

18. Ν. Κυπαρίσσης, «Ανασκαφή Μυκηναϊκού νεκροταφείου εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης», *ΠΑΕ* 1928, 110-114. Του ιδίου, «Ανασκαφή Μυκηναϊκών νεκροταφείων Δήμου Φαρών Αχαΐας, εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης και Μητοπόλει», *ΠΑΕ* 1929, 86-91. Του ιδίου, «Ανασκαφή Μυκηναϊκών νεκροταφείων της Αχαΐας», *ΠΑΕ* 1930, 81-85. *PPS* 21 (1955), 183, 189, 195. E. Vermeule, *AJA* 64 (1960), 4 κ.εξ. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 101. *MA*, 29 (αρ. 23). *Gazetteer*, 89 (B 50). Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989) [1995], *Χρονικά* 134-136. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 46 (1991) [1996], *Χρονικά* 147, 48 (1993) [1998], 123. Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», *Ε΄ Συνέδριο*, 477.

19. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1928, 110, 1929, 89, 1930, 83. E. Vermeule, *AJA* 64 (1960), 14, 17. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 101. *EMF*, 64. E. French, *BSA* 66 (1971), 180. V.R.d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages* (London 1972), 92. *MA*, 29 (αρ. 24). *Gazetteer*, 89 (B 50).

20. Βλ. σημείωση 4.

21. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1956, 194, πίν. 88α. *Έργον* 1956, 89. R. Laffineur, "L'Incrustation à l'époque mycénienne", *Antiquité Classique* 43 (1974), 10. *MA*,

167, έγχρ. πίν. ΙΙ, εικ. 321a-b, 357. Θ. Παπαδόπουλος, «Χάλκινα εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση από τον Αιγαιακό χώρο», *Πρακτικά του Πρώτου Σεμιναρίου Αρχαιομετρίας. Σκωρίες της αρχαίας ελληνικής μεταλλουργίας* (Αθήνα 1985), 93-97. A. Xenaki-Sakellariou, Chr. Chatziliou, *"Peinture en Métal" à l'époque mycénienne* (Athènes 1989), 28 (αρ. 11), πίν. VII:2,3.

22. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1956, 195, πίν. 88β. *MA*, 152-153, εικ. 302-304, 334-337.

23. Ε. Μαστροκώστας, «Ήλις. Σπήλαιον Πορτών επί της Σκόλλιος», *ΑΔ* 22 (1967), *Χρονικά* 216. Για την ιστορία της περιοχής βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών* (Πάτραι 1995), 1699-1700, 1861-1864.

24. Βλ. σημείωση 1.

25. Βλ. σημείωση 3.

ΑΧΑΪΑ - ΗΛΕΙΑ

Νικόλαος Γιαλούρης

Η οργάνωση συμποσίου με θέμα τον πολιτισμό και την ιστορία μιας αυστηρά περιορισμένης γεωγραφικής ενότητας έχει εξίσου πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Τα πλεονεκτήματα είναι, βέβαια, συχνά τα περισσότερα, γιατί επιτρέπουν την πιο εξαντλητική προσέγγιση και βαθύτερη γνωριμία μιας περιοχής με ανακοινώσεις, που φανερώνουν τις ιδιομορφίες της, άξιες συχνά ιδιαίτερης προσοχής, όταν, μάλιστα, πρόκειται για μια περιοχή με δυναμική, μακρόχρονη, επίμονη και πολύπλευρη παρουσία, όπως είναι η περίπτωση της Δύμης. Τα μειονεκτήματα αφορούν στον αναπόφευκτο αποκλεισμό άλλων ερευνητών που απορροφήθηκαν στην έρευνα άλλων τμημάτων της Αχαΐας, που θα μπορούσαν, ωστόσο, να συμβάλουν στη σφαιρικότερη αξιολόγηση της σημασίας της υπό εξέταση περιοχής.

Στη δεύτερη περίπτωση ανήκω και εγώ. Κατά τη σχεδόν δεκαετή θητεία μου στη ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών, που περιλάμβανε τότε όχι μόνο την Αχαΐα και την Αιτωλοακαρνανία, αλλά και την Εφορεία Ολυμπίας με τους νομούς Ηλείας και Μεσσηνίας, λιγοστές υπήρξαν οι αφορμές μου να ασχοληθώ με το σημαντικό αυτό κέντρο της Αχαΐας, και μόνο το Καγκάδι υπήρξε το πλησιέστερο σημείο προς τη Δύμη, όπου για λίγες μόνο μέρες ασχολήθηκα, πριν από τριάντα πέντε περίπου χρόνια, με τη διάσωση μερικών θαλαμοειδών τάφων των ύστερων Μυκηναϊκών χρόνων, πλούσιων σε κτερίσματα για τα οποία μια άλλη φορά μπορώ να σας μιλήσω.

Για τους παραπάνω λόγους είμαι υποχρεωμένος να περιορισθώ σε μερικές, μόνο, γενικές διαπιστώσεις σχετικά με τη σχέση Αχαΐας και Ηλείας, σχέση στην οποία η Δύμη, το σημαντικό αυτό τμήμα του αχαϊκού κορμού, προβάλλει κάθε τόσο κατά την αρχαιότητα στο προσκήνιο, σαν να ήταν —και πράγματι υπήρξε— για πολύ καιρό το υπ' αριθμόν ένα πολιτιστικό και στρατηγικό κέντρο της Αχαΐας.

Οι απαρχές της ιστορίας των δύο περιοχών, της Αχαΐας και της Ηλείας, έχουν κοινά γνωρίσματα. Και των δύο περιοχών οι κάτοικοι ήταν φύλα συγγενή αχαϊκά, λίγο-πολύ ομοιογενή στην Αχαΐα, αναμιγμένα στην Ηλεία με άλλα φύλα από την Αρκαδία, Θεσσαλία, Αιτωλία, Λοκρίδα και τη Βοιωτία και, ακόμα, ίσως από τη Μικρά Ασία και την Κρήτη, φύλα που, ωστόσο, δεν ήταν ξένα και στην Αχαΐα, τουλάχιστον κάποια από αυτά. Όμοιος και ο τρόπος βίου στις δύο αυτές περιοχές, βασισμένος, κατά κύριο λόγο, στη γεωργία και κτηνοτροφία, χάρη στη γόνιμη γη τους και τα άφθονα νερά.

Πριν από την αυγή των ιστορικών χρόνων, κατά την ταραγμένη εποχή —τη λεγομένη της «δωρικής καθόδου»— κάτοικοι της Αχαΐας και Ηλείας καταφεύγουν σε συνένωση των μικρών οικισμών τους σε «συνοικισμούς», όπως έκανε και ο Θησεύς στην Αττική για την ενίσχυση και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση κάθε έξωθεν επιβολής. Τέτοιους «συνοικισμούς» μας αναφέρουν οι αρχαίες πηγές σε πολλά μέρη της Αχαΐας και Ηλείας (στην Πάτρα, το Αίγιο, την Ήλιδα κ.ά.), όπως, άλλωστε, και στη λοιπή Πελοπόννησο.[1] Ανάμεσα σε αυτούς περιλαμβάνονται και οι «συνοικισμοί» στη Δύμη και στο Βουπράσιο, κοντά στα ποτάμια Πείρο και Λάρισο, αντίστοιχα, στα σύνορα των δύο περιοχών Αχαΐας και Ηλείας.

Η Δύμη με το Κάστρο της, το Δυμαίον Τείχος, από νωρίς κάρφος στα μάτια της Ήλιδος, γίνεται γι' αυτό κάποιες φορές αντικείμενο σκληρών συγκρούσεων Δυμαίων και Ηλείων. Χαρακτηριστική είναι η πληροφορία του Στράβωνα[2] ότι ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (αρχές 5ου αιώνα π.Χ.) «φησὶ δὲ καὶ τὴν Δύμην Ἐπείδα καὶ Ἀχαιίδα», ότι δηλαδή, την θεωρούν πόλη άλλοτε των Επειών και άλλοτε των Αχαιών.

Το Βουπράσιον, εξάλλου, πλουσιώτατο σε κτηνοτροφία και σε αγαθά της γης αμιλλάται και συ-

χνά υπερέχει της Ήλιδας σε ευμάρεια. Ας θυμηθούμε ότι στην εκστρατεία κατά της Τροίας, στον «κατάλογο των νεών» της Ιλιάδας, πρώτο αναφέρεται το Βουπράσιο με επί κεφαλής του εκστρατευτικού του σώματος τον Διώρη, γιο του Αμαρυγκέως, βασιλιά του Βουπρασίου[3] και ακολουθεί η Ήλις με τις λοιπές πόλεις των Επειών.

Το Βουπράσιο θα υποκύψει, ωστόσο, και θα ενσωματωθεί τελικά στο κατά πολύ ισχυρότερο κράτος της Ήλιδος, όταν αυτό αργότερα απλωθεί σε όλη την Κοίλη Ήλιδα, χάρη στον προφανώς μεγάλης έκτασης «συνοικισμό» του, που είχε επιτύχει ο Όξυλος. Του Βουπρασίου, μάλιστα, η παρακμή θα είναι έκτοτε ραγδαία, ώστε στα χρόνια του Στράβωνα[4] να μην υπάρχει πια.

Εξάλλου, της Αχαΐας η ανάμιξη στα ηλειακά πράγματα δεν φαίνεται ότι περιοριζόταν, τουλάχιστον στα προϊστορικά χρόνια, μόνο στο χώρο των γνωστών συνόρων (τους ποταμούς Πείρο και Λάρισο) των δύο περιοχών. Γιατί, σύμφωνα με τον ίδιο γεωγράφο Στράβωνα,[5] οι Αχαιοί είχαν για κάποιο χρονικό διάστημα την επιμέλεια του Ιερού της Ολυμπίας και από αυτούς την παρέλαβαν οι Επειοί με τους Αιτωλούς του Οξύλου, όταν οι τελευταίοι επεξέτειναν την κυριαρχία του κράτους της Ήλιδας ως και την Πισάτιδα.

Ενδεικτικό της ενεργού παρουσίας των Αχαιών στα ηλειακά πράγματα υπήρξε και το γεγονός ότι σοβαρή και παρατεταμένη σύγκρουση της Ήλιδας με τη Δύμη, που πρέπει να έλαβε χώρα κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. —κατά τον Ιούλιο Αφρικανό την 28η Ολυμπιάδα, δηλαδή γύρω στο 688 π.Χ.— στοίχισε ακριβά στους Ηλείους γιατί, απορροφημένοι όπως ήταν από τη διαμάχη τους αυτή, έχασαν την κηδεμονία των Αγώνων της Ολυμπίας. Την ξαναπήραν τότε οι Πισάτες, ύστερα από αλλεπάλληλες νίκες τους κατά των Ηλείων με την υποστήριξη των Αρκάδων και των Μεσσηνίων, προ πάντων, όμως, όπως φαίνεται, του Φαίδωνος, βασιλιά του Άργους. Μόλις κατά τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. οι Ηλείοι, έχοντας αναδιοργανώσει το κράτος τους και με ανανεωμένες δυνάμεις, ξαναπαίρνουν την εποπτεία των Αγώνων της Ολυμπίας, ανακαταλαμβάνοντας ολόκληρη τη χώρα των Πισατών.

Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι κατά των μεμονωμένων αντιδικιών και συγκρούσεων γύρω από τη Δύμη, το κράτος της Ήλιδας δεν έδειξε να έχει ιδιαίτερες βλέψεις στη γείτονα Αχαΐα. Το κέντρο του βάρους της στρατηγικής της ήταν στραμμένο μόνιμα προς ανατολάς, προς την Ακρώρεια, που συνορεύει με την Αρκαδία, και προς νότον, προς την Πισάτιν, με κύριο στόχο το Ιερό της Ολυμπίας και τη διατήρηση της κηδεμονίας του. Για τη διασφάλιση, όμως, αυτού του στόχου ήταν υποχρεωμένη η Ήλις να επεκτείνει την κυριαρχία της και στην πέραν του Αλφειού περιοχή, την Τριφυλία, ώστε να επεκτείνει τα σύνορά της τελικά ως τον ποταμό Νέδα. Στην επεκτατική προς τα μέρη αυτά πολιτική της Ήλιδας μόνο το Λέπρεο αντιστάθηκε επίμονα και για αρκετό διάστημα αποτελεσματικά.

Έχοντας, λοιπόν, το κράτος της Ήλιδας ως κύριο μέλημα τη διασφάλιση της κυριαρχίας στο Ιερό της Ολυμπίας και την ορθή και άμεμπτη οργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, αφιέρωσε όλες τις δυνάμεις του και έδωσε όλη την προσοχή του, σχεδόν αποκλειστικά, στον στόχο αυτό. Όλες οι δραστηριότητες του κράτους με τον στόχο αυτό συνδέονταν, γι' αυτό και τα κυριώτερα αξιώματα είχαν περισσότερο θρησκευτικό παρά πολιτικό ή διοικητικό χαρακτήρα.

Για τους παραπάνω λόγους οι μεμονωμένες συγκρούσεις της Ηλείας με την Αχαΐα ήταν μάλλον εξαιρέσεις και όχι κανόνας. Οι δύο αυτές περιοχές άνθησαν και αναπτύχθηκαν κάτω από απαράλλαχτα όμοιες γεωφυσικές και κλιματολογικές συνθήκες. Ο πολιτισμός και τα έργα τέχνης τους μοιάζουν εκπληκτικά μεταξύ τους. Αυτό συνάγεται και από τα ευρήματα των ανασκαφών στην Αχαΐα και την Ηλεία και, προ πάντων, στις όμορες περιοχές τους.

Συγγένεια και ομοιότητα δεν παρατηρείται μόνο στα έργα των προϊστορικών χρόνων, αλλά συνεχίζεται και στα ιστορικά χρόνια, σε σχήματα και διακοσμητικά θέματα των καλλιτεχνικών προϊόντων (αγγεία κ.ά).

Το ίδιο ισχύει και για τις ασχολίες της υπαίθρου και την καλλιέργεια της γης. Η εμπειρία των Ηλείων στην ορθή και αποδοτική καλλιέργεια των γαιών —πρώτος ο Αυγείας είχε επισημάνει τη σημασία που έχει η κόπρος των ζώων για τη λίπανση των αγρών—,[6] ήταν πρακτική που, όπως φαίνεται, εφαρμοζόταν και στην Αχαΐα. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την πληροφορία του Θεοκρίτου,[7] ο οποίος, αναφερόμενος στα αγαθά της τριπλής και τετραπλής κάθε χρόνο άροσης, μνημονεύει και αυτή τη σχετική επίδοση των Ηλείων στα χρόνια του Αυγεία, που ήταν γνωστή και στην Αχαΐα.

Την εξίσου ευδόκιμη επίδοση των Αχαιών στην καλλιέργεια της γης υπαινίσσεται και η είδηση του Παυσανία[8] ότι ο Τριπτόλεμος, ερχόμενος από την

Ελευσίνα, εδίδαξε στην Αχαΐα τον ήρωα Εύμηλο την καλλιέργεια των δημητριακών. Ο τελευταίος, μάλιστα, έκτισε και πόλισμα, την Αρόη (το όνομα από την άροση της γης), και λίγο αργότερα την Άνθεια, στο μέρος όπου αργότερα κτίσθηκε η πόλη των Πατρών. Το έργο αυτό του Τριπτόλεμου στην Ελευσίνα, όσο και εδώ, είναι καθοριστικό της μετάβασης του ανθρώπου από τον «θηριώδη βίον» στον οργανωμένο σε κοινότητα βίο του.

Σε συνάρτηση με τα πιο πάνω είναι και η λατρεία του Διονύσου στις δύο περιοχές της Ηλείας και Αχαΐας. Σχετικά χαρακτηριστική είναι η παράδοση ότι ο Διόνυσος γεννήθηκε στις όχθες του Αλφειού, όπου φύτρωσε και το πρώτο αμπέλι, ανατράφηκε, όμως, στη Μεσάτι, άλλο πόλισμα δίπλα στην Αρόη,[9] και εκεί τον επιβουλεύθηκαν οι Τιτάνες στη γνωστή περιπέτεια του διαμελισμού του.

Από τα Κλασικά χρόνια και ύστερα η συνεργασία των δύο περιοχών παρουσιάζεται συστηματικώτερα οργανωμένη. Αναφέρω μόνο ένα παράδειγμα, την παραγωγή της βύσσου. Η βύσσος, είδος μεταξοβάμβακα, ονομαστή σε όλο τον αρχαίο κόσμο,[10] ήταν θάμνος, ίσως ο ίδιος με την γνωστή σήμερα μεταξοβαμβακιά. Η καλλιέργειά της γινόταν μόνο στην Ηλεία, ενώ η επεξεργασία και η ύφανση του νήματος γινόταν στην Αχαΐα και, συγκεκριμένα, στην Πάτρα όπου είχε αναπτυχθεί υφαντουργική βιομηχανία. Τα υφάσματα από βύσσο ήταν εξαίρετης ποιότητας και πανάκριβα. Μεταφέρουμε τα λόγια του Παυσανία[11] για το θέμα αυτό σε μετάφραση: «Οι γυναίκες, που είναι στην Πάτρα ίσως και διπλάσιες σε αριθμό από τους άντρες, έχουν περισσότερο από άλλες γυναίκες τις χάρες της Αφροδίτης. Οι πιο πολλές κερδίζουν τη ζωή τους από τη βύσσο που καλλιεργείται στην Ήλιδα. Κάνουν από αυτή κεκρυφάλους και υφαίνουν ποικίλα υφάσματα». Από τότε χρονολογείται η επίδοση των Πατρέων στη βιομηχανία της μετάξης, που θα γνωρίσει νέα άνθηση και μάλιστα εντατικότερη παραγωγή κατά τον 6ο αιώνα μ.Χ., στα χρόνια του Ιουστινιανού.

Οι αναλογίες και ομοιότητες στις ασχολίες και τα προϊόντα των δύο περιοχών Αχαΐας και Ηλείας επιβάλλουν στενότερη τη συνεργασία και επικοινωνία των ερευνητών των περιοχών αυτών για την ανίχνευση και άλλων στοιχείων, που θα αποσαφηνίσουν τις κοινές παραδόσεις και λοιπή πολιτιστική ταυτότητα των φύλων της ΒΔ Πελοποννήσου, καθώς και εκείνων των απέναντί της νησιών του Ιονίου.

Για το λόγο αυτό χαιρετίζουμε με μεγάλη ικανοποίηση την οργάνωση του συμποσίου αυτού. Οφείλονται θερμά συγχαρητήρια στον Πρόεδρο κ. Καράμπελα και τον Δήμαρχο Δύμης κ. Γκοτσούλια και τους συνεργάτες τους, για την πρωτοβουλία τους αυτή και τη γενναιόδωρη φιλοξενία στην πόλη τους, την Κάτω Αχαΐα, την αρχαία Δύμη, για την ιστορία της οποίας, οι σύγχρονοι κάτοικοι δικαιολογημένα είναι υπερήφανοι.

Νικόλαος Γιαλούρης

Σημειώσεις

1. Στράβ. 8.3.2.
2. Στράβ. 8.3.9.
3. Ομ., *Ιλ.*, Β 615 κ.εξ.
4. Στράβ. 8.3.15.
5. Στράβ. 8.3.33.
6. Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 17.50.
7. Ψευδοθεόκρ., *Ειδυλ.* 25.25 κ.εξ.
8. Παυσ. 7.18.24 κ.εξ.
9. Παυσ. 7.18.4.
10. Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 19.20. Παυσ. 5.5.2, 6.26.6.
11. Παυσ. 7.21.14.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑΝ ΤΗΣ ΔΥΜΗΣ

Κώστας Ν. Τριανταφύλλου

Μαθαίνουμε ἐξ ἀρχῆς, μὲ τὴν πρώτη ἐπικοινωνία τῆς Δυμαίας χώρας, ὅτι αὐτὴ ἐμφανίζεται καὶ μὲ ἄλλα ὀνόματα ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος, ὅλα ἑλληνικώτατα. Πρὶν τῆς Δύμης τὴν ἔλεγαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ Στράτον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος, Καυκωνίδα —τὸ ἔγραψεν ὁ Ἀντίμαχος—, πολὺ ἀρχαιότερα Πάλειαν (ἐκ τῆς λέξεως πηλός, εἰς τὴν δωρικὴν παλός). Οἱ Ἴωνες τὴν μετωνόμασαν Δύμην ἐκ γυναικὸς ἐντοπίας Δύμης ἢ τοῦ Δύμαντος, ὁ ὁποῖος ἦτο υἱὸς τοῦ Αἰγιμίου καὶ ὁ ὁποῖος Δύμας μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφόν του Πάμφυλον, ἡγούμενος τῶν Δωριέων, ὡδήγησε τοὺς Ἡρακλείδας στὴν Πελοπόννησον· ὅλα αὐτὰ μεταξὺ Ἱστορίας καὶ Μυθολογίας. Σπεύδω ἐκ προοιμίου νὰ εἰπῶ ὅτι στέκομαι μακριὰ ἀπὸ ὅλας τὰς εὐκόλους ἑρμηνείας τῶν τοπωνυμίων ἀπὸ πρόσωπα, ἀπὸ ὀνόματα ἀνθρώπων, μυθικὰ καὶ μή. Πάντως ὑπάρχει ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς καὶ ὁ τύπος Δυμᾶνες (κατὰ τὸ Ἀκαρνᾶνες, Εὐρυτᾶνες), δωρικῆς φυλῆς καὶ εἶναι πολὺ ἀρχαϊκός.

Δύμην, ὅπως ἀναλύω εἰς τὸ *Ἱστορικόν μου Λεξικὸν τῶν Πατρῶν* εἰς τὴν οἰκείαν λέξιν, ἔχομεν εἰς Σπάρτην φυλὴν καὶ τοποθεσίαν, Δύμη τοπωνύμιον ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ εἰς τὰ σύνορα Θράκης καὶ Μακεδονίας, Δύμην ἔχομεν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Κύπρον οἰκισμοὺς Δῦμες καὶ Τύμη, οἱ ὁποῖοι, μάλιστα, φέρονται ἀποικίαι τῆς Δύμης, ἐδῶ τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ Στράβων πρῶτος ἐξήγησε τὸ ὄνομα τῆς Δύμης, διότι, ἔγραψε, εἶναι «πασῶν δυσμικωτάτη, ἀφοῦ καὶ τὸ ὄνομα, πρότερον δὲ ἐκαλεῖτο Στράτος» (πασῶν δυσμικωτάτη, τῶν Ἀχαϊκῶν πόλεων, δηλαδή).

Ἀπαντᾶ, λοιπόν, Δύμη, Δῦμαι (εἰς τὸν πληθυντικόν, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος), Δυμαία (ἡ χώρα, ἡ περιοχή), ὁ κάτοικος Δυμαῖος ἢ Δήμιος. Ὁ πολὺς Κ. Παπαρρηγόπουλος ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι ἐκ τῆς φυλῆς τῶν Δυμάνων. Νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ 750 π.Χ. περίπου ἡ Δύμη ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἑπτὰ δήμους (οἰκισμούς), ἐνῶ αἱ Πάτραι ἀπετελέσθησαν ἀπὸ ὀλιγωτέρους. Ἀλλὰ καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ ἀργότερον καὶ μέχρι σήμερον βεβαιοῦται ὅτι ἐκαλεῖτο καὶ Ἀχαΐα καὶ ἔχομεν π.χ. νομίσματα Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ποὺ φέρουν τὴν ἔνδειξιν ΔΥΜ(αίων) ΑΧ(αιῶν). Ἀχαΐαν νὰ τὴν λέγουν τὴν εὗρον οἱ Φράγκοι τοῦ 13ου αἰῶνα (Ἀχαΐα κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο καὶ ἡ Γαστούνη) καὶ ἔχομεν ἔκτοτε καὶ τά: Παλαιὰ καὶ Ἄνω Ἀχαΐα, Κάτω Ἀχαΐα καὶ Ἀχαγιές (τὸ τελευταῖον εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένον διὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ μέχρι σήμερον ἀπὸ τότε). Τέλος, ἐπὶ Βυζαντινῶν χρόνων τὴν εὑρίσκομεν νὰ λέγεται Μορέας, μάλιστα αὐτὸ τὸ ὄνομα ἐξ αὐτῆς ἐκυριάρχησεν εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον καὶ ἔχομεν τοὺς τύπους Μωρέας, Μωριᾶς, Μουριᾶς (ἄλλοι γράφουν μὲ μω καὶ ἄλλοι μὲ μο τὴν πρώτην συλλαβήν).

Θὰ προσθέσω ἐδῶ εἰσαγωγικῶς ὅτι ἀπέναντί μας εἰς τὴν Αἰτωλίαν, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπίσης, ἔχομεν τὸν Φείδαριν λεγόμενον ποταμόν, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς εἶχε πολλὰ ὀνόματα: Εὔηνος, Καλυδώνιος (ποὺ λέγει ὁ Βιργίλιος), Λυκόρμας, Χρυσορρόας, Κενταύριος, Ἕσπερος κατὰ διαφόρους ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἐδῶ κάμνει ἐντύπωσιν ὅτι ἐλέγετο καὶ Ἕσπερος, ὅπως Δύμη, δυσμικωτάτη, Ἕσπερος ὁ ποταμὸς εἰς τὴν ἔναντι Αἰτωλίαν, ἐκεῖ καὶ Στράτος πόλις, ὅπως Στράτος ἐλέγετο παλαιώτατα ἡ Δύμη, καὶ πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη σχέσις κατὰ τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα τῶν λαῶν τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου (Ἀχαΐας καὶ Ἠλείας) μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τοὺς Ἀκαρνᾶνες —ἦτο ὁ αὐτὸς λαός. Θέλω νὰ τονίσω ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἡ περίπτωσις τῆς Δύμης μὲ τὰ πολλὰ ὀνόματα, ἔχομεν καὶ εἰς τὴν ἔναντι Στερεὰν Ἑλλάδα, ἔστω καὶ ποταμοὺς μὲ πολλὰ ὀνόματα.

Ὁ λαμπρὸς μελετητὴς τοῦ συγγράμματος τῶν *Ἀχαϊκῶν* τοῦ Παυσανίου Νικόλαος Παπαχατζῆς εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν *Ἀχαϊκῶν* αὐτῶν τοῦ 1980,[1] ἀσχολεῖται καὶ αὐτὸς μὲ τὸ θέμα μας καὶ προσέχει

ὅτι εἰς τὰς φιλολογικὰς πηγὰς ἐμφανίζεται ἡ ὀνομασία εἰς τὸν πληθυντικόν, Δῦμαι, ὅπως ἀκριβῶς Πάτραι, καὶ τοῦτο βεβαίως καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις, διότι αἱ πόλεις αὐταὶ συνεκροτήθησαν ἀπὸ πολλοὺς οἰκισμούς, ἀπὸ πολλοὺς δήμους. Δὲν λέμε πλέον Ἀρόη ἢ Ἄνθεια, δὲν λέμε Στράτος ἢ Πάλεια. Μὲ τοὺς καιροὺς ἔχομεν τὴν περιοχήν (τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Δύμης) ποὺ δὲν ἔχει πλέον κύριον δῆμον, κυρίαρχον οἰκισμὸν τὸν Στράτον ἢ τὴν Πάλειαν· ὅλοι αὐτοὶ οἱ οἰκισμοί —Στράτος, Πάλεια, Ἀρόη, Ἄνθεια, Τενθέας— δὲν εἶναι πλέον κεντρικοὶ οἰκισμοί, δὲν εἶναι τώρα πρωτεύουσαι, πρωτεύουσα ἔγινε πλέον ἡ Δύμη, ἐκεῖ συνεκεντρώθη ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνησις τῆς περιοχῆς, αἱ Δῦμαι, οἱ Ἀχαϊές (νὰ τὸ εἰποῦμε μὲ τὴν σύγχρονον ἔκφρασιν).

Ἡ περιοχὴ ἐδῶ, ἡ Δυμαία χώρα, ἔχει πλούσιαν καὶ εὔφορον γῆν, εἶναι μόνη της ἀξιόλογος περιοχή, φυσικὸν εἶναι νὰ συγκεντρώνει τὰ Ἑλληνικὰ φῦλα, τοὺς Ἀχαιοὺς κατὰ τελευταῖον λόγον κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα. Καὶ μέχρις ἐδῶ φθάνουν οἱ Ἀχαιοὶ καὶ θὰ λέγεται ὁ τόπος Ἀχαΐα.

Ἀλλὰ ὀνομάζεται πάλιν καὶ Μορέας ἀπὸ τοῦ Μεσαίωνος. Καὶ τὴν ὀνομασία τὴν δίδει εἰς ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον. Πῶς; Πολλοὶ ἤδη ἠμφισβήτησαν ὅτι ἡ Πελοπόννησος ὠνομάσθη Μορέας ἀπὸ τὴν Δύμην. Ἀπὸ τὴν Μεσσηνίαν εἶπαν. Ἔχει ἀναπτυχθεῖ πολλὴ φιλολογία ἐπὶ τοῦ θέματος. Μόνον ἐδῶ ἦτο τόπος μὲ πολλὰς μορέας; Δὲν ἦτο καὶ εἰς ἄλλας πεδιάδας ἐδῶ εἰς τὴν Πελοπόννησον; Δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἐξῆψε πολλὰς τοπικὰς εὐαισθησίας. Θὰ περιορισθῶμεν νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὰς ἐργασίας ἑνὸς μεγάλου Ἕλληνος γλωσσολόγου, τοῦ ἀειμνήστου φίλου μου, καθηγητοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ντακότας τῶν Η.Π.Α. Δημ. Γεωργακᾶ, ποὺ ἦτο καὶ Μεσσήνιος καὶ αὐτὸς ἦτο ποὺ ἐπέμεινεν ὅτι ἡ ὀνομασία τῆς Πελοποννήσου ὡς Μορέας ἀπὸ ἐδῶ ἐξεκίνησεν, ἐδῶ τὸ πρῶτον ἀπαντᾶται. Ἡ κρίσις τοῦ Γεωργακᾶ εἶναι τελειωτική.

Τὸν 9ο αἰῶνα ἔχομεν τὴν ἐδῶ Ἐκκλησίαν τῆς Βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου νὰ λέγεται Ἀχαΐας, ἐνῶ ὀλίγον πρὶν ὠνομάζετο Ἑλλάδος. Σχόλιον εἰς τὸν λόγιον ἐκ Πατρῶν Ἀρέθαν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (ἢ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου) ἀναγράφει χαρακτηριστικῶς «Δύμη ὁ νῦν Μορέας». Κατὰ τὸν Μεσαίωνα, λοιπόν, κατεμάχησαν τὰ δύο ὀνόματα Ἀχαΐα καὶ Μορέας εἰδικῶς δι' αὐτὸν τὸν τόπον. Καὶ ἔχομεν εἰς χειρόγραφον τοῦ 1275 «ἐκ χώρας Ἀχαΐας νήσου Πελοποννήσου». Ἀχαΐαν τὴν λέγουν οἱ Φράγκοι κατὰ τὸ *Χρονικὸν τῆς Κατακτήσεως*, πρίγκηπα τῆς Ἀχαΐας ὀνομάζουν τὸν Φράγκον ἡγεμόνα τῆς Πελοποννήσου ὅλης, Παλαιὰν Ἀχαΐαν τὴν γράφουν οἱ σημαντικώτεροι τῶν περιηγητῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Ντόντγουελ, ὁ Λήκ, ὁ Τζέλλ. Σήμερον δὲν λέγεται πλέον εἰδικῶς ὁ τόπος Μοριᾶς, ἐπεκράτησαν ὁ τύπος Ἀχαΐα ποὺ οὐδέποτε παρεγνωρίσθη, Ἄνω, μάλιστα, Ἀχαΐα καὶ Παλαιὰ Ἀχαΐα, Ἀχαϊές.

Ἐδῶ θα κάμωμεν μίαν παρένθεσιν, μίαν ὑποσημείωσιν: Ἐπιτοπίως προφέρεται πολλάκις ἡ λέξις Ἀχαΐα διὰ τὴν πόλιν (διὰ τὴν Κάτω Ἀχαΐαν) Ἀχαγιά, Ἀχαγιές. Δὲν εἶναι ἄλλη μορφή, ἀλλὰ ἡ λέξις (μόνον, ἐπαναλαμβάνω, ὅταν ὁμιλοῦμεν διὰ τὴν πόλιν Κάτω Ἀχαΐαν) ἔχει μίαν τοπικὴν προφορὰν μὲ τὴν περεμβολὴν τοῦ γράμματος γ. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀλλάξῃ ἡ γραφὴ Ἀχαΐα, ἔστω καὶ ἂν ἐπιτοπίως μερικοί, ἰδίως μεγάλης ἡλικίας, προφέρουν κάπως ἐντόνως τὸν ὄρον, τὰς λέξεις Ἀχαϊά, Ἀχαγιά, Ἀχαγιές. Σχετικὴν διόρθωσιν ἔκαμεν εἰς τὸ Συνέδριόν μας ὁ δήμαρχος Π. Καράμπελας.

Δὲν πρέπει νὰ εἰπῶ περισσότερα εἰς αὐτὴν τὴν εἰσαγωγήν μου εἰς τὸ θέμα. Τὰ πολλὰ ὀνόματα τῆς Δυμαίας χώρας, ὄχι μόνον τῆς δίδουν μίαν ἰδιαιτερότητα ποὺ οἱ μελετηταὶ πρέπει νὰ προσέξωμεν, ἀλλὰ καταδεικνύει εὐθέως τὸ ἀδιάπτωτον καὶ συνεχῶς ἔντονον Ἑλληνικὸν βίον καὶ πολιτισμόν της. Κατώρθωσε διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὄχι κατὰ καθοδήγησιν ἢ ἄλλην ἐπέμβασιν, οὔτε κἂν ἀπὸ λογίαν παράδοσιν, μόνος ὁ λαός της, οἱ κάτοικοί της, οἱ ἄνθρωποί της, οἱ Ἕλληνές της νὰ διασώσουν, νὰ διατηρήσουν, νὰ διαφυλάξουν ζωντανὸν τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα τῆς περιοχῆς ποὺ τὸ ἐσεβάσθησαν καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι κατακτηταί. Ἡ Ἀχαΐα ὡς ἑλληνικὴ περιοχή, ὁ ὅρος Ἀχαΐα διεσώθη ζωντανὸς καὶ ἀδιάπτωτος εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν, εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχαιότατον οἰκισμὸν τῆς Δύμης. Ἡ Ἀχαΐα εἶναι πάντοτε, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ καὶ ἀκούεται αὐτὴ μόνη ἡ ὀνομασία, καμμία ἄλλη καὶ δὴ ξενική, δὲν ὑπάρχει δευτέρα ἢ σύστοιχος ἢ ἔστω καὶ περιοδική. Αὐτὸ εἶναι ἕνας ἑλληνικὸς ἆθλος ποὺ μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερηφανευώμεθα δι' αὐτήν.

Κώστας Ν. Τριανταφύλλου

Σημειώσεις

1. Ν.Δ. Παπαχατζῆς, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά-Ἀρκαδικά*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (Ἀθήνα 1980), 57, 72.

ΑΧΑΪΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΑΧΑΪΚΟΣ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ*

Catherine Morgan - Jonathan Hall

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η σχέση ανάμεσα στον αχαϊκό αποικισμό και την πολιτική εξέλιξη μιας πολιτισμικά και γεωγραφικά ανόμοιας μητρόπολης. Καταγράφονται διαφοροποιήσεις στην τοπική ανάπτυξη περιοχών της Αχαΐας και ενδείξεις από τους οικισμούς της βόρειας ακτής, την Πάτρα, τη Δύμη, και τη λεκάνη των Φαρών. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι αρχαιολογικές ενδείξεις αντιστοιχούν στα δώδεκα «μέρη» και τους οικισμούς τους, που αναφέρονται στις φιλολογικές πηγές, αλλά η μεταξύ τους σχέση δεν είναι ευδιάκριτη και ομοιόμορφη σε όλη την Αχαΐα ούτε σταθερή στην εξέλιξη του χρόνου, και γίνεται φανερό ότι η κοινή ορολογία (π.χ. ο τόπος του συνοικισμού) περιλαμβάνει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην εξέλιξη. Σε καμμία περιοχή δεν αποδεικνύεται ύπαρξη πόλεων πριν από τον 5ο αιώνα και οι ενδείξεις της αστικοποίησης είναι φαινόμενο της Κλασικής περιόδου.

Ο αποικισμός μπορεί να θεωρηθεί ως αντίδραση σε κοινά προβλήματα, που προέκυψαν από αυτές τις διαφορετικές συνθήκες. Αυτή η σύμπτωση, όμως, δεν είναι ενδεικτική ισχυρής τοπικής οργάνωσης ή ακόμη και προσωρινής πολιτικής ένότητας και πρέπει να σημειωθεί ότι ο τοπικός χαρακτήρας των οικιστικών παραδόσεων στη βόρεια ακτή είναι φαινόμενο που παρουσιάζεται μετά τον αποικισμό. Ο ρυθμός ανάπτυξης στην Αχαΐα είναι πολύ διαφορετικός από αυτόν στις δυτικές της αποικίες. Στη Δύση ο 6ος αιώνας ήταν η περίοδος της αστικοποίησης, ενώ στην ηπειρωτική χώρα η περίοδος μεταβολής μετά τον αποικισμό του 8ου αιώνα, ήταν ο 5ος και 4ος αιώνας. Δεν υπάρχει καμμία ένδειξη αλληλεπίδρασης ή κοινών θεσμών. Η διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης στην Αχαΐα, παρ' όλο που μπορεί να υπήρχε ένα αίσθημα εθνότητας καθ' όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, ακολουθεί την εξέλιξη της πόλης από τον 5ο αιώνα και μετά. Το γεγονός ότι η Αχαΐα και οι αποικίες της δεν ακολουθούν κανένα από τα γνωστά πρότυπα σχέσεων αποικίας/μητρόπολης, δημιουργεί σημαντικά ερωτήματα για τη σχέση ανάμεσα στις διαδικασίες σχηματισμού ταυτότητας στις δύο περιοχές.

Αυτό το άρθρο είναι σύντομη περίληψη μίας πολύ ευρύτερης μελέτης, που πραγματοποιείται για το Polis Centre της Κοπεγχάγης, με θέμα τη γένεση της οργάνωσης των πόλεων στην Αχαΐα από τον 8ο αιώνα έως το 500 π.Χ.[1] Μέχρι πρόσφατα, ήταν συνηθισμένο να προλογίζει κανείς κάθε συζήτηση επί του θέματος με μια απολογία για την έλλειψη στοιχείων σχετικά με την Αχαΐα. Παρόλο που τα προβλήματα παραμένουν, πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (που συνεχίζεται) από την ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών έχει ριζικά αλλάξει την αντίληψή μας για την κατοίκηση στην Αχαΐα κατά τη Γεωμετρική μέχρι και την Κλασική εποχή. Έχει, επίσης, βοηθήσει να ξεπεραστούν οι περιορισμοί που επέβαλαν οι γενικά πολύ νεώτερες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Τα περισσότερα από αυτά που περιλαμβάνονται στη μελέτη μας βασίζονται σε αυτή την έρευνα.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.145), η Αχαΐα ήταν χωρισμένη σε δώδεκα «μέρη»: την Πελλήνη, την Αίγειρα, τις Αιγές, τη Βούρα, την Ελίκη, το Αίγιο, τις Ρύπες, την Πάτρα, τις Φαρές, την Ώλενο, τη Δύμη και τους Τριτέες. Με μικρές αλλά κατανοητές διαφορές, ο κατάλογός του επαναλαμβάνεται και στις μετέπειτα πηγές.[2] Δεν είναι δυνατό να συζητηθούν εδώ πλήρως οι συνέπειες της ορολογίας που έχει χρησιμοποιηθεί, αλλά πρέπει να αναφερθεί ότι, αν με τον όρο «μέρος» ο Ηρόδοτος υπονοεί ότι η πρώιμη Αχαΐα ήταν σχετικά μη αστικοποιημένη, απηχεί μια άποψη που φαίνεται καθαρά στον Όμηρο.[3] Μαρτυρίες για πόλεις υπάρχουν σίγουρα για την Αχαΐα από τον 4ο αιώνα,[4] αλλά για να μπορέσουμε να καθορίσουμε

την εξέλιξή τους στα πρώιμα χρόνια, χρειάζεται να κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση στο αρχειακό υλικό.

Η Αχαΐα δεν αποτελεί εμφανώς μια φυσική ενότητα. Τοπογραφικά και πολιτιστικά μπορούν να αναγνωρισθούν τέσσερις υπο-περιφέρειες (εξαιρώντας την Πελλήνη, η οποία πάντα φαίνεται ότι ενεργούσε αυτόνομα): η βόρεια ακτή από την Αίγειρα ως τον Νέο Ερινεό, η χώρα της Πάτρας (η οποία στους Κλασικούς χρόνους εκτεινόταν από το Δρέπανο ως τα Τσουκαλέικα), η περιοχή δυτικά του Πείρου, και η λεκάνη των Φαρών. Αυτός ο διαχωρισμός βασίζεται σε μια σειρά κριτηρίων, τοπογραφικών και αρχαιολογικών, καθώς και στην κατανομή συγκεκριμένου τύπου ευρημάτων. Παρ' όλο που αυτά τα κριτήρια δεν είναι απόλυτα, είναι χρήσιμα, γιατί τονίζουν το σημαντικό βαθμό διαφοροποίησης στο ρυθμό και στον τρόπο της τοπικής ανάπτυξης.[5] Τα «μέρη» του Ηροδότου έχουν χονδρικά την ίδια έκταση, αλλά είναι αλήθεια ότι διαφέρουν στο χαρακτήρα και στην εξέλιξή τους.

Η πρώιμη σημασία των αρχαιολογικών χώρων κατά μήκος της βόρειας ακτής της Αχαΐας οφείλεται στη σχέση τους με τους προγονικούς βασιλείς των Αχαιών[6] και, επίσης, στο ρόλο που υποτίθεται ότι έπαιξαν στον αποικισμό της Νότιας Ιταλίας. Από τον 8ο π.Χ. αιώνα και μετά, οι βασικές θέσεις ήταν ιδρυμένες ομοιόμορφα κατά μήκος της παραθαλάσσιας πεδιάδας ή σε ακρωτήρια. Το Αίγιο και η Αίγειρα έχουν εξερευνηθεί ικανοποιητικά, λιγότερο γνωστές είναι οι Αιγές (που, γενικά, αλλά ίσως λανθασμένα, τοποθετούνται στη σύγχρονη Ακράτα), οι Ρύπες (ο λόφος της Τράπεζας) και η Κερύνεια (σημ. Μαμουσιά). Πολύ πρόσφατα ταυτίσθηκε η Νέα Κερύνεια με την ακρόπολη της αρχαίας Ελίκης.[7] Στην περίπτωση της Αιγείρας, η θέση είναι φυσικά περιορισμένη σε χώρο, ενώ αλλού οι περιοχές ορίζονταν πιθανώς με κριτήριο την πρόσβαση που είχαν στους φυσικούς πόρους μιας στενής παραλιακής πεδιάδας, η οποία διακοπτόταν από τις κοίτες των χειμάρρων που κατέβαιναν από το βουνό. Αυτοί οι χείμαρροι έκαναν τη διάβαση από ξηράς, από ανατολικά προς δυτικά, πολύ δύσκολη.

Από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. παρατηρείται αφ' ενός εξάπλωση των βασικών οικισμών —η θέση των οποίων παρέμεινε αξιοσημείωτα σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια των επόμενων αιώνων— και αφ' ετέρου επέκταση δραστηριοτήτων στην ενδοχώρα. Ένας από τους δήμους που αποτελούσαν το συνοικισμό της Αιγείρας, για παράδειγμα, θα μπορούσε να ήταν το πόλισμα της Φελλόης (Σελιανά Αιγιαλείας), όπου η κατοίκηση χρονολογείται σε αυτή την περίοδο.[8] Μεταξύ των κοινών πολιτισμικών στοιχείων στους οικισμούς συμπεριλαμβάνονται και τα ταφικά έθιμα, αλλά υπάρχει ένας βαθμός διαφοροποίησης όσον αφορά στο χαρακτήρα της τοπικής κεραμικής και την παρουσία ή απουσία εισηγμένων προϊόντων και τοπικών αντιγράφων (η Αίγειρα, για παράδειγμα, έχει εισαγωγές από τη Λακωνία και την Κόρινθο). Πράγματι, ο εντοπισμός εισαγμένης κεραμικής είναι μια από τις διαφορές-κλειδιά ανάμεσα σε αυτή την περιοχή και στις δυτικές περιφέρειες της Πάτρας και της Δύμης.

Ουσιαστικά, δεν υπάρχουν στοιχεία για δημόσια κτίρια. Οι περισσότερες ενδείξεις για πληθυσμιακές συγκεντρώσεις προέρχονται από ταφές ή από συγκεντρώσεις οστράκων. Τα στοιχεία για άσκηση λατρείας στη Γεωμετρική εποχή προέρχονται από δύο θέσεις, τη Ρακίτα, στην περιοχή του Αιγίου, και την ακρόπολη της Αιγείρας (αρχαία Υπηρεσία), αλλά ο χαρακτήρας και ο ενδεχόμενος ρόλος αυτών των δύο ιερών είναι πολύ διαφορετικός, ένα ακόμη σημάδι της τοπικής διαφοροποίησης. Στην Αίγειρα μια σειρά από ναούς στην ακρόπολη, που χρονολογούνται από τον 8ο αιώνα π.Χ., είχαν αρχικά κτιστεί μέσα σε ένα ήδη υπάρχοντα οικισμό, παρ' όλο που από το 650 π.Χ., το αργότερο, η ακρόπολη χρησιμοποιείτο μόνο για λατρευτικούς σκοπούς.[9] Στο Αίγιο, αντίθετα, από τα πρώτα στοιχεία για άσκηση λατρείας μέσα στην πόλη είναι μια επιγραφή σε χάλκινη υδρία του 450-440 π.Χ., η οποία μπορεί να αναφέρεται σε λατρεία τοπικού ήρωα.[10] Μέσα στη χώρα, παρ' όλα αυτά, ιδρύθηκε ένα μικρό ιερό γύρω στο 750 π.Χ., στο Άνω Μαζαράκι - Ρακίτα, δίπλα στον κεντρικό δρόμο προς την Αρκαδία, που διασχίζει την κοιλάδα του Μειγανίτα. Εδώ υπάρχει μεγάλος αψιδωτός ναός και πληθώρα και ποικιλία αναθημάτων. Αυτό υποδηλώνει στενούς δεσμούς με ένα μεγάλο κέντρο, καθώς και συναλλαγές μεταξύ της Αρκαδίας και της ακτής της Αχαΐας. Ο ναός καταστράφηκε στις αρχές του 4ου αιώνα, αλλά η κεραμική δείχνει ότι η λατρεία συνεχίστηκε μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ., παρ' όλες τις πολλές αλλαγές που συνέβησαν στο ίδιο το Αίγιο (όπως η ενσωμάτωση της πόλης στην Αχαϊκή Συμπολιτεία). Αν το Αίγιο είχε πράγματι τον έλεγχο του ναού, αυτή θα ήταν μοναδική περίπτωση στην πρώιμη Αχαΐα, της χρήσης της λατρείας για οριοθέτηση περιοχής.[11]

Περνώντας στη χώρα της Πάτρας, συναντάμε

αρκετές αντιθέσεις. Το μεγαλύτερο τμήμα της Αχαΐας είχε κατοικηθεί καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, αλλά σε αυτή την περιοχή, ιδιαίτερα, σώζονται ενδείξεις για την ύπαρξη μεγάλων νεκροταφείων, που υποδηλώνουν μεγάλο πλούτο και πυκνή κατοίκηση. Μετά την περίοδο αυτή, όμως, δεν υπάρχει καμμία σύγκριση, όσον αφορά στο βαθμό της συνέχειας στην κατοίκηση, με την κατάσταση που παρατηρείται στο Αίγιο ή στην Αίγειρα. Το οικιστικό σύστημα του 8ου αιώνα π.Χ. είναι, ουσιαστικά, καινούριο. Στην ίδια την Πάτρα, μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποια μορφή συνέχειας από τη Γεωμετρική εποχή στους Κλασικούς χρόνους, αλλά δεν μπορούμε ακόμη να εκτιμήσουμε ούτε τον ακριβή χαρακτήρα της δραστηριότητας, ούτε το ρόλο της πόλης στο πλαίσιο της περιφέρειας.[12] Φαίνεται ότι ήταν μια ένωση αστικών περιοχών το 419 π.Χ., όταν ο Αλκιβιάδης προσπάθησε να πείσει τους κατοίκους της να επεκτείνουν τα τείχη τους μέχρι τη θάλασσα,[13] αλλά δεν θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι η πόλη έπαιζε πάντα τον ίδιο κυρίαρχο ρόλο σε σύγκριση με μετέπειτα εποχές. Σύμφωνα με τον Παυσανία,[14] η Πάτρα αρχικά αποτελείτο από τρεις πόλεις: την Αρόη, την Άνθεια και την Μεσάτιδα. Αφού εξόρισαν τους Ίωνες, ο επώνυμος ήρωας Πατρέας απαγόρευσε στους Αχαιούς να εγκατασταθούν στην Άνθεια ή στη Μεσάτιδα, και έκτισε τείχος γύρω από την Αρόη, την οποία μετονόμασε Πάτρα. Αργότερα, αφού βοήθησαν τους Αιτωλούς στον πόλεμο εναντίον των Γαλατών το 279 π.Χ., οι κάτοικοι της Πάτρας υποχρεώθηκαν λόγω πενίας να διασκορπιστούν και να κατοικήσουν τα πολίσματα της Μεσάτιδος, της Ανθείας, της Βολίνης, της Αργυράς και της Άρβας, καθώς και της Πάτρας. Τέλος, ο Αύγουστος επέβαλε άλλον ένα συνοικισμό και είναι σίγουρο ότι η παρατήρηση του Στράβωνα, πως η πόλη αποτελείτο από επτά δήμους, χρονολογείται σε αυτή την εποχή.[15] Πολλοί από αυτούς τους δήμους έχουν ήδη ταυτιστεί στους αρχαιολογικούς χάρτες. Η αρχαία Άνθεια πρέπει, προφανώς, να ταυτιστεί με τα Άνω Συχαινά, για παράδειγμα, και είναι φανερό ότι οικιστικές ζώνες σε περιοχές που ήταν σημαντικές αργότερα για το συνοικισμό της Πάτρας, προϋπήρχαν ήδη από τον 8ο αιώνα.[16] Παρ' όλα αυτά, μακροπρόθεσμα, η σημασία αυτής της παρατήρησης είναι δυσκολότερο να θεμελιωθεί. Αρχαιολογικά είναι δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς οποιοδήποτε συνοικισμό πολύ πριν την Κλασική περίοδο, όταν τα αποτελέσματά του γίνονται ορατά με τη βαθμιαία εμφάνιση μεγάλων «αγροικιών» στη χώρα, σε κάποια απόσταση από το κέντρο της πόλης.[17] Σε σύγκριση με τη βόρεια ακτή, παρατηρείται μεγαλύτερη αστάθεια στις θέσεις των οικισμών, ενώ σχετικά λίγες θέσεις κατοικούνται για περισσότερες από μία περιόδους. Επίσης, δεν υπάρχει ενιαία ή απλή πορεία προς το κλασικό μοντέλο που παρουσιάζεται από τον Στράβωνα. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο λατρείας μέχρι τις αρχές της Κλασικής εποχής, ούτε σταθεροί δεσμοί με άλλες πόλεις.

Η περιοχή δυτικά από τον Πείρο, γύρω από την αρχαία Δύμη, οριοθετεί το δυτικότερο άκρο, στο οποίο παρατηρείται δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Και εδώ, επίσης, υπάρχουν διαφορές με ανατολικότερες περιοχές. Η περιφέρεια αυτή είναι ασυνήθιστη, τόσο γιατί είχε αποικιστεί εσωτερικά, μέχρι και την Αρχαϊκή περίοδο, όσο και για τη σταθερή αύξηση που παρουσίασε στον αριθμό των θέσεων, χωρίς μεγάλα κενά (παρ' όλο που και εδώ ο βαθμός συνέχειας στις θέσεις είναι μικρός).[18] Στην ίδια τη Δύμη υπήρχε, προφανώς, μικρός οικισμός τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ. (και μια ταφική στήλη του 7ου αιώνα που βρέθηκε εκεί κοντά, φέρει την πρωιμότερη επιγραφή στην Αχαΐα).[19] Παρ' όλο το βάρος της ιστορικής παράδοσης που περιβάλλει τη Δύμη, τα στοιχεία την κάνουν να ξεχωρίζει πολύ λίγο σε σύγκριση με άλλες θέσεις στην περιοχή, ενώ ένα πιο διασκορπισμένο οικιστικό σύστημα διατηρήθηκε, προφανώς, μέχρι την προχωρημένη Κλασική περίοδο.[20] Είναι, ακόμη, αδύνατον να αναπλάσουμε τις σχέσεις μεταξύ των θέσεων, αλλά παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει τίποτα στα υπάρχοντα στοιχεία που να δείχνει πρώιμη εμφάνιση τοπικών ή περιφερειακών κέντρων.

Η τελευταία περιοχή, η λεκάνη των Φαρών είναι, ίσως, η πιο ενδιαφέρουσα και η πιο αινιγματική. Η σπανιότητα των φιλολογικών αναφορών για την περιοχή σχεδόν σίγουρα αντανακλά τη μεγάλη απόσταση που είχε κρατήσει από τα μεγάλα γεγονότα της εποχής.[21] Παρ' όλα αυτά, είναι επίσης δυνατόν, αν και υποθετικό, να πει κανείς, ότι οι αλλαγές στα αρχαιολογικά δεδομένα, στην αρχή της Αρχαϊκής περιόδου, υποδηλώνουν την πρώιμη εμφάνιση μιας πολιτικής οργάνωσης η οποία παρέμεινε σχετικά σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια της Αρχαϊκής και Κλασικής εποχής. Τα στοιχεία για τον 8ο αιώνα αποτελούν ένα εντυπωσιακά εκλεκτικό μείγμα ταφικών τύπων (ταφικοί πίθοι και ένας ξαναχρησιμοποιημένος, ίσως, πρωτογεωμετρικός θολωτός τάφος), στρατηγικών ομαδοποίησης (τύμβοι, κτιστός περίβολος) και κτερισμάτων

(που περιλαμβάνουν τοπική κεραμική με αξιοσημείωτη εικονιστική διακόσμηση). Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορεί να συνεισέφεραν στη διαφοροποίηση ομάδων που ζούσαν πολύ κοντά. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο, ότι ο καθορισμός της τοπικής ταυτότητας γίνεται πιο περίπλοκος στην ενδοχώρα της Αχαΐας. Οι πιο έντονες ασυνέχειες στο αρχειακό υλικό εμφανίζονται επίσης εδώ.[22] Για την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο έχουμε αυτή τη στιγμή πολύ λίγες ταφές, μόνο μια μεγάλη θέση, η οποία είναι γνωστή μόνο από επιφανειακά ευρήματα, ένα δημόσιο κτίριο, και ένα ιερό. Με αυτά τα στοιχεία βρίσκεται κανείς σε πειρασμό να προτείνει μια συσπείρωση οικισμών (ή, τουλάχιστον, μια μεγάλη μετατόπιση οικισμών).[23] Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς την κατάσταση σε ένα τόσο περιορισμένο περιβάλλον, όπου ακόμα και μία μικρή αλλαγή στις συνθήκες, ίσως μια αύξηση του πληθυσμού, θα μπορούσε να διαταράξει την ισορροπία μεταξύ γειτονικών ομάδων και να ενεργήσει σαν καταλύτης για δραματικές αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση.

Σύμφωνα με αυτή την ανασκόπηση, υπάρχει σημαντική τοπική διαφοροποίηση στους αχαϊκούς οικισμούς, γεγονός που δημιουργεί δυσκολίες στην παράθεση γενικών εξηγήσεων. Είναι εμφανές ότι η κοινή ορολογία (όπως ο τόπος του συνοικισμού) περιλαμβάνει σημαντικές διαφορές στην εξέλιξη. Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για τη χρονολόγηση της εμφάνισης των αχαϊκών πόλεων ως πολιτικά οργανωμένων κοινοτήτων, πολύ πριν τον 5ο αιώνα π.Χ.[24] Έχει συχνά υποτεθεί ότι κάποιο είδος περιφερειακής οργάνωσης υπήρχε προηγουμένως και, πράγματι, είναι πιθανό ότι μια Αχαϊκή Συμπολιτεία υπήρχε πριν από την επανίδρυσή της γύρω στο 280 π.Χ.[25] Δεν είναι δυνατόν εδώ να επεισέλθουμε στα προβλήματα που παρουσιάζει ο Πολύβιος ή να αναφερθούμε στο θέμα του ρόλου που έπαιξε το ιερό του Δία Ομαρίου.[26] Απλώς σημειώνουμε ότι υπάρχουν πολύ λίγα πραγματικά στοιχεία για την ύπαρξη Συμπολιτείας πολύ πριν το τέλος του 5ου αιώνα.[27] Σίγουρα δεν είναι απαραίτητο ο αχαϊκός αποικισμός να απαιτεί μια πολιτική ενότητα από τον 8ο αιώνα π.Χ. Πράγματι, οι τοπικές παραδόσεις, όπως καταγράφονται από τον Παυσανία,[28] μιλούν για μια πλειάδα αρχόντων στην πρώιμη περίοδο. Και αν η Συμπολιτεία χρονολογείται μετά την εμφάνιση των πόλεων στην Αχαΐα, γίνεται ευκολότερο να εξηγήσει κανείς γιατί σε μετέπειτα εποχές υπάρχουν έντονες διαφορές ανάμεσα στα πολιτεύματα των διαφόρων αχαϊκών πόλεων.[29]

Προτείνουμε ότι η αντίληψη περί αχαϊκού τοπικισμού ήταν ένα βαθμιαίο φαινόμενο, που ξεκίνησε στο ανατολικό τμήμα της περιοχής. Τα βόρεια μέρη, που περιλαμβάνουν την Πελλήνη, την Αίγειρα, τις Αιγές, την Ελίκη και το Αίγιο συναντώνται πρωιμότερα στις φιλολογικές πηγές,[30] και εδώ έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες για λατρεία. Οι φιλολογικές αναφορές στις δυτικές και ηπειρωτικές περιφέρειες της Αχαΐας είναι, αντιθέτως, σπάνιες. Πράγματι, πολλές πηγές δηλώνουν ότι το πρώτο όνομα της Αχαΐας ήταν Αιγιαλός/Αιγιάλεια, όνομα περισσότερο κατάλληλο για τη βόρεια ακτή.[31] Η νεώτερη χρονολογία για την ύπαρξη του ονόματος «Αχαιοί» στη βόρεια ακτή της Αχαΐας είναι τα μέσα του 6ου αιώνα, όταν οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να επιστρέψουν τα οστά του Αχαιού βασιλιά Τισαμενού, που λέγεται ότι είχαν ανακαλυφθεί στη περιοχή της Ελίκης.[32] Και αν ο Στράβωνας[33] έχει δίκιο για την προέλευση του ονόματος της Δύμης, από το γεγονός ότι ήταν η δυτικότερη των αχαϊκών πόλεων, αυτό πρέπει να οριοθετεί την συμπλήρωση της εδαφικής δημιουργίας της Αχαΐας.

Η Αχαΐα δεν ήταν πόλη, παρ' όλα αυτά, οι Αχαιοί ίδρυσαν πολλές σημαντικές αποικίες.[34] Είναι, λοιπόν, πιθανό ο αποικισμός να είχε κάποια επίδραση στη διαμόρφωση των πόλεων στη μητρόπολη. Υπάρχουν αρκετά ερωτήματα γύρω από τα κίνητρα που κρύβονται πίσω από τον αχαϊκό αποικισμό στη Δύση. Τι ανάγκη είχαν οι Αχαιοί να ιδρύσουν αποικίες; Ποιοί είχαν λάβει μέρος στις αποστολές αυτές και από πού προέρχονταν; Από πού κατάγονταν οι οικιστές και πότε εμφανίσθηκε στην κάθε περίπτωση η παράδοση γι' αυτούς; Γιατί αποίκισαν οι Αχαιοί την Ιταλία όταν το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Αχαΐας φαίνεται σχεδόν ακατοίκητο κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα; Σε τι βαθμό βασίζεται η γνώση μας για τον αχαϊκό αποικισμό σε εξωτερικές παραδόσεις και αντιλήψεις; Αν και είναι αδύνατον να απαντήσουμε σε όλες αυτές τις ερωτήσεις, υπάρχουν μερικές προτάσεις που αξίζει να ερευνηθούν.

Καθώς τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η αύξηση πληθυσμού στην Αχαΐα, αντί να προωθήσει τους ενοποιητικούς θεσμούς, αύξησε την τοπική διαφοροποίηση, η λογική για τον αποικισμό μπορεί να ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Γενικά, όμως, η ανεκτικότητα στις δημογραφικές αλλαγές εξαρτάται τόσο από το χαρακτήρα και την ελαστικότητα της κοινωνικής οργάνωσης, όσο, για παράδειγμα, και από τους αγροτικούς πόρους. Χωρίς θεσμούς για τη λήψη αποφάσεων,

κάθε κοινωνία η οποία βασίζεται σε προσωπικούς δεσμούς είναι φυσικό να είναι τρωτή στις πληθυσμιακές διακυμάνσεις. Στη λεκάνη των Φαρών βλέπουμε, ίσως, την πρώτη και πιο δραματική μετατόπιση στο επίπεδο της ενοποίησης από κάθε άλλη περιοχή της Αχαΐας, πράγμα το οποίο φαίνεται ότι συνέβη αμέσως μετά τον αποικισμό.

Διαφορετικές συνθήκες επικρατούν κατά μήκος της βόρειας ακτής. Στο Αίγιο, για παράδειγμα, στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., παρατηρείται εξάπλωση των οικισμών και αύξηση του ενδιαφέροντος για το εδαφικό, πράγμα που θα μπορούσε να δημιουργήσει εντάσεις. Εάν περισσότερες από μία περιοχές της Αχαΐας είχαν λάβει μέρος στον αποικισμό, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά και εδαφική ενότητα ή οργανωμένη προσπάθεια, αλλά απλώς ίδια αντίδραση σε κοινά προβλήματα. Επί πλέον, δεν υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι αυτές οι αποικίες είχαν επίσημο χαρακτήρα ή ότι τις είχαν αναλάβει είτε οι Αχαιοί ως σύνολο είτε συγκεκριμένες αχαϊκές μητρόπολεις.[35] Είναι, παρ' όλα αυτά, εντυπωσιακό το γεγονός ότι η περιοχή της Δύμης φαίνεται να ήταν πολύ λίγο κατοικημένη κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα. Η δημιουργία πόλεων εδώ είναι, ουσιαστικά, ένας εσωτερικός αποικισμός και ακολουθεί τα εγχειρήματα στη Δύση. Αυτή η παρατήρηση μπορεί να φαίνεται παράλογη: αν υπήρχε διαθέσιμος χώρος κοντά στη μητρόπολη γιατί πήγαν σε περιοχές εκτός Ελλάδος; Παρ' όλα αυτά ο εσωτερικός και εξωτερικός αποικισμός δεν αποκλείουν ο ένας τον άλλον. Η Κόρινθος είχε δεσμούς με τη Δύση καθ' όλη τη διάρκεια του 8ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά, η κατοίκηση στα περίχωρα της Κορίνθου είναι πολύ περιορισμένη.[36] Στην περίπτωση της Σπάρτης η έξοδος των Παρθενιών στον Τάραντα είναι σχεδόν σίγουρα πολιτική συνέπεια της δημιουργίας του κατακτητικού κράτους εκ μέρους της Σπάρτης.[37] Δεν υπάρχει περίοδος στην ελληνική ιστορία που οι Έλληνες να μην εγκαθίστανται σε ξένα μέρη, είτε αυτά βρίσκονται σε άλλες περιφέρειες της Ελλάδος είτε εκτός Ελλάδος. Ο διαχωρισμός μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής μετακίνησης είναι μια σύγχρονη παρανόηση. Στην Αχαΐα είναι προφανώς θέμα τύχης ότι ο αποικισμός της Δύσης προηγήθηκε των εσωτερικών μετακινήσεων, αξίζει, όμως, να αναρωτηθεί κανείς με ποιο τρόπο απέκτησαν οι Αχαιοί γνώσεις για τη Δύση, ιδιαίτερα μια και οι επαφές μεταξύ του Κορινθιακού και Πατραϊκού κόλπου ήταν μόνο σποραδικές μετά το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Όταν τέτοιου είδους επικοινωνία επανεμφανίζεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 8ου αιώνα, συνδέεται άμεσα με τους δεσμούς που δημιούργησε η Κόρινθος προς δυσμάς με την Ιθάκη και, προφανώς, ακόμη δυτικότερα (υπάρχει Κορινθιακή κεραμική στο Οτράντο τουλάχιστον από το 800 π.Χ.).[38] Αυτή την εποχή οι εισαγωγές στην Αχαΐα περιορίζονται στις πόλεις της βόρειας ακτής και μπορεί να μην είναι σύμπτωση ότι οι οικιστές των πρώτων αχαϊκών αποικιών προέρχονταν παραδοσιακά από αυτή την περιοχή (παρ' όλο που πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι αυτές οι παραδόσεις ανήκουν σε μετέπειτα εποχές και είναι αμφισβητήσιμες).[39] Επαφές με αυτούς (ιδιαίτερα τους Κορινθίους) που είχαν ήδη αρχίσει να δηλώνουν έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για τη Δύση, μπορεί να ήταν η πηγή τέτοιου είδους πληροφοριών, ιδιαίτερα μιας και δεν υπάρχουν στοιχεία για ανεξάρτητα εμπορικά ενδιαφέροντα των Αχαιών αυτή την εποχή. Μια εναλλακτική πηγή θα μπορούσε να είναι οι Δελφοί, όπου τα πρώτα ίχνη επαφών με την Αχαΐα επίσης χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο.[40]

Μεγαλύτερες δυσκολίες εμφανίζονται με το θέμα της επίδρασης των αποικιών στη μητρόπολη. Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις στη δημιουργία των μύθων, υπάρχει μια καθαρή παράδοση που συνδέει τη Σύβαρη, τον Κρότωνα, την Καυλωνία, το Μεταπόντιο και την Ποσειδωνία με τους Αχαιούς.[41] Παρ' όλο που αυτές οι πόλεις παρουσιάζουν πολύ παρόμοιους τρόπους εξέλιξης, ο ρυθμός με τον οποίο έγιναν οι αλλαγές είναι αρκετά διαφορετικός από αυτόν στην ηπειρωτική χώρα. Όλες παρήγαγαν κεραμική από τον 8ο αιώνα και μετά (αρχές 7ου στη περίπτωση της Καυλωνίας), στοιχεία ωστόσο πολεοδομικού σχεδιασμού, οχύρωσης καθώς και επίδραση των αποικιών στις λατρείες και την αρχιτεκτονική της χώρας, δεν εμφανίζονται παρά στις αρχές του 6ου αιώνα. Η αστικοποίηση των αποικιών είναι, ουσιαστικά, φαινόμενο του 6ου αιώνα, ενώ στην ηπειρωτική χώρα εμφανίζεται τον 5ο αιώνα το νωρίτερο. Επιπλέον, μαρτυρίες για στενούς δεσμούς μεταξύ της Αχαΐας και των αποικιών της είναι αμφισβητήσιμες.[42] Η διατήρηση τοπωνυμίων από τη βόρεια Πελοπόννησο υποδηλώνει ότι πολλοί ή οι περισσότεροι από τους αποίκους κατάγονταν από την Αχαΐα,[43] και τόσο η Αχαΐα όσο και οι αποικίες μοιράζονται το ίδιο αλφάβητο, σε επίπεδο γραφής και διαλέκτου (παρ' όλο που αυ-

τό βασίζεται κυρίως σε στοιχεία από την Ιταλία).[44] Αντιστρόφως, τα αρχαιολογικά στοιχεία που συνδέουν τις αποικίες με την Αχαΐα είναι πολύ λίγα. Οι αποικίες έχουν πολλά κοινά, αλλά ένας χαρακτηριστικά αποικιακός συνδυασμός στοιχείων, όπως ο χαρακτήρας και η προέλευση των εισηγμένων προϊόντων, τα ταφικά έθιμα και οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, δεν χρωστούν τίποτα στην Αχαΐα. Είναι αλήθεια ότι, κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα ειδικά, οι αποικίες τόνιζαν την αχαϊκή τους ταυτότητα. Αυτό που έπαιξε καταλυτικό ρόλο γι' αυτή την πολιτική ήταν σχεδόν σίγουρα η αντιπαλότητά τους με τον σπαρτιατικό Τάραντα.[45] Σύμφωνα με μία ποικιλία παραδόσεων, το Μεταπόντιο ιδρύθηκε από Αχαιούς, τους οποίους κάλεσαν οι Αχαιοί της Σύβαρης, εξ αιτίας της εχθρότητάς τους με τους Ταραντίνους. Με το να τονίζουν τις αχαϊκές ρίζες τους, οι αποικίες μπορούσαν να διεκδικήσουν ένα ηρωικό παρελθόν, το οποίο οι Δωριείς πρόγονοι των Ταραντίνων αποίκων δεν είχαν μοιραστεί. Επίσης, μπορούσαν να διεκδικήσουν την απευθείας καταγωγή από τους ήρωες, οι νόστοι των οποίων ήταν αυτοί που τους έφεραν στις ακτές της Ιταλίας (ο Βακχυλίδης, παραδείγματος χάριν, αναφέρεται στην ίδρυση του Μεταπόντιου από τους Αχαιούς στην επιστροφή τους από την Τροία).[46] Η ιστορική περιφέρεια της Αχαΐας ήταν, έτσι, σημαντικό σημείο αναφοράς στις προσπάθειες των αποίκων να καθορίσουν τη βασική τους καταγωγή. Η διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης στην Αχαΐα, παρ' όλο που μπορεί να υπήρχε ένα αίσθημα εθνότητας καθ' όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, ακολουθεί την εξέλιξη της πόλης από τον 5ο αιώνα και μετά. Και εδώ, λοιπόν, υπάρχει χρονολογική ανακολουθία.

Σε αυτό το άρθρο προσπαθήσαμε να συνοψίσουμε το είδος των θεμάτων που μας απασχολούν στις έρευνές μας στο πλαίσιο του Polis Centre της Κοπεγχάγης. Παρ' όλο που, προς το παρόν, δεν μπορούμε να δώσουμε πολλές απαντήσεις, προσπαθήσαμε να τονίσουμε ορισμένα από τα ενδιαφέροντα σημεία και τις περιπλοκότητες της προκλασικής Αχαΐας.

Catherine Morgan
Royal Holloway, Πανεπιστήμιο Λονδίνου

Jonathan Hall
Downing College, Πανεπιστήμιο Cambridge

Σημειώσεις

* Ευχαριστούμε θερμά την οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου και, ειδικά, τους κ.κ. Αθ. Ριζάκη (Κ.Ε.Ρ.Α.-Ε.Ι.Ε.), Μ. Πετρόπουλο (ΣΤ΄ Ε.Π.Κ.Α.), και Μ.Η. Hansen (Polis Centre της Κοπεγχάγης) για τη βοήθεια και την ενθάρρυνσή τους στις έρευνές μας. Η διάλεξη μεταφράστηκε από την κ. Ι. Τουρναβίτου και το ελληνικό κείμενο στην τελική του μορφή έλεγξε η Ε. Παρισινού. Τις ευχαριστούμε πολύ.

1. C. Morgan, J. Hall, "Achaian Poleis and Achaian Colonisation", στο M.H. Hansen (ed.), *Acts of the Copenhagen Polis Centre 3* (Copenhagen 1996), 164-232.

2. Π.χ. Στράβ. 8.7.4. Σκύλ. 42. Πολύβ. 2.41. Παυσ. 7.6.1.

3. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 167-169. Βλ. π.χ. Ομ., *Ιλ.*, Β 573-575, Θ 203.

4. Βλ. Ξενοφ., *Ελλ.* 6.5.29, 7.1.43. Σκύλ. 42. Δικ., *FGrH* IIIb. *IG* II^2 220.

5. Βλ. γενικά A.D. Rizakis, *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20 (Athènes 1995) και ειδικά τα σχόλιά του για τον Παυσανία. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 166-193.

6. Π.χ. Παυσ. 7.6.1-2.

7. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 5), 193-222. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 169-181. Αίγειρα: W. Alzinger *et al.*, "Aegira-Hyperesia und die Siedlung Phelloe in Achaia I", *Klio* 67 (1985), 389-451. Του ιδίου, "Aegira-Hyperesia und die Siedlung Phelloe in Achaia II, III", *Klio* 68 (1986), 6-62, 309-347. Του ιδίου, "Aegeira", *ÖJh* 50 (1972-73), 9-16. Του ιδίου, "Grabungen Aegeira", *ÖJh* 51 (1976-77), 30-34. Του ιδίου, "Grabungen Aegeira", *ÖJh* 53 (1981-82), 8-15. Του ιδίου, "Aegeira", *ÖJh* 54 (1983), 36-38. Αίγιο: Λ. Παπακώστα, «Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του Αρχαίου Αιγίου», στο A.D. Rizakis (ed.), *Achaia und Elis in der Antike*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13 (Athen 1991), 235-240.

8. Βλ. Παυσ. 7.26.10. W. Alzinger *et al.*, *Klio* 1986, ό.π. (σημ. 7), 319-326.

9. S. Gogos, "Kult und Heiligtümer der Artemis von Aegeira", *ÖJh* 57 (1986), 108-139. Για σύντομες εκθέσεις των ανασκαφών βλ. σημ. 7.

10. D. Robinson, "New Greek Bronze Vases", *AJA* 46 (1942), 194-197.

11. Ι. Παπαποστόλου, «Ανασκαφή υστερογεωμετρικού αποθέτη στη Ρακίτα Παναχαϊκού», *ΠΑΕ* 1982, 187-188. Μ. Πετρόπουλος, «Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας», *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήναι 1987-88), 85-86. Του ιδίου, «Περίπτερος αψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα)

Πατρών», *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήναι 1992-93), 141-158.

12. Για βιβλιογραφία βλ. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 182. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 5), 160-185.

13. Θουκ. 5.52.2.

14. Παυσ. 7.18.2-6.

15. Στράβ. 8.3.2. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 5), 163-165.

16. Μ. Πετρόπουλος, «Τοπογραφικά της χώρας των Πατρέων», στο A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 7), 249-258. M. Petropoulos, A.D. Rizakis, "Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras. Preliminary Report", *JRA* 7 (1994), 183-207.

17. Μ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», στο P.N. Doukellis, L.G. Mendoni (éds), *Structures rurales et Sociétés antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992* (Paris 1994), 405-424. Ο ίδιος [*Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο* (Αθήνα 1999), 42] προτείνει ότι ο πολιτικός συνοικισμός των Πατρών έγινε μετά το 450 π.Χ., συγχρόνως με τους πρώτους τάφους στο κύριο νεκροταφείο της πόλης (τον ευχαριστούμε γι' αυτές τις πληροφορίες). C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 183-186.

18. A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992).

19. L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford, 1990^2), 224, αρ. 1. A. Wilhelm, *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* (Wien 1909), 121, αρ. 106, εικ. 69. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 18), κεφ. IV.

20. Μ. Λακάκη, «Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία χώρα. Η περίπτωση του Πετροχωρίου», στο A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 7), 241-246.

21. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 5), 294, 373-374.

22. Για βιβλιογραφία βλ. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 189-193. C. Morgan, "Ethnicity and Early Greek States: Historical and Material Perspectives", *PCPS* 37 (1991), 139-140. Για μία παρόμοια κατάσταση στην κοιλάδα του Σπερχειού Θεσσαλίας, βλ. F. Dakoronia, "Sperchios Valley and the Adjacent Area", στο *ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές* (Αθήνα 1994), 233-242.

23. Ν. Ζαφειρόπουλος, «Ανασκαφικαί έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας», *ΠΑΕ* 1952, 403-404, πίν. 14. Του ιδίου, «Ανασκαφικαί έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας», *ΠΑΕ* 1956, 195-196. Μ. Πετρόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», *Τιμητικός Τόμος για τον Κ.Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτρα 1990), 504-505. Του ιδίου, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά* 132-136.

24. Βλ. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 193.

25. Δεν συμφωνούμε με την υπόθεση του J.A.O. Larsen, *Greek Federal States: Their Institutions and History* (Oxford 1968), 83, ότι η Αχαϊκή Συμπολιτεία υπήρχε και στον 8ο αιώνα.

26. Πολύβ. 2.39.5-6.

27. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 193-199.

28. Παυσ. 7.6.1-2.

29. Βλ. R. Koerner, "Die staatliche Entwicklung in Alt-Achaia", *Klio* 56 (1974), 474.

30. Π.χ. Ομ., *Ιλ.*, Β 573-575, Θ 203.

31. Ομ., *Ιλ.*, Β 575. Ηρόδ. 7.94. Στράβ. 8.7.1. Παυσ. 7.1.1.

32. Παυσ. 7.1.8. Βλ. D.M. Leahy, "The Bones of Tisamenos", *Historia* 4 (1955), 26-38. M. Giangiulio, *Ricerche su Crotone arcaica* (Pisa 1989), 208.

33. Στράβ. 8.7.5.

34. I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece* (Leyden 1987), 263.

35. I. Malkin, ό.π. (σημ. 34), 131-132. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 200-202.

36. C. Morgan, "Problems and Prospects in the Study of Corinthian Pottery Production", *Magna Grecia: Corinto e l'occidente. Atti del XXXIV Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7-11 ottobre 1994* (Taranto 1995), 313-344, με βιβλιογραφία. Της ιδίας, *Isthmia VIII. The Mycenaean Settlement and Early Iron Age Sanctuary* (Princeton, υπό εκτύπωση), app. 4.

37. S. Pembroke, "Locres et Tarente: le rôle des femmes dans la fondation de deux colonies grecques", *Annales ESC* 25 (1970), 1240-1270. I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean* (Cambridge 1994), 139-142

38. F. D'Andria, "Il Salento nell' VIII e VII sec. A.C. Nuóvi Dati Archaeologici", *ASAtene* 60 (1982), 101-116. Του ιδίου, "Corinto e l'occidente: la costa Adriatica", *Magna Grecia: Corinto e l'occidente. Atti del XXXIV Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7-11 ottobre 1994* (Taranto 1995), 457-508.

39. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 204, 206-212.

40. P. Amandry, "Petits objets de Delphes", *BCH* 68-69 (1944-45), 37, εικ. 3.

41. Σύβαρη: Στράβ. 6.1.13, 15. Αριστ., *Πολ.* 1303α 29. Solinus 2.10. Κρότων: Ηρόδ. 8.47. Αντίοχος Συρ., *FGrH* 555.10. Στράβ. 6.1.12, 8.7.5. Σκυμν. 325. Διον. Αλ. 2.59.3. Solinus 2.10. Ζηνοβ. 3.42. Ιππ. Ρηγ., *FGrH* 554.1. Διοδ. Σικ. 8.17. Καυλωνία: Στράβ. 6.1.10. Σκυμν. 318-319. Solinus 2.10. Στεφ. Βυζ. στη λ. Αυλών. Παυσ. 6.3.12. Μεταπόντιον: Αντ. Συρ., *FGrH* 555.12. Σκυμν. 328. Ποσειδωνία: Στράβ. 5.4.13. Σκυμν. 249. Solinus 2.10.

42. Για μια περίληψη της μεγάλης βιβλιογραφίας σχετικά με το θέμα αυτών των αποικιών βλ. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 202-213.

43. Π.χ. δύο ποτάμια (Σύβαρη και Κράθης) στη χώρα της Σύβαρης πιθανώς έχουν αχαϊκά τοπωνύμια: το πρώτο πήρε το όνομά του από μία πηγή στη Βούρα, και το άλλο από ένα ποτάμι στις Αιγές: Ηρόδ. 1.145. Στράβ. 8.7.4-5. Παυσ. 7.25.11, 8.15.9. Βλ. T.J. Dunbabin, *The Western Greeks* (Oxford 1948), 24. J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité: l'histoire et la légende* (Paris 1957²), 141. R. Koerner, ό.π. (σημ. 29), 464. M. Giangiulio, ό.π. (σημ. 32), 166-167.

44. L.H. Jeffery, ό.π. (σημ. 19), 221, 250. M. Giangiulio, ό.π. (σημ. 32), 164.

45. C. Morgan, J. Hall, ό.π. (σημ. 1), 213-214.

46. Βακχυλ. 11.113-126.

ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΑΧΑΓΙΑ

Μαρία Λακάκη-Marchetti

Παρουσιάζεται το έργο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών στην Κάτω Αχαΐα από το 1984 μέχρι το 1989. Αναφέρονται οι χρονολογικές περίοδοι που έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά και δίνεται έμφαση στην Ελληνιστική, κυρίως, αλλά και στη Ρωμαϊκή φάση.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα κατατάσσονται σε περισσότερες κατηγορίες —τοίχοι, δάπεδα, πηγάδια κλπ.— και επιχειρείται η χρονολόγησή τους με βάση τη μορφή τους σε συνδυασμό και με τη μελέτη της κεραμικής. Φαίνεται ότι κάθε χρονολογική περίοδος παρουσιάζει ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Οι σωστικές ανασκαφές σε συνεχή βάση από το 1984 στην Κάτω Αχαγιά, με αφορμή μεγάλα δημόσια έργα (ύδρευση-αποχέτευση-ΟΤΕ), αλλά και εκσκαφές οικοπέδων για ανέγερση οικοδομών, είχαν ως αποτέλεσμα να φέρουν στο φως λείψανα της ελληνιστικής, ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής Δύμης. Και μολονότι κάθε φορά αυτό, που ερχόταν στο φως, δεν ήταν παρά φτωχό απομεινάρι του παρελθόντος, όμως προσθέτοντάς το, σαν κομμάτι puzzle, πάνω στο χάρτη της αρχαίας πόλης, βοηθούσε να υφαίνεται ο πολεοδομικός της ιστός και να ακούγονται οι σφυγμοί της καρδιάς της κάτω από τους δρόμους της σύγχρονης κωμόπολης. Γιατί η αρχαία Δύμη χτίστηκε και απλώθηκε στο πλάτωμα, που και η κωμόπολη της Κάτω Αχαγιάς περίπου κατέχει.[1]

Ανασκαφικά δεν γνωρίζομε ακόμη την αρχή της κατοίκησης. Την αρχαιότερη μαρτυρία αποτελούν δύο ανασκαφικά ευρήματα, από τις βαθύτερες επιχώσεις, πριν το φυσικό έδαφος. Πρόκειται για το μεγαλύτερο μέρος ενός πλακιδίου από την ένωση της λαβής με τα χείλη αττικού κρατήρα. Παριστάνεται το κεφάλι γενειοφόρου άνδρα προς τα αριστερά. Στο επάνω μέρος των χειλέων διατηρείται ακτινωτή διακόσμηση. Το σωζόμενο τμήμα της λαβής είναι βαμμένο μαύρο (Εικ. 1). Το όστρακο χρονολογείται από άλλα γνωστά παράλληλα στα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα.[2] Λίγο νεότερη είναι μία αττική κύλικα, του τέλους του 6ου π.Χ. αιώνα.[3] Στον 4ο π.Χ. αιώνα χρονολογούνται ένα ληκύθιο[4] και ένα θήλαστρο.[5]

Οι περίοδοι αυτές για την ώρα μας είναι γνωστές μόνο από την κεραμική. Πουθενά δεν εντοπίστηκαν και αντίστοιχα αρχιτεκτονικά λείψανα. Η συνεχής κατοίκηση του χώρου κατά το παρελθόν, αλλά και οι εκτεταμένες καταστροφές, που γνώρισε η πόλη κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, σε συνδυασμό με τη φύση της σωστικής ανασκαφής, που είναι υποχρεωμένη να περιορίζεται στα όρια του οικοπέδου, που οικοδομείται, ή στο σκάμμα, που ανοίγεται στο δρόμο, χωρίς δυνατότητες επέκτασης στα γειτονικά, είναι οι πρωταρχικοί λόγοι, για τους οποίους δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα οικοδομικές φάσεις της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου, αυτών, τουλάχιστον, που επιβεβαιώνονται ήδη ανασκαφικά με την παρουσία κεραμικής. Γιατί, κρίνοντας από τις ιστορικές

1

Εικ. 1.
Όστρακο μελανόμορφου κρατήρα με παράσταση γενειοφόρου ανδρός.

μαρτυρίες, η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο πρέπει να είναι ακόμη αρχαιότερη.[6]

Στις σωστικές ανασκαφές επιβεβαιώνεται με αρχιτεκτονικά λείψανα η ελληνιστική, ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Δύμη. Πρόκειται για την εποχή της ακμής και δύσης της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στους κόλπους της οποίας η Δύμη παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο ακολουθώντας την κυκλική πορεία της από τις στιγμές του μεγαλείου και της διεθνούς ακτινοβολίας των χρόνων του Αράτου και του Φιλοποίμενος, ως τις ύστατες στιγμές της με την καταστροφή στην Κόρινθο.[7] Λίγο μετά το 146 π.Χ. οι Δυμαίοι επαναστατούν εναντίον των Ρωμαίων, δίχως, όμως, αποτέλεσμα. Η επανάσταση πνίγεται στο αίμα.[8] Το γεγονός αυτό φαίνεται να εντείνει την αφαίμαξη της πόλης από το ανθρώπινο στοιχείο, που έτσι και αλλιώς πρέπει να θεωρείται μάλλον φυσιολογική για τις ελληνικές και, μάλιστα, τις αχαϊκές πόλεις μετά το 146 π.Χ. Στην περίπτωση της Δύμης η αφαίμαξη είναι τόσο ισχυρή, ώστε το 68 π.Χ. ο Πομπήιος αναγκάζεται να εγκαταστήσει πειρατές, προκειμένου να δώσουν ξανά καρπούς τα εύφορα εδάφη της.[9] Στα τέλη του 1ου π.Χ. αιώνα ο Αύγουστος την προσαρτά στην Πάτρα, οπότε χάνει και το χαρακτήρα της αυτόνομης πόλης.[10] Όταν την επισκέπτεται ο Παυσανίας, στα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα, το παρελθόν της επιβιώνει μόνο στους μύθους και ο ίδιος με πολύ φτωχά λόγια περιγράφει τα μνημεία της.[11]

Αυτή η γενικόλογη περιγραφή ενός ιστορικού πλαισίου, χρονικά συγκεκριμένου, έγινε για να δείξουμε την ιστορική περίοδο, που επιβεβαιώνεται ανασκαφικά. Πώς ήταν η Δύμη; Τι έκταση είχε; Πώς διαρθρώνονταν τα επί μέρους στοιχεία, που στο σύνολό τους αποτελούσαν την πόλη;

1. Τείχη

Η ελληνιστική Δύμη ήταν τειχισμένη.[12] Τούτο επιβεβαιώθηκε και ανασκαφικά, το 1988, οπότε αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους,[13] σε μήκος 10,30 μ., με πλάτος 1-1,10 μ. και προσανατολισμό Α-Δ. Σωζόταν σε δύο σειρές ογκόλιθων από αρκετά εύθρυπτο πώρο, σχήματος τραπεζίου και ορθογωνίου. Το εσωτερικό του γέμιζε με μικρούς και μεγαλύτερους αργόλιθους, άλλους τετράπλευρους ή πλακαρούς με αδρή λάξευση, καθώς και αραιά θραύσματα κεραμίδων. Οι εξωτερικές του όψεις παρέμειναν σχεδόν αδούλευτες κατά το αγροτικό (*rustica*) σύστημα, τόσο, ίσως, για λόγους ασφάλειας, αφού το εξέχον μέρος προστατεύει έτσι τους αρμούς,[14] όσο και για λόγους οικονομίας, μια που η θεμελίωσή του στο χώμα και όχι στο φυσικό βράχο, που βρίσκεται λίγο βαθύτερα, προδίδει μάλλον βιαστική κατασκευή.

Το τείχος της Κάτω Αχαγιάς μπορούμε άνετα να το εντάξουμε στον τύπο του ψευδοϊσόδομου-τραπεζιόσχημου, σύμφωνα με την μελέτη του Scranton.[15] Στον τύπο αυτό εντάσσει δώδεκα παραδείγματα, από τα οποία τα έξι χρονολογούνται από τον 3ο π.Χ. αιώνα ή λίγο νωρίτερα. Τα πέντε από τα δώδεκα παραδείγματα αναφέρονται σε περιπτώσεις γειτονικές προς τη Δύμη, στην περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας.[16] Επίσης, τα τείχη της Ψωφίδος, αρκαδικής πόλης, εντάσσονται στο ίδιο σύστημα.[17]

Σύμφωνα με τον Διόδωρο,[18] ο βασιλεύς της Μακεδονίας Αντίπατρος στέλνει το 314 π.Χ. στη Δύμη μακεδονική φρουρά με το γιο του Κάσσανδρο. Στο πλευρό του φθάνει ο Αλέξανδρος, γιος του Πολυσπέρχοντα. Στο μεταξύ, ο Αντίγονος κηρύσσει την αυτονομία των ελληνικών πόλεων και στέλνει το Μιλήσιο στρατηγό Αριστόδημο προς βοήθειά τους. Οι Δυμαίοι τότε κηρύσσουν την αυτονομία τους και πολιορκούν την ακρόπολη, αφού προηγουμένως «διετείχισαν τὴν πόλιν ὥστε κατ' ἰδίαν οὖσαν ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως διεζεῦχθαι». Ο Αλέξανδρος κυριεύει την πόλη και επιδίδεται σε σφαγές. Οι Δυμαίοι, όμως, με την βοήθεια του Αριστόδημου καταλαμβάνουν την ακρόπολη και ελευθερώνουν την πόλη.

Το 314 π.Χ., λοιπόν, πρέπει να θεωρήσουμε πιθανότατα, ως όριο χρονολόγησης του τείχους, που στην ουσία πρόκειται για οχυρωματικό περίβολο μάλλον, παρά για αμυντικό τείχος. Η βιαστική κατασκευή δικαιολογεί έτσι και τη θεμελίωση αυτού στο χώμα και όχι στο βράχο.

2. Τάφοι και δρόμοι

Τάφοι

Τα νεκροταφεία οργανώνονται, κατά κανόνα, κατά μήκος των δρόμων, που οδηγούν έξω από την πόλη και επικοινωνούν με τη χώρα. Το ενδιαφέρον τους παραμένει μέχρι τώρα κυρίως τοπογραφικό, μια που υποδηλώνουν και την παρουσία σε άμεση —μεγαλύτερη ή μικρότερη— γειτνίαση αρχαίας οδού.

Από το βόρειο νεκροταφείο (Σχέδ. 1Γ) ανασκάφηκε ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Β-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες τετράπλευρες πλάκες σε δεύτερη χρήση, επενδεδυμένες εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, που

κάλυπτε και το χώμα δημιουργώντας ένα ενιαίο εσωτερικό χώρο. Από τα ευρήματα, που ήταν όλα σε σαθρή κατάσταση, αναφέρουμε δύο στλεγγίδες και λεπτά φύλλα χρυσού.[19]

Βορειότερα, στην πλαγιά του πλατώματος, εντοπίσαμε μισοκατεστραμμένο κεραμοσκεπή τάφο, ενώ η ανεύρεση οστών χαμηλά στην πεδιάδα υποδηλώνει την παρουσία και άλλων.

Από το ανατολικό νεκροταφείο[20] (Σχέδ. 1Γ-Δ), ανασκάφηκαν συνολικά επτά κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας ταφικός αμφορέας. Στην κάλυψη του ενός είχε χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση τμήμα επιτύμβιας στήλης του 2ου π.Χ. αιώνα, με κατάλοιπα επιγραφής ΔΙΗ.... Πήλινα ελληνιστικά αγγεία και υπόλοιπο στεφάνου, από τον οποίο διασώθηκαν ορισμένα φύλλα χρυσού συνδεδεμένα με χάλκινο σύρμα, ήταν ανάμεσα στα κτερίσματα. Στο νότιο νεκροταφείο εντάσσεται επιτύμβια στήλη[21] πρώιμης ελληνιστικής εποχής, με την επιγραφή:

ΑΡΙΣΤΩ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΑ

ΧΑΙΡΕΤΕ

ΞΕΝΟΦΑΝΟΥ ΚΑΝΩΠΟΥ

Στην ευρύτερη περιοχή, στη θέση του σημερινού γηπέδου, ανασκάφηκαν το 1988 ρωμαϊκοί κεραμοσκεπείς τάφοι Αυτοκρατορικών χρόνων με καλής ποιότητας κεραμική.[22]

Σε όλο το μήκος της οδού Πατρών-Πύργου (Σχέδ. 1), από το ύψος της οδού 28ης Οκτωβρίου και προς τα νότια, έχουν ανασκαφεί αρκετοί τάφοι, κιβωτιόσχημοι κτιστοί και κεραμοσκεπείς, όλοι συλημένοι. Η θέση τους προσδιορίζει την παρουσία αρχαίας οδού κάτω από τη σημερινή, που οδηγούσε έξω από την πόλη και από εκεί στους νότιους οικισμούς, τους εγκατασπαρμένους στους πρόποδες της Μώβρης.

Στην περιοχή της εκκλησίας Παναγιά και ανάμεσα στις οδούς Αθηνάς προς τα βόρεια, Πατρών-Πύργου ανατολικά, 28ης Οκτωβρίου νότια και

Σχέδ. 1. Τοπογραφικός χάρτης αρχαίας Δύμης.

1

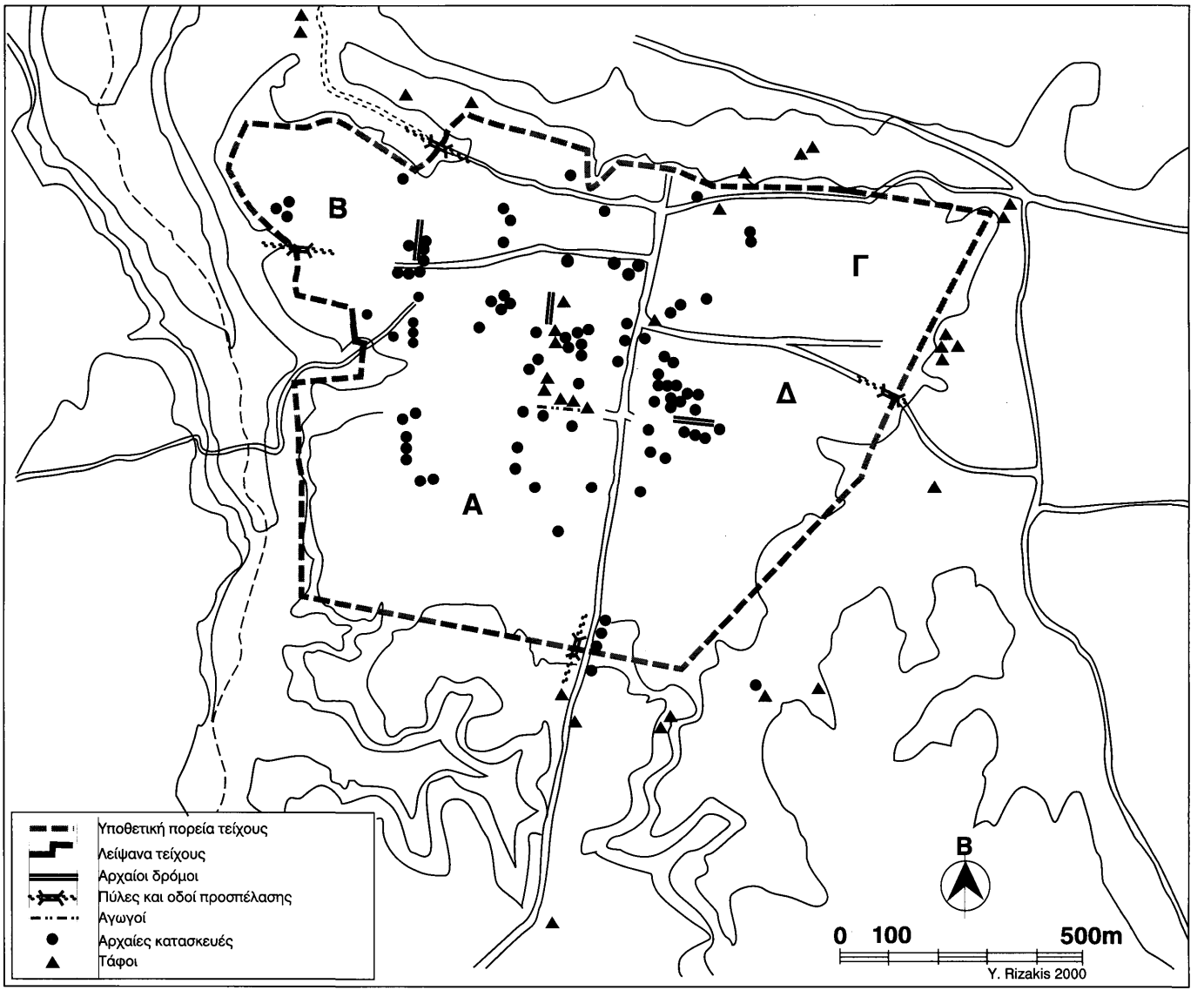

Αθ. Διάκου δυτικά (Σχέδ. 1Α, Εικ. 2) ανασκάφηκαν συνολικά πάνω από είκοσι τάφοι, ακτέριστοι οι περισσότεροι, παλαιοχριστιανικών χρόνων. Πρόκειται για τάφους κεραμοσκεπείς ή κιβωτιόσχημους, κτιστούς με λίθους ή με πλίνθους και κονίαμα. Η παρουσία παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στην περιοχή υποδηλώνει και τη μεγάλη, προφανώς, συρρίκνωση της πόλης στη συγκεκριμένη εποχή.

Δρόμοι

Άμεσες και έμμεσες ανασκαφικές μαρτυρίες προδίδουν την παρουσία δικτύου αρχαίων δρόμων, παράλληλων και κάθετων μεταξύ τους, προσανατολισμού Β-Ν και Α-Δ:

α. Η παρουσία αρχαίας οδού κάτω από την σημερινή Πατρών-Πύργου δε δηλώνεται μόνο από την ανασκαφή περισσότερων τάφων, δεξιά και αριστερά του δρόμου, αλλά και από τον εντοπισμό ενός μεγάλου αγωγού, Ρωμαϊκών χρόνων, πάνω στον άξονα αυτού, στην αρχή της πλατείας Δημοκρατίας[23] (Σχέδ. 1Β).

β. Δεύτερος αγωγός, προσανατολισμού Α-Δ, κάθετος προς τον προηγούμενο και στην ίδια θέση (Σχέδ. 1Β) υποδηλώνει την παρουσία αρχαίας οδού, ακριβώς κάτω από τη σημερινή οδό Αράξου.

γ. Άλλος αγωγός[24] κάτω από την 28ης Οκτωβρίου δηλώνει, αντίστοιχα, τη θέση αρχαίας οδού, προσανατολισμού Α-Δ.

δ. Αρχαίος δρόμος με πεζοδρόμιο ανασκάφηκε στο οικόπεδο Λιάκου, στην οδό Φιλοποίμενος (Σχέδ. 1Δ). Είχε προσανατολισμό Α-Δ και έγινε ορατός σε μήκος 17,20 μ. και πλάτος 4,20-3,70 μ. Η επιφάνειά του αποτελείτο από μικρά θραύσματα λίθων, χαλίκια και άμμο, ενώ η πάχους 0,50 μ. υποδομή του περιείχε, επί πλέον, ποταμίσιες κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων.[25] Το πεζοδρόμιο, βόρεια και 0,15 μ. ψηλότερα, ήταν πλάτους 1,50 μ. και ορατού μήκους 16,60 μ. Τα άκρα ορίζονταν από επιμήκεις, κατά κανόνα, δόμους πώρου, ψαμμίτη και ασβεστολιθικού πετρώματος, ενώ το εσωτερικό του γέμιζε με αργούς λίθους και ποταμίσιες κροκάλες. Στην επιφάνεια υπήρχε ένα συμπαγές στρώμα άμμου ανάμικτο με τρίμματα κεραμίδων και οστράκων. Στην υποδομή του βρέθηκε θραύσμα από την αετωματική επίστεψη επιτύμβιας στήλης, που διατηρούσε στο επιστύλιο τα γράμματα ΚΡΑΤ....., του 2ου π.Χ. αιώνα.[26] Η ανασκαφή δύο αγωγών, του ενός πάνω από τον άλλο, στο οικοδόμημα βόρεια του πεζοδρομίου και η επισκευή του παρόδιου τοίχου στο σημείο που αυτοί διοχέτευαν τα νερά τους προς τα έξω, μαρτυρούν δύο οικοδομικές φάσεις με συνεχή χρήση του παρόδιου τοίχου και του πεζοδρομίου με το δρόμο. Η προφανής επισκευή του πεζοδρομίου στα τέλη του 2ου - αρχές 1ου π.Χ. αιώνα ανταποκρίνεται με ακρίβεια στη δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου στα βόρεια.[27]

ε. Στη θέση Παλαιόμυλος, ΝΝΑ του 2ου Δημοτικού Σχολείου,[28] ανασκάφηκε τμήμα δρόμου (Σχέδ. 1Β, 2), προσανατολισμού Β-Ν, με δύο χρονολογικές φάσεις και εδώ. Στη νεότερη φάση (β) ο δρόμος, πάχους 0,30 μ., είναι φτιαγμένος από θραύσματα κεραμίδων, οστράκων και λίθων, χαλίκια και ποταμίσιες κροκάλες. Όσον αφορά στην αρχαιότερη φάση (α), η επιφάνεια, που διακρίνεται εύκολα από την υποδομή, αποτελείται από ποταμίσιες κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων, ενώ η υποδομή από συμπαγές, σκληρό στρώμα άμμου, χαλικιών και τριμμάτων κεραμίδων και οστράκων. Το πάχος του και σε αυτή τη φάση είναι 0,30 μ. Ο δρόμος με τις δύο φάσεις του χρονολογείται στη μέση και ύστερη Ελληνιστική περίοδο και αντιστοιχεί στις περιόδους χρήσης παρόδιου κτίσματος, που ανασκάφηκε αμέσως στα δυτικά του.

στ. Σε οικόπεδο της οδού Αθ. Διάκου 46 και στο δυτικό τμήμα αυτού (Σχέδ. 1Α) βρέθηκε τμήμα ισχυρού πλακόστρωτου από ασβεστολιθικές πλάκες, προσανατολισμού Β-Ν. Χρονολογείται στους Ρωμαϊκούς χρόνους και ανήκει, πιθανότατα, σε δρόμο.

3. Οικοδομήματα

Κανένα οικοδόμημα, δημόσιο ή ιδιωτικό, δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του. Ανασκάφηκαν πολλοί μεμονωμένοι τοίχοι ή τμήματα οικοδομών. Σε δύο περιπτώσεις είχαμε την ευκαιρία να

2

Εικ. 2. Παλαιοχριστιανικό λυχνάρι.

Σχέδ. 2. Αρχαίος δρόμος με παρόδιο κτίσμα.

2

Κοινοτική οδός
TX4
XY
TX3
TX5
X3
TX1
TX2
Xα
Xδ
0 1 2 3μ.
Μ. Φιλιππόπουλου
τομή α-α
±000

ερευνήσουμε περισσότερα γειτονικά οικόπεδα σε μια ευρύτερη περιοχή, γεγονός που μας επέτρεψε να μελετήσουμε πληρέστερα τις οικοδομικές φάσεις των αρχαιολογικών λειψάνων και να διακρίνουμε κάποια γενικά χαρακτηριστικά αυτών. Στη μία περίπτωση πρόκειται για μια ομάδα οικοπέδων[29] στις οδούς Παυσανίου και Φιλοποίμενος, στα ΝΑ της σύγχρονης κωμόπολης (Σχέδ. 1Δ). Η ανασκαφή αυτών μας επέτρεψε να επιχειρήσουμε μια χρονολόγηση με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό και με την κεραμική και τα άλλα ανασκαφικά μικροευρήματα και να εντάξουμε σε ομάδες τα επί μέρους οργανικά μέρη των αρχαίων οικοδομών (τοίχους, δάπεδα κλπ.) με σχετική ευκολία. Το δεύτερο σύνολο,[30] που αφορά όχι μόνο σε οικόπεδα, αλλά και εκτεταμένα σκάμματα στους δρόμους, στα ΒΔ του σύγχρονου οικισμού (Σχέδ. 1Α-Β), μας έφερε στο φως μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών, που έφθαναν ως τους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και κλασικές επιχώσεις, με κυριότερο εύρημα ένα λυχνάρι[31] του 3ου-4ου τέταρτου του 5ου π.Χ. αιώνα. Μια τρίτη, ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελούν τα ευρήματα της πλατείας Δημοκρατίας (Σχέδ. 1Γ), όπου με αφορμή τα έργα ύδρευσης στην πόλη, εντοπίσαμε τη νότια όψη ενός τοίχου, πολύ καλής κατασκευής, από ορθογώνιους δόμους πώρου σε στρώσεις περίπου ισοϋψείς. Ο Pouqueville[32] στο σημείο αυτό, κατά την περιγραφή του, είχε τοποθετήσει μια εκκλησία, χτισμένη στα ερείπια αρχαίου ναού, από τον οποίο είχε χρησιμοποιηθεί άφθονο υλικό στην τοιχοδομία της. Αν στην ευρύτερη περιοχή της πλατείας Δημοκρατίας υπήρχε ναός, τότε με αυτόν μπορεί πιθανότατα να συνδεθεί ο αποθέτης, που ανασκάφηκε στη γωνία των οδών Οιβώτα και Αράξου[33] και σε άμεση γειτνίαση. Περιείχε κεφάλι γυναικείου ειδωλίου (Εικ. 3), πήλινες βάσεις καθισμάτων ή ανάκλιντρων σε σχήμα λεοντοπόδαρων, μικκύλα αγγεία, πολυπληθείς βάσεις και λαβές αμφορέων, καθώς και όστρακα μεγαρικών σκύφων (Εικ. 4), χάλκινα ελάσματα, λυχνάρι αλλοιωμένο στο σχήμα του από πυράκτωση κλπ.

Στην οδό Πατρών-Πύργου και σε σκάμμα του δρόμου βρέθηκε μνημειακή, μικρή κατασκευή, Ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για ένα τοίχο, χτισμένο από τούβλα και κονίαμα σε οριζόντιες στρώσεις.[34] Έχει προσανατολισμό Β-Ν και σχηματίζει ημικύκλιο περί το μέσο, περίπου, του μήκους του. Μπροστά από την ημικυκλική κόγχη και σε επαφή με τον τοίχο υπάρχει κρηπίδωμα από έξι ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες συνολικών διαστάσεων 1,83 (Β-Ν) x 1,27 (Α-Δ) και ύψους 0,24 μ., ενώ στο δάπεδο της διαμέτρου 1,24 μ. κόγχης του στρώνονται οριζόντιες κεραμίδες. Πάνω στην κρηπίδα και στην προέκταση της κόγχης διατηρείται χάραξη σε σχήμα ημικύκλιου, στην περιφέρεια της οποίας και εξωτερικά είναι λαξευμένοι τέσσερεις αβαθείς τόρμοι, για την στερέωση, πιθανότατα, κάποιου κιγκλιδώματος ή ξύλινου φράκτη. Η χάραξη αυτή και η κόγχη του τοίχου συμπληρώνουν τέλειο κύκλο, διαμέτρου 1,26 μ.

Τοίχοι

Από τη μελέτη των τοίχων προκύπτει ότι στους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους ανήκουν αυτοί, που είναι χτισμένοι από τετράπλευρους δόμους πώρου κατά το δρομικό σύστημα. Το εσωτερικό τους γεμίζει με μικρούς αργόλιθους και κομμάτια κεραμίδων.[35]

Σε πολλά οικόπεδα[36] ανασκάφηκαν τοίχοι της μέσης Ελληνιστικής περιόδου. Είναι χτισμένοι από μεγάλους, κυρίως, αλλά και μικρούς παραλληλεπίπεδους ή πλακαρούς δόμους πώρου και

3

Εικ. 3.
Κεφάλι γυναικείου ελληνιστικού ειδωλίου.

Εικ. 4.
Όστρακα μεγαρικών σκύφων.

4

ψαμμίτη με αδρή λάξευση ή και αργούς. Το εσωτερικό τους γεμίζει με μικρούς αργόλιθους και θραύσματα κεραμίδων. Κύριο χαρακτηριστικό των τοίχων αυτής της φάσης είναι ότι συχνά η λιθοδομή τους δεν είναι οργανωμένη σε στρώσεις. Κάποτε από τους τοίχους αυτής της περιόδου δε σώζεται παρά μόνο η υποδομή,[37] ενώ η ανωδομή τους επισκευάζεται ή συμπληρώνεται στην επόμενη φάση.[38]

Οι τοίχοι της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου είναι χτισμένοι από μικρούς αργούς ή ελαφρά λαξευμένους λίθους πώρου και ψαμμίτη και θραύσματα κεραμίδων. Χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ότι προτιμώνται μικροί λίθοι και τα κεραμίδια χρησιμοποιούνται αδιάκριτα, τόσο στις όψεις, όσο και στο γέμισμα.[39]

Οι τοίχοι του 1ου π.Χ. αιώνα, καθώς και οι αμέσως μεταγενέστεροι, χτίζονται ανάλογα ή διατηρούνται οι προηγούμενοι. Διαφέρουν μόνο στο ότι, όπου συμπληρώνονται οι παλιοί, εκεί χρησιμοποιούνται περισσότερα κεραμίδια.

Δάπεδα

Λείψανα δαπέδων, που χρονολογήθηκαν με ακρίβεια από την κεραμική στη μέση Ελληνιστική περίοδο, ανασκάφηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις.[40] Αποτελούνται από μικρά φακοειδούς σχήματος βότσαλα και χαλίκια, βαπτισμένα σε ασβεστοκονίαμα. Η υποδομή τους, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι από ποταμίσιες κροκάλες χωρίς κονίαμα.

Το δάπεδο που κυριαρχεί και, όπου βρίσκεται, διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση, αποτελείται από μικρά φακοειδούς σχήματος βότσαλα, που φέρουν επάλειψη λεπτής στρώσης κονιάματος και πατούν πάνω σε στρώμα από ποταμίσιες κροκάλες, βαπτισμένες σε κονίαμα. Αντιστοιχεί, όπου εντοπίζεται, σε τοίχους της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου.[41]

Σύγχρονο με το προηγούμενο και ίσως λίγο υστερότερο θεωρούμε το δάπεδο από μικρές ψηφίδες κεραμίδων και μεγαλύτερα χαλίκια, βαπτισμένα μέσα σε ασβεστοκονίαμα. Καλύπτονται από λεπτή στρώση κονιάματος. Στην υποδομή τοποθετείται, στο πάνω μέρος, ένα στρώμα με μικρούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα, ενώ στο κάτω ποταμίσιες κροκάλες και κονίαμα. Σε μία περίπτωση[42] πάνω σε ανάλογο δάπεδο βρέθηκε πεσμένο πλούσιο στρώμα καταστροφής, που περιείχε ακέραιο λυχνάρι του τελευταίου τετάρτου του 2ου π.Χ. αιώνα.[43] Αντίθετα, σε άλλη περίπτωση,[44] παρόμοιο λυχνάρι βρέθηκε μέσα σε επίχωση, κάτω από ανάλογο δάπεδο.

Στην ίδια εποχή χρονολογούμε έναν άλλο τύπο δαπέδου, από ορθογώνιες πήλινες πλάκες.[45]

Στον 1ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται δάπεδο από μικρές τετράπλευρες ψηφίδες λευκού και μαύρου χρώματος. Πατούν πάνω σε στρώμα από θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα. Στο κατώτερο μέρος της υποδομής υπάρχει δεύτερο στρώμα από ποταμίσιες κροκάλες και κονίαμα.[46]

Στην πρώιμη, επίσης, Ρωμαϊκή εποχή τοποθετούνται δύο δάπεδα από ορθογώνιες πώρινες πλάκες, πάχους 0,02 μ., καθώς και ανάλογες μαρμάρινες.[47]

Αγωγοί

Ο χαρακτηριστικός τύπος αγωγού, που φαίνεται να κυριαρχεί στην ύστερη Ελληνιστική περίοδο και έχει ανασκαφεί σε πολλά οικόπεδα, είναι χτιστός, ορθογώνιας διατομής. Τα πλευρικά του τοιχώματα αποτελούνται από στρώσεις κεραμίδων και κονίαμα και φέρουν στο εσωτερικό τους επάλειψη κονιάματος, η οποία συνεχίζεται και στον πυθμένα. Στον πυθμένα, κάτω από το κονίαμα, τοποθετούνται μικροί αργόλιθοι και ποταμίσιες κροκάλες.[48]

Παραλλαγή αυτού του τύπου αποτελεί ο αγωγός, στον πυθμένα του οποίου, κάτω από το κονίαμα, στρώνονται επιμήκεις ψηφίδες κεραμίδων ή ολόκληρες κεραμίδες, που πατούν πάνω σε ισχυρό στρώμα ασβεστοκονιάματος και αυτό σε στρώση από ποταμίσιες κροκάλες.

Αυτού του τύπου ο αγωγός καλύπτεται με πλίνθινες πλάκες, που σε κάποιες περιπτώσεις διατηρήθηκαν στη θέση τους. Συχνά στο επάνω και προς τα μέσα μέρος των πλευρικών τοιχωμάτων δημιουργείται αβαθής πατούρα για τη στερέωση των καλυπτήριων πλακών.[49]

Στην περίπτωση του οικοπέδου Λιάκου, παρόμοιας κατασκευής αγωγός είχε σκεπαστεί και αντικατασταθεί από δεύτερο, από κυρτές κεραμίδες, που άνετα μπορούμε να χρονολογήσουμε μετά τα τέλη του 2ου - δεύτερο τέταρτο του 1ου π.Χ. αιώνα, από λυχνάρι αυτής της εποχής, που βρέθηκε μέσα στον παλαιότερο αγωγό,[50] όπως και από δάπεδο της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, πάνω από το οποίο περνούσε.

Αγωγός από πηλοσωλήνες κυκλικής διατομής ανασκάφηκε στο οικόπεδο Καρρά, πάνω από δάπεδο από ορθογώνιες, πώρινες πλάκες.

Ανεξάρτητα από τους αγωγούς, που εξυπηρε-

τούν τις ανάγκες των μεμονωμένων οικοδομών, δημόσιων ή ιδιωτικών, υπάρχουν και αυτοί που ανήκουν στο δίκτυο της πόλης και η παρουσία τους υποδηλώνει με μεγάλη προσέγγιση την ύπαρξη δρόμων.

Στην πλατεία Δημοκρατίας και στο ύψος της συνάντησης των δύο κύριων, σύγχρονων δρόμων, παλαιάς οδού Πατρών-Πύργου και Αράξου, εντοπίστηκαν, κατά τη διάρκεια του έργου ύδρευσης, δύο αγωγοί Ρωμαϊκών χρόνων, κάθετοι ο ένας προς τον άλλο. Ο μεγαλύτερος, προσανατολισμού Β-Ν και πλάτους 0,85 μ., είχε θολωτή οροφή και ήταν χτισμένος με τούβλα.

Στην οδό 28ης Οκτωβρίου, σε σκάμμα του έργου ύδρευσης, καθαρίστηκε τμήμα μεγάλου αγωγού. Είχε προσανατολισμό Α-Δ, ύψος 0,40 μ. και πλάτος 0,40 μ. και έγινε ορατός σε μήκος 7,25 μ. Ήταν χτισμένος στα πλευρικά τοιχώματά του από πώρινους παραλληλόγραμμους δόμους, πλίνθους και κομμάτια κεραμίδων σε οριζόντιες στρώσεις. Ο πυθμένας αποτελείτο από κομμάτια κεραμίδων σε δύο στρώσεις. Από πάνω διατηρείτο κατά τόπους λεπτό στρώμα κονιάματος. Κάτω από τον πυθμένα και τα πλευρικά τοιχώματα υπήρχαν αργόλιθοι από πώρο και ψαμμίτη σαν υποδομή. Σώθηκαν τρεις από τις καλυπτήριες πλάκες του, δύο πώρινες και μια πλίνθινη. Έμεινε αχρονολόγητος.

Πηγάδια

Τα πηγάδια που ανασκάφηκαν στην Κάτω Αχαγιά, μπορούν να καταταγούν σε τρεις τύπους:

α. Το υπέργειο τμήμα αποτελείται από μισό πιθάρι, το υπόγειο από περισσότερους πήλινους δακτυλίους διαμέτρου 1,30 μ. Σύγχρονο με δάπεδα της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου.

β. Στο οικόπεδο Γ. και Κ. Βούρδουλα[51] ανασκάφηκε πηγάδι, το ανώτερο μέρος του οποίου αποτελούσε τοίχος, πάχους 0,34 μ. και ύψους 0,30 μ. χτισμένος με κεραμίδες και κονίαμα σε στρώσεις. Το εσωτερικό του ενισχυόταν με ισχυρή επάλειψη κονιάματος. Ακολουθούσε τμήμα πιθαριού, από τους ώμους μέχρι τη μέση της κοιλιάς περίπου, ύψους 0,68 μ. Στην εξωτερική επιφάνεια κατακόρυφοι σύνδεσμοι από μολύβι συγκρατούσαν στη θέση τους τα σπασμένα κομμάτια του. Στη συνέχεια υπήρχε στρώση από μεγάλους δόμους, ενώ προς τα κάτω ήταν χτισμένο με πλακοειδείς και αργούς λίθους και αραιά κομμάτια κεραμίδων. Είχε εσωτερική διάμετρο 0,83-0,90 μ. Ο ανομοιογενής τρόπος χτισίματος του υπέργειου και υπόγειου τμήματός του, με τη χρήση κονιάματος μόνο στον υπέργειο τοίχο, μας οδηγεί στην διάκριση δύο οικοδομικών φάσεων, χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες χρονολόγησης.[52]

Στο οικόπεδο Γ. και Α. Μπρίνια,[53] το πηγάδι που ανασκάφηκε ήταν χτισμένο από λαξευμένους και αργούς λίθους πώρου και ψαμμίτη στο εσωτερικό του, ενώ στο εξωτερικό από μικρούς αργόλιθους ψαμμίτη και κροκαλοπαγούς πετρώματος, καθώς και κομμάτια κεραμίδων. Είχε διάμετρο 1-1,10 μ. εσωτερικά και -2,20 μ. εξωτερικά. Παρόλο που δεν χρονολογήθηκε, φαίνεται από το χτίσιμο, αλλά και τα συνευρήματα στο οικόπεδο, να ανήκει στην Ελληνιστική εποχή.

Μαρία Λακάκη-Marchetti
Αρχαιολόγος ΥΠ.ΠΟ. - ΔΙ.Π.Κ.Α.
Αθήνα, Σεπτέμβριος 1995

Σημειώσεις

1. Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην Κάτω Αχαγιά βλ. και A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), όπως και M. Lakakis, A. Rizakis, "Polis et chora. L'organisation de l'espace urbain et rural en Achaïe occidentale", *Akten des XIII Internationale Kongresses für Klassische Archäologie* (Berlin 1988), 551-552.

2. M. Moore, *Attic Black-Figured Pottery. The Athenian Agora XXIII* (Princeton 1986), αρ. 448, 451, 455, πίν. 44, σ. 158.

3. B.A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII, part 1,2* (Princeton 1970), αρ. 399, πίν. 19.

4. D.M. Robinson, *Excavations at Olynthos, part XIII. Vases Found in 1934 and 1938* (Baltimore 1950), αρ. 295, πίν. 154, σ. 217. Ομοιότητες ως προς την κατακόρυφη ανάγλυφη διακόσμηση. Βρέθηκε στο οικόπεδο Μουρίκη.

5. Βρέθηκε στο οικόπεδο των εργατικών κατοικιών, στη θέση Ριάρι.

6. A.D. Rizakis (éd.), *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20 (Athènes 1995), 111-112.

7. Βλ. κυρίως E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique II* (Nancy 1967).

8. E. Will, ό.π. (σημ. 7), 335 και *Syll*^{3} 684.

9. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), αρ. 40, 421, 531, 539.

10. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), αρ. 241.

11. Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά - Αρκαδικά*, Εκδοτική Αθηνών (Αθήνα 1980).

12. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 81-84.

13. Βρέθηκε στο οικόπεδο Α. και Δ. Γκοτσόπουλου, στην οδό Αποστόλου Ανδρέου 83. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 85, φωτ. 8 και πίν. IV,1.

14. H. Diels, E. Schramm, *Excerpte aus Philons Mechanik*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften no 12 (Berlin 1919).

15. R.L. Scranton, *Greek Walls* (Cambridge 1941), 76.

16. Πρόκειται για τα τείχη της Νέας Πλευρώνος, τα εσωτερικά τείχη της Παραβόλας, τα τείχη του Καραβασαρά και της Στράτου, όπως και τις προσθήκες του Φιλίππου Ε΄ στους πύργους της ακρόπολης των Οινιαδών και στο λιμάνι.

17. R.L. Scranton, ό.π. (σημ. 15), 174.

18. Διόδ. 19.66.4-6.

19. Στο οικόπεδο Θ. Τρουπή, στην πάροδο Αποστόλου Ανδρέου. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 84-86.

20. Στη θέση Βίγλα και πάνω στον άξονα της σημερινής οδού Αθηνάς. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 86-87.

21. Βρέθηκε το 1984 στον αγρό Γ. Οικονομόπουλου και φυλάσσεται στο Μουσείο Πατρών με αρ. ευρ. 2636. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 87.

22. Βλ. A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 87.

23. Βλέπε περιγραφή αγωγών, σ. 120.

24. Βλέπε περιγραφή σ. 120.

25. Στο ΒΔ ορατό άκρο του δρόμου βρέθηκε κατά χώρα μία ιωνική βάση από λευκό δολομίτη, με τροχίλο και διπλή σπείρα, σωζόμενου ύψους 0,29 μ. και διαμέτρου 0,44 μ. (πάνω) - 0,65 μ. (κάτω). Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 97, φωτ. 12.

26. Μουσείο Πατρών, αρ. καταγρ. 2652.

27. Στη φάση αυτή ανήκει ο πήλινος αγωγός, που περιγράφεται πιο κάτω, σ. 119.

28. Στο οικόπεδο Ν. Καρρά.

29. Πρόκειται για τα οικόπεδα Σανφιλίππο, Μουρίκη, Μπίκου, Μπρίνια, Σαμίκου και Λιάκου.

30. Στη θέση Παλαιόμυλος και γύρω από την περιοχή του 2ου Δημοτικού Σχολείου.

31. R.H. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals. The Athenian Agora IV* (1958), αρ. 221.

32. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce* IV (Paris 1824), 376.

33. Σε οικόπεδο της Αγροτικής Τράπεζας.

34. Τα τούβλα είναι διαστάσεων 0,29 x 0,15 x 0,035 και 0,28 x 0,14 x 0,35 μ. Ο τοίχος είναι μήκους 3,14 μ., ορατού πλάτους 0,50 μ. και σωζόμενου ύψους 0,97 μ. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), 91, φωτ. 9.

35. Ανάλογοι τοίχοι έχουν ανασκαφεί στο οικόπεδο Δ. Ντούλια (οδός Πατρών-Πύργου 75), σε σκάμμα της 25ης Μαρτίου (στο ύψος της οικοδομής Σανφιλίππο), καθώς και σε σκάμμα της Αγ. Ιωάννου (νότια του 2ου Δημοτικού Σχολείου).

36. Χαρακτηριστικοί τοίχοι αυτής της περιόδου έχουν ανασκαφεί στο οικόπεδο Σαμίκου. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), πίν. X,1. Στο οικόπεδο Καρρά βρέθηκε τοίχος της ίδιας περιόδου με μεταγενέστερες επισκευές κατά το ανατολικό τμήμα του. Την επισκευή του τοίχου ή και τη συμπλήρωσή του κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο προδίδει, εκτός από το διαφορετικό χτίσιμό του, και το διαφορετικό βάθος θεμελίωσής του στο ανατολικό τμήμα. Η τοποθέτηση της β΄ φάσης του τοίχου στην ύστερη Ελληνιστική περίοδο υπαγορεύεται και από την κεραμική, που βρέθηκε στο δάπεδό του και χρονολογείται στο 2ο π.Χ. αιώνα (Σχέδ. 2, ο μεσαίος τοίχος).

37. Κυρίως στα οικόπεδα Μουρίκη και Σανφιλίππο. Οι τοίχοι χρονολογήθηκαν από ενδιαφέρουσα κεραμική: σκύφους, κανθάρους, πινάκια, όστρακα «δυτικής κλιτύος» κλπ. Το επόμενο προς τα κάτω στρώμα, πάνω στο οποίο πάτησαν αυτοί, περιείχε επίχωση με κεραμική πολύ καλής ποιότητας του τέλους του 4ου - αρχών 3ου π.Χ. αιώνα.

38. Όπως συνέβη με τοίχους των οικοπέδων Μουρίκη και Σαμίκου.

39. Στο οικόπεδο Σαμίκου, από στρώμα καταστροφής αυτών των τοίχων προέρχεται ένα ακέραιο λυχνάρι του τύπου 516 της Αγοράς Αθηνών, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 2ου π.Χ. αιώνα.

40. Χαρακτηριστικά δάπεδα αυτού του τύπου ανασκάφηκαν στο οικόπεδο Σαμίκου.

41. Εντοπίστηκε σε πολλά οικόπεδα και, κυρίως, στο οικόπεδο Λιάκου και Μουρίκη.

42. Στο οικόπεδο Μουρίκη.

43. R.H. Howland, ό.π. (σημ. 31), αρ. 467.

44. Στο οικόπεδο Λιάκου.

45. Βρέθηκε στο οικόπεδο Μουρίκη και Μπρίνια.

46. Ανασκάφηκε στο οικόπεδο Σαμίκου.

47. Ανασκάφηκαν στα οικόπεδα Καρρά και Βούρδουλα, αντίστοιχα.

48. Διατηρούνταν σε καλή κατάσταση στο οικόπεδο Λιάκου.

49. Όπως συνέβη με αγωγό του οικοπέδου Λιάκου.

50. R.H. Howland, ό.π. (σημ. 31), αρ. 500.

51. Στην οδό Αγ. Ιωάννου, κοντά στη συμβολή της με την παλαιά οδό Πατρών-Πύργου. Βλ. και A.D. Rizakis, ό.π. (σημ. 6), πίν. VII,2.

52. Στο οικόπεδο, πάντως, ανασκάφηκαν περισσότερα δάπεδα ρωμαϊκά και ελληνιστικά.

53. Στην οδό Οιβώτα.

ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΝ ΠΑΝΘΕΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΔΥΜΗΣ: ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΗΡΩΕΣ*

Ἀθανάσιος Δ. Ριζάκης

Οἱ λατρεῖες τῆς Δύμης εἶναι, στὸ σύνολό τους, ἐλάχιστα γνωστὲς γιατὶ τόσον ἡ φιλολογικὴ παράδοση ὅσον καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἢ ἐπιγραφικὰ εὑρήματα εἶναι ἐξαιρετικὰ πενιχρά. Οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες, ὡστόσο, καταδεικνύουν πὼς ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ ἴσως ἀπὸ τὶς παλαιότερες στὴ Δυμαία. Ἡ θεὰ λατρεύεται μὲ τὸ ἐπίθετο Κληδοῦχος στὸ ἄστυ καὶ Λαρισαία στὴν ὕπαιθρο χώρα. Μεγάλη φαίνεται καὶ ἡ διάδοση τῆς λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος —ἡ ὁποία ἐξάλλου κατέχει ἐξαιρετικὴ θέση στὸ λατρευτικὸ πάνθεον τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων— ἀλλὰ ἡ παρουσία της ἐδῶ μαρτυρεῖται μόνον σὲ ἀγροτικὰ ἢ συνοριακὰ ἱερά. Ἀλλὰ καὶ οἱ λατρεῖες τοῦ Ἀπόλλωνος, μὲ τὸ ἐπίθετο Ἑκατόμβαιος καὶ τῆς Δήμητρος μᾶλλον μὲ τὸ ἐπίθετο Θεσμοφόρος ἢ Θεσμία, εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ ἱερὰ τῆς Δυμαίας χώρας.

Τοπικοῦ καθαρὰ χαρακτήρα εἶναι οἱ ἡρωϊκὲς λατρεῖες τοῦ Δυμαίου ὀλυμπιονίκου Οἰβώτα καὶ τοῦ τοπικοῦ ἥρωα Σώστρατου-Πολύστρατου, συντρόφου τοῦ Ἡρακλῆ. Ἡ παρουσία τοῦ τελευταίου εἶναι ἔντονη στοὺς τοπικοὺς μύθους. Τέλος ἡ ἐμφάνιση ὁρισμένων θεοτήτων (Ἀφήτου, Ἀρτέμιδος, Ἐνυαλίου καὶ Ἀφροδίτης) στὸ μυκηναϊκὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων, στὰ σύνορα μὲ τὴν Ἠλεία, συνδέεται ἴσως μὲ τὸν στρατιωτικὸ-ἀμυντικὸ χαρακτῆρα τοῦ φρουρίου καὶ ἐνδεχομένως μὲ τὴ διαμονὴ στρατιωτῶν ἢ ἐφήβων ποὺ ἐκτελοῦσαν τὴν ὑπηρεσία ἢ τὴν ἐκπαίδευσή τους σ' αὐτό.

1. Εἰσαγωγή: ὁ Περιηγητὴς Παυσανίας καὶ οἱ λατρεῖες τῆς Δύμης

Ἂν ἀνατρέξει κανεὶς στὶς σελίδες ποὺ ὁ Παυσανίας προορίζει στὴ Δύμη, μένει ἔκπληκτος ἀπὸ τὴν πενιχρότητα τῶν πληροφοριῶν, καθὼς ἀφιερώνονται μόνον δέκα παράγραφοι (7.17.5-14) γιὰ τὴν πόλη καὶ τὰ μνημεῖα της· οἱ μισὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀφοροῦν στὶς λατρεῖες τῶν ὁποίων, ὡστόσο, ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἀπελπιστικὰ μικρός. Ὁ Περιηγητὴς ἀναφέρει μόνον δύο θεότητες (7.17.9-13), τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸ ζεῦγος Δινδυμήνης-Ἄττι, καθὼς καὶ δύο ἡρωϊκὲς τοπικὲς λατρεῖες, τοῦ Σώστρατου-Πολύστρατου, ἐρωμένου τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ τοῦ Οἰβώτα, διάσημου Δυμαίου ὀλυμπιονίκη. Τὴν προφανῆ ἔλλειψη ὑλικοῦ προσπαθεῖ νὰ καλύψει μὲ μιὰ μακροσκελῆ παρεκβολὴ σχετικὴ μὲ τὴ φύση τοῦ Ἄττι, τὴν προέλευση τῆς λατρείας του καθὼς καὶ τὶς τελετουργικὲς λεπτομέρειές της ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν κάποια εἰδικὴ σχέση μὲ τὴν παρουσία τοῦ θεοῦ στὴν ἀχαϊκὴ αὐτὴ πόλη.[1]

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ πενία αὐτὴ στὴν περιγραφὴ τοῦ Περιηγητῆ ἀντικαθρεπτίζει μιὰ γενικότερη παρακμὴ τῆς πόλης, κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα, ἡ ὁποία καθίσταται περισσότερον ἔντονη ὅταν συγκρίνεται μὲ τὴν ἄνθηση τῆς γειτονικῆς Πάτρας.[2] Ἡ ἀποσπασματική, ὡστόσο, εἰκόνα τῆς Δύμης, εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾶ στὶς λατρεῖες, εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ δὲν ἀποδίδει ἀπόλυτα τὴν πραγματικότητα, καθόσον ἔχει παρατηρηθεῖ (Rizakis 1995, 154-156) ὅτι ὑπάρχουν καὶ παραλείψεις τοῦ Παυσανία στὸν τομέα αὐτό, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες

Εἰκ. 1. Τεῖχος Δυμαίων.

εἶναι μάλιστα δυσεξήγητες. Ἔτσι, ἐνῶ, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρει τὸν ναὸ τῆς Λαρισαίας Ἀθηνᾶς καὶ τὸν τοποθετεῖ δίπλα στὸν Λάρισο ποταμό, στὰ σύνορα τῆς Ἀχαΐας μὲ τὴν Ἠλεία,[3] δὲν μνημονεύει κἂν τὸ ἐπιβλητικὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων (Εἰκ. 1) ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴν κοίτη του καὶ φυσικὰ δὲν κάνει καμιὰ μνεία τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἦταν χαραγμένες δίπλα στὴν κύρια πύλη τοῦ φρουρίου καὶ μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξη τῶν λατρειῶν τοῦ Ἐνυαλίου, τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Ἀφήτου καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Εἶναι βέβαιο, ἐπίσης, πὼς ἂν ὁ Παυσανίας εἶχε κάνει τὸν κόπο νὰ ἀνατρέξει στὶς ἀρχαῖες πηγές, θὰ εἶχε βρεῖ, γιὰ παράδειγμα στὸν Πολύβιο, ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς παραδόσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸ ρόλο τοῦ Τείχους στοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον τοῦ βασιλέως Αὐγεία τῆς Ἤλιδος (Rizakis 1995, 154-156).

Ἂν καὶ ἡ ἐλλιπὴς αὐτὴ εἰκόνα τῶν λατρειῶν τῆς Δύμης ἔχει συμπληρωθεῖ, χάρη καὶ στὰ νεότερα εὑρήματα καὶ σὲ πολλὲς πρόσφατες μελέτες,[4] οἱ δυσκολίες καὶ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα εἶναι ἀκόμη πολλὰ καὶ ἡ παροῦσα μελέτη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄλλη φιλοδοξία ἀπὸ τὴν παρουσίαση μιᾶς συνθετικῆς, κριτικῆς εἰκόνας τῶν λατρειῶν τῆς πόλης, στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία συμπληρώνει ἀνάλογες προηγούμενες ἀπόπειρες.

2. Ἀθηνᾶ, πολιοῦχος θεότητα τῆς πόλης

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανία γίνεται φανερὸ πὼς ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες τῆς Δύμης. Εἶναι ἡ μόνη θεότητα ποὺ ἐπιβιώνει καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία, μάλιστα, διαθέτει δύο ἱερά: ἕνα δίπλα στὸν Λάρισο καὶ ἕνα ἄλλο στὸ ἄστυ. Ὁ Παυσανίας εἶναι συνοπτικὸς καὶ ἀόριστος ὅσον ἀφορᾶ στὸ πρῶτο ἱερό, καθὼς παραθέτει ἁπλὰ «καὶ Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῷ ποταμῷ ναός ἐστι Λαρισαίας».[5] Δὲν ἀναφέρει, δηλαδή, τὴν ὕπαρξη λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἢ κάποιας ἄλλης λεπτομέρειας, ἔτσι ὥστε δικαιολογημένα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ ἂν πράγματι τὸ ἐπισκέφθηκε.

Παρὰ τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ παρουσίαση φαίνεται πὼς ἡ λατρεία αὐτὴ εἶναι παλαιά, καθὼς τὸ ἐπίθετο Λαρισαία, προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη, τῆς ὁποίας προφανῶς τὸ προελληνικὸ ὄνομα θὰ ἦταν Λάρισσα εἴτε ἀπὸ μιὰ ὁμώνυμη πόλη στὴν ὁποία ἀνῆκε τὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων.[6] Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τιμώμενη θεότητα φέρει μιὰ χαρακτηριστικὴ ἐπωνυμία ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν τόπο λατρείας,[7] ἀποτελεῖ ἰσχυρότατη ἔνδειξη τῆς ἐντοπιότητάς της. Σὲ κάθε περίπτωση τὸ ἐπίθετο ταιριάζει μὲ τὴν ἰδιότητα τῆς Ἀθηνᾶς, θεότητας ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἀσφάλεια τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀκροπόλεων·[8] ἡ Ἀθηνᾶ Λαρισαία εἶναι ἡ φρουρὸς τῶν συνόρων τῆς πόλεως καὶ ὁ ἐγγυητὴς τῆς ἀκεραιότητας τῆς χώρας της.[9]

Ἀντίθετα μὲ τὴ Λαρισαία, ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ἄστεως δὲν φέρει ἐπίθετο καὶ εἶναι προφανῶς νεότερη λατρεία ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ κάποια κώμη τῆς χώρας στὸν νέον ἀστικὸ οἰκισμό. Ἡ μεταφορὰ λατρειῶν καὶ λατρευτικῶν ἀγαλμάτων στὸ ἄστυ εἶναι πολὺ συνήθης πρακτική[10] καὶ ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀχαΐα· τὸ πρόβλημα βρίσκεται, κυρίως, στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χώρου προέλευσης ὅσο καὶ τοῦ χρόνου μεταφορᾶς τῆς λατρείας. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στὸ νέο πολιτικὸ πλαίσιο ποὺ προκύπτει μετὰ τὸν συνοικισμό.[11] Ἡ σημασία τῆς λατρείας της στὴ Δύμη ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ νομίσματα, τόσον τῆς Ἑλληνιστικῆς ὅσον καὶ τῆς πρώιμης Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, στὰ ὁποῖα ἡ θεὰ παριστάνεται μὲ τὰ πολεμικά της σύμβολα, γεγονὸς ποὺ προσδιορίζει καὶ τὴ φυσιογνωμία της (Εἰκ. 2α-β).[12] Ἡ τελευταῖα καθίσταται περισσότερο σαφής, χάρη σ' ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Εὐφορίωνος,[13] στὸ ὁποῖο ἡ θεὰ ἐμφανίζεται ὡς κληδοῦχος τῆς πόλεως: «ἤ τις ἔχεις κληῖδας ἐπιζεφύροιο Δυμαίοις». Τὸ ἐπίθετο κληδοῦχος, ὡς ἐπίθετο τῆς Ἀθηνᾶς, εἶναι σπάνιο· ἔτσι ἀποκαλεῖται ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ σὲ ἕνα χορικὸ ἀπὸ τὶς *Θεσμοφοριάζουσες* τοῦ Ἀριστοφάνη (στ. 1136-1142): «Παλλάδα τὴν φιλόχορον ἐμοὶ | δεῦρο καλεῖν νόμος εἰς χορόν, | παρθένον ἄζυγα κούρην, | ἣ πόλιν ἡμετέραν ἔχει | καὶ κράτος φανερὸν μόνη | κληδοῦχός τε καλεῖται». Ἡ κατεξοχὴν κλειδοῦχος θεότητα, ποὺ προβάλλεται μέσα ἀπὸ τὶς παραδόσεις καὶ τὶς μαρτυρίες, εἶναι κυρίως ἡ Ἥρα ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὴν Ἀρτέμιδα, τὴν Κυβέλη, τὸν Πλούτωνα καὶ τὴν Περσεφόνη.[14]

Γενικῶς ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἡ θεὰ ποὺ «ἀγαπάει» τὸν πόλεμο καὶ τὴ γνώση (Πλάτ., *Τίμ.* 23c-d) ἀλλὰ

Εἰκ. 2.
Δύμη: **α.** κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κρᾶνος, **β.** ἐπιγραφὴ μέσα σὲ στεφάνι.

2

καὶ τὶς τέχνες, καὶ ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὴν παιδεία τῶν πολιτῶν ὅσο καὶ γιὰ τὴ σταθερότητα καὶ συνέχεια τῶν θεσμῶν· εἰδικότερα στὴ Δύμη θὰ μποροῦσε νὰ λατρεύεται καὶ ὡς ἡ ἐγγυήτρια τῆς πολιτικῆς ἑνότητας καὶ συνέχειας τῆς πόλης μετὰ τὸν συνοικισμὸ τῶν γύρω κωμῶν.[15] Ὁ τελευταῖος ρόλος εἶναι πολὺ καλὰ γνωστὸς στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιοχές· στὴν Ἀχαΐα, γιὰ παράδειγμα, ἡ Ἀθηνᾶ Παναχαΐς λατρευόταν στὴν ἀκρόπολη τῆς Πάτρας, καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Ἀμαρία /Ὁμαρία, στὴν ὁποία ὀμνύουν οἱ Ἀχαιοὶ στὰ ψηφίσματα, παραπέμπουν σὲ ἕναν ἀνάλογο ρόλο, αὐτὸν τῆς προστάτριας τῆς Συμπολιτείας.[16] Μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς θὰ μποροῦσε νὰ συνδυάζεται μὲ αὐτὴ τοῦ Διὸς γιὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε μόνον μιὰ νομισματικὴ μαρτυρία.[17]

Ἡ παλαιότητα τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Δύμη καὶ γενικότερα στὴν Ἀχαΐα, ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως ὀρθὰ ὑποστηρίχθηκε (Osanna 1996, 26), ἀπὸ τὴν πρώιμη παρουσία της στὶς ἀχαϊκὲς ἀποικίες τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἡ ἔκφραση «ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖον» (Παυσ. 7.17.9), ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Περιηγητὴς μιλώντας γιὰ τὸ λατρευτικὸ ξόανον τῆς θεότητας, παραπέμπει βέβαια στὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχή (Donohue 1988, 146-147), ἀλλὰ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας στὸ ὑψίπεδο τῆς Κάτω Ἀχαΐας, κατὰ τὴν παραπάνω περίοδο, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸν συνοικισμό, δὲν ἔχει ἀρχαιολογικὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Μέχρι στιγμῆς στὸ ὑψίπεδο τῆς Κάτω Ἀχαΐας, δὲν ἔχουν προκύψει εὑρήματα παλαιότερα ἀπὸ τὴν Κλασικὴ ἐποχή.

Ἡ θέση τόσο τοῦ ναοῦ τῆς Λαρισαίας, ὅσο καὶ τοῦ ἀστικοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστές. Ἡ πληροφορία τοῦ Παυσανία, γιὰ τὸ πρῶτο ἱερό, ὅτι βρίσκεται δίπλα στὸν Λάρισο ποταμό, εἶναι πολὺ ἀσαφὴς καὶ ἡ ἀσάφεια αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἀρθεῖ μόνον μὲ κάποια ἐντυπωσιακὴ ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψη. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο πὼς οἱ καλοπελεκημένοι καὶ εὐμεγέθεις λιθόπλινθοι ἀπὸ ὑπόλευκο πωρόλιθο ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση «Καταρράχια», κοντὰ στὸν Λάρισο, 150 περίπου μέτρα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη του, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '90, ἀνήκουν μᾶλλον σὲ κάποιο δημόσιο κτίσμα, πιθανότατα θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα· ἡ σύνδεσή τους, ὡστόσο, μὲ τὸ ναὸ τῆς Λαρισαίας, παρότι εἶναι πολὺ ἑλκυστική, ἀπαιτεῖ καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση μιᾶς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς.[18] Τὸ ἴδιο αἰολη παραμένει καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ ἱεροῦ πάνω στὸ ἴδιο τὸ μυκηναϊκὸ Τεῖχος τοῦ Ἀράξου, ὅπου μερικοὶ ἐρευνητὲς τοποθετοῦν τὴ μυστηριώδη πόλη Λάρισα.[19] Ὁ Στράβων, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸν Θεόπομπο, τοποθετεῖ αὐτὴ τὴν πόλη ἀόριστα, «ἐν τῇ αὐτῇ μεθορίᾳ», δηλαδὴ κοντὰ στὸν ποταμὸ ποὺ ὁριζε τὰ σύνορα τῆς Δυμαίας καὶ τῆς Ἠλείας.[20]

Ἀνάλογες δυσκολίες ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀστικοῦ ἱεροῦ· οἱ ναοὶ τῆς Ἀθηνᾶς πολιούχου βρίσκονταν κατὰ κανόνα στὴν ἀκρόπολη τῶν πόλεων.[21] Δυστυχῶς, οἱ τοπογραφικὲς ἐνδείξεις τοῦ Παυσανία εἶναι ἐντελῶς ἀνύπαρκτες καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὸ ὑψίπεδο τῆς Κάτω Ἀχαΐας δὲν ἔρριξαν πρὸς τὸ παρὸν τὸ ἀπαραίτητο φῶς. Ὑποθετικὰ καὶ μόνον θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ προτείνει ὡς πιθανὸ χῶρο ἀναζήτησης τοῦ ἀστικοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, τὴν περιοχὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας Δύμης, ποὺ ἐντοπίζεται στὴ θέση «Ῥιάρι» (Rizakis 1992, 83-84).

3. Ἄφητος (δηλ. Ἀπόλλων) - Ἄρτεμις, Ἐνυάλιος - Ἀφροδίτη

Ὁ Παυσανίας δὲν μνημονεύει λατρεῖες τοῦ Ἐνυαλίου, τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Δύμη, γεγονὸς ποὺ φαίνεται ἐξαρχῆς παράδοξο δεδομένης τῆς ἀπήχησης τῶν λατρειῶν αὐτῶν, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση στὴν Ἀχαΐα αὐτὴ τοῦ Ἐνυαλίου (Herbillon 1928, Lafond 1991, Osanna 1996). Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία αὐτῶν τῶν θεοτήτων προέρχεται ἀπὸ τὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων. Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀφήτου καὶ τῆς Ἀφροδίτης εἶναι χαραγμένα πάνω σὲ ἕνα δόμο στὴν ἐσωτερικὴ πλάγια ὄψη τῆς κεντρικῆς Πύλης τοῦ φρουρίου ποὺ βρίσκεται στὴν βορειο-ανατολικὴ πλευρά· ἐκεῖνα τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἐνυαλίου, στὸν διπλανὸ ἀκριβῶς δόμο.[22] Ὅπως ὀρθὰ παρατήρησε ὁ Osanna (1996, 44) ἡ ἀκολουθία τῶν ὀνομάτων καὶ ὁ τρόπος διάταξης ἀνὰ δύο, παρόλο ποὺ δὲν εἶναι προφανής, ὑποδηλώνει τὴ σύνδεση ἀπὸ λατρευτικῆς πλευρᾶς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τοῦ Ἀφήτου (δηλ. τοῦ Ἀπόλλωνος) καὶ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ Ἐνυαλίου (δηλ. τοῦ Ἄρεως) καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Ἡ λακωνικὴ αὐτὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γεννᾶ δύο βασικὰ ἐρωτήματα: τὸ πρῶτο ἀφορᾶ στὴν ἰδιαίτερη —ἂν ὑπάρχει— φυσιογνωμία τῆς λατρείας τους, τὸ δεύτερο στὴν παλαιότητα αὐτῶν τῶν λατρειῶν στὸ Τεῖχος καὶ στὴν Ἀχαΐα, γενικότερα. Τὰ θεϊκὰ ζεύγη ποὺ ἀναγράφονται στὸ Τεῖχος παραπέμπουν, ὅπως ὑποστήριξε καὶ ὁ Osanna (1996, 45) σὲ ἕνα ρόλο τόσο ἀμυντικὸ ὅσο καὶ ἐπιθετικὸ μὲ τὸν ὁποῖο συχνὰ συνδέονται. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴν περίπτωση τῆς λατρείας τοῦ ζεύγους Ἐνυαλίου-Ἀφροδίτης.

Ἡ λατρεία τοῦ Ἐνυαλίου διαχωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ἄρη ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγγραφεῖς τῶν ἱστορικῶν χρόνων τοὺς θεωροῦν

ξεχωριστὲς θεότητες.[23] Στὴν Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασικὴ ἐποχὴ ἡ λατρεία εἶναι γνωστὴ σὲ πολλὲς πόλεις τῆς Ἀργολίδας (Τίρυνς, Μυκῆνες, Ἄργος), ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀρκαδίας (Μαντίνεια), εἶναι ἄγνωστη, ὅμως, στὴν Ἀχαΐα, ὅπου ἐξάλλου καὶ αὐτὴ τοῦ Ἄρη δὲν γνώρισε οὔτε μεγάλη διάδοση οὔτε ξεχωριστὸ κῦρος.[24] Ἡ λατρεία τοῦ Ἐνυαλίου συνδέεται στενὰ μὲ τὴν πολεμικὴ πράξη, τὴ βία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, ἰδιότητες μὲ τὶς ὁποῖες συνδέεται καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἄρη.[25] Ἀλλὰ καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης ὡς πολεμικῆς θεᾶς δὲν εἶναι ἄγνωστη[26] καὶ συνδέεται σὲ μερικὲς περιπτώσεις μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῶν κοινωνικῶν κανόνων ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται, γιὰ παράδειγμα στὴ Σπάρτη, καὶ ὡς ὁ αἰτιολογικὸς μῦθος γιὰ τὴ λατρεία τῆς «ἐνόπλου Ἀφροδίτης».[27] Ἡ παρουσία της μαζὶ μὲ τὸν Ἐνυάλιο στὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων μπορεῖ νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τοὺς ἐφήβους ἡ ὑπηρεσία τῶν ὁποίων σὲ ἕνα συνοριακὸ φρούριο συνιστοῦσε τὸ ἔσχατον στάδιον στὴ διαδικασία μύησης πρὸς τὴν ὡριμότητα.[28]

Ἡ κοινὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι γνωστὴ καὶ σὲ ἄλλες ἀχαϊκὲς πόλεις[29] ἀλλά, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ σχήματος Ἐνυαλίου-Ἀφροδίτης, ἡ δυσκολία ἔγκειται στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χαρακτῆρα μὲ τὸν ὁποῖο λατρεύονταν στὸ Τεῖχος, ὁ Ἄφητος (δηλ. ὁ Ἀπόλλων) καὶ ἡ Ἄρτεμις. Ὅπως ἔδειξαν οἱ ἐξαιρετικὲς ἐργασίες τῶν H. Jeanmaire καὶ A. Brelich[30] ἡ Ἄρτεμις διαδραματίζει ἕνα πολὺ σημαντικὸ ρόλο ὄχι μόνον στὴ μύηση τῶν νεάνιδων ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὴ τῶν νέων.[31] Περισσότερο, ὡστόσο, ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἡ πατρονεία τῆς Ἀρτέμιδος, κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχή, σὲ ἕναν ἀριθμὸ μεθοριακῶν διαφορῶν ποὺ ὁδήγησαν σὲ σύγκρουση δύο ὅμορες πόλεις. Ὁ A. Brelich (1961) διατύπωσε τὴν ὑπόθεση πὼς οἱ συγκρούσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸς τιμήν της γιορτές (π.χ. Ἄρτεμις ἐλαφηβολία γιὰ τὴ σύγκρουση Θεσσαλῶν-Φωκέων) γιατὶ πραγματοποιήθηκαν κοντὰ σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἱερά της. Τὸ πλέον γνωστὸ παράδειγμα εἶναι αὐτὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὑαμπολίδος, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στοὺς Θεσσαλοὺς καὶ τοὺς Φωκεῖς (Lonis 1979, 201-202). Ἕναν ἀνάλογο ρόλο μπορεῖ νὰ προσδώσει κανεὶς στὴν Ἀρτέμιδα ἢ καὶ στὴν Ἀθηνᾶ Λαρισαία, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολεμικῆς ἀναμέτρησης ἀνάμεσα στοὺς Δυμαίους καὶ τοὺς Ἠλείους· ἡ παράδοση αὐτοῦ τοῦ πολέμου ὀφείλεται στὸν Ἀπολλόδωρο, ἡ μαρτυρία τοῦ ὁποίου διασώθηκε ἀπὸ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο (241, 12-13). Ὁ πόλεμος αὐτὸς μνημονεύεται καὶ στὸ *Χρονικὸν* τοῦ Εὐσεβίου (I, 198, ἀρ. 28 καὶ 30) καὶ χρονολογεῖται στὰ ἔτη 668 καὶ 660 π.Χ. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ τοπικὴ αὐτὴ σύγκρουση νὰ ἐντάσσεται στὸν εὐρύτερο πόλεμο, τὴ μαρτυρία τοῦ ὁποίου διασώζει ὁ Στράβων (8.3.30 = C 355), ποὺ ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ περίοδο καὶ προεκλήθη ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση ἀπὸ τοὺς Ἠλείους τῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοὺς Πισᾶτες τόσον τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ὅσον καὶ τῆς διεύθυνσης τῶν ἀγώνων. Φαίνεται πὼς οἱ τελευταῖοι ποὺ εἶχαν τὴ στήριξη καὶ βοήθεια τῆς Σπάρτης, ἐπεκράτησαν κατὰ τὴ σύρραξη. Οἱ Δυμαῖοι προφανῶς ἦταν ἐναντίον τους καὶ εἶχαν ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῶν Πισατῶν.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾶ στὴν παλαιότητα τῶν λατρειῶν αὐτῶν εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ κυρίως ἐλλείψει πηγῶν ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Τείχους, μὲ βάση τὴν παλαιογραφία, ἀπὸ τὸν 4ο-2ο π.Χ. αἰῶνα,[32] εἶναι πολὺ πιθανή, παρόλο ποὺ ἡ χάραξη μοιάζει ἀτημέλητη καὶ προδίδει τὸν αὐθόρμητο καὶ ἐρασιτεχνικὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν *grafitti*, ἔργο εἴτε στρατιωτῶν ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑπεράσπιση τοῦ φρουρίου, σὲ δύσκολες στιγμές, εἴτε ἐφήβων ποὺ ὁλοκλήρωναν τὴ μύησή τους καὶ τὸ πέρασμα στὴν ὡριμότητα μὲ μιὰ ὑπηρεσία σὲ ἕνα συνοριακὸ ὀχυρό. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ χρονολόγηση τῶν *grafitti* δὲν προδικάζει μὲ κανένα τρόπο καὶ τὴν παλαιότητα τῶν λατρειῶν (Lafond 1991, 414-415).

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Εὐθ. Μαστροκώστα στὸ Τεῖχος, γύρω ἀπὸ τὸν βωμό, ἀποκαλύπτουν λατρευτικὲς δραστηριότητες πολὺ προγενέστερες ἀπὸ τὴν χρονολογία ποὺ ὑποδεικνύουν οἱ ἐπιγραφές· ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα λίθινο πρωτοελλαδικὸ εἰδώλιο ποὺ βρέθηκε στὴν κρηπίδα τοῦ βωμοῦ, ἕνας πολὺ μεγαλύτερος ἀριθμὸς εἰδωλίων προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῆς κρηπίδος τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ Τείχους· στὸν ἴδιο χῶρο ἐντοπίστηκαν πλῆθος ἀπὸ ὄστρακα, ἀγγεῖα καὶ ὀστὰ ζώων.[33] Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδειξε ὅτι οἱ παλαιότερες λατρευτικὲς δραστηριότητες ἀνάγονται στὴν ΥΕ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία κατασκευάστηκε πιθανότατα τὸ Τεῖχος, καὶ ἡ ὁποία θεωρεῖται ἰδιαίτερα πλούσια γιὰ τὴν Ἀχαΐα γενικότερα (Papadopoulos 1979). Τὰ εὑρήματα, κυρίως τὰ πολυπληθῆ ἀναθηματικὰ μικκύλα ἀγγεῖα, ἀνήκουν σὲ νεότερες, μετὰ τὴ Γεωμετρικὴ περίοδο, ἐποχὲς ποὺ μαρτυροῦν μιὰ συνεχῆ λατρευτικὴ λειτουργία τοῦ χώρου τοῦ Τείχους. Σὲ κάθε περίπτωση εἶναι δύσκολο νὰ λεχθεῖ μὲ βεβαιότητα κατὰ πόσον ὁρισμένες ἀπὸ τὶς λατρεῖες ποὺ μαρτυροῦνται ἐπιγραφικὰ στὸ Τεῖχος, ἀνάγονται στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχή. Στὸ θέμα αὐτὸ μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν. Δὲν διαθέτουμε κανένα, ἔστω καὶ ἔμμεσο στοιχεῖο, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε γιὰ παράδειγμα ὅτι ἡ λατρεία

τῆς Ἀρτέμιδος ἔχει τόσο βαθειὲς ρίζες (Lafond 1990, 303, ὑποσ. 39). Ἀντίθετα, ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος Ἄφητος θυμίζει τὸ ἐπίθετο «ἀφήτωρ» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ὅμηρος γιὰ νὰ δηλώσει τὸν Ἀπόλλωνα (*Ἰλ.*, Ι 404) καὶ ἴσως τὸ «ἀφέτρια», θηλυκὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἴδιου ἐπιθέτου γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα ποὺ ἀπαντᾶ σὲ μιὰ πλάκα τῆς Κνωσοῦ·[34] ἡ σημασιολογικὴ αὐτὴ συγγένεια ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε μαζὶ μὲ τὸν Y. Lafond ὅτι ὑπαινίσσεται κάποια παλαιότητα αὐτῆς τῆς λατρείας.[35]

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν παλαιότητα τῶν λατρειῶν ποὺ μαρτυροῦνται στὸ Τεῖχος, φαίνεται πὼς μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλεῖς στὴ Δύμη καὶ στὴ Δυμαία χώρα, καθὼς ἡ παρουσία τους μαρτυρεῖται καὶ σὲ πολλὲς πηγές. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς ἀναμφισβήτητα τὴν πρώτη θέση κατέχει ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος.

4. Ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος

Ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Δύμη καὶ τὴ Δυμαία χώρα εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές· ὁ Στράβων ἀναφέρει, γράφοντας γιὰ τὴν κώμη Τευθέα, τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Νεμυδίας ἢ Νεμιδίας, σύμφωνα μὲ τὰ διασωθέντα χειρόγραφα. Τὰ ἐπίθετα αὐτὰ παραπέμπουν, καθὼς καὶ οἱ διορθώσεις ποὺ προτάθηκαν ἀπὸ τοὺς Lobeck (Νεμεαίας) καὶ Κοραῆ (Νεμαίας), στὸ ρῆμα νέμω· ὅλα εἶναι ἀμάρτυρα ὡς ἐπωνυμίες τῆς Ἀρτέμιδος, μόνον τὸ Νεμήιος (*LSJ*, στὴ λέξη) καὶ φυσικὰ τὸ Νέμεος εἶναι γνωστὰ ὡς ἐπωνυμίες τοῦ Διός. Ἡ συχνή, ὡστόσο, χρήση τοῦ ρήματος νέμω καὶ τῶν παραγώγων του μὲ τὴν ἔννοια τῆς νομῆς, τῆς κατανομῆς τῶν βοσκοτόπων ἢ τῶν ἀκαλλιέργητων ὀρεινῶν καὶ δασικῶν ἐκτάσεων δὲν εἶναι ἐννοιολογικὰ μακριὰ ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τῆς Ἀρτέμιδος καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἑρμηνεία ποὺ δίδει ὁ Farnell (1896 II, 429) στὸ ἐπίθετο Νεμυδία, "goddess of the woodland pasture", εἶναι ἐνδιαφέρουσα.

Ἡ διόρθωση τοῦ ἐπιθέτου Νεμυδία ἢ Νεμιδία ἀπὸ τὸν R. Baladié,[36] στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ ὀγδόου βιβλίου τοῦ Στράβωνος σὲ <Λιμναία>, ἀνοίγει μιὰν ἄλλη προοπτική, καθόσον ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος εἶναι γνωστὴ σὲ πολλὲς ἄλλες πελοποννησιακὲς πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη, ἡ Σικυῶνα, ἡ Στύμφαλος, ἡ Τεγέα καὶ ἡ Πάτρα.[37] Ἡ λαϊκὴ φαντασία συνέδεε τὴν Ἀρτέμιδα μὲ τὸ νερὸ καὶ τὴ ζωὴ μέσα σὲ αὐτό, γι' αὐτὸ πολὺ συχνὰ ἡ θεὰ ταυτίζεται μὲ ποταμούς, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἦλιδα ὅπου ἀπεκαλεῖτο Ἀλφιαία καὶ Ἀλφειωνία καὶ λατρευόταν στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀλφειοῦ.[38] Τέλος, στὴν Ἀρκαδία καὶ τὴ Μεσσηνία ἐτιμᾶτο ὡς Ἐλαία, δηλαδὴ θεὰ τοῦ ἔλους.[39] Ἕλη ὑπῆρχαν πολλὰ καὶ στὴν Ἀχαΐα, ὅπου ἡ ἑλονοσία ἦταν, ὅπως κι' ἀλλοῦ, πραγματικὴ μάστιγα, καθόσον οἱ ἀρχαῖοι ἐγνώριζαν μὲν τὴ στενὴ σχέση τῆς νόσου μὲ τὰ ἑλώδεα ἢ στάσιμα ὕδατα, ὄχι ὅμως καὶ τὸν τρόπο μεταδόσεώς της.[40]

Ὁ Pouqueville (1826 IV, 374 καὶ 376), ἀναφέρει ὅτι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ κάτοικοι τῆς εὐρύτερης περιοχῆς Κάτω Ἀχαΐας (ἀρχαία Δύμη) καὶ Πατρῶν κατέφευγαν στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου, στὴν Κάτω Ἀχαΐα, γιὰ νὰ ζητήσουν προστασία ἢ θεραπεία ἀπὸ τοὺς πυρετοὺς τῆς ἑλονοσίας. Συνέχεια αὐτῆς τῆς λατρείας ἀποτελεῖ προφανῶς καὶ τὸ ἐξωκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, στὸ νησίδιον τῆς λιμνοθάλασσας τοῦ Πάππα,[41] ὅπου οἱ κάτοικοι τῆς εὐρύτερης περιοχῆς συγκεντρώνονται στὶς 20 Ἰουνίου, ἡμέρα τῆς ἐτήσιας θρησκευτικῆς πανήγυρης. Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖον εἶναι πὼς κάποιες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις στὸ ἴδιο νησίδιον, ποὺ ἀνάγονται στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ὑπαινίσσονται τὴν παρουσία κάποιας ἀνάλογης λατρείας· ἡ ἰδέα ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ (Rizakis 1992, 176, ἀρ. 3), ἀφιερωμένου στὴ λατρεία, γιὰ παράδειγμα τῆς Ἀρτέμιδος Λιμναίας ἢ Ἐλαίας στὴν περιοχή, δὲν φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανη, ἀλλὰ φυσικὰ πρέπει καὶ ἀρχαιολογικὰ νὰ τεκμηριωθεῖ.

Ὁ ἀκριβὴς ἐντοπισμὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος <Λιμναίας>, ποὺ ἀναφέρει ὁ Στράβων στὴν κώμη Τευθέα, παραμένει παρὰ τὶς προσπάθειες προβληματικός. Γιὰ παράδειγμα, ἡ θέση τῆς Ἄνω Ἀχαΐας, ποὺ ὑποδείχθηκε ἀπὸ τὸν συνταγματάρχη Leake (1830 II, 157), δὲν εἶναι πειστική, παρόλο ποὺ στὴν περιοχὴ βρέθηκαν κάποιες ἀρχαιότητες (Rizakis 1992, 25 καὶ 192-194, ἀρ. 30-35). Μᾶλλον ἀπίθανη φαίνεται καὶ ἡ ταύτιση ποὺ πρότεινε ὁ A. Wilhelm, βασιζόμενος σὲ μιὰ πληροφορία τοῦ Van der Loeff (*Museum* 11, 1904, 102), μὲ τὰ περισσότερο ἐντυπωσιακὰ ἐρείπια ποὺ σώζονται βορείως τοῦ χωρίου Πολύλοφον, κοντὰ στὴν Σκόλλι. Ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ τοπογραφικὰ δεδομένα τοῦ γεωγράφου ποὺ τοποθετεῖ τὸ ἱερὸν στὴν κώμη Τευθέα, δίπλα στὸν ὁμώνυμο ποταμό (Rizakis 1992, 301, ἀρ. 522). Περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει μιὰ ζώνη στὴν ὁποία ἐντοπίστηκαν πολλὲς ἀρχαιολογικὲς θέσεις,[42] νοτίως τοῦ χωριοῦ Ἄνω Σουδανέϊκα, στὴ δεξιὰ ὄχθη τῆς Σερδινῆς, παραποτάμου τοῦ Πείρου, ποὺ στὴν προκειμένη περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Τευθέα, τὸν ἕνα ἐκ τῶν δύο παραποτάμων του ποὺ ἀναφέρει ὁ γεωγράφος.[43] Στὴν περιοχὴ αὐτή, ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἔφερε τὸ χαρακτηριστικὸ τοπωνύμιο Κο-

λῶνες, εἶχε ἐπισημάνει ὁ Pouqueville τὰ ἐρείπια ἑνὸς ναοῦ (1824 IV, 381) τὸν ὁποῖον στὴ συνέχεια ὁ Leake (1830 II, 158) ταύτισε μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος ποὺ μνημονεύει ὁ Στράβων.

5. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος

Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος μαρτυρεῖται στὴ Δύμη μόνον ἔμμεσα σὲ ἕνα ψήφισμα τῶν Ἀχαιῶν (τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.) ποὺ ἐντοπίστηκε στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψιπέδου τῆς Κάτω Ἀχαΐας, προέλευση ποὺ δὲν συνιστᾶ ἀπόδειξη γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἱεροῦ, καθόσον τὸ ἀρχαῖο βρέθηκε ἐκεῖ σὲ δεύτερη χρήση.[44] Ἡ μοναδικὴ αὐτὴ μαρτυρία δὲν συνδράμει στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χαρακτῆρα τῆς λατρείας· εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χρησιμοποιεῖται, μέσα στὸ πολιτικοθρησκευτικὸ πλαίσιο τῆς πόλης, ὡς ἀρχεῖον φύλαξης των ἐπιγραφῶν, ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὲς ἀρχαῖες πόλεις καὶ εἰδικότερα στὴ γειτονικὴ Πάτρα.[45] Τὸ ἴδιο αἰνιγματικὴ φαίνεται ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου καὶ ἐκείνη τοῦ Πλουτάρχου —ποὺ ὑπαινίσσεται τὴν παρουσία ἑνὸς ἄλλου ἱεροῦ τοῦ θεοῦ στὴ Δυμαία χώρα— μὲ ἀφορμὴ τὴ σύντομη περιγραφὴ μιᾶς σπαρτιατικῆς εἰσβολῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κλεομενικοῦ πολέμου στὴ Δυμαία χώρα (227/6 π.Χ.). Ὁ Πλούταρχος διευκρινίζει ὅτι, παρόλο ποὺ «οἱ Ἀχαιοὶ ἐξῆλθαν πανδημεὶ καὶ ἐστρατοπεύδευσαν περὶ τὸ Ἑκατόμβαιον», γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν Κλεομένη ποὺ εἶχε εἰσβάλει ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία, ὑπέστησαν πανωλεθρίαν.[46]

Ἀπὸ τοὺς νεότερους συγγραφεῖς ὁ E. Curtius[47] εἶχε προτείνει τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Ἑκατόμβαιου στὰ νότια τῆς Δυμαίας, γιατὶ θεωροῦσε ὅτι ἡ εἰσβολὴ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἠλεία· ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη καθόσον ὁ Πλούταρχος εἶναι σαφὴς καὶ διευκρινίζει πῶς ἡ εἰσβολὴ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία, «δι' Ἀρκαδίας κατέβαινεν (ὁ Κλεομένης) ἐπὶ τὰς Ἀχαϊκὰς Φαράς»· ἑπομένως ὁ ἐντοπισμὸς ποὺ προτείνει ὁ Bursian,[48] στὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Δυμαίας, καὶ εἰδικότερα στὸ δρόμο ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὶς Φαρὲς ὁδηγοῦσε στὴ Δύμη, εἶναι περισσότερο πειστικός. Τὸ ἐπίθετο Ἑκατόμβαιος συνδέεται τόσο μὲ τὸν Δία ὅσο καὶ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα ἀλλὰ δεδομένης τῆς μικρῆς σημασίας τῆς λατρείας τοῦ πρώτου στὴ Δύμη, ἡ σύνδεσή του μὲ τὴ δεύτερη θεότητα φαίνεται ἰδιαίτερα ἑλκυστική·[49] ἡ παρουσία ἑνὸς ἱεροῦ, στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὶς Φαρές, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη, κοντὰ στὸ χωριὸ Μαζαράκι, ἑνὸς ἀποθέτου μὲ εὑρήματα Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Rizakis 1992, ἀρ. 47).

6. Ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης

Ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης γνωρίζει μοναδικὴ ἐξάπλωση, ἰδιαίτερα σὲ κοσμοπολίτικα κέντρα, ὅπως ἡ Πάτρα, κυρίως ὡς προστάτριας τῆς ναυσιπλοΐας καὶ τῶν ναυτιλομένων ἀλλὰ καὶ ὡς θεᾶς τοῦ ἔρωτος·[50] στὸ Αἴγιον, ἀντίθετα, ἡ Ἀφροδίτη μαζὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ λατρεύονται ὡς θεότητες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ὁμόνοια καὶ τὴν ἁρμονία ἀνάμεσα στὶς πόλεις τοῦ Κοινοῦ.[51] Καμιὰ πηγὴ δὲν ἀναφέρει κάποιο ἀστικὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν νὰ τὸ ὑπαινίσσεται ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ (1ος μ.Χ. αἰώνας) ποὺ ἀνήγειρε στὴν Venus Augusta μιὰ ἱέρειά της ἡ Fulvinia Helene.[52] Ὁ Duhn ποὺ ἐξελάμβανε τὴν ἐπιγραφὴ ὡς μαρτυρία γιὰ τὴ διάδοση τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὴ Δύμη, θεωροῦσε ὅτι τὸ ἐπίθετο συνδέεται μὲ ἕνα γυναικεῖο μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν Venus.[53] Ἐξίσου, ὅμως, ἂν ὄχι καὶ περισσότερο εὔλογη φαίνεται ἡ ὑπόθεση τῆς ἀναβάθμισης, μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀποικίας ἀπὸ τὸν Καίσαρα, μιᾶς παλαιότερης λατρείας τῆς προστάτριας θεότητας τῆς Ἰουλίας γεννεᾶς· σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἡ προσωνυμία *augusta* εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἄμεσή της σχέση μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο. Ἕνα ἀνάλογο παράδειγμα εἶναι ἐκεῖνο τῆς γειτονικῆς Πάτρας ὅπου, μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀποικίας, ἡ Ἄρτεμις Λαφρία προσέλαβε τὴν ἐπωνυμία *augusta* καὶ ἀνηγορεύθη σὲ πολιοῦχο θεότητα τῆς πόλης (Osanna 1996, 77-78).

7. Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος

Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος, θεᾶς τῆς γεωργίας καὶ ἐν γένει τῆς βλάστησης,[54] δὲν εἶναι γνωστὴ στὴ

Εἰκ. 3.
Θέση Κουπούλια (ἀγροτικὸ ἱερὸ Δήμητρος).

3

Δύμη ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ θέση «Κουπούλια» (ὑψ. 253 μ.), στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Πετροχώριον, ποὺ βρίσκεται περίπου 8 χλμ. νοτίως τῆς Κάτω Ἀχαΐας (Εἰκ. 3). Πολλὲς ἀρχαιολογικὲς θέσεις ἐντοπίστηκαν στὴν περιοχή, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ αὐτὴ τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ στὸ λόφο τοῦ Προφήτη Ἠλία· τὰ παλαιότερα εὑρήματα ἀνάγονται στὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ παρατηρεῖται συνεχὴς κατοίκηση τοῦ χώρου μέχρι καὶ τὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια (Rizakis 1992, 211-214, ἀρ. 65-66 καὶ εἰκ. 20). Ἡ θέση «Κουπούλια» βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς πανέμορφης μικρῆς κοιλάδας.[55] Ἡ ἐτυμολογία εἶναι σαφὴς καὶ παραπέμπει στὰ πολυάριθμα μικρὰ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα, τὰ λεγόμενα μικκύλα, ποὺ ἐντόπιζαν οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς κοιλάδας στὴν ὁποία πιθανότατα βρισκόταν τὸ ἱερό. Παρόμοιες προσφορὲς εἶναι γνωστὲς καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ τῆς θεᾶς· Ὁ Αὐτοκράτης[56] ἀναφέρει μάλιστα ὅτι στὴν «κατὰ τῶν Ἀνθέων χώραν» (δηλ. τὴν Ἄνθεια) ἐτιμᾶτο ἡ «Δήμητηρ ποτηριοφόρος». Ἡ κώμη Ἄνθεια βρισκόταν κοντὰ στὴν Πάτρα ἀλλὰ ἡ λατρεία αὐτὴ εἶναι ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλες πηγὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ· ὁπωσδήποτε τὸ ἐπίθετο θὰ ταίριαζε καὶ στὴ Δήμητρα τοῦ Πετροχωρίου καὶ στὸ ἀγροτικὸ ἱερό της, ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου στὴν ὕπαιθρο (Δυμαία χώρα) συνιστᾶ μιὰν ἰσχυρὴ ἔνδειξη τῆς παλαιότητας τῆς λατρείας της.[57]

Πολὺ περισσότερο διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν παραπάνω χῶρο καὶ προβλέπει ὁρισμένες ἀπαγορευτικὲς διατάξεις σχετικὲς μὲ τὴν ἐμφάνιση, τὴν ἐνδυμασία καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῶν γυναικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, δηλαδὴ τῶν Δαμαρτίων.[58] Οἱ γυναῖκες δὲν ἔπρεπε νὰ φέρουν μήτε χρυσὰ κοσμήματα, βάρους μεγαλύτερου τοῦ ἑνὸς ὀβολοῦ, μήτε πολυτελῆ ἢ πορφυρᾶ φορέματα. Ἡ ἐμφάνισή τους θἄπρεπε νὰ εἶναι ἁπλῆ καὶ χωρὶς ψιμύθια· ἀπηγορεύετο ἐπίσης ἡ χρήση τοῦ αὐλοῦ (Εἰκ. 4). Παρόμοιες διατάξεις ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλους ἱεροὺς νόμους ποὺ μελέτησε ὁ F. Sokolowsky (1962, 71-72, ἀρ. 33). Ὁ χαρακτήρας τῶν διατάξεων καὶ ἡ σύγκρισή τους μὲ παρόμοιους νόμους παραπέμπει, σχεδὸν μὲ ἀσφάλεια, στὰ Θεσμοφόρια, τῶν ὁποίων οἱ λατρευτικὲς λεπτομέρειες εἶναι γνωστές, καθόσον ἡ ἑορτὴ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιτρέπει, κατὰ τὴν ὀρθὴ διατύπωση τοῦ Osanna (1996, 39-41), τὴν καλύτερη κατανόηση τόσο τοῦ κειμένου ὅσο καὶ τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς γιορτῆς.

4

Εἰκ. 4. Ἐπιγραφή. Ἱερὸς νόμος Δήμητρος (Μουσεῖο Πατρῶν).

Ἡ ἐπωνυμία τῆς Δήμητρος θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι «Θεσμοφόρος» ἢ «Θεσμία», καθὼς παραπέμπουν στοὺς θεσμοὺς καί, ἑπομένως, ἡ σημασιολογική τους συγγένεια εἶναι προφανής· ἂν καὶ τὸ πρῶτο ἐπίθετο εἶναι κοινότερο, τὸ δεύτερο ἀπαντᾶ ὡς ἐπίθετο τῆς Δήμητρος, γιὰ παράδειγμα στὸν Φενεό, ὅπου γιόρταζαν ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία, μιὰ γιορτὴ ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὰ Θεσμοφόρια.[59] Μιὰ παρόμοια ἐπωνυμία τῆς θεᾶς

Εἰκ. 5. Δύμη: **α.** Καλυπτροφόρος κεφαλὴ Δήμητρος, **β.** ἐπιγραφὴ μέσα σὲ στεφάνι.

5

ὑπαινίσσεται, κατὰ τρόπο ἔμμεσο, μιὰ ἑλληνιστικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Δύμης,[60] ἡ ὁποία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μία ἀπὸ τὶς τρεῖς φυλὲς τῆς πόλης ἐκαλεῖτο Θεσμιαία καὶ οἱ δύο ἄλλες Στρατὶς καὶ Δυμαία. Ὁ τοπογραφικὸς χαρακτήρας τῆς φυλετικῆς ὀργάνωσης τῆς Δυμαίας καθιστᾶ ἐνδιαφέροντα τὸν συσχετισμὸ τῆς Θεσμιαίας φυλῆς μὲ τὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος, τῆς Στρατίδος μὲ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἄστυ καὶ τῆς Δυμαίας μὲ τὴν εὐρύτερη χώρα (Rizakis 1992, 122). Δὲν γνωρίζουμε κατὰ πόσο ἡ Δήμητρα κατεῖχε καὶ ἕνα δεύτερο ἱερό, πλησιέστερα στὸ ἄστυ, μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ λατρεία της ἦταν πολὺ δημοφιλὴς στὴ Δυμαία, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ εὑρήματα ὑπάρχουν καὶ νομισματικὲς μαρτυρίες· πράγματι, ἡ γυναικεία μορφὴ μὲ πέπλο ποὺ ἐμφανίζεται στὰ νομίσματα τῆς ὕστερης Κλασικῆς ἐποχῆς ἀπεικονίζει αὐτὴ τὴ θεότητα (Εἰκ. 5α-β).[61]

8. Οἱ ἡρωϊκὲς λατρεῖες

Οἱ ὀλυμπιονίκες εἶχαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα πολὺ μεγάλο κῦρος καὶ ἡ δόξα τους ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς πόλης ποὺ γκρέμιζε, κατὰ τὴ θριαμβευτικὴ ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, ἕνα μέρος τῶν τειχῶν της· ἡ πράξη αὐτὴ ἦταν καθαρὰ συμβολικὴ καὶ εἶχε ὡς στόχο νὰ προβάλει τὸν ἀθλητὴ ὡς τὸ κατεξοχὴν θετικὸ πρότυπο τοῦ ἰδανικοῦ πολίτη. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ τιμὲς συνεχίζονταν καὶ μετὰ τὸ θάνατο καὶ μερικοὶ ἀθλητὲς ἦταν ἀντικείμενα ἡρωϊκῆς λατρείας.

8α. Ἡ λατρεία τοῦ Οἰβώτα

Ἀνάμεσα στοὺς ἀνδριάντες τῶν διάσημων πρωταθλητῶν ποὺ εἶδε ὁ περιηγητὴς στὴν Ὀλυμπία ἦταν καὶ αὐτὸς τοῦ Οἰβώτα ἀπὸ τὴ Δύμη, ὁ ὁποῖος, μυθικὸ ἢ πραγματικὸ πρόσωπο, ἔζησε τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἦταν ὁ πρῶτος Ἀχαιὸς ὀλυμπιονίκης στὸ στάδιον, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 6ης ὀλυμπιάδας (756 π.Χ.). Γι' αὐτή του τὴ μεγάλη ἐπιτυχία οἱ Ἀχαιοί, δυστυχῶς, δὲν τὸν ἀντάμειψαν μὲ κάποιο γέρας, «οὐδὲν ἐξαίρετον», ἄγαλμα, ἐπιγραφὴ ἢ ἄλλες τιμές. Ἡ σοβαρὴ αὐτὴ παράλειψη ἦταν προσβλητικὴ γιὰ τὸν ἀθλητὴ καὶ δικαιολογημένα προκάλεσε τὴν ὀργή του. Ἡ κατάρα του «ἔπιασε», βοήθησε καὶ κάποιος θεός, «ἦν γάρ τις θεῶν ᾧ τοῦ Οἰβώτα τελεῖσθαι τὰς κατάρας οὐκ ἀμελές ἦν» (Παυσ. 7.17.13) καὶ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες οἱ Ἀχαιοὶ δὲν ἐγνώρισαν καμιὰ νίκη. Ἡ ἰσορροπία ἀποκαταστάθηκε καὶ ἡ προσβολὴ καὶ ἀδικία ἤρθησαν μόνον ὅταν, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ θεοῦ τῶν Δελφῶν στὸν ὁποῖο οἱ Ἀχαιοὶ κατέφυγαν (Fonterose 1974, 324, Q 379), ὁ ἀθλητὴς τιμήθηκε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 80ῆς ὀλυμπιάδος, μὲ ἕναν ἀνδριάντα στὴν Ὀλυμπία, στὴ βάση τοῦ ὁποίου ὁ περιηγητὴς ἀνέγνωσε τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή: «Οἰνία Οἰβώτας στάδιον νικῶν ὅδ' Ἀχαιοῖς || πατρίδα Πάλειαν θῆκ' ὀνομαστοτέραν».[62] Ἀμέσως μετὰ (460 π.Χ.) οἱ Ἀχαιοὶ κέρδισαν ἐκ νέου μιὰ νέα ὀλυμπιακὴ νίκη. Στὴ συνέχεια οἱ Ἀχαιοὶ ἀθλητές, ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία ἔκαναν ἐναγισμοὺς στὸν τάφο τοῦ Οἰβώτα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῆς κάθε ὀλυμπιακῆς ἀποστολῆς καὶ οἱ νικητὲς κατέθεταν, μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀγώνων, τοὺς στεφάνους στὸ ἄγαλμά του στὴν ἱερὰ Ἄλτι.[63]

Οἱ εἰδικοὶ ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἐπισημάνει τὶς ἀοριστίες, ἀκόμα καὶ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ συνδέουν τὸ αἴτιον τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀγωνιστικῆς λατρείας τοῦ Οἰβώτα μὲ τὰ πραγματικὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Σύμφωνα μὲ τὸ μῦθο οἱ ἀγωνιστικὲς ἀποτυχίες τῶν Ἀχαιῶν, γιὰ μιὰ περίοδο τριῶν αἰώνων, ὀφείλονταν στὴν ἐκδίκηση τοῦ ἀθλητῆπολίτη στὸν ὁποῖο ἡ πόλη ἀρνήθηκε νὰ ἀποδώσει τὶς πρέπουσες καὶ καθιερωμένες τιμές. Τὸ βαθύτερο αἴτιον εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀδικία ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ μιὰ ἀνάρμοστη συμπεριφορά, καθὼς αὐτὴ ἀνατρέπει τὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία ποὺ ἐπιδιώκει ἡ πόλη ὅσον ἀφορᾶ στὴν κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν τιμῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ προβαλλόμενο αἴτιον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εἴτε ὡς ἀντικατοπτρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς εἴτε ὡς ἀναζήτηση μιᾶς λογικῆς ἑρμηνείας τῶν μύθων.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς μυθικῆς διήγησης καὶ κυρίως ἡ ἀναζήτηση μιᾶς λογικῆς ἀκολουθίας εἶναι δύσκολη καὶ καθίσταται δυσκολότερη καθὼς ὁ Παυσανίας (6.3.8) ἀναφερόμενος στὴ νίκη τοῦ ἀθλητῆ κατὰ τὴν 6η ὀλυμπιάδα (756 π.Χ.) διερωτᾶται πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ πῆρε συγχρόνως μέρος στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν (479 π.Χ.), ποὺ ἔλαβε χώρα κατὰ τὴν 75η ὀλυμπιάδα. Ὁ περιηγητὴς καταλήγει πὼς δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος κανεὶς νὰ δίδει πίστη σὲ κάθε τὶ ποὺ διηγοῦνται οἱ Ἕλληνες καὶ θεωρεῖ, ἑπομένως, τὴν τελευταία παράδοση μᾶλλον ἀστήρικτη. Περίεργη φαίνεται καὶ ἡ ἡμερομηνία εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας, τὸ 460 π.Χ., ἔτος τῆς νίκης τῶν Ἀχαιῶν στὴν Ὀλυμπία, ποὺ ἐμφανίζεται ὡς συνέπεια τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας. Ἀκόμα περισσότερο περίεργη φαίνεται ἡ διαβεβαίωση τοῦ περιηγητῆ πὼς οἱ Ἀχαιοὶ δὲν γνώρισαν καμιὰ ὀλυμπιακὴ νίκη μετὰ τὸν Οἰβώ-

τα, καθὼς τρεῖς τουλάχιστον ἀχαϊκὲς νίκες εἶναι γνωστὲς κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ περίοδο: 688, 512 και 496 π.Χ. (Moretti 1957, 60, ὑποσ. 6).

Ὁ Fonterose (1968, 79) προσπάθησε νὰ ἀμβλύνει τὴν ἀντίφαση σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Οἰβώτα στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν ὑποστηρίζοντας ὅτι σὲ αὐτὴ συμμετεῖχε, προφανῶς, τὸ εἴδωλον τοῦ ἀθλητῆ καὶ ἀναφέρει καὶ ἄλλα παραδείγματα *post mortem* ἐπέμβασης ἡρώων, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Περσικῶν πολέμων ἢ καὶ ἀργότερα, γιὰ τὴ σωτηρία τῆς κοινότητάς τους, ποὺ βρισκόταν σὲ κίνδυνο· αὐτὴ ἡ ὑποθετικὴ ἐπανεμφάνιση καὶ βοήθεια τοῦ ἀθλητῆ ἦταν, κατὰ τὸν Fonterose, καὶ ὁ λόγος τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας του. Ὁ Boeringer (1979, 13) θεωρεῖ ὅτι ἡ παράδοση ἑνὸς Οἰβώτα ὀλυμπιονίκου ἀπὸ τὴ Δύμη δημιουργήθηκε ἢ ἐμβολιάστηκε πάνω σὲ μιὰ παλαιότερη ἡρωϊκὴ λατρεία ποὺ ἐνεργοποίησε, ἀλλάζοντας, ὡστόσο, τὴ σημασία της. Πιὸ πρόσφατα ὁ M. Osanna (1996, 36-37) διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ διήγηση ἡ σχετικὴ μὲ τοὺς πρώιμους ἀγῶνες καὶ τὴ νίκη τοῦ Οἰβώτα, καθὼς καὶ ἡ σύνδεση τοῦ μύθου μὲ τὴν κώμη Πάλεια (Παυσ. 7.17.7), εἶναι μιὰ τοπικὴ παράδοση ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐντάσσεται καὶ στὸ πλαίσιο τῶν συγκρούσεων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπαναδιοργάνωση τοῦ πολιτικοῦ ἀλλὰ καὶ θρησκευτικοῦ τοπίου τῆς Δυτικῆς Ἀχαΐας, μετὰ τὸ συνοικισμό (Osanna 1996, 37), ποὺ τοποθετεῖται στὴν περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς Περσικοὺς πολέμους.[64] Εἶναι βέβαιο πὼς μετὰ ἀπὸ αὐτὸν οἱ λατρευτικὲς τιμὲς ποὺ ἀποδίδονταν στὸν τάφο τοῦ ἥρωα, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ νέο ἀστικὸ κέντρο κατὰ τὸν περιηγητῆ, συνεχίστηκαν· ἡ δημιουργία τοῦ νέου κέντρου δὲν κατήργησε παλιότερες λατρεῖες τῶν περιφερειακῶν κωμῶν τῆς Δυμαίας χώρας, ἀλλὰ τὶς ἀφομοίωσε.

Ἡ γραπτὴ παράδοση ποὺ θεωρεῖ τὴν Πάλεια πατρίδα τοῦ ἀθλητῆ, ὡς τὴν προκάτοχο τῆς Δύμης,[65] δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀρχαιολογικά, καθὼς στὸ ὑψίπεδο τῆς Δύμης δὲν ὑπάρχουν παλαιότερα ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα εὑρήματα· ἀντίθετα στοὺς γειτονικοὺς λόφους μαρτυροῦνται παρόμοια εὑρήματα ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ὡς καὶ τὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχή. Στὴν περίπτωση ποὺ ὁ ὑποθετικὸς τάφος τοῦ ἥρωα ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸ ἀψιδοειδὲς κτίσμα, ἐγγεγραμμένο σὲ ἕνα τετράγωνο, στὴ θέση Ἀλούβαρδο (Εἰκ. 6), νοτίως τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ καὶ εἰδικότερα κο-

6

Εἰκ. 6.
Θέση Ἀλούβαρδο. Ἐπιτύμβιο μνημεῖο.

ντὰ στὸ σύγχρονο νεκροταφεῖο (Rizakis 1992, 86), τότε ἡ Πάλεια δὲν θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται μακριά· ἡ περιοχὴ ἔχει νὰ παρουσιάσει μεμονωμένα ἐπιφανειακὰ ἢ τυχαῖα εὑρήματα, δυστυχῶς ὄχι, ὅμως, καὶ ἐκεῖνα ποὺ στεροῦνται μιᾶς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς.[66]

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς οἱ τόσο ἑλκυστικὲς διαφορετικὲς μεταξύ τους ἑρμηνεῖες δὲν αἴρουν οὔτε τὴ γενικὴ ἀοριστία ὅσον ἀφορᾶ τὸ αἴτιον τῆς λατρείας οὔτε τὴν ἀπουσία παντὸς συνδέσμου ἀνάμεσα στὴν ἀγωνιστικὴ προσωπικότητα καὶ τὴ σωτήρια ἀλλὰ περίεργη παρουσία τοῦ εἰδώλου του στὶς Πλαταιές (Παυσ. 6.3.8) καὶ γενικῶς δημιουργοῦν δυσκολία στὸν ἐναρμονισμὸ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν μυθολογικῶν διεργασιῶν ποὺ ἔχουν διαφορετικὲς προελεύσεις. Ὁ Οἰβώτας ἀνήκει, χωρὶς ἄλλο, σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν ἀθλητῶν ποὺ ἀπέκτησαν μιὰ λατρεία στὴν Κλασικὴ ἐποχὴ ἐξαιτίας τῆς δράσης τους, μυθικῆς ἢ ἱστορικῆς. Χάρη στὴν ὑποθετικὴ ἀλλὰ σωτήρια ἐπέμβασή του σὲ μιὰ περίοδο κρίσης ξαναβρίσκει τὴ θέση του μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο προηγουμένως, ὡστόσο, τὸν εἶχε ἀπορρίψει, τὸν εἶχε θέσει στὸ περιθώριο παραδίδοντάς τον στὴν κοινωνικὴ λήθη. Ἡ ἐπανένταξή του δὲν εἶναι ἁπλὰ μιὰ πράξη συγγνώμης καὶ καθυστερημένης ἀναγνώρισης, ἀλλὰ καὶ ἕνα μέσον γιὰ τὴν πόλη νὰ ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτὸν κάθε τρόπο νὰ βλάψει ἐκ νέου τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας του τοποθετεῖ τὸν ἥρωα-ἀθλητὴ στὴν τροχιὰ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπαραβίαστου, σὲ μιὰ σωστὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη καὶ συμβάλλει στὴ βελτίωση τῆς ἑνότητας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου (Boeringer 1979, 18).

8β. Ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Δυμαῖος ἐρωμένος του, Σώστρατος-Πολύστρατος

Ὁ Παυσανίας δὲν ἀναφέρει κάποια λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ στὴν πόλη Δύμη ἢ καὶ στὴ χώρα της· αὐτὸ ἐξαρχῆς φαίνεται παράδοξο γιατί, ὅπως τεκμαίρεται ἔμμεσα τόσον ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παυσανία ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλες φιλολογικὲς πηγές, ὑπάρχει στενὴ σχέση τοῦ ἥρωα μὲ τὴν περιοχή, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἰσχύει ἀσφαλῶς γιὰ ἄλλες ἀχαϊκὲς πόλεις, ὅπου, ὡστόσο, μαρτυρεῖται ἡ λατρεία του. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάγεται, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὴν περίοδο τῆς γνωστῆς διαμάχης τοῦ ἥρωα μὲ τοὺς Ἠλείους καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν Αὐγεία.[67] Μὲ τὴν ἴδια μυθικὴ παράδοση συνδέονται καὶ δύο ἄλλες τοπικὲς παραδόσεις: ἡ πρώτη ἐντάσσει στὴν παραπάνω σύγκρουση τὸ μυκηναϊκὸ Τεῖχος τῶν Δυμαίων —τὸ ὁποῖο, μάλιστα, θεωρεῖ ὡς ἔργο τοῦ Ἡρακλῆ (Πολύβ. 4.59.4-5)— ποὺ ἤθελε νὰ τὸ χρησιμοποιήσει στὸν πόλεμό του ἐναντίον τῶν Ἠλείων. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἴδιου πολέμου φαίνεται πὼς σκοτώθηκε, σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλη παράδοση, ὁ ἐρωμένος τοῦ Ἡρακλῆ, Σώστρατος-Πολύστρατος, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου οἱ Δυμαῖοι εἶχαν καθιερώσει μιὰν ἡρωϊκὴ λατρεία. Μιὰ τελευταία, τέλος, παράδοση συνδέει τὸν ἥρωα μὲ τὴ γειτονικὴ πόλη τῆς Δύμης, Ὤλενο. Ὅλοι ὅσοι συνέθεσαν ὕμνους γιὰ τὰ ἔργα καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ ἥρωος, διηγεῖται ὁ Παυσανίας (7.18.1), χρησιμοποίησαν, ὡς θέμα ἰδιαιτέρως ἑλκυστικό, τὴ διήγηση τὴ σχετικὴ μὲ τὰ δῶρα φιλοξενίας ποὺ ὁ ἥρωας δέχθηκε ἀπὸ τὸν Δεξαμενό, βασιλιᾶ τῆς Ὠλένου. Ὁ περιηγητὴς κάνει ὑπαινιγμὸ στὴν παράδοση τὴ σχετικὴ μὲ τὸν κένταυρο Εὐρυτίωνα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἑρμησιάναξ συνέθεσε ἕνα ποίημα[68] σὲ ἐλεγειακοὺς στίχους. Ὁ μῦθος σώζεται σὲ πολλὲς παραλλαγές, ποὺ ὅλες, ὡστόσο, ἔχουν ὡς κεντρικὸ θέμα τὸν κένταυρο Εὐρυτίωνα ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε μὲ τὴ βία νὰ παντρευτεῖ —ἢ νὰ βιάσει— τὴν κόρη τοῦ Δεξαμενοῦ, Μνησιμάχη. Ἡ παρέμβαση τοῦ ἥρωα, ὁ ὁποῖος σκότωσε τὸν ὑβριστὴ κένταυρο, ἦταν σωτήρια, ἀποκατέστησε τὴν τιμὴ τοῦ Δεξαμενοῦ καὶ τῆς κόρης του καὶ ἐπεσφράγισε τὴ φιλία ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀνάμεσά τους στὸ πλαίσιο τῆς γνωστῆς διαμάχης τοῦ ἥρωα μὲ τοὺς Ἠλείους καὶ εἰδικότερα τὸν Αὐγεία.[69] Ὅλες αὐτὲς οἱ παραδόσεις ὑφαίνονται γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα, ποὺ εἶναι ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἥρωα καὶ ἡ κατάκτηση τῆς Ἤλιδος, ἐπιστροφὴ ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ χωρὶς τὴ σύνδεσή της μὲ τὴ δωρικὴ κατάκτηση ἢ, καλύτερα, τὴν κατάκτηση τῆς Ἠλείας ἀπὸ τὰ βορειο-δυτικὰ φῦλα.

Ὁ Ἡρακλῆς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἡρωϊκὴ λατρεία τοῦ Σώστρατου· στὸν τάφο τοῦ ἥρωα, ποὺ εἶδε ο περιηγητὴς ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Ἤλιδα, στὴν εἴσοδο τῆς πόλης, ὑπῆρχε μιὰ στήλη ὅπου εἰκονιζόταν ὁ ἥρωας σὲ ἀνάγλυφο (7.17.8)· ὁ Παυσανίας διευκρινίζει πὼς ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας ἀνήγειρε αὐτὸν τὸν τάφο καὶ πὼς οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς πραγματοποιοῦσαν θυσίες καὶ ἀπέδιδαν στὸν συμπολίτη τους Σώστρατο ἡρωϊκὲς τιμές.[70] Ἕνα πρόβλημα, ὡστόσο, ἀνέκυψε μετὰ τὴν ἀνακάλυψη, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, μιᾶς στήλης, σὲ δεύτερη χρήση, σὲ ἕνα νεότερο κτίσμα τῆς Κάτω Ἀχαΐας, στὰ βορειοανατολικὰ τοῦ ὑψιπέδου, σημεῖο ποὺ δὲν ἔχει, φυσικά, καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ προέλευση τοῦ λίθου.[71] Στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα (G. Kaibel, *ArchZeit* 33, 1875, 172-173) ἐπαινεῖται κάποιος Πολύστρατος γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴν γεναιότητά του καθὼς πολέμησε στὸ πλευρὸ

τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ὑπῆρξε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, θῦμα τῶν ὁρμητικῶν Μολινιδῶν· ὁ θάνατός του προκάλεσε μέγα ἄλγος στὸν ἥρωα, ποὺ τὸν τίμησε ἐξαιρετικά, ὄχι μόνον ἀνεγείροντας ἕνα τάφο, ἀλλὰ ἀφιερώνοντας, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα συνήθεια, καὶ μιὰ δέσμη βοστρύχων, «[χαίτην δ' ἄπλ]εκτον» (Moggi καὶ Osanna 2000, 283).

Τὸ γεγονὸς πὼς ὁ νεκρὸς τοῦ ἐπιγράμματος καλεῖται Πολύστρατος καὶ ὄχι Σώστρατος ὀφείλεται κατὰ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς στὴ σύγχυση τῶν ἀντιγραφέων τοῦ χειρογράφου τοῦ Παυσανία μὲ ἕναν ὁμώνυμό του ὀλυμπιονίκη Σώστρατο ἀπὸ τήν Πελλήνη (Παυσ. 7.17.14). Ὁ Osanna (1996, 34) δὲν ἀποκλείει, ὡστόσο, τὴν παράλληλη ὕπαρξη τῶν δύο ὀνομάτων ποὺ θὰ ἀνῆκαν σὲ δύο διαφορετικὲς συνυπάρχουσες ἢ διαδοχικὲς τοπικὲς παραδόσεις ποὺ διεκδικοῦσαν περισσότερες κῶμες. Τὸ δεύτερο συνθετικὸ τοῦ ὀνόματος, Σώ-στρατος, μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει, κατὰ τὸν ἴδιο, κάποια σχέση ἀνάμεσα στὸν ἥρωα καὶ τὴν πόλη Στράτο, ὑπόθεση ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ γειτνίαση τοῦ τάφου πρὸς τὴ Δύμη, ποὺ παλαιότερα ὀνομαζόταν Στράτος κατὰ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο·[72] ὁ Σώστρατος θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ ὁ ἐπώνυμος τῆς φυλῆς Στρατίδας, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε στὴ Δύμη μετὰ τὸν συνοικισμό (Rizakis 1990α, 121-122). Ἡ λέξη στρατὸς ὑπάρχει καὶ στὸ ὄνομα Πολύ-στρατος καὶ εἶναι πιθανὸν ἡ σημασιολογικὴ προσέγγιση τῶν δύο ὀνομάτων νὰ μὴν εἶναι τυχαῖα.

Ὁ Σώστρατος-Πολύστρατος, συνοδὸς καὶ συμπολεμιστὴς τοῦ ἥρωα, ἔπεσε στὸ πεδίον τῆς μάχης —προφανῶς στὰ ἀχαϊκο-ηλειακὰ σύνορα— κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τοὺς Ἠλείους ἥρωες Ἀκτορίονα καὶ Μολίονα. Ὁ τάφος του βρισκόταν πάνω σὲ αὐτὸ τὸ δρόμο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ποὺ ἀσφαλῶς ὁδηγοῦσε στὸ Τεῖχος, συνοριακὸ φρούριο ἄσκησης ἴσως τῶν ἐφήβων, κατ' ἀναλογία τῶν παραδειγμάτων τῆς γνωστῆς αὐτῆς πρακτικῆς στὴν Ἀττικὴ καὶ Βοιωτία.[73]

Ὁ Osanna (1996, 49-50) δὲν ἔχει ἄδικο ποὺ ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σώστρατος-Πολύστρατος εἶναι ἐρωμένος τοῦ Ἡρακλῆ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ὁμοφυλοφιλία καὶ γενικότερα τὴ λατρεία τοῦ ἥρωα, στὸ πλαίσιο τοῦ γυμνασίου·[74] πράγματι, μετὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ἑρμῆς καθίστανται «οἱ καθιδρυμένοι ἐν τῶι γυμνασίωι θεοί» (*OGI* 330, στ. 63), δηλαδὴ οἱ θεοὶ προστάτες τοῦ γυμνασίου καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ· αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ φυσικὰ καὶ γιὰ τὴ Δύμη, ὅπου βρέθηκε καὶ σχετικὴ ἐπιγραφή.[75] Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανία ὁ τάφος τοῦ Σώστρατου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὰ δυτικὰ κράσπεδα τοῦ ὑψιπέδου καὶ εἰδικότερα πάνω στὸν ἀρχαῖο δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν Ἦλιδα. Ἡ ταύτιση τοῦ τάφου τοῦ Σώστρατου μὲ τὸ ἀψιδοειδὲς κτίσμα στὴ θέση Ἀλούβαρδο, ποὺ εἶχε παλαιότερα προταθεῖ ἀπὸ τὸν Α. Μάντη (*ΑΔ* 34, 1979 *Χρονικά* 153-154 καὶ εἰκ. 47γ) φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανη (Rizakis 1992, 86)· ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται κοντὰ στὸ νοτιο-ανατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης καὶ ἡ περιοχὴ αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει οἱαδήποτε σχέση μὲ τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν Ἦλιδα (Rizakis 1992, 92, ὑποσ. 4). Ἀντίθετα, πολὺ περισσότερο πιθανή —καθόσον συμφωνεῖ καὶ μὲ τὶς τοπογραφικὲς ἐνδείξεις τοῦ περιηγητῆ— φαίνεται μιὰ θέση στὰ βορειοδυτικὰ του σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κάτω Ἀχαΐας, πάνω στὸν ἀρχαῖο δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν Ἦλιδα· στὴ θέση αὐτὴ ἐντοπίστηκε ἕνα ταφικὸ μνημεῖο.[76]

9. Ἐπίλογος

Ἡ πενιχρὴ εἰκόνα τῶν λατρειῶν ποὺ παραδίδουν οἱ φιλολογικὲς πηγὲς ἐμπλουτίζεται μὲ τὰ ἐπιγραφικά, νομισματικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαφαίνεται ὁ σημαντικὸς ρόλος τῆς Ἀρτέμιδος στὸ Πάνθεον τῆς Δύμης, ὅπως συμβαίνει ἐξάλλου καὶ στὶς περισσότερες ἀχαϊκὲς πόλεις (Lafond 1991). Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν περιοχὴ καὶ τὶς τοπικὲς ἰδιαιτερότητες, ὅπως εἶναι ἡ παρουσία τῶν ἑλῶν ἢ οἱ δυσκολίες τῆς ἄμυνας καὶ τῆς ἀσφάλειας τῶν συνόρων. Ἡ Ἀθηνᾶ, ἐπίσης, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία παρουσιάζει μιὰν ἀδιαμφισβήτητη παλαιότητα, γνωστὴ ὡς Λαρισαία καὶ κληδοῦχος, εἶναι ἡ πολιοῦχος τῆς Δύμης καὶ σχεδὸν ἡ μόνη θεότητα ποὺ ἐπιβιώνει καὶ διατηρεῖ ἀκόμα κάποιο κῦρος καὶ στὰ Αὐτοκρατορικὰ χρόνια. Ὁ Ἀπόλλων λατρεύεται μὲ τὸ ἐπίθετο «Ἑκατόμβαιος» στὴ Δυμαία χώρα, καθὼς καὶ στὴν ἴδια τὴν πόλη μὲ ἄγνωστο, ὅμως, ἐπίθετο, πολὺ πιθανὸν μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐγγυητοῦ τῆς πολιτικῆς ἑνότητας. Ἡ ἀγροτικὴ λατρεία τῆς Δήμητρος, ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο, δὲν μνημονεύεται στὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχή, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἐκείνη τῆς Ἀφροδίτης γνωρίζει κάποια ἀναγέννηση μετὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀποικίας τοῦ Καίσαρα. Πολὺ σημαντικές, καὶ σαφῶς τοπικοῦ χαρακτήρα, εἶναι οἱ ἡρωϊκὲς λατρεῖες τοῦ Οἰβώτα καὶ τοῦ Σώστρατου-Πολύστρατου· ἡ τελευταία συνδέεται μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τοὺς μύθους ποὺ ἀφοροῦν στὴ διαμάχη του μὲ τὸν Αὐγεία. Ἀδιαμφισβήτητα νεότερες εἶναι οἱ λα-

τρεῖες τῆς Venus, τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης καὶ τοῦ Ἄττιδος, καθὼς καὶ τῆς Stata mater, οἱ ὁποῖες συνδέονται προφανέστατα μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ρωμαίων ἀποίκων, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα, καὶ τὴν ἵδρυση τῆς Colonia Julia Augusta Dymaeorum. Γι' αὐτὸ ἡ ἐνδελεχὴς ἐξέτασή τους ταιριάζει σὲ ἕνα διαφορετικὸ χρονολογικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο θὰ παρουσιασθεῖ σὲ μιὰν ἄλλη εὐκαιρία.

Ἀθανάσιος Δ. Ριζάκης
Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν

Σημειώσεις

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν διευθυντῆ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Γ. Τουράτσογλου τόσον γιὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν τῶν νομισμάτων (Εἰκ. 2 καὶ 4) ὅσον καὶ γιὰ τὴ συζήτηση θεμάτων σχετικῶν μὲ τὴ χρονολογία τους.

1. Παυσ. 7.17.9-13. Πρβλ. Rizakis 1995, ἀρ. 245.

2. Rizakis 1995, 160-162. Ἡ Δύμη ὑπήχθη διοικητικὰ στὴν ἀποικία τῆς Πάτρας, χάνοντας ἔτσι τὸν χαρακτῆρα τῆς πόλης, ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Τιβερίου ἢ λίγο ἀργότερα. Βλ. Παυσ. 7.17.5. Πρβλ. Rizakis 1995, 156, ἀρ. 241.

3. Παυσ. 7.17.5. Πρβλ. Rizakis 1995, 156, ἀρ. 239.

4. Ὁ Y. Lafond κάνει συχνὰ ἀναφορὲς στὶς λατρεῖες τόσο στὴν ἀδημοσίευτη διατριβή του (1990) ὅσο καὶ στὸ ἄρθρο του γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἀχαΐα (1991). Πιὸ πρόσφατα ὁ Osanna ἀνέλυσε, σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα μονογραφία τὶς λατρεῖες (1996· πρβλ. καὶ τὴν κριτικὴ παρουσίαση Rizakis 1998α, 837-838)· συστηματικὲς ἀναφορὲς καὶ ἀναλύσεις γιὰ τὶς λατρεῖες ὑπάρχουν καὶ στὴ μονογραφία τοῦ ὑπογράφοντος (1995).

5. Παυσ. 7.17.5. Πρβλ. Rizakis 1992, 24, 70 καὶ 220, ἀρ. 77. Y. Lafond, "Pausanias et les paysages d'Achaïe", *REA* 96 (1994), [485-497], 494 καὶ 497. Osanna 1996, 26 κ.ἑξ., 32 καὶ 46.

6. Πρβλ. Λάρισα τοῦ Ἄργους: Παυσ. 2.43.3. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ τοπωνυμίου, βλ. Στράβ. 8.3.4. Ἀνασκαφὲς στὸ Τεῖχος Δυμαίων διενήργησε στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ὁ Ἔφορος Ε. Μαστροκώστας. Βλ. Ε. Μαστροκώστας, «Ἀνασκαφὴ τοῦ Τείχους Δυμαίων», *ΠΑΕ* 1962, 127-133, 1963, 93-98, 1964, 60-67, 1965, 121-136. *Ἔργον* 1962, 171, 1963, 186, 1965, 94, 1966, 156. *ΑΔ* 19 (1964), 187-190, 20 (1965), 224-227. Πρβλ. E. Meyer, *RE* VA 1 (1934), 126-127 στὴ λ. Teichos. P. Åström, *OpAth* 5 (1964), 102, 110. Papadopoulos 1979, 24. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece* (Park Ridge 1981), 155. Rizakis 1992, 102-107, 178-179, ἀρ. 7. N. Skoufopoulos, *Mycenaean Citadels*, SIMA, vol. XXII (Göteborg 1971), 31, 60. R. Hope-Simpson, O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age. Vol. I. The Mainland and the Islands*, SIMA, vol. LH (Göteborg 1979), 195-196 (E 47). Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκὴ Τοπογραφία τῆς Ἀχαΐας», *Πρακτικὰ Ε΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995* (Ἀθῆναι 1996-97), τόμ. Β΄, 473 κ.ἑξ.

7. Στράβ. 9.5.19 = C 440. Πρβλ. Rizakis 1995, 312, ἀρ. 533.

8. Farnell 1896 I, 299 καὶ Nilsson 1967, 433-437. Πρβλ. τὴν Ἀθηνᾶ στὴν Πελλήνη: Πολύαιν. 8.59. Rizakis 1995, 225-226, ἀρ. 339. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις φέρει τὰ ἐπίθετα πολιάς, πολιοῦχος, ἀκραία κλπ., τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στὶς θεότητες τῶν ἀκροπόλεων (Pollux 4.40). Πρβλ. Farnell 1896 I, 299, 401, σημ. 50. Nilsson 1967, 433-444. Graf 1985, 44 καὶ 181-185 καὶ εἰδικότερα 182, σημ. 163.

9. Ὁ ρόλος της αὐτὸς εἶναι γνωστὸς καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, βλ. G. Daverio Rossi, *Frontiera e confini nella Grecia antica* (Roma 1988), 54-57. M. Sartre, "Aspects économiques et aspects réligieux de la frontière dans les cités grecques", *Ktèma* 4 (1979), 213-224. A Chaniotis, "Habgierige Götter, habgierige Städte. Heiligtumsbesitz und Gebietanspruch in den kretischen Staatsverträgen", *Ktèma* 13 (1988), 21-39. U. Sinn, "The influence of Greek sanctuaries on the consolidation of economic power", στὸ P. Hellström, B. Alroth (eds), *Religion and power in the ancient Greek world, Proceedings of the Uppsala Symposium 1993* (Uppsala 1996), 69-74. I. Malkin, "Territorial domination and the Greek sanctuary", ὅ.π., 75-81, βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται ἀπὸ τὴν M.-F. Billot, *OpAth* 22-23 (1997-98), 27, σημ. 158.

10. Μερικὲς ἀπὸ τὶς λατρεῖες τῶν κωμῶν τῆς χώρας μεταφέρονται στὸ ἄστυ μετὰ τὸ συνοικισμό, ἄλλες, ἀντίθετα, ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν πόλη ἀργότερα στὶς κῶμες τῆς χώρας. Πολλὲς θεότητες διαθέτουν δύο ἱερά, ἕνα στὸ ἄστυ καὶ ἕνα στὴ χώρα, τὰ ὁποῖα διατηροῦν στενὲς σχέσεις μεταξύ τους, πρβλ. M.-F. Billot, *OpAth* 22-23 (1997-98), 27 καὶ σημ. 157 (βιβλιογραφία). Ἡ ὑπόθεση τοῦ M. Osanna (1996, 27) πὼς τὰ πολεμικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ παραπέμπουν στὴν κώμη Στράτος (δηλ. στρατός), παλαιότερο ὄνομα τῆς Δύμης κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (241, 2), παρόλο ποὺ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτη, εἶναι δύσκολο νὰ γίνει ἀποδεκτή.

11. Στράβ. 8.3.2 = C 337. Πρβλ. M. Moggi, *I sinecismi interstatali greci* (Pisa 1976), 121-125, ἀρ. 20 (ὁ συνοικισμὸς τοποθετεῖται στὸ ἔτος 489 π.Χ.). Rizakis 1995, 298 καὶ σημ. 3-4.

12. F. Imhoof-Blumner, *Monnaies grecques* (Paris-Leipzig 1883), 163, ἀρ. 31-33 (Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς) καὶ

165, ἀρ. 43 (ρωμαϊκῆς ἀποικίας). *NCP*, 74. Πρβλ. Amandry 1981, 51 κ.ἑξ.

13. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Εὐφορίωνος τὸ διασώζει ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος (241, 16-18). Πρβλ. Rizakis 1995, 290-291, ἀρ. 493. Δυστυχῶς δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε κατὰ πόσο ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἀλληγορικὸς ἢ ἂν ἀναφέρεται σὲ ἕνα πραγματικὸ προσδιοριστικὸ στοιχεῖο τῆς θεότητας.

14. Πρβλ. Röscher, *Myth. Lexicon* II.1 (1890), στ. 1214, στὴ λ. κλειδοῦχος. Kohl, *RE* XI.1 (1921), στ. 596, στὴ λ. κλειδοῦχος. Daremberg-Sagglio IV2 (1905), στ. 1247, στὴ λ. Sera. Κυρίως Mantis 1983, 34-43.

15. Στράβ. 8.3.4 = C 337. Πρβλ. Rizakis 1995, 298, ἀρ. 518.

16. Παυσ. 7.20.2. Πρβλ. Farnell 1896 I, 300 (Ἀθηνᾶ Παναχαΐς).

17. F. Imhoof-Blumner, ὅ.π. (σημ. 12), 164, ἀρ. 34.

18. Πρβλ. Rizakis 1992, 24, ἀρ. 77, καὶ 120. Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε ἀνήκει, κυρίως, στὴν Κλασικὴ καὶ Ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἐντοπίστηκαν ὡστόσο καὶ ὄστρακα τῆς ΥΕ καὶ ΜΕ ἐποχῆς. Βλ. Μ. Πετριτάκη, *ΑΔ* 43 (1988) [1993], *Χρονικά* 165-166.

19. Bursian 1872 II, 272, 310. Πρβλ. Osanna 1996, 32.

20. Στράβ. 9.5.19. Πρβλ. Rizakis 1995, 312, ἀρ. 533.

21. Πρβλ. Farnell 1896 I, 299, 401, σημ. 50. Nilsson 1967, 433, σημ. 3.

22. *SEG* 41 (1991), 403. Πρβλ. Lafond 1991, 414-415.

23. R.M. Gais, *LIMC* III.1, 1986, 746, στὴ λ. Ἐνυώ Ι. Βλ. Graf 1985, 265-268. Ἀντίθετα, ὁ Nilsson (1967, 517-519) θεωρεῖ πὼς ὁ Ἐνυάλιος καὶ ὁ Ἄρης εἶναι δύο ἐναλλακτικὲς θεότητες, βλ. Ph. Bruneau, "Ares", *LIMC* II, 479-492, εἰδικότερα 487 κ.ἑξ.

24. Στὴν Τίρυνθα τὸ τέμενός του δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ: *IG* XIV 1293A, στ. 20. Πρβλ. M.-F. Billot, *OpAth* 22-23 (1997-1998), 21. Ὁ Herbillon (1929, 149-150) θεωροῦσε πρόσφατη τὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἄρη στὴν Ἀχαΐα.

25. Ὁ Ἄρης φέρει καὶ τὸ ἐπίθετο Ἐνυάλιος. O. Jessen, *RE* V.2 (1905), 2651, ἀρ. 652, στὴ λ. Enyalios I. Burkert 1987, 517-519. Osanna 1996, 45, σημ. 127 καὶ M.-F. Billot, *OpAth* 22-23 (1997-98), 21, σημ. 11 (βιβλιογραφία). Lonis 1979, 118-121.

26. Σὲ μερικὲς πόλεις (Ἐρυθρές, Μύλασα, Ἴασος καὶ ἴσως στὴ Χίο) εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ἐπίθετο Στρατεία καὶ στὴ Σπάρτη εἶναι γνωστὴ μὲ τὴν ἐπίκληση Ἀρεία καὶ Ἐνόπλιος· τὸ πρῶτο ἐπίθετο ὑπαινίσσεται τὴν ἀδιαμφισβήτητη σχέση της μὲ τὸν Ἄρη (Graf 1985, 177-181).

27. Πρβλ. S. Wide, *Lakonische Kulte* (Leipzig 1893), 137-138. F. Graf, "Women, war and warlike divinities", *ZPE* 55 (1984), 248. Graf 1985, 177-181. Pirenne-Delforge 1994, 239-250. Γιὰ τὴ σεξουαλικὴ μεταμφίεση, βλ. τὴ βιβλιογραφία στὸν Brelich 1969, 72, σημ. 60. Κατὰ τὴ γιορτὴ τῶν ὑβριστικῶν στὸ Ἄργος —σὲ ἀνάμνηση τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν σὲ μιὰ κρίσιμη μάχη— οἱ γυναῖκες μεταμφιέζονταν σὲ ἄνδρες καὶ οἱ ἄνδρες σὲ γυναῖκες· ἀνάλογα παραδείγματα ποὺ ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τὶς λατρεῖες τοῦ Ἐνυάλιου, Ἄρη καὶ Ἀφροδίτης, εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις: Nilsson 1967, 518-519. F. Graf, ὅ.π., 246-248 καὶ τελευταῖα, M.-F. Billot, *OpAth* 22-23 (1997-98), 21, σημ. 115.

28. Οἱ ἱεροτελεστίες οἱ σχετικὲς μὲ τὸν Ἄρη καὶ τὸν Ἐνυάλιο ἔχουν σχέση εἴτε μὲ τὸν πόλεμο εἴτε μὲ τὴν ἐφηβεία, καθὼς ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση θεωροῦνταν ἀπαραίτητη γιὰ τοὺς ἐφήβους, βλ. M. Tod, *Greek Historical Inscriptions* (Chicago 1984), ἀρ. 204. Graf 1985, 177-181. Ὁ Ἐνυάλιος, ὁ Ἄρης καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Ἀρεία καὶ ὁ Ἡρακλῆς κατονομάζονται μαζὶ μὲ ἄλλες θεότητες στὸν ὅρκο τῶν ἐφήβων. Βλ. G. Daux, *RA* 1941 I, 176-183. Pelekidis 1962, 112-113. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀφροδίτη φαίνεται νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴ μύηση τῶν νέων, ἡ ὁποία ἀναλύεται ἀπὸ τὴν Pirenne-Delforge 1994, 458. Γιὰ τὴν ὑπηρεσία τῶν ἐφήβων στὰ συνοριακὰ φρούρια τῆς πόλης, βλ. Pelekidis 1962, 35-49. Osanna 1996, 46 (βιβλιογραφία).

29. Παυσ. 7.24.1. Πρβλ. Rizakis 1995, 24 καὶ 200, ἀρ. 303. Μεμονωμένα ἡ Ἄρτεμις λατρεύεται στὴν Πάτρα, τὸ Αἴγιον, τὴν Αἴγειρα καὶ τὴν Πελλήνη τόσο σὲ ἀστικὰ ἢ περιαστικὰ ἱερὰ ὅσο καὶ σὲ ἱερὰ ποὺ βρίσκονται στὰ δυτικὰ καὶ στὰ ἀνατολικὰ ὅρια τῆς Ἀχαΐας. Πρβλ. Lafond 1991, 431.

30. Jeanmaire 1939, 531-534. Brelich 1969, 133-136.

31. Εἶναι γνωστό, γιὰ παράδειγμα, πὼς οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας κατέθεταν στὸ πέρας τῆς νεανικῆς τους ἡλικίας, κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ἀπατουρίων, εἰδικότερα τὴν ἡμέρα ποὺ ὀνομαζόταν κουρεῶτις, τὰ μαλλιά τους στὴ θεότητα. Ἀντίστοιχα στὴ Σπάρτη διάφορες ἐκδηλώσεις, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας, σημάδευαν τὸ τέρμα τῶν δοκιμασιῶν τῆς μύησης.

32. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1962 [1966], 129: Ἀφήτου (3ος), Ἀφροδίτης (2ος), Ἐνυαλίου (4ος), Ἀρτέμιδος (3ος).

33. Βλ. τὴν περιγραφὴ αὐτῶν τῶν εὑρημάτων στὸν Ε. Μαστροκώστα, *ΠΑΕ* 1963, 93-95.

34. Πρβλ. L.R. Palmer, "Some New Minoan-Mycenaean Gods", *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Votträge und kleinere Schriften* 26 (1981), 10-16.

35. Πρβλ. Lafond 1990, 297. Osanna 1996, 44, σημ. 122.

36. 8.3, 11 *ad loc.* (Belles Lettres 1978). Πρβλ. Rizakis 1995, ἀρ. 522, 3.

37. Στράβ. 8.4.9 (Σπάρτη). Παυσ. 2.7.6 (Σικυῶνα), 8.22.7 (Στύμφαλος), 8.53.11 (Τεγέα) καὶ 7.20.7. Πρβλ. Rizakis 1995, ἀρ. 261 (Πάτρα). Farnell 1896 II, 427, σημ. 1-2. Ἡ λατρεία της δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνδέεται

πάντα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ὑγροῦ στοιχείου. Πρβλ. U. Sinn, "Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra", *AthMitt* 96 (1981), 25-71.

38. Παυσ. 6.22.8. Farnell 1896 II, 428, σημ. 4. *RE* XIII.1 (1926), 709, στὴ λ. Λιμνᾶτις, ὅπου πλῆθος ἄλλων παραπομπῶν.

39. Farnell 1896 II, 427-428, σημ. 5.

40. *RE* XIV.1 (1928), 830-846, εἰδικότερα 838-842, στὴ λ. malaria.

41. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐλώδεις περιοχὲς ὑπάρχουν καὶ οἱ λιμνοθάλασσες τοῦ Βουπράσιου (Κοτύχι), τῆς Καλογριᾶς (Πρόκοπος) καὶ τοῦ Πάππα. Πρβλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν* (Πάτραι 1995), στὶς ἀντίστοιχες λέξεις καὶ R. Dalongevillle, στὸ Rizakis 1992, 54-55.

42. Βλ. Rizakis 1992, 25-26 καὶ Appendix I, ἀρ. 48-49.

43. Στράβ. 8.3.11. Πρβλ. Rizakis 1995, 300, ἀρ. 522.

44. «Τὸ δὲ δόγμα τοῦτο ἀνα[γραψάντω οἱ.....κα]ὶ ἀναθέντω εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλω[νος]»: J. Martha, *BCH* 2 (1978), 97, ὅθεν *SEG* 11 (1950), 1259, στ. 14-17. Πρβλ. M. Feyel, *REG* 56 (1943), 112-124.

45. Rizakis 1995, 176, ἀρ. 258. Ἀναλογο ρόλο διαδραματίζει τὸ ἱερὸν τοῦ Ὁμαρίου Διὸς στὸ Αἴγιον ὅπου ἐναποτίθενται τὰ ψηφίσματα τοῦ Κοινοῦ (Πολύβ. 5.93.10). Τὸ ρόλο αὐτό, ὡστόσο, τὸν μοιράζεται ὁ Ἀπόλλων κυρίως μὲ τὴν Ἀθηνᾶ ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, προτιμᾶται στὶς αἰολικὲς καὶ ἰωνικὲς περιοχές. Graf 1994.

46. «Ὁλοσχερῶς ἔπταισαν (οἱ Ἀχαιοί) ἐν τῇ Δυμαίᾳ περὶ τὸ καλούμενον Ἑκατόμβαιον πανδημεὶ διακινδυνεύοντες» (Πολύβ. 12.51.3 = Rizakis 1995, ἀρ. 412). Πιὸ ἀναλυτικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ Πλουτάρχου *(Κλεομ.* 14.2-5 = Rizakis 1995, ἀρ. 411): «Ὀλίγῳ δ' ὕστερον ἐκπεριελθών (δηλ. ὁ Κλεομένης) δι' Ἀρκαδίας κατέβαινεν ἐπὶ τὰς Ἀχαϊκὰς Φαράς, βουλόμενος ἢ μάχην θέσθαι πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς ἢ διαβάλλειν τὸν Ἄρατον ὡς ἀποδιδράσκοντα καὶ προιέμενον αὐτῷ τὴν χώραν. 3. Ἐστρατήγει μὲν γὰρ Ὑπερβατᾶς τότε, τοῦ δ' Ἀράτου τὸ πᾶν ἦν κράτος ἐν τοῖς Ἀχαιοῖς. 4. Ἐξελθόντων δὲ πανδημεὶ τῶν Ἀχαιῶν καὶ στρατοπεδευσαμένων ἐν Δύμαις περὶ τὸ Ἑκατόμβαιον, ἐπελθὼν ὁ Κλεομένης ἔδοξε μὲν οὐ καλῶς ἐν μέσῳ τῆς τε Δυμαίων πόλεως, πολεμίας οὔσης, καὶ τοῦ στρατεύματος τῶν Ἀχαιῶν αὐλίσασθαι· 5. τολμηρῶς δὲ προκαλούμενος τοὺς Ἀχαιοὺς ἠνάγκασε συμβαλεῖν, καὶ νικήσας κατὰ κράτος καὶ τρεψάμενος τὴν φάλαγγα, πολλοὺς μὲν ἐν τῇ μάχῃ διέφθειρεν αὐτῶν, πολλῶν δὲ καὶ ζώντων Ἀχαιῶν ἐκυρίευσεν· ἐπελθὼν δὲ Λασιῶνι καὶ τῶν Ἀχαιῶν τοὺς φρουροῦντας ἐξελάσας, ἀπέδωκεν Ἠλείοις τὴν πόλιν». Γιὰ τὴν ἴδια μάχη βλ. καὶ Παυσ. 2.9.1-2 = Rizakis 1995, ἀρ. 200 καὶ 7.7.3 = Rizakis 1995, ἀρ. 434. Πλούτ., *Ἄρατος* 39.1 = Rizakis 1995, ἀρ. 412.

47. *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel* I (Gotha 1851), 427.

48. 1872 II, 322. Πρβλ. Bölte, *RE* VII.2 (1912), 2785, ἀρ. 1.

49. Γιὰ τὴ διάδοση αὐτοῦ τοῦ ἐπιθέτου, βλ. Osanna 1996, 42 καὶ σημ. 109. Γιὰ τὴ σημασιολογικὴ διάσταση καὶ τὴ σχέση μὲ ἕνα ὁμώνυμο μῆνα στὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο, βλ. Osanna 1996, 43 καὶ σημ. 110 καὶ 111.

50. Ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν Οὐρανία Ἀφροδίτη στὴν Αἴγειρα σὲ καμιὰ ἄλλη ἀχαϊκὴ πόλη δὲν φέρει ἡ θεὰ κάποιο χαρακτηριστικὸ ἐπίθετο. Herbillon 1929, 142-148. Pirennne-Delforge 1994, 239-250.

51. Ἔτσι ἐμφανίζονται στὰ ψηφίσματα τῆς Συμπολιτείας: *IG* V 2, 344, στ. 8. Πρβλ. A. Aymard, "Zeus fédéral achaien, Hamarios/Homarios", στὸ *Mélanges Navarre* 1935, 453-470.

52. Ἡ ἐπιγραφὴ σώζεται σέ τρία ἀντίγραφα. J. Martha, *BCH* 2 (1978), 100, ἀρ. 8 = *CIL* III, Suppl. I, 7254. Πρβλ. Duhn 1878, 74 καὶ Osanna 1996, 28, ἀρ. 47.

53. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι ἄγνωστο καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Πρβλ. C. Koch, *RE* VIIIA.1 (1955), στ. 864-868· ἡ παραπομπὴ ὀφείλεται στὸν Osanna 1996, σημ. 47.

54. Π. Πάχης, *Δήμητρα Καρποφόρος. Θρησκεία καὶ ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου* (Ἀθήνα 1998).

55. Πρβλ. Rizakis 1992, 214, ἀρ. 97. Λακάκη 1991, 241-246.

56. Ἀθήν., *Δειπν.* 11.460δ. Πρβλ. Rizakis 1995, 83, ἀρ. 62.

57. Τὰ ἱερὰ τῆς θεᾶς βρίσκονται πολὺ συχνὰ ἐκτὸς τοῦ ἀστικοῦ οἰκισμοῦ, σὲ πλούσιες περιοχὲς κοντὰ σὲ πηγὲς καὶ ποτάμια· πρβλ. Burkert 1987, 161. S.G. Cole, "The Uses of Water in Greek Sanctuaries", στὸ R. Hägg, N. Marinatos, G.C. Nordquist (eds), *Early Greek Practice* (Stockholm 1988), 164-165. Τοῦ ἰδίου, "Demeter in the Ancient Greek City and Countryside", στὸ S.E. Alcock, R. Osborne (eds), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford 1966), 206-215 (ὅπου ὁ συγγραφέας προβαίνει σὲ μιὰ τριμερὴ διάκριση τῶν ἱερῶν τῆς θεᾶς, ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο στὸν ὁποῖο βρίσκονται). Ἄλλες παραπομπὲς στὸ Π. Πάχης, ὅ.π. (σημ. 54), 43-47.

58. Ὁ Sokolowsky (1962, 71-72, ἀρ. 33) ἀναφέρει ὡς τόπο προέλευσης τοῦ ἱεροῦ νόμου τὴν Πάτρα, γεγονὸς ποὺ δημιουργεῖ μιὰν ἀδικαιολόγητη σύγχυση. Πρβλ. Rizakis 1992, 214-215.

59. Παυσ. 7.15.3-4. Jost 1985, 322-324. Πρβλ. Sfameni Gasparo 1986, 293-294. Osanna 1996, 40-41. Γενικὰ γιὰ τα ἐπίθετα τῆς Δήμητρος, βλ. Farnell 1906 III, 311-325.

60. Βλ. J. Martha, *BCH* 2 (1978), 94-96, ἀρ. 2. Bingen 1954, 86-87, ἀρ. 4. Πρβλ. Rizakis 1990α, 110-122.

61. Οἱ F.W. Imhoof-Blumner καὶ P. Gardner, *NCP*, 84, εἶχαν ἐκφράσει τὸ δισταγμό τους ἀνάμεσα στὴ Δή-

μητρα ἢ στὴ Μητέρα Δυνδημήνη· πιὸ πρόσφατα ὁ Osanna (1996, 28) ἔδειξε τὴν προτίμησή του πρὸς τὴ δεύτερη θεότητα ἀλλὰ ἡ ὑψηλὴ χρονολογία αὐτῶν τῶν νομισμάτων καθιστᾶ δύσκολη μιὰ παρόμοια ἑρμηνεία.

62. Παυσ. 7.17.6. Ὡστόσο σὲ ἕνα ἄλλο σημεῖο ἀποκαλεῖ τὸν Οἰβώτα Δυμαῖο (6.3.8), ἀντίφαση τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ δικαιολογήσει ὁ ἴδιος ὁ περιηγητής. Πρβλ. Rizakis 1995, ἀρ. 242.

63. Παυσ. 6.3.8 καὶ 7.17.6-7 καὶ 13-14. Πρβλ. Fonterose 1968, 74-75.

64. Ἡ διάδοση ἀνάλογων μύθων κατὰ τὴ γεμάτη ἀλλαγὲς αὐτὴ περίοδο εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Ὁ ἀθλητὴς εἶναι μιὰ εἰδικὴ κατηγορία τοῦ μυθικοῦ ἥρωα ποὺ εἶναι συνάμα πολεμιστής, κυνηγὸς καὶ ἀθλητὴς καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις μυθικοὶ ἥρωες ἔχουν συνδεθεῖ μὲ διάσημους νικητὲς τῶν πρώιμων ὀλυμπιακῶν ἀγώνων (βλ. Fonterose 1968, 87).

65. Παυσ. 7.17.6 = Rizakis 1995, ἀρ. 242 καὶ Στράβ. 8.7.5 = Rizakis 1995, 309, ἀρ. 531.

66. Ὁ ὑποθετικὸς ἐντοπισμὸς τῆς Πάλειας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὴ θέση «Παχουμᾶς», βορειοδυτικὰ τῆς Δύμης (Rizakis 1992, 188, ἀρ. 22), πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ· μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη θεωρῶ πὼς ἡ θέση αὐτὴ θὰ ταίριαζε περισσότερο μὲ τὴν κώμη Στράτος.

67. Πρβλ. Πίνδ., *Ὀλυμπ.* 10.26-30. Φερεκ., *FGrH* 3.79. [Ἀπολλόδ.] 2.88. Wernicke 1896, στ. 2308-2309. F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I (Oxford 1957), σχόλ. στὸ Pol. IV. 59, 4 καὶ 83, 3. W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley-Los Angeles, London 1979), 95.

68. Powell 1925, 9.

69. [Ἀπολλόδ.] 2.5.5. Διόδ. 4.33.1 = Rizakis 1995, ἀρ. 33 καὶ 101. Γιὰ ἄλλες παραπομπὲς βλ. Roscher, *Lex. Myth.* I (1884-1889), στ. 998-1001, στὴ λ. Dexamenos. Πρβλ. Moggi καὶ Osanna 2000, 257.

70. Παυσ. 7.17.8. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ εἶναι γνωστή, βλ. τὰ σχόλια καὶ τὴν πλούσια βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ Osanna 1996, 49, σημ. 143.

71. Kaibel 1878, 790. *SEG* 11 (1954), 1261. Bingen 1954, 85.

72. 241, 2-3. Πρβλ. Rizakis 1995, 290-291, ἀρ. 493.

73. Βλ. Osanna 1996, 50-51 μὲ μιὰ πλούσια βιβιογραφία.

74. B. Sergent, *L'homosexualité dans la mythologie grecque* (Paris 1984), 25-37. Osanna 1996, 50, σημ. 146 (βιβλιογραφία). Στὶς Ἐρυθρὲς ἡ κοινὴ θυσία στὴν Ἀφροδίτη Στρατεία, τὴν Ἀρετὴ καὶ τὸν Ἡρακλῆ ἔχει σχέση μὲ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη τῆς πόλης, τὴ στρατιωτικὴ πλευρὰ τῆς ἐφηβείας καὶ εἰδικότερα τὶς θρησκευτικὲς ὑποχρεώσεις τῶν ἐφήβων, βλ. Graf 1985, 312 καὶ σημ. 134 καὶ 98, 105 (γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἥρωα μὲ τοὺς ἐφήβους καὶ τὸ γυμνάσιο).

75. Delorme 1960, 339-340. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Δύμης ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν L. Dubois τὸν προηγούμενο αἰῶνα (*BCH* 4, 1880, 521) τιμῶνται οἱ δύο θεοὶ τοῦ γυμνασίου ἀπὸ τὸν Λύκον Λύκου, Δυμαῖο γυμνασίαρχο. Ἡ διαβεβαίωση τοῦ Delorme (1960, 202) πὼς οἱ Ἀχαιοὶ δὲν φημίζονταν γιὰ τὶς ἀθλητικές τους ἐπιδόσεις καὶ πὼς οἱ μαρτυρίες γιὰ γυμνάσια εἶναι ἰσχνές — ὁ περιηγητής, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται μόνον στὰ γυμνάσια τῆς Πελλήνης (7.27.6-7. Πρβλ. Delorme, 1960, 235, 354, 423[7], 444. Rizakis 1995, 228, ἀρ. 345)— εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὴν ἀπουσία συστηματικῶν ἀνασκαφῶν. Ἐπιγραφικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Δύμη, ἡ παρουσία του γυμνασίου εἶναι γνωστὴ καὶ στὴν Αἴγειρα (*SEG* 24, 1969, 337) καὶ στὴν Πελλήνη (*SEG* 11, 1954, 1270).

76. Rizakis 1992, 187, ἀρ. 20.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amandry, P., 1981: "Le monnayage de Dymé (Colonia Dumaeorum) en Achaïe. Corpus (Pl. XIII-XVI)", *RN* 23, 45-67.

— 1983: "Une nouvelle émission dyméenne", *RN* 25, 53-56.

Baladié, R., 1980: *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris.

Bingen, J., 1954: "Inscriptions d'Achaïe", *BCH* 78, 82-85 καὶ 402-409.

Boeringer, E., 1979: "Cultes d'athlètes en Grèce classique, propos politiques, discours mythique", *REA* 81, 5-18.

Brelich, A., 1961: *Guerre, agoni e culti nella Greccia arcaica*, Bonn.

— 1969: *Paides e Parthenoi*, Rome.

Burkert, W., 1977: *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart.

— 1987: *Mito e rituale in Grecia*, Bari (ἰταλικὴ μετάφραση).

Bursian, C., 1862-1872: *Geographie von Griechenland. Peloponnesos und Inseln* I-II, Leipzig.

Delorme, J. 1960: *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce des origines à l'Empire romain*, Paris.

Donohue, A.A., 1988: *Xoana and the Origins of the Greek Sculpture*, Atlanta.

Duhn, F. von, 1878: "Reisebericht aus Achaia", *AthMitt* 3, 60-81.

Farnell, L.R., 1896/1909: *The Cults of the Greek States*, I-IV, Oxford (ἀνατ. Chicago 1971).

Fonterose, J., 1968: "The Hero as Athlete", *CalStClAnt* 1, 73-104.

FGrH: E. Jacoby, *Die Fragmnente der griechischer Historiker*, Berlin-Leiden 1923/1958.

Graf, F., 1985: *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Roma.

Herbillon, J., 1929: *Les cultes de Patras avec une prosopographie patréenne*, Baltimore-Londres.

HN^2: B.V. Head, assisted by G.F. Hill, G. MacDonald and W. Wroth, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatic*, London 1913 (ἀνατ. Amsterdam 1991).

Hope Simpson, R., Lazenby, J.F., 1970: *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford.

Jeanmaire, H., 1939: *Couroi et Courètes*, Lille.

Jost, M., 1985: *Sanctuaires et cultes d'Arcadie. Études péloponnésiennes* IX, Paris.

Jourdan-Annequin, C., 1989: *Héraclès aux portes du soir*, Besançon-Paris.

— 1992: "À propos d'un rituel pour Iolaos à Agyrion: Héraclès et l'initiation des jeunes gens", στὸ *L'Initiation, Actes du colloque international de Montpellier, 11-14 avril 1991*, Montpellier, vol. I, 121-141.

Kahrstedt, U., 1954: *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit: Kleinstadt, Villa und Domäne*, Bern.

Kaibel, G., 1878: *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*, Berlin (ἀνατ. Hildesheim 1964).

Λακάκη M., 1991: «Ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ στὴν Δυμαία χώρα: ἡ περίπτωση τοῦ Πετροχωρίου», στὸ A.D. Rizakis (ed.), *Achaia und Elis in der Antike*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, Athen, 241-246.

Lafond, Y., 1990: *L'Achaïe de Pausanias. Étude critique du livre VII*, Paris. Ἀδημοσίευτη διδ. διατριβή.

— 1991: "Artémis en Achaïe", *REG* 104, 411-433.

Leake, W.M., 1830: *Morea: Travels in the Morea*, I-III, London (ἀνατ. Amsterdam 1968).

— *Peloponnesiaca*: *Peloponnesiaca. A Supplement to Travels in the Morea* (London 1846; réimpr. anast. Amsterdam 1967).

Lonis, R., 1979: Guerre et religion à l'époque classique, Paris.

Μάντης, Ἀ., 1979: *ΑΔ* 34, *Χρονικά* 153-154.

— 1983: *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερειῶν καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη*, Θεσσαλονίκη.

Moggi, M., Osanna, M., 2000: *Pausania. Guida della Grecia VII. L'Acaia*, Roma.

Moretti, L., 1957: "Olimpionikai i vincitori negli antichi agoni olimpici", *MemLinc* série VIII, vol. 2.

NCP: F.W. Imhoof-Blumner, P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias* [ἔκδοση συμπληρωμένη ἀπὸ τὸν A.N. Oikonomides, *Ancient Coins illustrating lost Greek Masterpieces of Greek Art. A Numismatic Commentary on Pausanias* (Chicago 1964)].

Nilsson, M.P., 1967: *Geschichte der griechischen Religion I: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, München (3rd edition).

— 1974: *Geschichte der griechischen Religion, II: Die hellenistische und römische Zeit*, München (3rd edition).

Osanna, M., 1996: *Santuari e culti dell'Acaia antica*, Napoli.

Παπαχατζῆς, Ν.Δ., 1974-1981: *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, I-IV, Ἀθήνα.

Papadopoulos, Th.J., 1979: *Mycenaean Achaea*, SIMA, vol. LV:1-2, Göteborg 1978-79.

Pelekidis, Chr., 1962: *L'histoire de l'éphébie attique*, Paris.

Papapostolou, I.A., 1993: *Achaean Grave Stelai with Epigraphical Notes* by A. D. Rizakis, Athens.

Pirenne-Delforge, V., 1994: *L'Aphrodite grecque*, *Kernos* suppl. 4, Liège.

Pouqueville, F.C.H.L., 1826: *Voyage de la Grèce* IV, Paris.

Powell, J.U., 1925: *Collectanea Alexandrina. Reliquiae minores Poetarum Graecorum Aetatis Ptolemaicae*, 323-146 a.C., Oxford.

Rizakis, A.D., 1990α: "La politeia dans les cités de la confédération achéenne", *Tyche* 5, 129-134.

— 1990β: "Cadastres et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse", *DHA* 16, 259-280.

— 1990γ: «Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀποικισμοῦ τῆς ΒΔ Πελοποννήσου», *Ποικίλα*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10, Athènes, 321-337.

— 1992: *Paysages d'Achaïe I: Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes.

— 1995: *Sources textuelles et histoire régionale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20, Athènes.

— 1998α: *AJA* 102, 837-838.

— 1998β: *Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25, Athènes.

RPC I: A. Burnett, M. Amandry, Père P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, London-Paris 1992.

Sfameni Gasparro, G., 1962: *Misteri e culti mistici di Demetra*, Roma.

Sokolowsky, F., 1962: *Lois sacrées des cités grecques*, Supplément.

Τριανταφύλλου, Κ.Ν., 1980: *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ Ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον, κατὰ ἀλφαβητικὴν, εἰδολογικὴν κατάταξιν*, Πάτραι.

Wernicke, 1896: *RE* II.2: στὴ λ. Augeias, στ. 2308-2309.

ΕΝΤΑΤΙΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΧΑΪΑ: ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος - Γ.Α. Ζάχος

στον Παπά-Βασίλη και την Τριανταφυλλιά

Η εντατική μέθοδος στην επιφανειακή έρευνα δημιουργήθηκε από την ανάγκη να προσδιορισθούν όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες για τη λειτουργία και το χαρακτήρα των αρχαιολογικών θέσεων ενός χώρου. Η εμπειρία από την Αχαΐα έδειξε ότι όχι μόνο μπορεί να πολλαπλασιαστεί ο αριθμός των θέσεων αλλά και ότι μπορεί να αλλάξει και ο τρόπος με τον οποίο τις προσεγγίζουμε. Με την εκτεταμένη μέθοδο έρευνας αναπόφευκτα αναζητούμε θέσεις και μελετούμε το χώρο με βάση προκατασκευασμένα μοντέλα. Η εντατική μέθοδος με τη λεπτομερή καταγραφή των δεδομένων του χώρου έδωσε μία σειρά θέσεων εντοπισμένων σε ποικίλα γεωμορφολογικά επίπεδα, δίνοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα επαναπροσαρμογής της μεθόδου. Επίσης, επέτρεψε να προσδιορισθεί ακριβέστερα η έκτασή τους και ο ζωτικός τους χώρος. Η συγκέντρωση αυτών των στοιχείων προσέφερε εναλλακτικούς τρόπους ερμηνείας του χαρακτήρα των θέσεων και της οργάνωσης του χώρου, σε μία περιοχή όπου απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα και βρίσκεται μακρυά από τα μεγάλα κέντρα.

Η *εντατική* επιφανειακή έρευνα στην Αχαΐα αποτελεί μέρος του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με στόχο τη διαχρονική μελέτη του τοπίου της ΒΔ Πελοποννήσου. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται στην Αχαΐα σε συγκεκριμένες γεωγραφικές ενότητες και μεμονωμένες θέσεις για να προσδιοριστούν και να μελετηθούν καλύτερα οι διάφοροι τύποι ανθρώπινων εγκαταστάσεων και τρόποι χρήσεων της γης. Αποτελεί κοινό τόπο, πλέον, ότι η μελέτη του δικτύου των ανθρώπινων εγκαταστάσεων μιας περιοχής δεν μπορεί παρά να είναι διεπιστημονική. Έτσι, είναι απαραίτητο το έργο των αρχαιολόγων να συμπληρώνεται με τις συμβολές, ανά περίπτωση, άλλων ειδικών, διαφορετικών κλάδων, όπως ιστορικών, γεωλόγων, γεωμορφολόγων, γεωφυσικών, τοπογράφων κ.ά.

Για την εφαρμογή της μεθόδου αυτής επελέγη κατ' αρχήν η ζώνη βόρεια του ποταμού Πείρου, στο μυχό του Πατραϊκού κόλπου, όπου μια προσεκτική *εκτεταμένη* επιφανειακή έρευνα (Σχέδ. 1) απέδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για τη δομή και την οργάνωση του χώρου από τη Μυκηναϊκή εποχή ως τις μέρες μας. Η συστηματική καταγραφή και μελέτη των στοιχείων αυτών φαινόταν ότι θα μπορούσε, ως ένα σημείο, να καλύψει την ανεπάρκεια των πηγών και τις αδυναμίες της παραδοσιακής αρχαιολογικής έρευνας. Ο σχεδιασμός των αποστολών και η προσαρμογή της μεθόδου στα

Σχέδ. 1. Χάρτης θέσεων από την εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα της Αχαΐας.

1

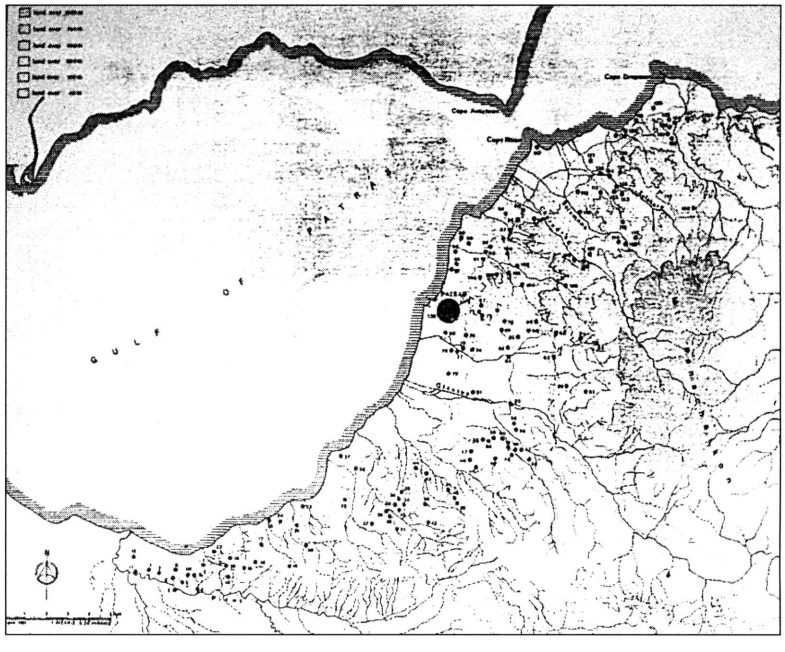

1

2

δεδομένα του συγκεκριμένου χώρου πραγματοποιήθηκε από νέους αρχαιολόγους και φοιτητές που συνεργάζονται εθελοντικά στο πρόγραμμα. Στις αποστολές συμμετείχαν περισσότερα από εκατό άτομα από τα Πανεπιστήμια Αθηνών, Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης (Εικ. 1). Επομένως, το πρόγραμμα έλαβε και εκπαιδευτικό χαρακτήρα.[1]

Με το πέρας της έρευνας άρχισαν να διαφαίνονται κάποια ιστορικά περιγράμματα ή και περιγράμματα λειτουργικών δομών της περιοχής (μοντέλα), ωστόσο η επεξεργασία των δεδομένων βρίσκεται εν προόδω. Κρίθηκε, λοιπόν, σκόπιμο να μη δοθεί μία πρώτη παρουσίαση δεδομένων, αλλά ακριβώς αυτά τα περιγράμματα ή, καλύτερα, ορισμένες σκέψεις πάνω σ' αυτά. Η επιλογή αυτή δεν είχε ως άξονά της μόνο το ενδεχόμενο μιας διαφορετικής σύνθεσης των δεδομένων αυτών μετά την τελική επεξεργασία, αλλά και την επιθυμία να παρακάμψουμε, προσωρινά, καταλόγους θέσεων, ευρημάτων, χρονολογήσεων, με τη διατύπωση υποθέσεων για το πώς λειτουργεί ή πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει η περιοχή ως σύνολο.

Θερειανού

Κατά την πρώτη αποστολή ερευνήθηκε η περιοχή ανατολικά του χωριού Θερειανού, με κύριο στόχο τον πειραματισμό με τη νέα μέθοδο.[2] Λόγω, ακριβώς, του πειραματικού χαρακτήρα της εφαρμογής της, η έρευνα δεν εξαπλώθηκε σε ένα αυτοτελή γεωγραφικά χώρο, αλλά, ουσιαστικά, σε μία πλαγιά και σε τμήμα της απέναντί της (Εικ. 2).

Οι δύο θέσεις που εντοπίσθηκαν (θέσεις Α και Β), απλώνονται στην ανατολική πλαγιά του υψώματος, στην κορυφή του οποίου είναι κτισμένος ο σημερινός οικισμός Θερειανού. Στη βάση της πλαγιάς διέρχεται ο δρόμος που οδηγεί προς τα νότια, από την Πάτρα προς τις Φαρές. Πρόκειται για ένα χώρο που ορίζεται ανατολικά από τον παραπάνω δρόμο και νότια και βόρεια από σειρά ρηγμάτων, με διεύθυνση Α-Δ, που καταλήγουν σε αυτόν (Σχέδ. 2).

Οι θέσεις είναι μετρίου μεγέθους και παρουσιάζουν σίγουρη δραστηριότητα κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο. Σώζονται υπολείμματα ισχυρών αρχαίων οικοδομημάτων. Από τις δύο θέσεις (Σχέδ. 3) πρωιμότερη είναι αυτή που βρίσκεται στα νότια (Α).

Γύρω από την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου παρατηρήθηκε, επίσης, συγκέντρωση σύγχρονων και αρχαίων οστράκων (Εικ. 3). Ο μικρός αριθμός των τελευταίων και η κακή κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπουν να υποστηρίξουμε, ακόμη, με ασφάλεια την ύπαρξη αρχαίας θέσης στο σημείο αυτό.

Μερικές συγκεντρώσεις ευρημάτων, στα βόρεια, που παρουσιάζονται είτε με τη μορφή περιφέρειας χωρίς κέντρο είτε ως κέντρο χωρίς περιφέρεια, ανάλογα με τη στατιστική επεξεργασία, ερμηνεύονται συνήθως στις *εντατικές* επιφανειακές έρευνες ως νεκροταφεία ή ως χώροι προσωρινής δραστηριότητας χωρίς ουσιώδεις κτιριακές κατασκευές.[3]

Οι περιοχές εκτός θέσεων που παρουσιάζουν σχετικά αραιές συγκεντρώσεις ευρημάτων θεωρούνται ως ο ζωτικός χώρος τους. Οι συγκεντρώσεις αυτές μειώνονται σταδιακά εκεί που τελειώνει η κατωφέρεια και περνά ο δρόμος προς τις Φαρές. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην απέναντι πλαγιά. Εδώ η παρουσία σχετικά αραιών συγκεντρώσεων ευρημάτων ίσως να οφείλεται στην ύπαρξη κάποιων θέσεων ανατολικότερα από εκεί που σταμάτησαν οι ερευνητικοί διάδρομοι. Το σημείο σύγκλισης, λοιπόν, των κατωφερειών, δηλαδή το σημείο που σήμερα περνά ο δρόμος, μπορεί να ληφθεί ως το φυσικό όριο των ζωτικών χώρων των θέσεων που βρίσκονται στις πλαγιές εκατέρωθεν αυτού του σημείου. Επιπλέον, η έκταση των θέσεων —ειδικότερα της Α που εντοπίσθη-

Εικ. 1.
Η ομάδα εντατικής επιφανειακής έρευνας στο χωριό Θερειανού Αχαΐας.

Εικ. 2.
Η περιοχή εντατικής επιφανειακής έρευνας στο χωριό Θερειανού Αχαΐας.

Σχέδ. 2.
Περιοχή εντατικής επιφανειακής έρευνας στο χωριό Θερειανού Αχαΐας.

Σχέδ. 3.
Σχηματική απόδοση των πυκνοτήτων κεραμικών ευρημάτων στην εντατική επιφανειακή έρευνα στο χωριό Θερειανού Αχαΐας.

2

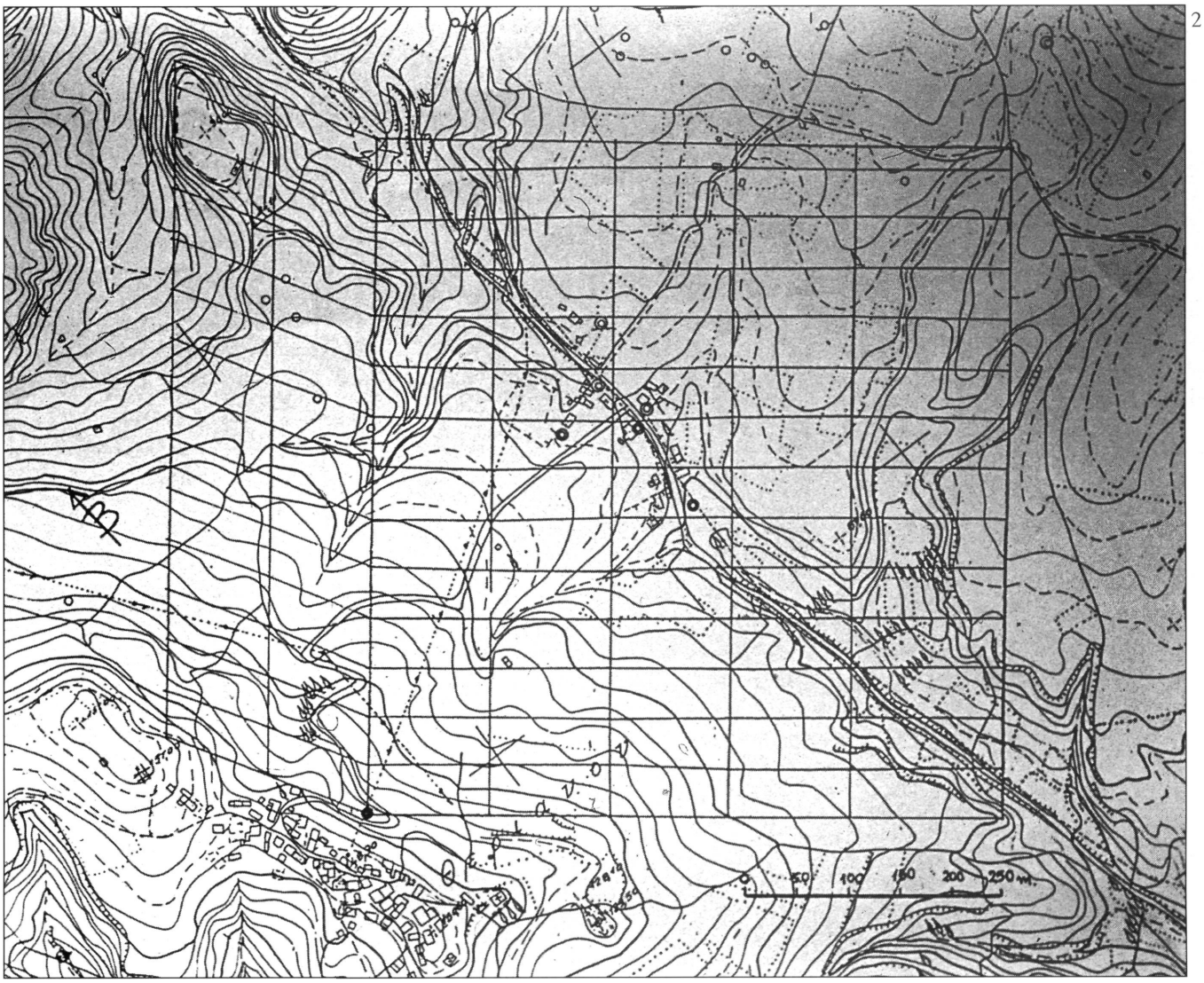

κε σε όλη της την έκταση— είναι τέτοια που οι ανάγκες των κατοίκων τους μπορούν να ικανοποιηθούν από το φυσικά οριοθετημένο χώρο στον οποίο ανήκει και η περιοχή όπου εντοπίσθηκαν.

Αρχίζει, λοιπόν, να διαφαίνεται μία διαλεκτική σχέση μεταξύ αναγλύφου (περιοχή φυσικά οριοθετημένη με ρήγματα, σύγκλιση κατωφερειών που λειτουργεί ως όριο) και οικιστικών δομών. Η σχέση αυτή εντοπίζεται στο επίπεδο του χώρου εγκατάστασης των θέσεων, στο μέγεθος των θέσεων και στην έκταση του ζωτικού τους χώρου. Τέτοιου είδους σχέσεις γίνονται ακόμη περισσότερο εμφανείς στην περιοχή Αλισσός-Καμενίτσα.

3

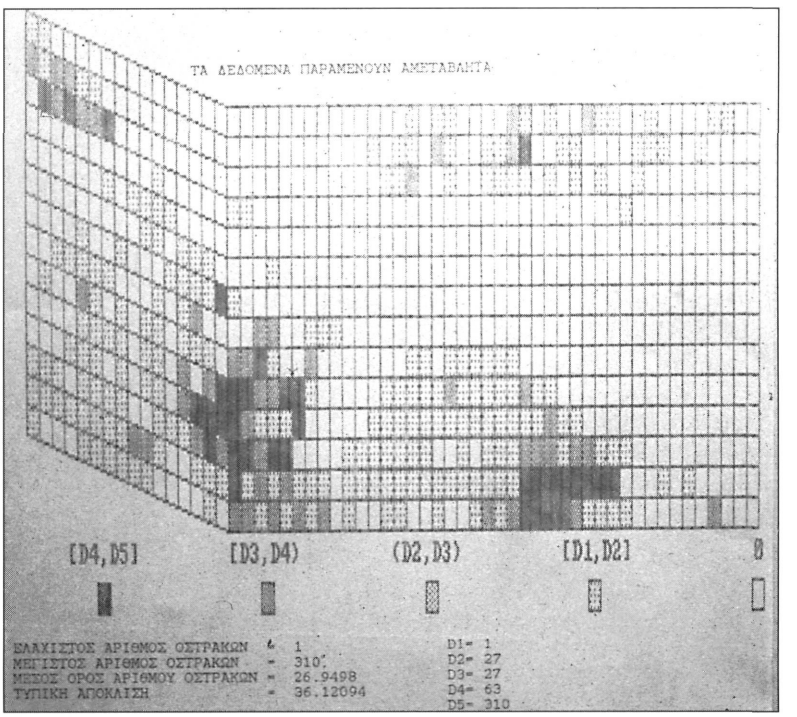

Αλισσός-Καμενίτσα

i) Γεωμορφολογία

Η κύρια έρευνα επικεντρώθηκε στην περιοχή Αλισσού-Καμενίτσας σε μία φυσικά οριοθετημένη έκταση. Συγκεκριμένα, ο χώρος αποτελείται από

σειρά λόφων και πλατωμάτων που κόβονται απότομα στα βόρεια και ανατολικά, δημιουργώντας χαράδρες, ενώ στα νότια ορίζεται από τον ποταμό Πείρο. Βορειότερα των λόφων απλώνεται η στενή παράκτια πεδιάδα (Εικ. 4).

Η περιοχή των λόφων και των πλατωμάτων χαρακτηρίζεται γεωλογικά από ασταθείς σχηματισμούς εύθρυπτων ψαμμιτών, ψαμμούχων αργίλων, αργιλικών μαργών και κροκαλοπαγών πετρωμάτων, που σχηματίζουν ελαφρά εύκολα καλλιεργούμενα εδάφη. Στην παρόχθια και παράκτια ζώνη απαντούν βαριά εδάφη, που αποτελούνται από σύγχρονες αποθέσεις και αλλουβιακούς σχηματισμούς από χάλικες, κροκάλες και άμμους με ελάχιστο αργιλικό υλικό.[4]

Τα σαφή γεωμορφολογικά όρια, το σύνθετο ανάγλυφο, τα πενιχρά στοιχεία της μέχρι τότε έρευνας για ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή κατά το παρελθόν και οι πρακτικές ανάγκες της έρευνας (διαμονή της ομάδας), ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή της συγκεκριμένης έκτασης.

Πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι δε συμπεριλαμβάνεται στην εν λόγω έκταση ένα αστικό κέντρο που θα επέτρεπε την ανίχνευση σχέσεων μεταξύ αυτού και των μικρών θέσεων (όπως αυτές που εντοπίσθηκαν) της «χώρας» του. Για αυτές τις σχέσεις μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε, με βάση τα μοντέλα που υιοθετούνται από άλλες έρευνες, όπου το πρόβλημα αυτό δεν υφίσταται.

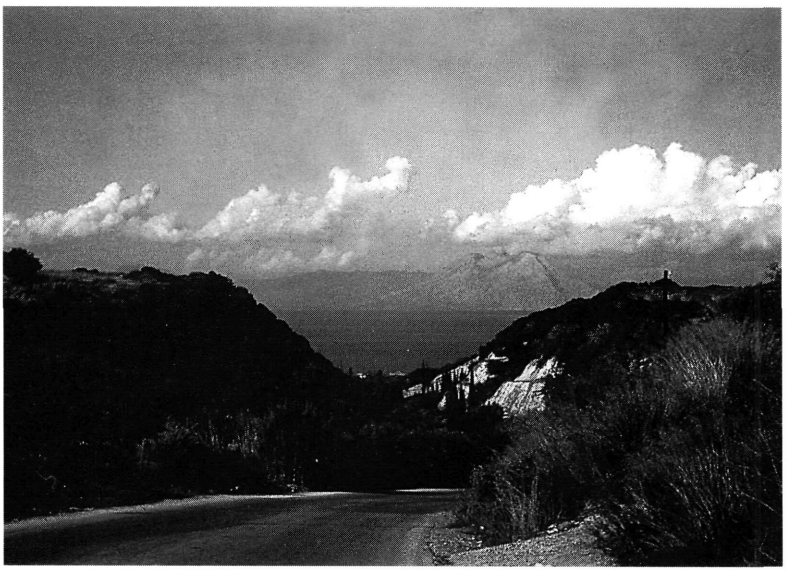

3

4

Εικ. 3.
Αριστερά, η θέση Αγ. Γεώργιος (θέση Γ) στο χωριό Θερειανού Αχαΐας.

Εικ. 4.
Η περιοχή εντατικής επιφανειακής έρευνας στο χωριό Καμενίτσα Αχαΐας.

ii) Αποτελέσματα

Τα ευρήματα που περισυνελέγησαν από την περιοχή χρονολογούνται από τους Μυκηναϊκούς χρόνους έως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας και συγκροτούν τρεις διαφορετικές ομάδες συγκεντρώσεων. Η μία αναπτύσσεται πάνω στα πλατώματα και στους λόφους στα βόρεια και κατευθύνεται προς ανατολικά, παράλληλα προς τον πάνω δρόμο που οδηγεί προς του Θερειανού (Σχέδ. 4, δεξιά). Η άλλη αναπτύσσεται στα σημεία που οι κατωφέρειες των λόφων και των πλατωμάτων συναντούν την παραποτάμια προσχωσιγενή λωρίδα γης της βόρειας όχθης του Πείρου και είναι τοποθετημένες κατά μήκος του κάτω δρόμου που οδηγεί πάλι στου Θερειανού (Σχέδ. 4, αριστερά). Μία τρίτη ομάδα θέσεων που εντοπίζεται στον παράκτιο χώρο δε θα μας απασχολήσει εδώ.[5]

Οι συγκεντρώσεις της πρώτης ομάδας εκ πρώτης όψεως παρουσιάζουν μεγαλύτερη ένταση στο μικροτοπωνύμιο Αγία Παρασκευή και συνεχίζονται προς τα ανατολικά παρουσιάζοντας πυρήνες με πυκνές συγκεντρώσεις υλικού κοντά ο ένας στο άλλον. Το *χαλί* των *εκτός θέσεων* ευρημάτων καλύπτει τον υπόλοιπο χώρο μέχρι την περιοχή που αργότερα θα καταληφθεί από τη β΄ ομάδα θέσεων.

Παρατηρώντας την παραπάνω διάταξη στο τοπογραφικό διάγραμμα, είναι έντονη η εντύπωση ότι οι συγκεντρώσεις των οστράκων φτάνουν μέχρι το βορειότερο επιτρεπτό σημείο και καταλαμβάνουν στενούς χώρους, οι οποίοι περιβάλλονται από ελαφρά εδάφη μικρής κλίσης (15 μοίρες προς τα νότια),[6] αφήνοντας ακάλυπτους τους ευρύχωρους στα νότια. Το γεγονός αυτό εξηγείται επαρκώς από λόγους χρήσης του χώρου και λόγους οικονομίας χώρου.[7] Δηλαδή, είναι σαφής η προσπάθεια να συγκεντρωθεί η ανθρώπινη δραστηριότητα κοντά στον πάνω δρόμο προς του Θερειανού και, ταυτόχρονα, να ελέγχεται οπτικά η κοιλάδα του Πείρου και η θάλασσα. Συγχρόνως, αφήνεται

ο περίπου αδιάσπαστος χώρος στα νότια για γεωργική εκμετάλλευση.

Η β΄ ομάδα αποτελείται από ένα μεγάλο σχετικά κέντρο που κάλυπτε μεγαλύτερο χώρο από το σημερινό οικισμό της Καμενίτσας (Σχέδ. 4, άνω αριστερά),[8] ο οποίος χτίστηκε πάνω σε τμήμα αυτού του κέντρου, και μικρότερες θέσεις που συνεχίζουν προς τα ανατολικά. Η ομάδα αυτή των θέσεων έδωσε και ποσότητες ευρημάτων που αποδεικνύουν εντονότερη χρήση, αλλά και είδη ευρημάτων (πίθοι, αμφορείς, χρηστική και καλή κεραμική) που απαντώνται σε εγκαταστάσεις μονιμότερες από εκείνες που υποδηλώνουν οι συγκεντρώσεις της α΄ ομάδας.[9]

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο-κλειδί είναι ότι η πλειονότητα των θέσεων της β΄ ομάδας δεν παρουσιάζουν οικιστική δραστηριότητα πριν από τους Υστερορρωμαϊκούς χρόνους, αν όχι πριν από την περίοδο της Φραγκοκρατίας, ενώ οι συγκεντρώσεις της α΄ ομάδας δε συνεχίζουν κατά τους Υστερορρωμαϊκούς χρόνους, αν δε σταματούν αρκετά νωρίτερα.[10] Εξαίρεση αποτελούν οι συγκεντρώσεις στην Αγία Παρασκευή (ανήκει στην α΄ ομάδα), όπου τμήμα του υλικού χρονολογείται στα Μεσαιωνικά χρόνια και εξής.[11] Η χρονολογική αυτή παρατήρηση δείχνει μία μεταφορά του κέντρου ενδιαφέροντος από τα βόρεια πλατώματα στο νότιο παραποτάμιο χώρο, με πολύ πιθανή μεσολάβηση ενός χρονολογικού κενού ή, καλύτερα, μίας περιόδου κατά την οποία ο χώρος χρησιμοποιείται αλλά ίσως δεν κατοικείται ή καταλαμβάνεται από σποραδικές προσωρινές ή εποχιακές εγκαταστάσεις.

Έχουμε, λοιπόν, δύο ομάδες συγκεντρώσεων που αναπτύσσονται κατά μήκος δρόμων και παρουσιάζουν τις εξής διαφορές: Η μία (β΄) έχει ένα σημαντικό κέντρο και μικρότερες συγκεντρώσεις με χαρακτηριστικά που αρμόζουν σε αυτοτελείς θέσεις, ενώ η άλλη (α΄) περιλαμβάνει μικρές θέσεις διάσπαρτες στο χώρο. Διαφέρουν, επίσης, ως προς: α) τη γεωμορφολογία του χώρου εγκατάστασης, β) το είδος των ευρημάτων, γ) την ποσότητα υλικού και δ) τη χρονολόγηση.

Το ερώτημα που τίθεται είναι σε τι οφείλεται η μετακίνηση του ενδιαφέροντος προς την παραποτάμια περιοχή. Η ύπαρξη της συγκέντρωσης στην Αγ. Παρασκευή (Σχέδ. 4, άνω δεξιά) σχετίζεται με την πορεία του δρόμου της ύστερης Τουρκοκρατίας,[12] που πιθανότατα διέγραφε την ίδια πορεία με αυτόν της ύστερης Βυζαντινής περιόδου - Φραγκοκρατίας και που μπορεί να ταυτισθεί με τον πάνω δρόμο. Πάντως, η σχέση των δύο δρόμων με τις θέσεις θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο ειδικότερης μελέτης. Μία υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι, αυτοί που αποφάσισαν να εγκατασταθούν στον παραποτάμιο χώρο, αντικρίζοντας μια έκταση χωρίς ιδιαίτερης σημασίας εγκαταστάσεις που να προκαταλαμβάνουν τις επιλογές τους, επέλεξαν τον προσφορότερο χώρο για μία θέση της τάξεως της Καμενίτσας. Ο χώρος που φιλοξενεί την εν λόγω θέση πληρεί τρεις σημαντικές προϋποθέσεις: α) έχει αρκετό εύρος για μία τέτοια εγκατάσταση, β) παρέχει διευκολύνσεις στην παροχή νερού, γ) βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τα αλλουβιακής προέλευσης εύφορα εδάφη της κοιλάδας του Πείρου —αφήνουμε, για την ώρα, ανοικτό το ερώτημα της δυνατότητας καλλιέργειας των βαρέων αργιλικών εδαφών με την υπάρχουσα τεχνολογία των πριν τη μετακίνηση περιόδων.

Στην περίπτωση των συγκεντρώσεων της α΄ ομάδας φαίνεται ότι δε μπορούμε να μιλάμε για ένα ενιαίο *χαλί εκτός θέσεως* ευρημάτων που τις συνδέει με το κέντρο, αλλά για ένα τοπικού χαρακτήρα που προέρχεται από τις ίδιες.[13] Δηλαδή, οι

Σχέδ. 4.
Σχηματική απόδοση των πυκνοτήτων κεραμικών ευρημάτων στην εντατική επιφανειακή έρευνα στο χωριό Καμενίτσα Αχαΐας.

4

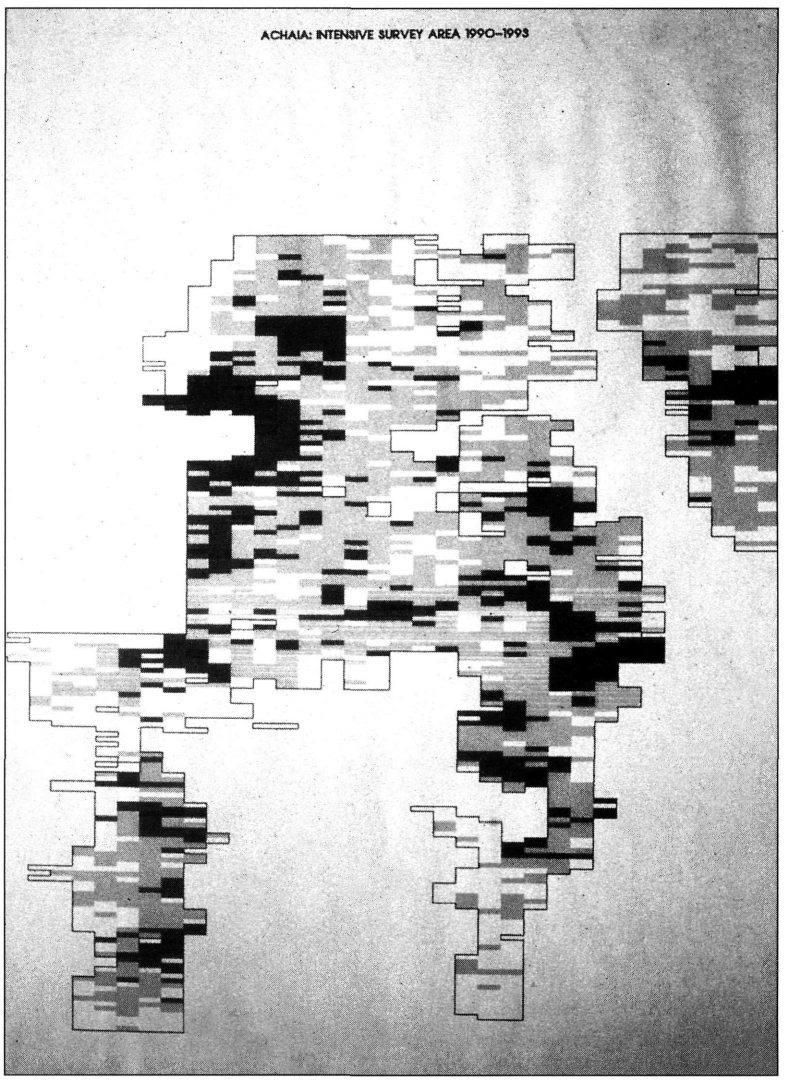

θέσεις της περιοχής δημιουργούν ένα «χαλί» που συνδέει τη μία θέση με την άλλη, όχι όμως και το σύνολο αυτών με θέσεις εκτός της συγκεκριμένης περιοχής, λ.χ. του Θερειανού. Τα ευρήματα μειώνονται σταδιακά και σταματούν στο σημείο «Πόρτες», στα ανατολικά του υπό έρευνα χώρου, εκεί όπου δύο χαράδρες αφήνουν μία στενή λωρίδα γης για να περάσει ο πάνω δρόμος προς του Θερειανού. Το ίδιο, όπως αναφέρθηκε, συμβαίνει και στου Θερειανού. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε άλλες *εντατικές* επιφανειακές έρευνες. Αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στο γεγονός ότι αυτοί οι χώροι χρησιμοποιούνται αλλά είναι πολύ μακριά από τον τόπο προσωρινής ή μόνιμης διαμονής των χρηστών τους ώστε να μπορούν να μεταφερθούν τα απορρίμματα και μαζί τους και τα όστρακα,[14] είτε έχουμε *κλειστές περιοχές*[15] που φιλοξενούν περισσότερες της μίας θέσεις, εξαρτημένες από ένα κέντρο που βρίσκεται εκτός αυτών των εκτάσεων. Ανάμεσα στις περιοχές αυτές παρεμβάλλονται χώροι που δε χρησιμοποιούνται, ή δε χρησιμοποιούνται για καλλιέργεια. Η ερμηνεία που θα προταθεί στην προκειμένη περίπτωση θα προκύψει από την τελική επεξεργασία των δεδομένων και μάλιστα των αριθμητικών.

Γεγονός πάντως είναι, όπως προαναφέρθηκε, ότι στην α΄ ομάδα δεν έχουμε μία ισχυρή θέση αλλά μικρούς πυρήνες διάσπαρτους στο χώρο. Σίγουρα, τα ευρήματα που αποτελούν τις συγκεντρώσεις της α΄ ομάδας δε δικαιολογούν την ύπαρξη ενός αστικού κέντρου. Ενισχυτικό στοιχείο είναι η κακής ποιότητας κεραμική της Κλασικής περιόδου, στην οποία ανήκουν και τα περισσότερα όστρακα των συγκεντρώσεων της α΄ ομάδας, φαινόμενο, όμως, που παρατηρείται και στις θέσεις της *εκτεταμένης* επιφανειακής έρευνας από την υπόλοιπη Αχαΐα. Από την άλλη, οι αποστάσεις μεταξύ των συγκεντρώσεων αυτών είναι τόσο μικρές ώστε να τίθεται υπό αμφισβήτηση η αυτόνομη χωροταξική ύπαρξή τους. Αυτός είναι και ο λόγος που προτιμήθηκε η χρήση του όρου «συγκεντρώσεις» από τον όρο «θέσεις», τουλάχιστον μέχρι την τελική επεξεργασία των δεδομένων.

Συμπεράσματα

Η περιοχή Αλισσού-Καμενίτσας, ίσως και η περιοχή Θερειανού, που περιέχουν τους διάσπαρτους αυτούς πυρήνες, αφού δεν ήταν αυτόνομες, φαίνεται ότι είχαν μια χαλαρή σχέση εξάρτησης από ένα κέντρο εκτός του χώρου που ερευνήθηκε. Πιο συγκεκριμένα, οι πυρήνες της α΄ ομάδας κατά την Κλασική περίοδο —κατά την οποία σίγουρα υπάρχουν— ελέγχονται από ένα κέντρο εκτός του χώρου έρευνας που μπορεί να είναι η Δύμη ή η πιθανόν ευρισκόμενη πιο κοντά σε αυτές Ώλενος. Αν όντως ανήκαν στη χώρα της Ωλένου, η απουσία έντονης δραστηριότητας κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους (για να ακριβολογούμε, μία μόνο θέση συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες ελληνιστικής ή υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής κατοίκησης), δηλαδή σε μία περίοδο που η Ώλενος δεν υπάρχει, ίσως να εξηγείται από το γεγονός ότι το κέντρο κατοίκησης βρίσκεται στη Δύμη. Η υπαγωγή μίας περιοχής σε ένα κέντρο που βρίσκεται πιο μακριά απ' ό,τι το προηγούμενο, έχει συχνά ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση της δραστηριότητας σε χώρους πιο κοντά στο νέο κέντρο, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί και τη μοναδική εξήγηση.[16] Κάτι τέτοιο, όμως, μόνο μία ανάλογη έρευνα δυτικά του Πείρου και μέχρι την Κάτω Αχαΐα θα μπορέσει να το αποδείξει.

Στη συνέχεια, όμως, της *εντατικής* επιφανεια-

Εικ. 5.
Ο λόφος Σκάγια-Πεταλούδα.

Εικ. 6.
Ερείπια κτισμάτων και όστρακα στον ίδιο λόφο.

5

6

κής έρευνας εντοπίσαμε και μελετήσαμε μια ενδιαφέρουσα θέση σε λόφο της περιοχής Σκάγια-Πεταλούδα. Ο λόφος, δυστυχώς, σε μεγάλο μέρος ήταν κατεστραμμένος από την αλόγιστη και ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση του υπεδάφους της περιοχής για την εξαγωγή πηλού και, παράλληλα, την προσπάθεια να δημιουργηθούν με αυτό τον τρόπο άνδηρα για οικοδόμηση (Εικ. 5).

Το πλάτωμα πάνω στο λόφο έχει μέγιστες διαστάσεις 350 x 100 μ. Η μεγάλη ποσότητα αλλά και η καλή ποιότητα των ευρημάτων που προήλθαν από το χώρο αυτό δεν έχουν ανάλογο σε καμμία άλλη θέση από την *εντατική* έρευνα (Εικ. 6). Χρονολογούνται, μάλιστα, από την Αρχαϊκή ως την πρώιμη Ελληνιστική περίοδο. Λείψανα οικοδομημάτων αλλά και κεραμίδια, ορισμένα κορινθιακού τύπου, αγνύθες, ένα ειδώλιο, ένα πήλινο πιεστήριο, τμήμα πήλινης σίμης και όστρακα μικκύλων αγγείων, κάνουν πιθανή την ύπαρξη στα αρχαία χρόνια ενός ιερού και μερικών άλλων κτιρίων, πιθανόν μη λατρευτικής χρήσης.

Ο λόφος ελέγχει τη διασταύρωση του δρόμου Πατρών-Δύμης με το δρόμο που κατεβαίνει από τις Φαρές προς τη θάλασσα (Εικ. 7). Κάτω από αυτόν και προς το χωριό Τσουκαλέικα εντοπίσαμε λείψανα αρχαίου λιμανιού (Εικ. 8-9). Κοντά στο σημείο αυτό είχε ανασκαφεί το 1982 από την ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ένας σημαντικός κιβωτιόσχημος τάφος της ύστερης Κλασικής εποχής (τέλος του 4ου αιώνα π.Χ.). Τα λίγα και αποσπασματικά, για την ώρα, ευρήματα που, ας σημειωθεί, δεν έρχονται σε καμμία ασυμφωνία με τα ιστορικά στοιχεία που έχουμε για την Ώλενο, οδηγούν σε μια πολύ ελκυστική ταύτιση. Είναι, όμως, αρκετά νωρίς για να τολμήσουμε κάτι τέτοιο, γι' αυτό απλά διατυπώνουμε την άποψή μας ότι οι έρευνες πρέπει να συνεχιστούν στην περιοχή αυτή.

Πέραν αυτού, όμως, ξαναγυρίζοντας στα δεδομένα της περιοχής Αλισσού-Καμενίτσας, είναι εμφανές ότι αυτά εντάσσονται στο γενικότερο κανόνα που ισχύει στην κεντρική και νότια Ελλάδα, και ο οποίος κανόνας θέλει την ύπαιθρο να παρακμάζει κατά την κυρίως Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Ρωμαϊκή περίοδο.[17] Το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο αυτός ο κανόνας ισχύει και στην Αχαΐα. Τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας της Δυμαίας δείχνουν μία εντελώς διαφορετική εικόνα.[18] Ασφαλώς η Αχαΐα αποτελεί ένα από τα κέντρα της Ελληνιστικής και της Αυτοκρατορικής Ρωμαϊκής περιόδου. Ωστόσο, πόσο σίγουροι μπορούμε να είμαστε ότι η άνθηση αυτή δε συνοδεύεται από το φαινόμενο της αστικοποίησης, πολύ κοινό για την υπόλοιπη Ελλάδα, ή από αλλαγές στον κοινωνικοοικονομικό τομέα και στον τρόπο καλλιέργειας (λ.χ. μονοκαλλιέγειες που δεν απαιτούν συχνή παρουσία στην ύπαιθρο); Η ύπαρξη ακμαζόντων αστικών κέντρων δεν έρχεται σε αντίθεση με την παρακμή της υπαίθρου.[19]

Όσον αφορά στα δεδομένα της Πατραϊκής, το πρόβλημα επικεντρώνεται στην ύπαρξη κακής ποιότητας κεραμικής, τμήμα της οποίας —η μελαμβαφής— θα μπορούσε να χρονολογηθεί από την Αρχαϊκή έως την Αυτοκρατορική περίοδο,[20] ωστόσο, στο υλικό της *εκτεταμένης* επιφανειακής έρευνας δε συμπεριλαμβάνονται χαρακτηριστικά όστρακα της Ελληνιστικής περιόδου. Όπως και σε άλλες επιφανειακές έρευνες,[21] οι γνωστές εισηγμένες σειρές της Ρωμαϊκής περιόδου απαντούν σε πολύ μικρούς αριθμούς. Αν προσθέσει κανείς την παρουσία μη δημοσιευμένων εργαστηρίων με έντονες τοπικές ιδιορρυθμίες κατά την Ελληνιστι-

Εικ. 7.
Διασταύρωση δρόμων πλησίον του λόφου Σκάγια-Πεταλούδα. Ο ένας οδηγούσε στις Φαρές και ο άλλος στη Δύμη.

Εικ. 8.
Το λιμάνι των Τσουκαλέικων από το λόφο Σκάγια-Πεταλούδα.

7

8

κή περίοδο, καθώς και τη σπανιότητα ανάγλυφων σκύφων και αγγείων με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» στην ύπαιθρο της Αχαΐας, γίνεται αντιληπτό πόσο εύκολο είναι να μην αναγνωρισθούν οι εν λόγω περίοδοι. Το πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο έντονο όταν η μέθοδος περισυλλογής της *εκτεταμένης* έρευνας είναι το "grab" (τυχαία περισυλλογή λίγων οστράκων) που δεν αποφέρει μεγάλους αριθμούς οστράκων. Βέβαια, η μείωση του αριθμού των θέσεων στην Πατραϊκή δεν είναι τόσο δραματική, όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Μία συμπληρωματική περισυλλογή ενδεχομένως θα βοηθούσε στην ταύτιση των δύο αυτών περιόδων και σε άλλες θέσεις. Ωστόσο, η μείωση υπάρχει και δε φαίνεται να είναι μικρή.

Κατά την πρώιμη Αυτοκρατορική περίοδο, το μοντέλο δεν αλλάζει. Η ύπαρξη, ωστόσο, μιας θέσης, προφανώς αγροκτήματος (*villa*;) μόνιμης κατοίκησης, στην παραλιακή ζώνη, στο μικροτοπωνύμιο Καμίνια, προσθέτει άλλη μία πιθανή εξήγηση, αυτήν της δημιουργίας των μεγάλων κτημάτων.[22] Ίσως έτσι να εξηγούνται τα ελάχιστα πρώιμα ρωμαϊκά όστρακα που απαντούν στο χώρο έρευνας και που σαφώς δε στοιχειοθετούν θέση (εκτός αν προέρχονται από την πιθανή ελληνιστική ή ύστερη ελληνιστική - πρώιμη ρωμαϊκή θέση που αναφέρθηκε παραπάνω).

Όσον αφορά στην Υστερορρωμαϊκή περίοδο ο τάφος στον Αγ. Γεώργιο Καμενίτσας[23] προϋποθέτει κάποια θέση, η οποία όμως δεν έχει ακόμη εντοπισθεί με βεβαιότητα. Ορισμένες ισχυρές ενδείξεις που προέρχονται από τον χώρο του σύγχρονου οικισμού βρίσκονται ακόμη υπό έλεγχο.[24]

Η β΄ ομάδα θέσεων δημιουργήθηκε γύρω από ένα κέντρο εγκατεστημένο σε μία νέα θέση —κι αν ακόμη οι ενδείξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω στοιχειοθετούν θέση, αυτή δε θα μπορούσε να είναι ανάλογου μεγέθους— μη ορατή από τη θάλασσα και κοντά σε εύφορους παρόχθιους αγρούς, η οποία επιτρέπει μόνιμη κατοίκηση. Μπορούμε να φανταστούμε έναν οικισμό γύρω από μία εκκλησία ή και έναν πύργο,[25] και μερικά αγροτόσπιτα κατά μήκος του δρόμου προς τα ανατολικά, ελάχιστα αποκομμένα από τον κυρίως οικισμό.[26] Η ανάκαμψη της υπαίθρου κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο και την περίοδο της Φραγκοκρατίας είναι φαινόμενο που αναφέρεται και από άλλες έρευνες.[27]

Έχουμε, δηλαδή, στην περίπτωση της α΄ ομάδας μία σειρά προσωρινών, ίσως, εγκαταστάσεων μακριά από το κέντρο. Αντιθέτως, στην περίπτωση της β΄ ομάδας οι εγκαταστάσεις εκτός του οικισμού φαίνεται να αποτελούν συνέχεια του οικισμού και μοναδικό ενδιαίτημα των χρηστών τους (θα ήταν παράλογο να υπάρχει και ένα δεύτερο στον οικισμό που απέχει από την κοντινότερη εξωτερική εγκατάσταση 300 μ. και από την πιο μακρινή 1-1,5 χλμ.). Έχουμε, λοιπόν, ένα παράδειγμα που ο όρος «χωριό» δε σημαίνει απόλυτα και αναγκαστικά ένα πυρηνόμορφο κεντρομόλο σχήμα, αλλά έναν κορμό με παραφυάδες.[28] Εξάλλου, και στις πρόσφατες περιόδους το φαινόμενο των κάπως απομακρυσμένων από τον οικισμό σπιτιών δεν είναι κάτι το άγνωστο. Σε διαφορετική περίπτωση πρέπει να υποθέσουμε ότι η οικιστική μονάδα-αγρόκτημα, διεσπαρμένη κατά τους αρχαίους χρόνους στην ύπαιθρο χώρα, δεν αντικαθίσταται από το μοντέλο του χωριού αλλά απλά πλησιάζει στο χώρο του τελευταίου, κάτι που θα ήταν αντίθετο και στο οικιστικό και στο οικονομικό μοντέλο της περιόδου που σκιαγραφείται.[29]

9

Εικ. 9. Λείψανα αρχαίου λιμανιού στα Τσουκαλέικα.

Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι υπάρχει μία γενικά σταθερή απόσταση 150-300 μ.[30] μεταξύ των θέσεων ή των πυρήνων των συγκεντρώσεων κάθε ομάδας. Το στοιχείο αυτό συνήθως ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ενός ζωτικού χώρου για κάθε θέση που στην περίπτωση των συγκεντρώσεων της α΄ ομάδας δεν είναι μικρότερος από 3,5 εκτάρια, ενώ γενικά κυμαίνεται μεταξύ 3,5 και 4,5 εκταρίων, έκταση ικανή να συντηρήσει μία οικογένεια πέντε ατόμων (γονείς, δύο παιδιά, ένας δούλος) που αποτελεί τον βασικό πυρήνα της αρχαίας οικογένειας.[31]

Το ερώτημα είναι αν και στην περίπτωση των θέσεων της β΄ ομάδας έχουμε την αυτή έννοια του ζωτικού χώρου. Δηλαδή, μπορεί το μοντέλο του αγροκτήματος των αρχαίων χρόνων περιβαλλόμε-

νο από τον ζωτικό χώρο να έχει εφαρμογή σε μία τόσο υστερότερη περίοδο, όπου η συγκέντρωση των κατοίκων σε μεγαλύτερες μονάδες, όπως είναι τα χωριά, αντικαθιστά αυτόν το ζωτικό χώρο με τον ευρύτερο ζωτικό χώρο του χωριού; Το μοντέλο της εγκατάλειψης της εντατικά καλλιεργήσιμης (κατά τους αρχαίους χρόνους) γης και η προσήλωση στον περιβάλλοντα χώρο του χωριού που προτείνεται για τη Βοιωτία[32] και που μπορεί, αν όχι πρέπει, να ισχύει και γενικότερα, ισχύει και σε έναν τόσο γεωμορφολογικά περιορισμένο χώρο όπως αυτός της Καμενίτσας;

Στατιστική

Στο στάδιο της επεξεργασίας των αριθμητικών δεδομένων βρίσκεται και η προσπάθεια προσδιορισμού της έκτασης και του σχήματος των θέσεων. Οι πυκνές συγκεντρώσεις που ερμηνεύονται ως θέσεις στον χάρτη προέκυψαν από τον μέσο όρο και την τυπική απόκλιση των αριθμών των οστράκων που απαντούν σε όλο το χώρο έρευνας.[33] Τα διαστήματα είναι, γενικά, συγκρίσιμα με αυτά από τη Λευκάδα και τους Πρόννους (η μόνη έρευνα από την οποία υπάρχουν στοιχεία) αν και η μέθοδος είναι διαφορετική (Πίν. 1).

Η επεξεργασία αυτή χρησιμοποιήθηκε σε ένα πρώτο στάδιο προκειμένου να εντοπισθούν οι θέσεις και όντως λειτούργησε αποτελεσματικά προς αυτή την κατεύθυνση, ωστόσο δημιουργεί συρρίκνωση και, πολλές φορές, απόκρυψη των θέσεων που για διάφορους λόγους δεν απέδωσαν πολύ πυκνές συγκεντρώσεις. Αρχίσαμε, λοιπόν, μία προσπάθεια να ορισθούν οι θέσεις με βάση τα αριθμητικά δεδομένα εντός του χώρου τους και του άμεσου χώρου που τις περιβάλλει.[35]

Με βάση τη νέα επεξεργασία, σε δύο περιπτώσεις εφαρμογής της (Δ83, Δ190),[36] «δημιουργήθηκαν» δύο θέσεις με έκταση 0,6 και 0,75 εκτάρια, αντιστοίχως, μέγεθος σύνηθες για μικρές αγροτικές θέσεις (αγροικίες)[37] (Σχέδ. 5).

Όσον αφορά στους αριθμούς, τα όστρακα ανέρχονται εντός των θέσεων σε 112 και 239,45/100 τ.μ., αντιστοίχως. Οι αριθμοί είναι κοντά στις υψηλότερες τιμές της έρευνας της βόρειας Κέας και της Βοιωτίας (έρευνες που ομοιάζουν περισσότερο ως προς την εντατικότητα με την παρούσα), εντός των ορίων της έρευνας της νότιας Αργολίδας και κατώτεροι της έρευνας στα Ιόνια νησιά, στη Μεγαλόπολη και στα Χανιά, έρευνες που διαφέρουν σημαντικά ως προς την μέθοδο της εντατικής έρευνας της Δυτικής Αχαΐας (Πίν. 2).

Όσον αφορά στην περιφέρεια, οι αριθμοί (40 και 47,28 όστρακα/100 τ.μ.) είναι πάλι κοντά στις

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ
ΑΧΑΪΑ ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Εκτός θέσεως Μέσος όρος Περιφέρεια Θέση	1<x<27 27 27<x<63 63<x<310
ΑΧΑΪΑ ΚΑΜΕΝΙΤΣΑ-ΑΛΙΣΣΟΣ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Εκτός θέσεως Μέσος όρος Περιφέρεια Θέση	1<x<14.6 14.6 14.6<x<61.7 61,7<x<1154
ΠΡΟΝΝΟΙ[34]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Κατηγορία 1 (Υπόβαθρο;) Κατηγορία 2 Κατηγορία 3 Κατηγορία 4 (Θέση)	<8 8<x<24 24<x<40 x>40
ΛΕΥΚΑΔΑ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Κατηγορία 1 (Υπόβαθρο;) Κατηγορία 2 Κατηγορία 3 Κατηγορία 4 (Θέση)	<19 19<x<57 57<x<95 x>95

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΕΝΤΟΣ ΘΕΣΕΩΣ ΠΥΚΝΟΤΗΤΕΣ

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΕΙΔΟΣ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ /100 τ.μ.
ΚΕΑ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Εκτός Κορησίας, Κεφάλας, Παούρας	157 (μέσος όρος 110, κυμαίνεται 31-460)
ΒΟΙΩΤΙΑ[38]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Μικρές αγροτ. θέσεις Οικισμοί ιστορικών περιόδων Θίσβη	50-150 450 460
ΛΕΥΚΑΔΑ[39]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Μέσος όρος 23 θέσεων, εξαιρείται το άστυ	307 (κυμαίνεται 40-1520)
ΠΡΟΝΝΟΙ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Μέσος όρος 22 θέσεων	288 (κυμαίνεται 40-860)
ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Κλασική αγροικία	300
ΜΕΣΑΡΑ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Αγροί με θέσεις	6,55
ΧΑΝΙΑ[40]	ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ		260+
Ν. ΑΡΓΟΛΙΔΑ[41]	ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ		100+
ΑΧΑΪΑ	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Δύο αγροικίες	112, 239,45

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΕΚΤΟΣ ΘΕΣΕΩΣ ΠΥΚΝΟΤΗΤΕΣ

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΕΙΔΟΣ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ /100 τ.μ.
ΚΕΑ[42]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ		0,5 (κυμαίνεται 0-33)
ΝΕΜΕΑ[43]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Γενικός μέσος όρος	2
ΒΟΙΩΤΙΑ[44]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Υπόβαθρο Εντατική λίπανση Περιφέρεια	0,4-1 1-6 6-45+
ΜΕΣΑΡΑ[45]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Αγροί χωρίς θέσεις	3,57
ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ[46]	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Εκτός θέσεως Εκτός θέσεως κοντά στη θέση	0,44-0,93 6
ΑΧΑΪΑ[47] (Δύο αγροικίες)	ΚΕΡΑΜΙΚΗ	Εκτός θέσεως κοντά στη θέση Περιφέρεια	 6, 13 40, 47,28

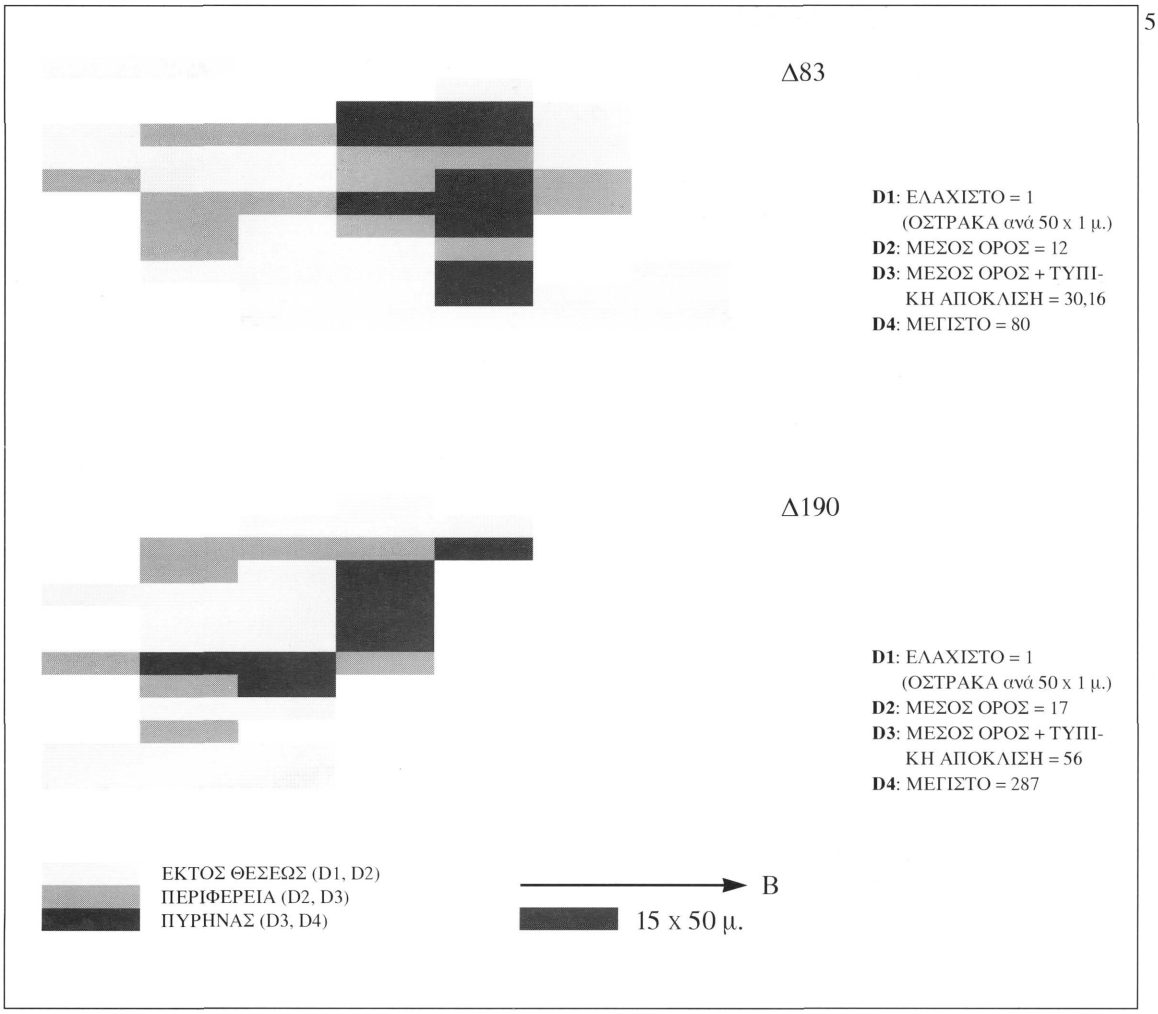

5 **Σχέδ. 5.** Σχηματική απόδοση των πυκνοτήτων κεραμικών ευρημάτων στις θέσεις Δ83 και Δ190.

υψηλότερες τιμές της έρευνας της Βοιωτίας — από τη μόνη που υπάρχουν συγκρίσιμα μεγέθη, ενώ το ίδιο ισχύει και για τις εκτός θέσεως συγκεντρώσεις (6 και 13 όστρακα/100 τ.μ.). Οι τελευταίες βρίσκουν ακριβές παράλληλο στους αριθμούς της έρευνας στη Μεγαλόπολη (Πίν. 3).

Η έκταση και η μορφή των θέσεων θα μεταβληθούν και θα έχουμε την τελική τους εικόνα όταν χρησιμοποιηθούν τα τετράγωνα 10 x 10 μ., ενώ κάποιες αλλαγές υπάρχουν όταν συνυπολογίζονται τα μέτρα —όπου δεν περπατήθηκαν οι διάδρομοι σε όλο τους το μήκος— και οι μηδενικές τιμές, όπου υπάρχουν. Η σύγκριση των δεδομένων των χαρτών που προκύπτουν από την χρήση ή όχι των εκάστοτε παραμέτρων θα δώσει και την τελική εικόνα της έρευνας.

Τέλος, η προσεκτική χρονολόγηση των θέσεων, η ερμηνεία του αριθμού και του είδους των ευρημάτων θα προσθέσει καινούρια δεδομένα ή, ίσως, και να ανατρέψει τα υπάρχοντα. Μπορεί οι υποθέσεις και τα μοντέλα να ισχυροποιηθούν ή και να ανατραπούν. Σίγουρα, όμως, η αναφορά και η σύγκριση των στοιχείων της με αυτά της ευρύτερης επιφανειακής έρευνας που διενεργείται στην Αχαΐα έχουν να δώσουν θετικά αποτελέσματα και στο επίπεδο των ιστορικών συμπερασμάτων και στο επίπεδο του προγραμματισμού μιας ολοκληρωμένης ερευνητικής στρατηγικής για την Αχαΐα.

Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος - Γ.Α. Ζάχος
Πάτρα-Αθήνα

Σημειώσεις

* (Ευχαριστούμε τον Δρ. Α. Ριζάκη (Κ.Ε.Ρ.Α./Ε.Ι.Ε.), τον Δρ. Μ. Πετρόπουλο (ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) και την κ. Αφ. Μουτζάλη (6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) που μας έδωσαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουμε στο πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας της Αχαΐας, τον τ. Προϊστάμενο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Λ. Κολώνα για τις διευκολύνσεις που μας παρείχε, τον τ. Δήμαρχο Κ. Αχαΐας κ. Π. Καράμπελα, την

κοινότητα και τον εκπολιτιστικό σύλλογο Αλισσού για την οικονομική ενίσχυση των αποστολών. Επίσης την εταιρεία «Κέντρο Τοπικής Ανάπτυξης Δυτικής Αχαΐας (Κ.Τ.Α.Δ.Α. Α.Ε.)» και την εφημερίδα *Αχαγιώτικα Νέα* για την ηθική και τεχνική υποστήριξη κατά τη διάρκεια του προγράμματος. Χρέος οφείλεται στον αναπληρωτή καθηγητή κ. Π. Δουκέλλη και τη Δρ. Λ. Μενδώνη για τις χρήσιμες συζητήσεις και υποδείξεις πάνω στο κείμενο.

Στο άρθρο αυτό χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

«Αλισσός-Θερειανού» = Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος, «Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αλισσού-Θερειανού Αχαΐας», *Τιμητικός Τόμος για τον Κ.Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτρα 1990), 539-554.

Beyond the Acropolis = T.H. van Andel, C.N. Runnels, *Beyond the Acropolis* (Stanford 1987).

"Cambridge/Bradford" = J. Bintliff, A. Snodgrass, "The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years", *JFA* 12 (1985), 123-161.

Greek Countryside = M.H. Jameson, C.N. Runnels, T.H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day* (Stanford 1994).

Landscape Archaeology = J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani (eds), *Landscape Archaeology as Long-term History. Northern Keos in the Cycladic Islands, from Earliest Settlement Until Modern Times* (Los Angeles 1991).

SRSA = P.N. Doukellis, L.G. Mendoni (éds), *Structures rurales et Sociétés antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992* (Paris 1994).

1. Μέσα από τη συνεργασία αυτή προέκυψε η ανάγκη δημιουργίας ενός διεπιστημονικού Σωματείου με την επωνυμία «Ομάδα Αρχαιολογίας του Τοπίου (ΟΜ.ΑΡ.Τ.)», εξειδικευμένου πλέον στα θέματα αυτά. Από μέλη της ομάδας προέρχονται οι ανακοινώσεις για την «Εφαρμογή Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών (G.I.S.) στην αρχαιολογική έρευνα της Δυτικής Αχαΐας», «Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι» και «Καμίνια».

2. Γ. Ζάχος, Κ. Παπαγιαννόπουλος, Ν. Θανασούρας, «Πειραματική εφαρμογή εντατικής έρευνας στην περιοχή Θερειανού Αχαΐας», *Πυξίδα* 1 (1996), 24-34.

3. "Cambridge/Bradford", 131, 140. J. Bintliff, "The Boeotia Survey", στο S. Macready, F.H. Thompson (eds), *Archaeological Field Survey in Britain and Abroad* (London 1985), 200, 201-202. Cf. *Landscape Archaeology*, 47-48. Στην έρευνα των Χανίων οι συγκεντρώσεις που είναι μικρότερες από την πυκνότητα θέσης (βλ. σημ. 37) χαρακτηρίζονται από την J. Moody ως εξής: "scatters: thinly distributed artifacts whose purpose for being where they are is not readily apparent". Στη νότια Αργολίδα οι θέσεις δεν περιβάλλονται από περιφέρεια. Εντοπίζονται και μικρές εστίες δραστηριότητας 12,60-80 τ.μ. Βλ. *Beyond the Acropolis*, 33.

4. Π. Τσόφλιας, J.J. Fleury, *Γεωλογικός χάρτης Ελλάδος 1/50.000, φύλλο Πάτρα* (Αθήνα 1980). Κ. Βουδούρης, Γ. Κρεσταινίτης, Π. Διαμαντοπούλου, Π. Δασκαλάκη, «Υδροχημικές συνθήκες της λεκάνης του Πείρου ποταμού (Ν. Αχαΐας)», στο Α. Αλεξόπουλος, Κ. Παπαδόπουλος, Δ. Σολδάτος (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Υδρογεωλογικού Συνεδρίου, Πάτρα, 24-28 Νοεμβρίου 1993* (Αθήνα 1994), 300-302.

5. Κ. Βαραλέξη, «Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι», Ουρ. Πάλλη, «Καμίνια», σε αυτόν τον τόμο.

6. Για τη σημασία της κλίσης και του τύπου του εδάφους, βλ. ενδεικτικά M. Derruau, *Ανθρωπογεωγραφία*, μετάφραση Γ. Πρεβελάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Αθήνα 1987), 156-157.

7. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στη Βοιωτία σε μία ομάδα προϊστορικών θέσεων (βλ. "Cambridge /Bradford", 138), κάτι που συνεχίζεται και κατά τους ιστορικούς χρόνους χωρίς, όμως, να αποτελεί και κανόνα. Ευκρινέστερα παρατηρείται στη νότια Αργολίδα, όπου οι θέσεις καταλαμβάνουν τα εδάφη πάνω και γύρω από τα αλλούβια. Βλ. *Greek Countryside*, 384-387, εικ. 17-19. Cf. επίσης K.W. Butzer, *Archaeology as Human Ecology* (Cambridge 1982), 245-246.

8. Cf. «Αλισσός-Θερειανού», 543-544.

9. Για τη σχέση αριθμού και είδους ευρημάτων με το είδος των αγροτικών θέσεων, βλ. T. Whitelaw, "Colonization and Competition in the Polis of Koressos: The Development of Settlement in North-west Keos from the Archaic to the Late Roman Periods", στο Λ.Γ. Μενδώνη, Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία»*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27 (Αθήνα 1998), 230-233, εικ. 14-15. Ενδείξεις από την έρευνα της χώρας της αρχαίας Καρθαίας στην Κέα που προτείνουν σχέση ευρημάτων και χρόνου παραμονής στην ύπαιθρο βρίσκονται στο στάδιο της επεξεργασίας.

10. Ο εντοπισμός μικρών εγκαταστάσεων σε χώρους που αργότερα θα φιλοξενήσουν μεγάλες θέσεις δεν είναι πάντα εύκολη περίπτωση, τη στιγμή, μάλιστα, που ο περιορισμένος αριθμός των ευρημάτων αυτών των εγκαταστάσεων θα μπορούσε να είναι *εκτός θέσεως* συγκεντρώσεις από γειτονική θέση. Κάτι τέτοιο συμβαίνει σε κάποιες από τις θέσεις της β΄ ομάδας. Από την άλλη, τα διακοσμημένα με πτυχώσεις όστρακα από το σώμα χρηστικών αγγείων της Φραγκοκρατίας δεν διακρίνονται εύκολα από παρόμοια υστερορρωμαϊκά. Το πρόβλημα γίνεται αντιληπτό αν αναλογιστεί κανείς ότι συχνά πρέπει να αποφασίσουμε για μια χούφτα φθαρμένα

μελαμβαφή όστρακα που μπορεί να εντοπίσθηκαν σε ένα τετράγωνο 10 x 10 μ. ανάμεσα σε εκατοντάδες παρόμοια τετράγωνα με αποκλειστικά υστερότερη κεραμική. Κρατούμε, λοιπόν, τις ακριβέστερες χρονολογήσεις για το πέρας της επεξεργασίας των δεδομένων, αφού εξάλλου δεν έχουν να προσθέσουν πολλά στην παρούσα διάκριση των δύο ομάδων που επιχειρείται εδώ.

11. «Αλισσός-Θερειανού», 545, 552.

12. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών* (Πάτρα 1989), στις λ. γέφυραι, οδοί, Ρουμπαίικα. «Αλισσός-Θερειανού», 552.

13. Μόνο από τη Βοιωτία αναφέρεται ένα σχεδόν ενιαίο «χαλί», βλ. J. Bintliff, A. Snodgrass, "Off-Site Pottery Distributions: A Regional and Interregional Perspective", *Current Anthropology* 1988, 506, ενώ στις άλλες επιφανειακές έρευνες η εικόνα παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή της Αχαΐας, βλ. S.E. Alcock, J.F. Cherry, "Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece", στο I. Morris (ed.), *Classical Greece, Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge 1994), 138-141.

14. Για την ερμηνεία των εκτός θέσεως συγκεντρώσεων ως αποτέλεσμα της διαδικασίας λίπανσης των αγρών βλ. A. Snodgrass, "Survey Archaeology and Rural Landscape", στο O. Murray, S. Price (eds), *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1990), 122-124. J. Bintliff, A. Snodgrass, ό.π. (σημ. 13), 508; J. Bintliff, ό.π. (σημ. 3). A. Snodgrass, "Responce: The Archaeological Aspect", στο I. Morris (ed.), *Classical Greece, Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge 1994), 199-200. T. Wilkinson, "The Definition of Ancient Manured Zones by Means of Extensive Sherd-Sampling Techniques", *JFA* 9 (1982), 323-333. Αναλυτικά για το ίδιο θέμα, για τα προβλήματα μιας τέτοιας ερμηνείας και για εναλλακτικές ερμηνείες βλ. S.E. Alcock, J.F. Cherry, ό.π. (σημ. 13), 137-170. J.A. Lloyd, E.J. Owens, J. Roy, "The Megalopolis Survey in Arcadia: Problems of Strategy and Tactics", στο S. Macready, F.H. Thompson (eds), *Archaeological Field Survey in Britain and Abroad* (London 1985), 220-221. B.J. Hayden, J.A. Moody, O. Rackham, "The Vrokastro Survey Project, 1986-1989. Research Design and Preliminary Results", *Hesperia* 61 (1992), 301-302, σημ. 39. Στη λεκάνη του Λαγκαδά αλλού παρατηρείται ενιαίο χαλί ευρημάτων και αλλού όχι. Βλ. K. Kotsakis, "The Langadas Basin Intensive Survey. First Preliminary Report, the 1986 Season", *ΕΓΝΑΤΙΑ* 1 (Θεσσαλονίκη 1989), 9. Του ιδίου, «Το πρόγραμμα εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος, 1987», *ΕΓΝΑΤΙΑ* 2 (Θεσσαλονίκη 1990), 182. Περιορισμένης έκτασης εμφανίζεται και στο Βρόκαστρο (ό.π). Στην Κέα δεν υπάρχει ενιαίο χαλί εκτός θέσεων ευρημάτων, αλλά κορυφώσεις πυκνοτήτων που χαρακτηρίζονται ως πυρήνες μικρότερης δραστηριότητας σε σχέση με τις θέσεις κατοίκησης, *Landscape Archaeology*, 38-51. Για εντατικοποίηση της καλλιέργειας μέσω των οικιακών καταλοίπων και της διάσπαρτης οίκησης cf. M. Derruau, ό.π. (σημ. 6), 188, 222.

15. Cf. *Beyond the Acropolis*, 33: "artefacts occurred for the most part in discrete clusters ... Few were found in between; there was a little background scatter". Ο A. Snodgrass, 1990, ό.π., (σημ. 14), 125, ερμηνεύει τη διαφορά μεταξύ Βοιωτίας και Ν. Αργολίδος, σε ό,τι αφορά την ύπαρξη ή όχι περιφέρειας και εκτός θέσεως συγκεντρώσεων, μέσω μιας εντονότερης δραστηριότητας στην ύπαιθρο της Βοιωτίας, άποψη που χρήζει καλύτερης τεκμηρίωσης.

16. Κορησία-Ιουλίς, *Landscape Archaeology*, 341-346, εικ. 17.6-17.8. T. Whitelaw, ό.π. (σημ. 9). G. Reger, "The Historical and Archaeological Background to the Disappearance of Koresia and Poiessa on Keos", στο Λ.Γ. Μενδώνη, Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, ό.π. (σημ. 9), 635-639. Αλιείς-Ερμιόνη, *Greek Landscape*, 239-240, 394-400, εικ. 4.23-4.24.

17. S.E. Alcock, *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece* (Cambridge 1993), 33-118, εικ. 8-17, 28-35. Της ιδίας, "Archaeology and Imperialism. Roman Expansion and the Greek City", *JMA* 21 (1989), 87-135, ιδιαίτ. 105-117. Της ιδίας, "Breaking up the Hellenistic World: Survey and Society", στο I. Morris (ed.), *Classical Greece, Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge 1994), 171-190, ιδιαίτ. 177-179, 187-190. Της ιδίας, "Roman Imperialism in the Greek Landscape", *JRA* 2 (1989), 5-34. Μεγαλόπολη: J. Lloyd, "Farming the Highlands: Samnium and Arkadia in the Hellenistic and Early Roman Imperial Periods", στο G. Barker, J. Lloyd, *Roman Landscapes, Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, Archaeological Monographs of the British School at Rome 2 (Rome-London 1991), 188-191 —μεγάλες θέσεις στην Ελληνιστική εποχή, ωστόσο ο αριθμός είναι μικρότερος από ό,τι στην Κλασική, πτώση κατά 80% κατά τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ. Γ. Πίκουλας, *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα* (Αθήνα 1988), 235. Στη Λακωνία η πτώση αυτή τοποθετείται από το 38 π.Χ. έως το 300 μ.Χ.: P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities* (London 1989), 141-142. G. Cavanah, J. Crouwel, "Laconia Survey 1983-1986", *Λακωνικαί Σπουδαί* 9 (1988), 81. Βοιωτία: "Cambridge /Bradford", 144-7; Κέα-Καρθαία: L.G. Mendoni, "The Organisation of the Countryside in Kea", *SRSA*, 147-157, εικ. 4. Κέα-Κορησία: T. Whitelaw, ό.π. (σημ. 9). G. Reger, ό.π. (σημ. 16). *Landscape Archaeology*, 327-347. Νότια Αργολίδα: *Greek Countryside*, 394-400. Αχαΐα: Ο Α. Ριζάκης («Η Πελοπόννησος κατά την αυτοκρατορική

εποχή, πόλεις, ύπαιθρος χώρα και κοινωνική κινητικότητα», *SRSA*, 397-404), σωστά υποστηρίζει την άνθηση, μέσα στη γενική παρακμή, κάποιων πολύ εύφορων ή παραλιακών χώρων στην Πελοπόννησο και, μάλιστα και στην Αχαΐα, όμως από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας φαίνεται ότι αποτελούν μικρό ποσοστό σε σχέση με τους χώρους που εγκαταλείπονται.

18. A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), 68-70, πρβλ. χάρτες 8 και 9. Ποιά άραγε εξήγηση θα μπορούσε να δοθεί για τη διαφαινόμενη αντίθεση, όσον αφορά στην αριθμητική σχέση των θέσεων της Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου, μεταξύ της Δυμαίας και της Πατραϊκής;

19. Ό.π. (σημ. 16).

20. Την πληροφορία για παραγωγή μελαμβαφούς κεραμικής στην Αχαΐα μέχρι και τον 1ο αιώνα μ.Χ. την οφείλουμε στον Δρ. Μ. Πετρόπουλο.

21. S. Alcock, *Graecia Capta*, ό.π. (σημ. 17), 50-52. J. Lloyd, ό.π. (σημ. 17), 188. J. Bintliff, A. Snodgrass, "Mediterranean Survey and the City", *Antiquity* 62 (1988), 70.

22. Για *villae*/αγροικίες στην παραλιακή ζώνη της Πατραϊκής, βλ. Μ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», *SRSA*, 410-412, 414-416. Για τη δραστηριότητα στην περιοχή των Καμινιών βλ. Ουρ. Πάλλη, ό.π. (σημ. 5). «Αλισσός-Θερειανού», 541. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ό.π. (σημ. 12), στη λ. Καμίνια. Για τον περιορισμό της μικρής ιδιοκτησίας εξαιτίας της δημιουργίας των μεγάλων κτημάτων και για αλλαγή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, βλ. S. Alcock, *Graecia Capta*, ό.π. (σημ. 17), 50-58, 63-71, εικ. 19-21, πίν. 4-6. S. Alcock, "Roman Imperialism", ό.π. (σημ. 17), 15-23. Μεγαλόπολη: J. Lloyd, ό.π. (σημ. 17). J. Roy, J.A. Lloyd, E.J. Owens, "Megalopolis Under the Roman Empire", στο S. Walker, A. Cameron (eds), *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Colloquium, BICS* Suppl. 55 (London 1989), 146-150. Κέα-Κορησία: *Landscape Archaeology*, 344. *Contra* T. Whitelaw, ό.π. (σημ. 9). Λακωνία: P. Cartledge, A. Spawforth, ό.π. (σημ. 17), 142.

23. *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά* 192-194. «Αλισσός-Θερειανού», 547.

24. Ό.π. (σημ. 10).

25. Για επισκοπή Ωλένης με έδρα την Καμενίτσα βλ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Paris 1951), 107, υποσ. 3. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ό.π. (σημ. 12), στη λ. Καμενίτσα. Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, «Η επισκοπή Ωλένης-Βολαίνης κατά την βυζαντινήν περίοδον», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών, 23-26 Νοεμβρίου 1978, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 7 (Αθήνα 1980), 250-260. A.D. Rizakis (éd.), *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20 (Athènes 1995), 160.

26. Για δραστηριότητα γύρω από ένα εκκλησιαστικό κέντρο, cf. *Landscape Archaeology*, 355-9, αν και για τη βόρεια Κέα προτείνεται ένα μοντέλο προσωρινής κατοίκησης. Ανάλογα στοιχεία δραστηριότητας υπάρχουν και από τη χώρα της αρχαίας Καρθαίας. Η αντικατάσταση του μοντέλου των ανά την ύπαιθρο αγροκτημάτων από αυτό του εγκατεστημένου σε δυσθεώρητες με εύφορα προσχωσιγενή εδάφη περιοχές χωριού παρατηρείται και σε άλλες περιοχές, χωρίς, πάντως, να είναι και το μοναδικό μοντέλο της Βυζαντινής περιόδου, cf. *Greek Countryside*, 404-410, *Beyond the Acropolis*, 121-126, χάρτης 24. Η κατάταξη της Καμενίτσας σε κάποια από τα μοντέλα της Βοιωτίας που αναφέρονται στο J. Bintliff, A. Snodgrass, "The End of the Roman Countryside: A View From the East", στο R.E.J. Jones, J.H.F. Bloemers, S.L. Dyson, M. Biddle (eds), *First Millenium Papers*, BAR 401 (Oxford 1988), δεν είναι εύκολη αφού δεν πρόκειται μεν για μία οχυρή θέση αλλά δεν είναι και εκτεθειμένη.

27. *Landscape Archaeology*, 355-359. "Cambridge/Bradford", 148-149. J. Bintliff, A. Snodgrass, "From Polis to Chorion in South-west Boeotia", στο H. Beister, J. Buckler (eds), *Boiotika: Vorträge vom 5. Internationalen Böotien-Kolloqium zu Ehren von Prof. S. Lauffer, München, 13-17 Juni 1986* (München 1989), 294.

28. Cf. το αραίωμα του χωριού-πυρήνας, M. Derruau, ό.π. (σημ. 6), 280.

29. J. Bintliff, A. Snodgrass, ό.π. (σημ. 26), 290, 294.

30. Η απόσταση αυτή ίσως έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία αφού στη χώρα της Κορησίας Κέας, στη Δήλο, στην Κάρυστο και στη Χερσόνησο της Κριμαίας αυτή είναι η πιο συνήθης απόσταση μεταξύ των αγροικιών. Βλ. T.M. Whitelaw, "An Ethnoarchaeological Study of Rural Land-Use in North-West Keos: Insights and Implications for the Study of Past Aegean Landscapes", *SRSA*, εικ. 11. Στη Βοιωτία η απόσταση αυτή ορίζεται στα 500 μ. ή και λιγότερο, βλ. A. Snodgrass, 1990, ό.π. (σημ. 14), 125.

31. M.H. Jameson, "Agricultural Labor in Ancient Greece", στο B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990* (Stockholm 1992), 135-146, ιδιαίτ. 137.

32. J. Bintliff, A. Snodgrass, ό.π. (σημ. 26), 294-295.

33. Γ. Ζάχος κ.ά., ό.π. (σημ. 2).

34. T. Galant, "'Background Noise' and Site Definition: A Contribution to Survey Methodology", *JFA* 13 (1986), 413, πίν. 3.

35. "Cambridge/Bradford", 130. J. Bintliff, A. Snodgrass, ό.π. (σημ. 21), 70-71. *Landscape Archaeology*, 28. J.A. Loyd, E.J. Owens, J. Roy, ό.π. (σημ. 14), 222-223. L.V. Watrous *et al.*, "A Survey of the Western Mesara

Plain in Crete: Preliminary Report of the 1984, 1986 and 1987 Field Seasons", *Hesperia* 62 (1993), 218.

36. Δ = Διάδρομος έρευνας (transect).

37. *Beyond the Acropolis*, 158-162, πίν. 2. "Cambridge/Bradford", 139-140. J. Moody, *The Environmental and Cultural Prehistory of the Khania Region of West Crete: Neolithic Through Late Minoan III*, Ph.D. diss. (Univ. of Minnesota 1987), 202, σημ. 13, 225; T.M. Whitelaw, ό.π. (σημ. 30), 172.

38. "Cambridge/Bradford", 130. J. Bintliff, A. Snodgrass, ό.π. (σημ. 26), 286.

39. T. Galant, ό.π. (σημ. 34), 414, πίν. 4, 5.

40. Τέσσερα ευρήματα ανά μονάδα περισυλλογής που είναι κύκλος ακτίνας 0,70 μ., J. Moody, ό.π. (σημ. 37), 197.

41. *Beyond the Acropolis*, 36.

42. *Landscape Archaeology*, 47, πίν. 3.4.

43. Ό.π.

44. Ό.π. Σε σημεία πυκνής κατοίκησης μεγάλου οικισμού 20-50 όστρακα/τ.μ., A.M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of a Discipline* (Oxford 1987), 113.

45. L.V. Watrous *et al.*, ό.π. (σημ. 35), 219-220, πίν. 3 (στα αριθμητικά δεδομένα της κεραμικής έχουν προστεθεί και οι κεραμίδες).

46. J.A. Lloyd, E.J. Owens, J. Roy, ό.π. (σημ. 14), 220. Δε συνυπολογίζεται η ορατότητα.

47. Διόρθωση ως προς την ορατότητα με τον υπολογισμό και του μηδενός.

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΧΑΪΑΣ*

Ελένη Σιμώνη - Ανδρέας Ανδρινόπουλος

Η αλματώδης αύξηση της συγκέντρωσης πληροφοριών που σχετίζονται με το Χώρο σε τομείς όπως γεωμορφολογία, υδρολογία, αρχαιολογία, δίκτυα κοινωφελών οργανισμών, ζώνες οικιστικού ελέγχου και προστασίας περιβάλλοντος, η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας των ηλεκτρονικών και η χρήση των πολυμέσων έχουν καταστήσει επιτακτικότατη την εφαρμογή των Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων. Τα Γ.Π.Σ. συνδυάζουν την αποθήκευση των δεδομένων που αφορούν τον Χώρο σε τράπεζες πληροφοριών με την απεικόνιση και αξιοποίηση των πληροφοριών στην οθόνη του Η/Υ ή σε χαρτί ή σε compact disk (CD-ROM). Η απεικόνιση μπορεί να είναι δισδιάστατη ή τρισδιάστατη για ανάγλυφες απεικονίσεις υπό οποιαδήποτε οπτική γωνία και προσανατολισμό, που σε προχωρημένα στάδια εξομοιώνεται με κινηματογραφική ή φωτογραφική απεικόνιση.

Στο πλαίσιο της εντατικής έρευνας επιφανείας της περιοχής Αλισσού-Θερειανού για το πρόγραμμα του Κ.Ε.Ρ.Α-Ε.Ι.Ε. και της ΣΤ΄ Ε.Π.Κ.Α. «Τοπογραφία της Αρχαίας Αχαΐας», όπου έγινε συστηματική συλλογή στοιχείων, ακολούθησε καταγραφή χωροταξικών δεδομένων σε ψηφιακή μορφή μέσα σε Η/Υ. Μετά από επεξεργασία και έλεγχο όλων των μέχρι τώρα συλλεγεισών πληροφοριών δημιουργήθηκαν χάρτες με διαφορετικές θεματικές πληροφορίες από την ίδια περιοχή, που αξιολογήθηκαν είτε μεμονωμένα είτε σε διάφορους συνδυασμούς μεταξύ τους καθώς και το μοντέλο της περιοχής. Βέβαια, η συνολική μελέτη της έρευνας αυτής δεν έχει περατωθεί ακόμα και η ολοκλήρωσή της αναμένεται να συμπληρώσει τον ψηφιακό χειρισμό των δεδομένων. Η τράπεζα πληροφοριών, άλλωστε, έχει τη δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης, διόρθωσης και συμπλήρωσης ανά πάσα στιγμή. Το τελικό ώφελος μετά την ολοκλήρωση των μελετών θα είναι η απόκτηση σφαιρικής και ευρείας εποπτείας της περιοχής ενδιαφέροντος με την οριζόντια (συγχρονική) και την κατακόρυφη (διαχρονική) σύγκριση των δεδομένων. Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την εφαρμογή του Γ.Π.Σ. για την τοπική κοινωνία θα είναι ορατά σε τομείς όπως: χρήση-διαχείριση γης, προστασία φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος και ανάδειξή του. Συγκρίνοντας τις υπάρχουσες πληροφορίες που σχετίζονται με το παρελθόν ή το παρόν και μελετώντας την τάση και το ρυθμό μεταβολής θα είναι δυνατόν να προβλεφθούν διάφορες μελλοντικές εξελίξεις στις περιοχές αυτές π.χ. πληθυσμιακές μεταβολές, επέκταση σχεδίου πόλεως κτλ. και να προληφθούν ανεπιθύμητες επιπτώσεις με επαναπροσδιορισμό της χρήσης γης.

Τα Γεωγραφικά Πληροφοριακά Συστήματα

Η αλματώδης αύξηση, τα τελευταία χρόνια, του ρυθμού συγκέντρωσης πληροφοριών, που σχετίζονται με το Χώρο, σε τομείς όπως γεωμορφολογία, γεωλογία, υδρολογία, αρχαιολογία, δίκτυα κοινωφελών οργανισμών, ζώνες οικιστικού ελέγχου και προστασίας περιβάλλοντος κ.ά. έχουν καταδείξει τις αδυναμίες καταγραφής, συγκριτικής μελέτης και απεικόνισής τους με τη συμβατική τεχνολογία.

Ένα κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι χάρτες που μέχρι και σήμερα χρησιμοποιούνται. Ως επί το πλείστον κατασκευάστηκαν πριν από πολλές δεκαετίες και απεικονίζουν την κατάσταση της εποχής στην οποία χρονολογούνται. Οι περισσότερες αλλαγές που σημειώνονταν στη γεωλογική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική γεωγραφία είτε λόγω νέων ανακαλύψεων είτε λόγω αναθεώρησης των παλαιοτέρων γνώσεων έτειναν να γίνονται αντιληπτές από τους ειδικούς ερευνητές σε αργούς ρυθμούς. Οι περισσότεροι χάρτες παρέμεναν για πολλά χρόνια αρκετά πλήρεις και ικανοποιητικοί για τις τότε ανάγκες των διαφόρων χρηστών (Gaffney και Stančič 1991, 15). Το ίδιο συνέβαινε και με τις πληροφορίες που περισυλλέγονταν στη διάρκεια ερευνητικών αποστολών, που είχαν στόχο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων και απλών για τα μέτρα μας σκοπών. Η οποιαδήποτε πολύπλοκη ανάλυση πολλαπλών δεδομένων δεν

ήταν ούτε εφικτή αλλά ούτε και απαιτούμενη. Η ανθρώπινη σκέψη κινείτο σε πιο περιορισμένο εύρος και μόνο η καλπάζουσα φαντασία λίγων ήταν σε θέση να συλλάβει πολλά από τα σύγχρονα επιτεύγματα.

Ωστόσο, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο και σήμερα. Η ανάπτυξη των επιστημών δημιούργησε νέα πεδία έρευνας και μελέτης. Συγχρόνως, η εξέλιξη στον τρόπο αντίληψης του περιβάλλοντος οδήγησε στη στροφή από την ανθρωποκεντρική οπτική γωνία σε μια θεώρηση προσανατολισμένη κυρίως στο τοπίο και είχε ως αποτέλεσμα τη διαρκή παραγωγή και συσσώρευση νέων πληροφοριών σχετικών με το χώρο από τη μια άκρη του πλανήτη στην άλλη. Ως αποτέλεσμα, οι απαιτήσεις των επιστημόνων διαρκώς αυξάνονται, όσο αυξάνονται οι πληροφορίες και, το κυριότερο, οι δυνατότητες επεξεργασίας αυτών.

Σε αυτή την ανάγκη, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 λύση έχουν κληθεί να δώσουν τα Γεωγραφικά Πληροφοριακά Συστήματα, το προϊόν μιας έρευνας και εργασίας, που μόλις τα τελευταία δέκα χρόνια έχει διαδοθεί και εφαρμόζεται (Lock και Harris 1992, 89-90). Το τι είναι τα Γ.Π.Σ. δεν είναι ευρέως γνωστό στην χώρα μας γι' αυτό μέχρι τώρα πολύ λίγοι αρχαιολόγοι έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε αυτά και είναι σε θέση να επωφεληθούν των ποικίλων δυνατοτήτων τους. Αναφέρονται δύο κύριες κατηγορίες, στις οποίες μπορούν να ταξινομηθούν οι απόπειρες ορισμού των Γ.Π.Σ., στους τεχνολογικούς ορισμούς, που εξηγούν τι λειτουργίες μπορούν να εκτελέσουν τα Γ.Π.Σ. και στους ορισμούς που εξηγούν τι προβλήματα μπορούν να λύσουν (Χάλαρης 1994, 35).

Συνδυάζοντας και τις δύο κατηγορίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα Γ.Π.Σ. δεν είναι παρά ένα εργαλείο στα χέρια αυτού που μπορεί να το λειτουργήσει. Πρόκειται για συστήματα βασισμένα στον ηλεκτρονικό υπολογιστή που έχουν σχεδιαστεί για να δέχονται, να αποθηκεύουν, να επεξεργάζονται, να αναλύουν, να περιγράφουν, να συγκρίνουν και να προβάλλουν γραφικά στην

1

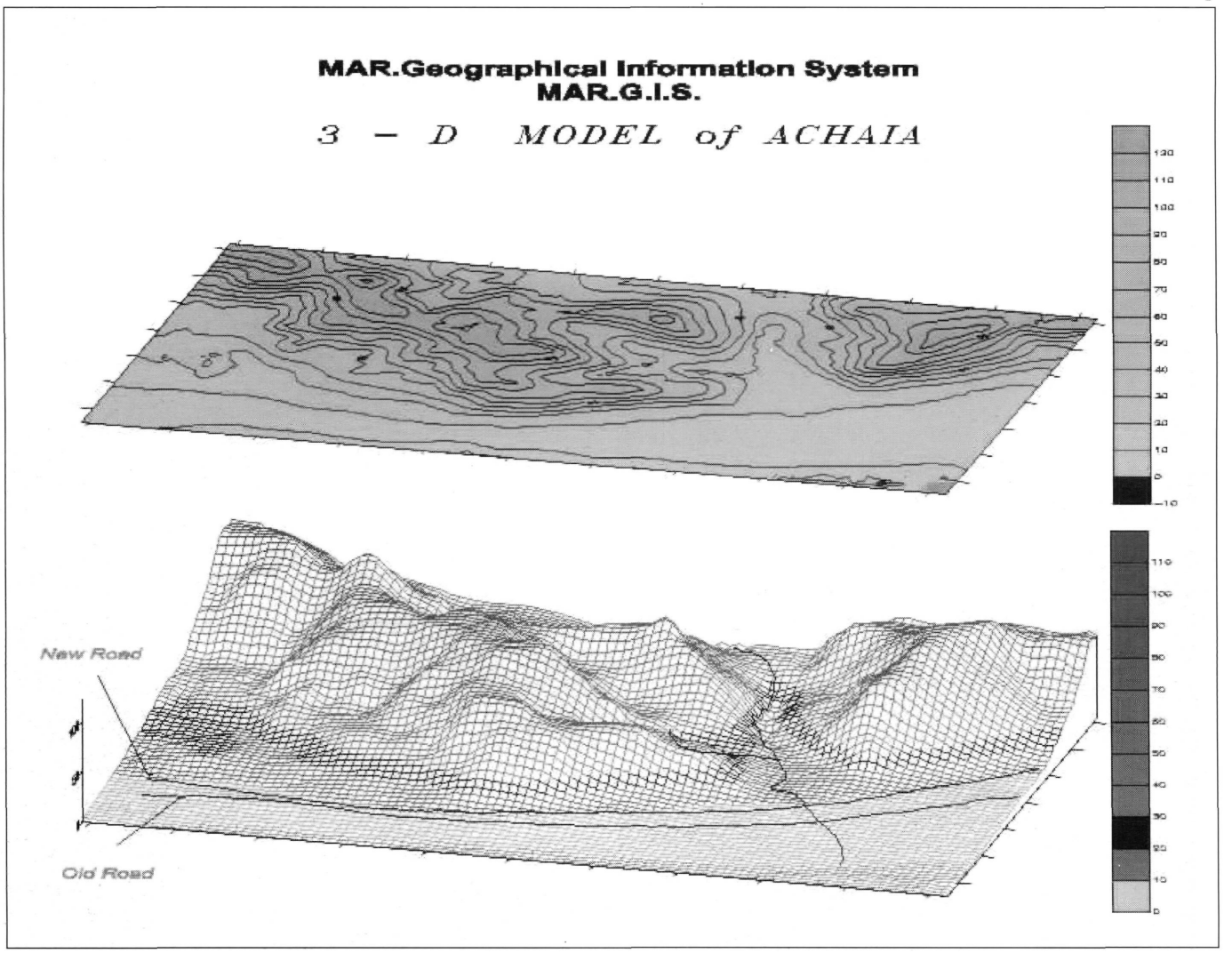

Εικ. 1.
Κάτοψη υψομετρικού χάρτη και τρισδιάστατη απόδοσή του.

οθόνη του Η/Υ ή σε χαρτί ή σε compact disc (CD-ROM) δεδομένα που αναφέρονται στο Χώρο και αναπαριστώνται ως μονάδες Χώρου. Έτσι μας επιτρέπουν να βρίσκουμε τις σχέσεις τους στο Χώρο και να δίνουμε απαντήσεις σε Γεωγραφικής φύσεως ερωτήματα. Τα δεδομένα μπορεί να προέρχονται από διάφορες πηγές, όπως την ψηφιοποίηση ή τη σάρωση αναλογικών χαρτών, την τηλεπισκόπηση μέσω δορυφόρων και το Παγκόσμιο Σύστημα Εντοπισμού (G.P.S). Τα αντίστοιχα όργανα ανήκουν στον απαραίτητο εξοπλισμό των Γ.Π.Σ.

Δεν είναι περίεργο ότι η Αρχαιολογία, επιστήμη που κυρίως αναφέρεται στο χώρο και το χρόνο, προσπάθησε και ακόμα προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τις λειτουργίες τους (Allen κ.ά. 1990, Lock και Stančič 1995). Τα Γ.Π.Σ. συνδυάζουν τα ακόλουθα βασικά αρχαιολογικά εργαλεία: τη δημιουργία λεπτομερούς ψηφιακής τράπεζας δεδομένων, τη δυνατότητα επεξεργασίας των δεδομένων με Η/Υ και τη δυνατότητα ανάλυσης ενός κοινού χάρτη με την άμεση ψηφιακή απεικόνιση αυτών των δεδομένων.

Η καινοτομία έγκειται στο ότι πέρα από την απλή ψηφιακή απεικόνιση του Χώρου, οι διάφοροι θεματικοί χάρτες που δημιουργούνται μπορούν να συσχετισθούν άμεσα και επιλεκτικά, σύμφωνα με την επιθυμία του χρήστη, μεταξύ τους και να δώσουν νέες απεικονίσεις και νέες πληροφορίες (Lock και Harris 1992, 88-90, Kwamme 1992, 77), που συχνά είναι πιο σημαντικές και πιο κατάλληλες για ανάλυση. Για παράδειγμα, από ένα χάρτη ισοϋψών γραμμών προκύπτει νέος χάρτης με το ψηφιακό υψομετρικό μοντέλο (D.E.M.), δηλαδή την ψηφιακή απεικόνιση της συνεχούς μεταβολής του αναγλύφου στο χώρο (Burrough 1992, 39). Σε αντίθεση με τις ισοϋψείς γραμμές, όπου υψομετρική τιμή διαθέτουν μόνο οι ίδιες οι γραμμές διακοπτόμενες από τα μεσοδιαστήματα, που παραμένουν άδεια και λευκά, στο ψηφιακό μοντέλο το έδαφος αποτελεί μια αδιάσπαστη συνέχεια, με τιμές σε όλη την επιφάνειά του (Εικ. 1 και 2).

2

Εικ. 2. Αναπαράσταση του φυσικού τοπίου στο λόφο Αχλαδιά Τσουκαλεΐκων, όπου και η θέση Ω της εντατικής επιφανειακής έρευνας στη Δυτική Αχαΐα.

Τα μοντέλα αυτά είναι σημαντικά και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για:

1) αποθήκευση υψομετρικών πληροφοριών,

2) τρισδιάστατη απεικόνιση των τύπων γης για σχεδιασμό του Τοπίου,

3) ανάλυση της αμοιβαίας ορατότητας δύο σημείων και την εύρεση ζωνών ορατότητας,

4) παραγωγή άλλων χαρτογραφικών προϊόντων π.χ. χάρτες κλίσεων εδάφους, βατότητας, υψομετρικών ζωνών, προσανατολισμού, διάβρωσης, κίνησης ποταμών και ρεμάτων,

5) βάση για την απεικόνιση θεματικών πληροφοριών ή για το συνδυασμό των δεδομένων του αναγλύφου με θεματικά δεδομένα, όπως τύπος χώματος, βλάστηση, ύπαρξη, τύποι και διασπορά αρχαιολογικών ευρημάτων,

6) εφαρμογές σχετικές με παραστατικότερη παρουσίαση του αναγλύφου του εδάφους.

7) Επίσης, αντικαθιστώντας το υψόμετρο με οποιαδήποτε μεταβλητή, που αντιπροσωπεύει συνεχώς μεταβαλλόμενη επιφάνεια, μπορούμε να απεικονίσουμε π.χ. πυκνότητες συγκέντρωσης κεραμικής ή άλλων αρχαιολογικών ευρημάτων (Wiemer 1995) είτε αποτελέσματα γεωφυσικών ερευνών.

Τα αποτελέσματα μπορούν να προέλθουν και να προβληθούν με μία σειρά στατιστικών και ποσοτικών αναλύσεων, με γραφικές παραστάσεις σύμφωνα με αλγοριθμικές πράξεις κτλ. Από ένα χάρτη με ποτάμια ή δρόμους είναι δυνατόν να υπολογιστεί η απόσταση των στοιχείων αυτών είτε η οριζόντια είτε η πραγματική, με βάση τη διαμόρφωση του εδάφους από ένα οποιοδήποτε σημείο του χάρτη.

Τα Γ.Π.Σ. στηρίζονται σε βάσεις δεδομένων, που αφορούν το Χώρο και στις τρεις του διαστάσεις. Παράγουν εικόνες που απομιμούνται τις πραγματικές θέσεις μέσα στο Τοπίο. Η δυνατότητα υποστήριξης της πληροφορίας μέσα στο περιβάλλον μιας βάσης δεδομένων δεν πρέπει να παραβλέπεται, αφού η πληροφορία δεν παραμένει γραμμένη πάνω σε χαρτί ανάμεσα σε σωρούς χαρτιών, αλλά είναι κωδικοποιημένη και προστατευμένη μέσα σε ένα πρόγραμμα που επιτρέπει την άμεση ανάσυρσή της και επεξεργασία της κατά διαφόρους τρόπους από ποικίλους χρήστες του προγράμματος. Οι αναλύσεις, άλλωστε, που μπορούν να γίνουν, επιτρέπουν την παραγωγή και άλλων πληροφοριών καθώς και τη δημιουργία και άμεση ταξινόμηση νέων πεδίων με δεδομένα. Μολονότι τα δεδομένα που μπαίνουν σε μια τέτοια βάση πρέπει να αφορούν το χώρο σε κάποια από τις τρεις του διαστάσεις για να τα δεχτεί ένα Γ.Π.Σ., δεν είναι απαραίτητο να είναι αμιγώς χωρικά. Μπορεί να είναι ποσοτικές ή ποιοτικές πληροφορίες που, όμως, συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με χωρική πληροφορία και μπορούν μέσω αυτής να τοποθετηθούν κάπου στο Χώρο. Η ενσωμάτωση πολλαπλών μεταβλητών επιτρέπει την εξέταση μιας θέσης από διαφορετικές οπτικές γωνίες και την ανάλυση υπό διαφορετικές συνθήκες. Η έννοια «μεταβλητές» περιλαμβάνει οποιαδήποτε πληροφορία μπορεί να έχει υπόσταση στο χώρο, π.χ. αποστάσεις, διαστάσεις, βλάστηση, ποτάμια, διασπορά αρχαιολογικών καταλοίπων διαφόρων περιόδων κτλ.

Η εφαρμογή των Γ.Π.Σ. στην Αρχαιολογία του Τοπίου

Τα Γ.Π.Σ. έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί σε διαφόρων ειδών αρχαιολογικές δραστηριότητες, και στη δεκαετία του 1990 έχουν πολλαπλασιαστεί οι ανάλογες δημοσιεύσεις, που δείχνουν τη σαρωτική επίδραση που έχει η εκτεταμένη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην Αρχαιολογία. Θα μπορούσαμε να μιλάμε για δύο διαφορετικές σχολές, την ευρωπαϊκή και την αμερικανική, που αν και κάνουν χρήση της ίδιας τεχνολογίας, έχουν ρίξει το βάρος τους αλλού, οδηγημένες από τις διαφορετικές απαιτήσεις και τη διαφορετική δομή της αρχαιολογικής κληρονομιάς στην Ευρώπη και τη Β. Αμερική. Η διαφορά έγκειται στο είδος των αρχαίων και την πυκνότητα της διασποράς τους στις δύο ηπείρους. Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην ευρωπαϊκή ήπειρο είναι πλουσιότερα ποσοτικά και ποιοτικά, ανήκουν σε μεγάλη ποικιλία χρονολογικών περιόδων και είναι πυκνότερη και πιο πολύπλοκη η διάταξή τους στο χώρο (Harris και Lock 1995, 353). Αυτός είναι ο λόγος, που στην Ευρώπη η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι τόσο συνδεδεμένη με την Αρχαιολογία του Τοπίου.

Αντιθέτως, στις Η.Π.Α. είναι εξαιρετικά διαδεδομένη η εφαρμογή μοντέλων για την έγκαιρη πρόβλεψη αρχαιολογικών θέσεων. Οι επιστήμονες αναλύουν το πόσο πιθανό είναι να βρεθούν αρχαιότητες σε μία δεδομένη περιοχή, κάνοντας συγκρίσεις ποικίλων περιβαλλοντικών, κυρίως, αλλά και αρχαιολογικών παραμέτρων, που με συγκεκριμένους συνδυασμούς απαντώνται σε γνωστές αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής. Η χρήση γης στην Ευρώπη είναι πιο πυκνή και δεν έχει τόση σημασία η πρόβλεψη μιας πιθανότητας, αλλά η

καταγραφή και προστασία των ήδη εντοπισμένων αρχαιολογικών θέσεων. Γι' αυτό, σε αντίθεση με την Αμερική, οι Ευρωπαίοι αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τέτοια μοντέλα και προτιμούν να πατούν σε πιο σίγουρο έδαφος με τις μεθόδους που υπαγορεύει η Αρχαιολογία του Τοπίου. Η θέση των Γ.Π.Σ. και στις δύο «σχολές» είναι σημαντική και αναντικατάστατη.

Ειδικά σε ό,τι αφορά την Αρχαιολογία του Τοπίου, πεποίθησή μας είναι ότι η συμβολή τους είναι από τις πιο ουσιαστικές και καρποφόρες. Και είναι φυσικό αυτό, αφού την Αρχαιολογία του Τοπίου χαρακτηρίζει η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις θέσεις στο σιωπηλό εκ πρώτης όψεως Χώρο και από τα μεμονωμένα ευρήματα και υλικά κατάλοιπα στη συνολική μελέτη του Τοπίου ως φορέα και μάρτυρα όλων των επιδράσεων και αλλαγών, που η ανθρώπινη παρουσία και δράση έχει επιφέρει στο περιβάλλον. Η Αρχαιολογία του Τοπίου ορίζεται ως η μελέτη των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, καθώς και των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των ανθρώπων στη συνάφεια του περιβάλλοντος, όπου κατοικούσαν (Barker 1986, 7). Παραπέμποντας στον Braudel, ειδικότερα, το αγροτικό τοπίο θεωρείται ως βάση κατανόησης και ερμηνείας όλων των μεσογειακών πολιτισμών (Δουκέλλης 1991, 223). Τονίζεται, ακόμη, η ανάγκη εξονυχιστικής έρευνας της αγροτικής περιφέρειας των αρχαίων πόλεων, δηλαδή μελέτη του πλέγματος αγροτικών εγκαταστάσεων, οικισμών, κωμών, αγροικιών, κτηματογραφήσεων, αγροτικών δικτύων, χρήσεων γης και του οικοσυστήματος για την εξιχνίαση βασικών πτυχών των μεσογειακών πολιτισμών. Ως κύριες πηγές αναφέρονται οι επιτόπιες έρευνες, η ανάγνωση χαρτών, αεροφωτογραφιών, τοπογραφικών διαγραμμάτων.

Η περίπτωση της έρευνας στη Δυτική Αχαΐα

Η επιφανειακή έρευνα, που έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1980 στη Δυτική Αχαΐα, στο πλαίσιο του προγράμματος για την Τοπογραφία της Αρχαίας Αχαΐας του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με τη ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εξετάζει όλες τις μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα είτε προέρχονται από αρχαιολογικά ευρήματα είτε από γραπτές πηγές (Rizakis και Petropoulos 1995, 183).

Η εντατική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Αλισσού-Καμενίτσας-Θερειανού έχει κυριολεκτικά σαρώσει μία έκταση 6 τ.χλμ., περίπου. Τα προβλήματα, που η ομάδα έρευνας είχε εντοπίσει και επιδίωξε να λύσει με την εφαρμογή της εντατικής μεθόδου, ήταν η οργάνωση του χώρου, η χρήση γης κατά την αρχαιότητα, ο εντοπισμός θέσεων, κυρίως οικισμών και μεμονωμένων οικιών, και ο καθορισμός των ορίων τους, της περιφέρειάς τους, καθώς και του ζωτικού χώρου εκμετάλλευσης γύρω από τις εγκαταστάσεις. Κατά συνέπεια, προσδοκούσε να επιλύσει προβλήματα που σχετίζονται με το χαρακτήρα των οικισμών, τις μεταξύ τους σχέσεις και να ανασυνθέσει όψεις της οικονομικής και κοινωνικής τους παρουσίας (Ζάχος κ.ά. 1996).

Έτσι, εκτός από τη συλλογή και καταγραφή αρχαιολογικών ευρημάτων —κυρίως ποσότητας και πυκνότητας διασποράς της κεραμικής— συμπληρώθηκε η τράπεζα δεδομένων με αναφορές στη βλάστηση, τη βατότητα και την ορατότητα του εδάφους, τις καιρικές συνθήκες και την ηλιοφάνεια σε όλο το χώρο, που περπατήθηκε, αδιακρίτως. Συγκεντρώθηκαν, δηλαδή, μεταβλητές που επηρεάζουν την έρευνα και καθορίζουν τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματά της. Τα αρχεία αυτά, όσο διαρκεί η έρευνα, ανασύρονται, ενημερώνονται, διορθώνονται, αντιγράφονται και μεταφέρονται σε άλλα αρχεία, ανάλογα με τις ανάγκες των χρηστών τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτρέπεται και η επεξεργασία τους. Επιπλέον, πρόκειται για δεδομένα που με την κατάλληλη διαχείρισή τους μπορούν να παράγουν νέες πληροφορίες που να αφορούν στη χρήση γης σήμερα και στο παρελθόν και αυτή είναι μια δυνατότητα ανεκτίμητη για όσους, κατά το παρελθόν, έπρεπε να ξοδεύουν ατελείωτες ώρες σκέψης και υπομονής με χαρτί και μολύβι (Simoni και Papagiannopoulos 1998).

Βέβαια, η εφαρμογή των Γ.Π.Σ. στην έρευνα χρονολογείται αρκετά χρόνια μετά την έναρξή της. Όπως ισχύει και στις περισσότερες αρχαιολογικές έρευνες, που διεξάγονται αυτή τη στιγμή, αλλά έχουν ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα, η ανάγκη χρήσης της νέας τεχνολογίας έγινε φανερή καθ' οδόν. Ως αποτέλεσμα, η χρήση της προσαρμόστηκε στην προϋπάρχουσα λογική της έρευνας, αφού η επιτόπια έρευνα είχε ολοκληρωθεί, όπως και το προκαταρκτικό στάδιο της μελέτης και καταγραφής.

Σε αυτό το σημείο θα οφείλαμε μια απάντηση στο εύλογο ερώτημα: «Γιατί, τότε, ασχοληθήκαμε με το Γ.Π.Σ. αφού δεν ήταν στις αρχικές μας προθέσεις;». Η απάντηση έχει να κάνει με τα πρακτι-

κά προβλήματα που γεννήθηκαν με τη συσσώρευση του υλικού. Οι ποσότητες που συγκεντρώνονταν ήταν τέτοιες που, μετά από τρεις ερευνητικές περιόδους των δεκαπέντε ημερών η κάθε μια, δεν μπορούσαμε πλέον να κρατούμε τον έλεγχό τους πάνω στο χαρτί. Χρειαζόμασταν τη μνήμη και την ταχύτητα του Η/Υ για την καταγραφή και τις μαθηματικές πράξεις που απαιτούσε η στατιστική επεξεργασία. Αξίζει, χαρακτηριστικά, να σημειωθεί ότι η τράπεζα δεδομένων σήμερα περιέχει ήδη περισσότερες από 180.000 εγγραφές, οι οποίες κατά διαστήματα θα αυξάνονται, όσο προχωράει η μελέτη του υλικού. Ο μεγάλος αριθμός και το εύρος των πληροφοριών αυτών έκανε αναγκαία την οπτικοποίησή τους για ευκολότερη κατανόηση. Ήταν εύλογη η αδυναμία να τοποθετηθούν οι εκατοντάδες χιλιάδες πληροφορίες, που είχαν συγκεντρωθεί, σε ένα συμβατικό χάρτη, που τρεις φορές το χρόνο θα έπρεπε να αλλάζει για να συμπληρώνεται και να διορθώνεται ανάλογα με τα νέα, κάθε φορά, ευρήματα. Όποτε επιχειρήθηκε να γίνει κάτι τέτοιο, ποτέ δεν ολοκληρώθηκε παρ' όλο που ξοδευόταν πολύς χρόνος και πολύς κόπος από τους ερευνητές για αυτόν το σκοπό. Η αδυναμία αυτή είχε επιπτώσεις και στον τρόπο έρευνας, αφού οι αρχικές αποτυπώσεις δύσκολα απηχούσαν την αληθινή διάσταση του χώρου, καθώς δεν ήταν υπό κλίμακα και ούτε είχαν ενιαίο προσανατολισμό (Simoni και Papagiannopoulos 1998).

Η εργασία αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί. Απομένει η ψηφιοποίηση των 2/3 του χώρου που ερευνήθηκε (Εικ. 3 και 4). Όταν όλοι οι διαφορετικοί θεματικοί χάρτες είναι έτοιμοι (περιβαλλοντικοί και αρχαιολογικοί), θα έχουμε τη δυνατότητα να κάνουμε συγκρίσεις μεταξύ τους και αλληλοεπικαλύψεις. Θα μπορέσουμε να διευρύνουμε ή να εξειδικεύσουμε τη μελέτη μας όσο μας χρειάζεται, κάνοντας πλήρη χρήση όλων των πληροφοριών, που υπάρχουν αποθηκευμένες στη βάση δεδομένων. Παράλληλα, συγκρίσεις αναμένουμε να κάνουμε και με έρευνες γειτονικών περιοχών, στις οποίες εφαρμόζεται ανάλογη μεθοδολογία π.χ. Βοιωτία, Αιτωλία κ.ά.

Συμβολή των Γ.Π.Σ. στα αναπτυξιακά προγράμματα

Η εφαρμογή του Γ.Π.Σ δε φιλοδοξεί να λύσει μόνο αρχαιολογικά και ιστορικά προβλήματα, αλλά θα μπορεί να συνδεθεί και με σύγχρονα θέματα, που απασχολούν τις τοπικές κοινωνίες, όπως η σημερινή χρήση γης και η διαχείρισή της κατά τρόπο, που δίχως να επιβαρύνει το περιβάλλον — πολιτισμικό και φυσικό— περισσότερο από ό,τι έχει ήδη επιβαρυνθεί, θα υποστηρίζει τα οικεία αναπτυξιακά προγράμματα και θα επιτρέπει τη λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων. Η συμβολή των Γ.Π.Σ. στη διαχείριση της γης είναι πολύ μεγάλο κεφάλαιο και ξεπερνά τους στόχους αυτού του άρθρου (Μανιάτης 1996). Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η συνολική δομή της αρχαιολογικής έρευνας, όπως σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε, αποτελεί οδη-

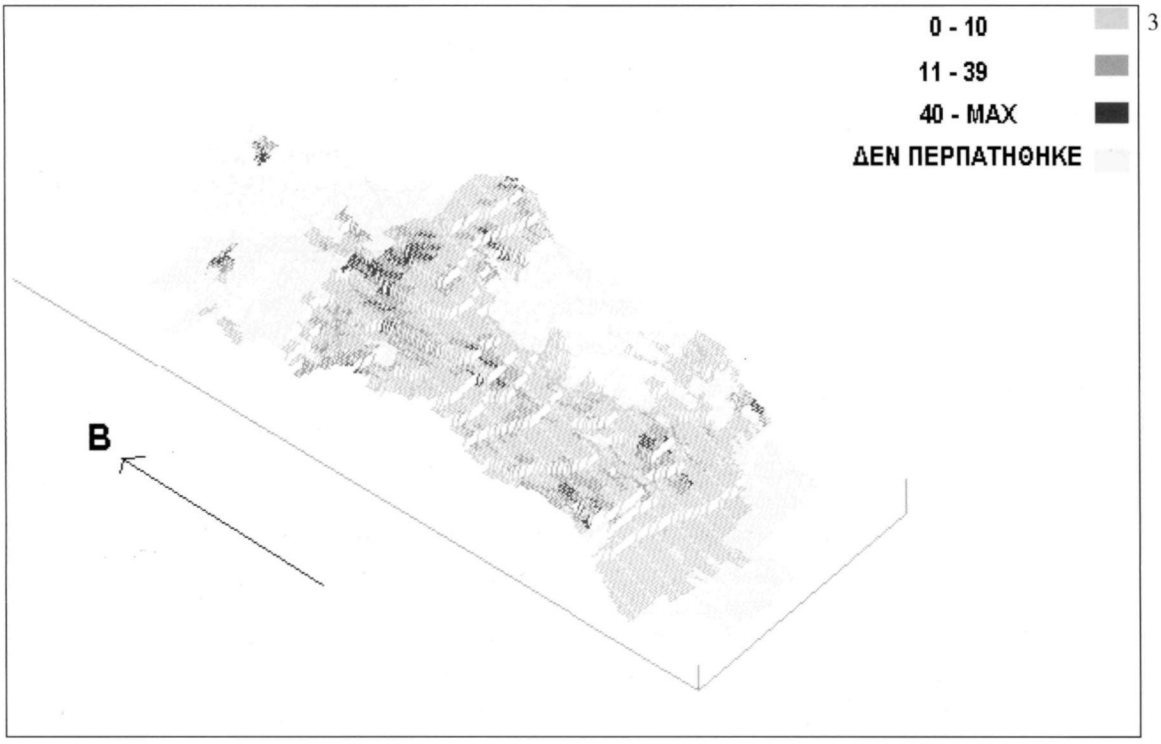

Εικ. 3. Αριθμός καταγεγραμμένων οστράκων κατά την εντατική επιφανειακή έρευνα στη Δυτική Αχαΐα.

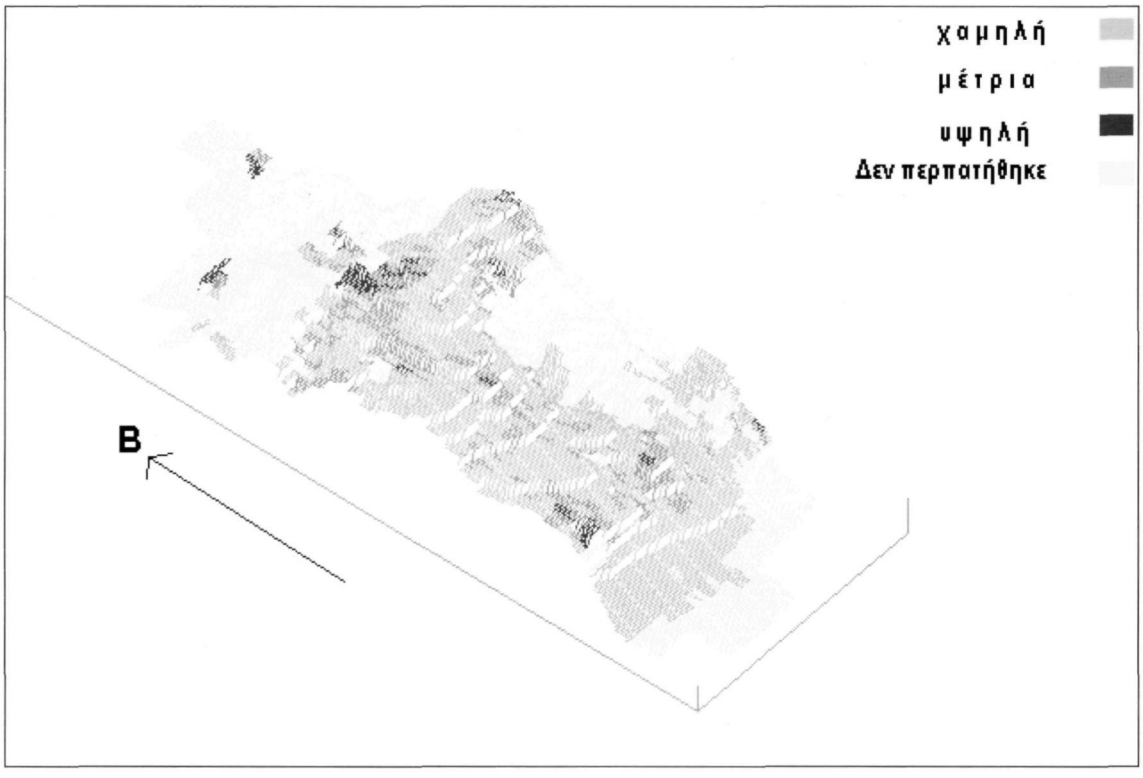

Εικ. 4. Πυκνότητα συγκέντρωσης κεραμικής στην ίδια περιοχή της Εικ. 3 μετά από στατιστική επεξεργασία των ευρημάτων.

γό για την τωρινή χρήση γης και τη συνολική διαχείριση του πολιτισμικού τοπίου και ταιριάζει με τις συνθήκες στη χώρα μας, όπου η κατανομή και διασπορά αρχαιολογικών υπολειμμάτων στο χώρο είναι εξαιρετικά πυκνή και η διαχρονική καταγραφή της έργο μακρόπνοο και πολύπλοκο.

Κλείνοντας, οφείλουμε να τονίσουμε, ότι σε καμιά περίπτωση τέτοιου είδους εφαρμογές δεν υποκαθιστούν το καθήκον μας να επισκεπτόμαστε το τοπίο, που μελετούμε, και δεν αναπληρώνουν την ψυχική ικανοποίηση της άμεσης και προσωπικής επαφής με αυτό. Μας επιτρέπουν, όμως, να εντοπίζουμε τυχόν λεπτομέρειες που είχαν διαφύγει νωρίτερα και μας ενθαρρύνουν να επιστρέφουμε στο χώρο κάθε φορά με μεγαλύτερη σιγουριά και ενθουσιασμό για πιο προσεκτικές παρατηρήσεις.

Ελένη Σιμώνη
Ανδρέας Ανδρινόπουλος

Σημειώσεις

* Το Ι.Γ.Μ.Ε. διέθεσε τον εξοπλισμό του για να γίνει ένα μέρος της εργασίας. Ένα άλλο μέρος έγινε με τη χρήση εξοπλισμού του Τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Λουμπλιάνας. Ευχαριστούμε το Βασίλη Παπαδόπουλο (Ι.Γ.Μ.Ε.) για την τεχνική υποστήριξη και τη δημιουργία της Εικ. 2. Επίσης, τους οργανωτές του Συνεδρίου για τη Δυμαία-Βουπρασία και τους επιμελητές του παρόντος τόμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allen, K.M.S., S.W. Green, E.B.W. Zubrow (eds), 1990: *Interpreting Space: GIS and Archaeology*, London - New York - Philadelphia.

Barker, G., 1986: "L'Archeologia del Paesaggio Italiano: nuovi orientamenti e recenti esperienze", *Archeologia Medievale XIII*, Firenze, 7-30.

Burrough, P.A., 1992: *Principles of Geographical Information Systems for Land Resources Assessment*, Oxford.

Δουκέλλης, Π., 1991: «Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αγροτικό τοπίο της Αχαΐας», στο A.D. Rizakis (ed.), *Achaia und Elis in der Antike*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, Athen, 223- 225.

Ζάχος, Γ., Κ. Παπαγιαννόπουλος, Ε. Σιμώνη, Ν. Θανασούρας, 1996: «Πειραματική εφαρμογή εντατικής έρευνας στην περιοχή Θερειανού Αχαΐας», *Πυξίδα* 1, 24-34.

Gaffney, V., Z. Stančič, 1991: *GIS Approaches to Regional Analysis: A Case Study of the Island of Hvar*, Ljubljana.

Harris, T., G. Lock, 1995: "Toward an Evaluation of GIS in European Archaeology: The Past, Present and Future of Theory and Applications", στο Lock και

Stančič 1995, 349-382.

Kwamme, K.L., 1992: "Geographic Information Systems and Archaeology", στο G. Lock, J. Moffet (eds), *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1991*, B.A.R., Oxford, 77-84.

Lock, G., T. Harris, 1992: "Visualizing Spatial Data: The Importance of Geographic Information Systems", στο P. Reilly, S. Rahtz (eds), *Archaeology and the Information Age: A Global Perspective*, London - New York, 81-96.

Lock, G., Z. Stančič (eds), 1995: *Archaeology and Geographical Information Systems*, London.

Μανιάτης, Γ., 1996: *Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών Γης - Κτηματολογίου*, Θεσσαλονίκη.

Rizakis, A., M. Petropoulos, 1994: "Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras. Preliminary Report", *JRA* 7, 183-207.

Simoni, H., K. Papagiannopoulos, 1998: "Project for the Topography of Ancient Achaia, Greece: Quantitative Analysis and Visualization of the Results of the Intensive Surface Survey at Kamenitsa", στο J. Peterson (ed.), *Paysages antiques et Structures Rurales: The Use of Geographic Information Systems in the Study of Ancient Landscapes and Features Related to Ancient Land Use*, European Commission, 43-55.

Χάλαρης, Γ., 1994: «Χαρτογραφικές Βάσεις Δεδομένων και χαρτογραφική παραγωγή σε ενιαίο περιβάλλον Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών Αυτοματοποιημένης Χαρτογραφίας και Τηλεπισκόπησης», *Πρακτικά του 1ου Εθνικού Συνεδρίου Χαρτογραφίας: Προβλήματα και Προοπτικές της Ελληνικής Χαρτογραφίας*, Θεσσαλονίκη.

Wiemer, R., 1995: "Another Way to Deal with Maps in Archaeological GIS", στο Lock και Stančič 1995, 301-311.

Ο ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΑΠΟΘΕΤΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΔΕΡΒΕΝΙ

Κατερίνα Βαραλέξη

Το πλούσιο σε άργιλο έδαφος της περιοχής Καμινίων-Αλισσού το εκμεταλλεύτηκαν οι κάτοικοι, όχι μόνο κατά τη διάρκεια των Νεοελληνικών αλλά και των Βυζαντινών χρόνων. Ο αποθέτης στην περιοχή Δερβένι συνιστά συνδετικό κρίκο της νεοελληνικής και της βυζαντινής κεραμικής παράδοσης. Η κοινωνία της εποχής εκείνης απαιτούσε την ίδρυση εργαστηρίου κεραμικής για την κάλυψη των τοπικών αναγκών, αν και θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η διοχέτευση των προϊόντων γινόταν σε περιοχή ευρύτερη των οικισμών της Καμενίτσας.

Στην παρούσα ανακοίνωση γίνεται προσπάθεια ανασύνθεσης της εικόνας και της λειτουργίας του εργαστηρίου με βάση τα παράλληλα από την αγορά της Αρχαίας Κορίνθου και τις πληροφορίες μας για την κεραμική των αρχαίων και των νεώτερων χρόνων. Τα αγγεία που αποκαταστάθηκαν από τα όστρακα του αποθέτη είναι δηλωτικά της Υστεροβυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για αγγεία καθημερινής χρήσης, μαγειρικά σκεύη, σκεύη φαγητού και αποθηκευτικά, με τη χαρακτηριστική για το λατινοκρατούμενο Μοριά γραπτή διακόσμηση. Η απουσία εφυαλωμένων αγγείων από τα ευρήματα του αποθέτη, καθώς και ο περιορισμένος τους αριθμός στους οικισμούς της περιοχής, γενικότερα, υποδεικνύει πιο έντονα τον αγροτικό χαρακτήρα της κοινωνίας της εποχής εκείνης.

Το 1992, κατά τη διάρκεια μιας από τις αποστολές της εντατικής επιφανειακής έρευνας, εντοπίστηκε αποθέτης κεραμικού εργαστηρίου σε λοφίσκο στη θέση Δερβένι (Σχέδ. 1, Εικ. 1). Η θέση βρίσκεται ανάμεσα στις κοινότητες Αλισσού και Καμινίων και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη λόφων αργιλικής συστάσεως.

Ο αποθέτης συνδέεται χρονολογικά με τη β΄ ομάδα θέσεων (σύμφωνα με το χωρισμό θέσεων από τους Παπαγιαννόπουλο και Ζάχο), δηλαδή με

Εικ. 1.
Θέση Δερβένι. Αποθέτης κεραμικού εργαστηρίου. Άποψη από Β.

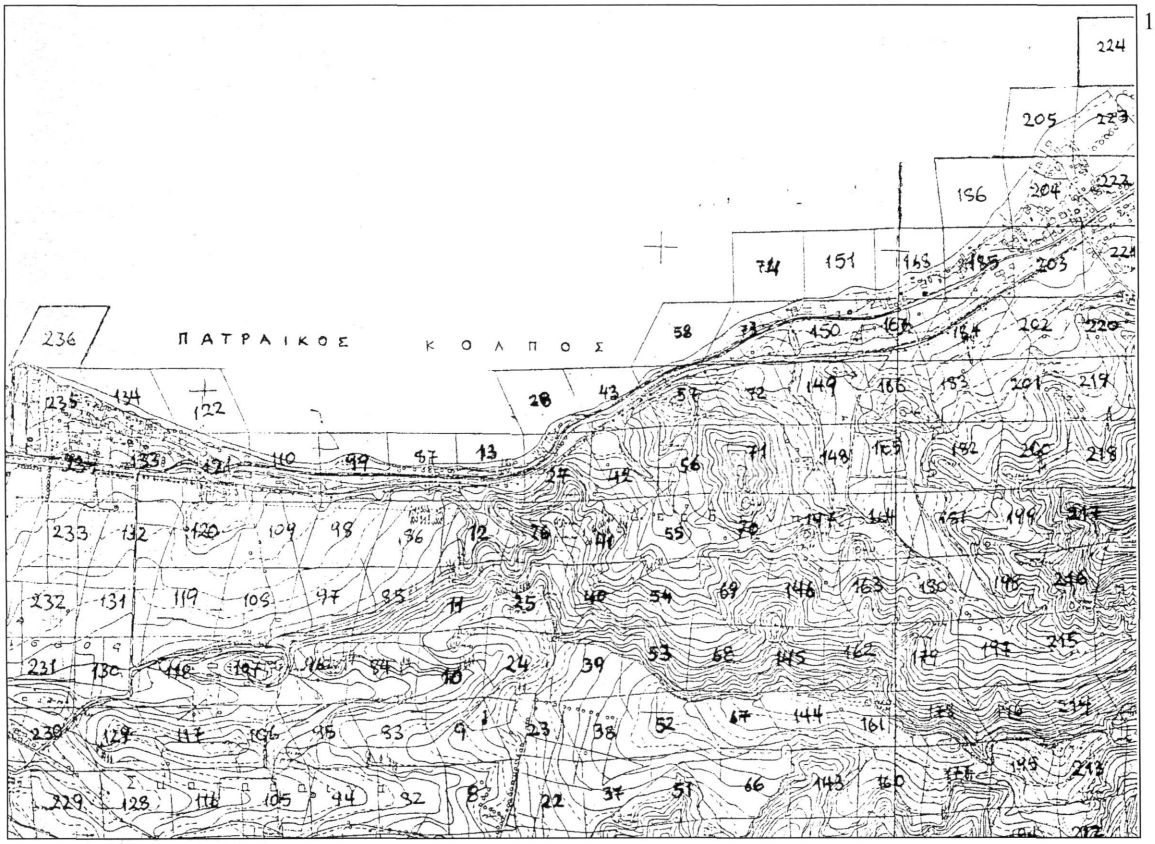

1

Σχέδ. 1.
Χάρτης της περιοχής της επιφανειακής έρευνας. Ο αποθέτης εντοπίζεται στο τετράγωνο 55, στη διασταύρωση των δρόμων κάτω δεξιά.

Εικ. 2.
Άποψη της περιοχής του αποθέτη μετά την ισοπέδωση του λόφου.

τις μεσαιωνικές θέσεις που αναπτύσσονται νότια της λοφοσειράς, στον παραποτάμιο χώρο, καθώς επίσης και με τη θέση Αγ. Παρασκευή, από την οποία, άλλωστε, μικρή απόσταση τον χωρίζει. Η επικοινωνία μεταξύ τους εξασφαλίζεται από δρόμο που ξεκινά από την κεντρική παραθαλάσσια οδό, περνά δυτικά του αποθέτη και, διασχίζοντας τους λόφους, φτάνει στη θέση Αγ. Παρασκευή και από εκεί στην περιοχή της Καμενίτσας.[1]

Αν και κατάλοιπα κεραμικού εργαστηρίου δεν έχουν εντοπιστεί —η περιοχή δέχτηκε πολλές επεμβάσεις έως την πρόσφατη ισοπέδωση του λοφίσκου (Εικ. 2)— είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου πλησίον του αποθέτη, καθώς τα όστρακα από καμένα (Εικ. 3) ή στρεβλωμένα (Εικ. 4) αγγεία, όπως επίσης και τα κομμάτια πηλού (Εικ. 5), αποτελούν ένα σεβαστό ποσοστό των ευρημάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι εντοπίστηκαν κομμάτια πηλού τα οποία φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για την επικάλυψη τμημάτων της ανωδομής ή του δαπέδου των χώρων κάποιου κτίσματος. Εξάλλου, η τοποθεσία προσφέρεται για την ίδρυση εργαστηρίου: βρίσκεται κοντά σε ρέμα που διασχίζει την περιοχή και παρέχει νερό για την επεξεργασία του πηλού και κοντά στην πρώτη ύλη, της οποίας η εκμετάλλευση πιθανόν να είχε χαρακτήρα μονοπωλιακό.

Με την εκμετάλλευση του πηλού από τους γύρω λόφους θα μπορούσε να συσχετιστεί και μια άλλη θέση (Σχέδ. 1, τετράγ. 182-183) στον παράκτιο χώρο, βορειοδυτικά του αποθέτη, εκεί που το ανάγλυφο της περιοχής αφήνει μόνο ένα στενό πέρασμα ανάμεσα στους λόφους και τη θάλασσα, στο οποίο, άλλωστε, οφείλεται και η ονομασία Δερβένι.

Ποια εικόνα θα είχε αυτό το εργαστήρι θα μπορούσαμε να δούμε μόνο ανατρέχοντας στα αντίστοιχα παραδείγματα από την αγορά της μεσαιωνικής Κορίνθου (Σχέδ. 2). Αυτό που είναι χαρα-

2

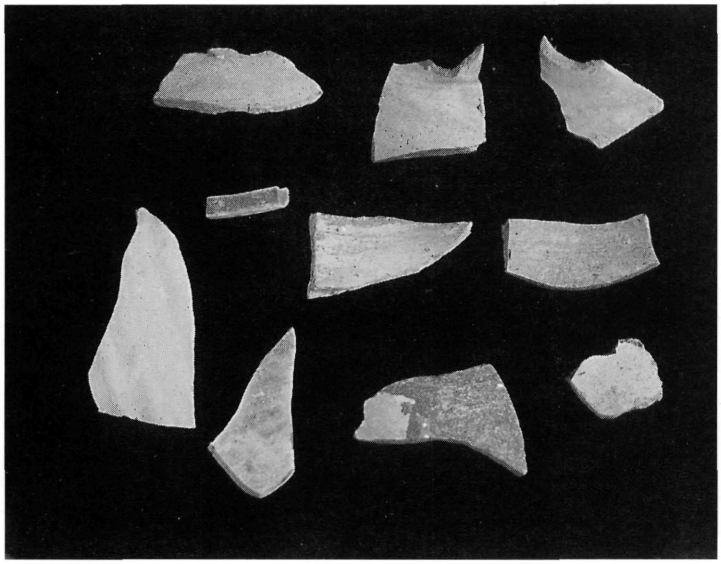

3

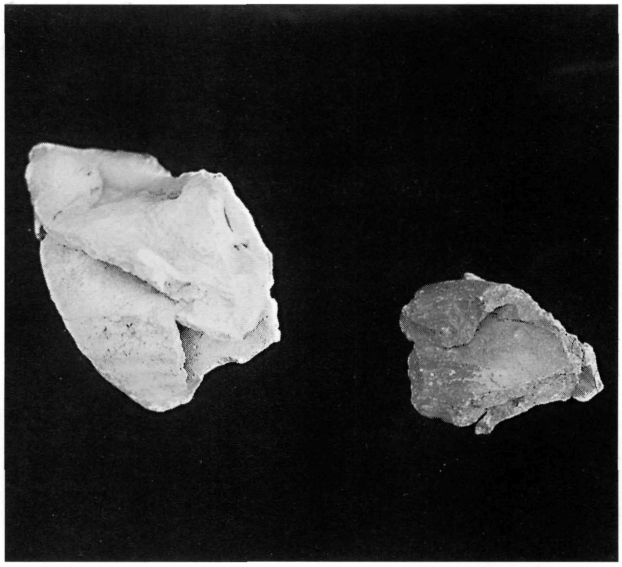

4

κτηριστικό για τέτοιου είδους εργαστήρια είναι η ύπαρξη μιας μεγάλης αυλής, απαραίτητης για να στεγνώνουν τα αγγεία. Γύρω από αυτήν αναπτύσσονται διάφοροι χώροι, όπως δεξαμενές για την επεξεργασία του πηλού, ιδιαίτερο μέρος για το στέγνωμά του, δωμάτια στα οποία γίνεται η κατασκευή των αγγείων στον τροχό, η διακόσμησή τους, η φύλαξή τους και, φυσικά, ο κλίβανος-καμίνι (συνήθως κυκλικής κάτοψης) για το ψήσιμο των αγγείων.

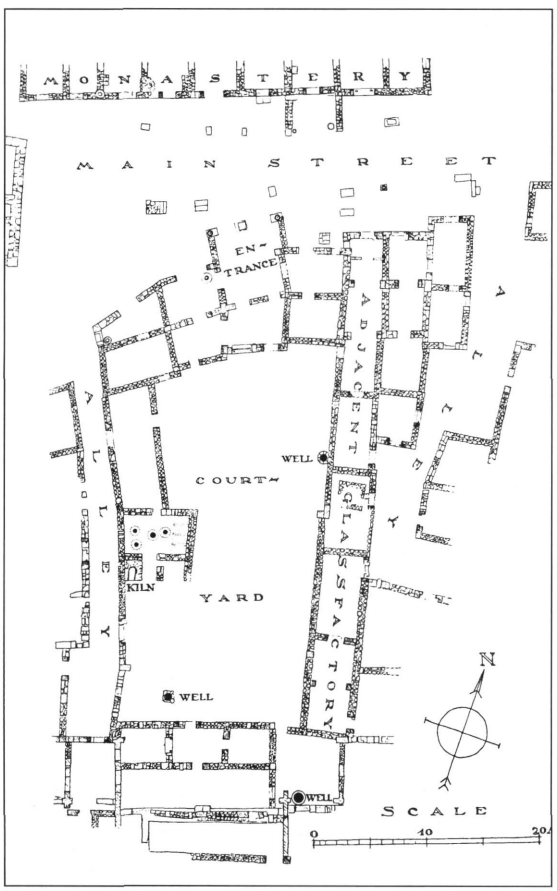

2

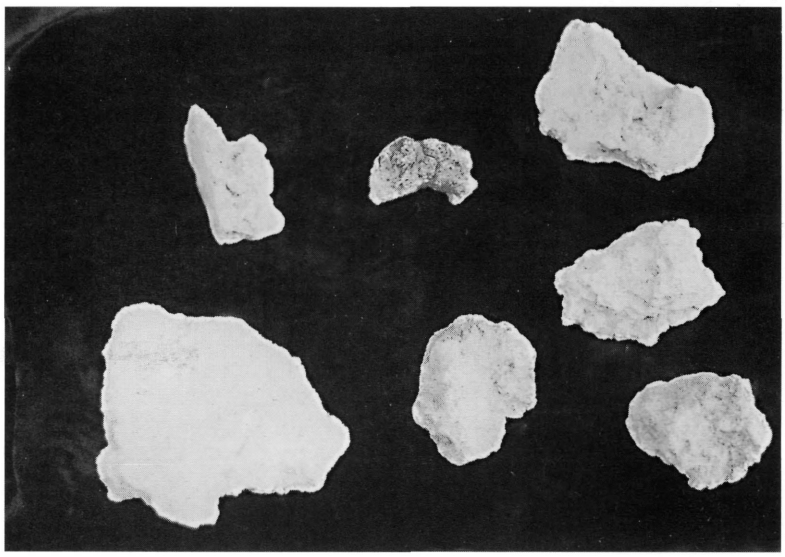

5

Η διάταξη των χώρων ενός τέτοιου εργαστηρίου επιβιώνει και στις μέρες μας (π.χ. σύγχρονα εργαστήρια στα Καραίικα Αχαΐας, στο Μαρούσι κ.ά.) και με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται η συνέχεια της κεραμουργικής παράδοσης από την αρχαιότητα έως και τη σύγχρονη εποχή.

Το υλικό που περισυνελέγη από τον αποθέτη θα μπορούσαμε να το κατατάξουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) όστρακα που φέρουν γραπτή διακόσμηση (τα γνωστά, δηλαδή, από τη βιβλιογραφία "matt painted") και β) όστρακα αδιακόσμητα.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα εξής σχήματα αγγείων:

α) Κλειστά αγγεία, δηλαδή λαγήνια και σταμνιά. Είναι υδροφόρα αγγεία μικρότερου μεγέθους από τους γνωστούς αμφορείς και η χρήση τους δεν ήταν εμπορική, αλλά οικιακή. Σύμφωνα με το διαχωρισμό του Μπακιρτζή, τα λαγήνια χα-

Εικ. 3.
Όστρακα από καμένα αγγεία.

Εικ. 4.
Όστρακα από στρεβλωμένα αγγεία.

Εικ. 5.
Άμορφα κομμάτια πηλού από τον αποθέτη του κεραμικού εργαστηρίου.

Σχέδ. 2.
Κάτοψη κεραμικού εργαστηρίου από την αγορά της μεσαιωνικής Κορίνθου.

ρακτηρίζονται από τον αποστρογγυλεμένο ομφαλωτό πυθμένα και μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για μεταφορές σε μακρινές αποστάσεις, ενώ, αντίθετα, η επιτραπέζια χρήση των σταμνίων απαιτεί επίπεδη βάση. Αυτό που χαρακτηρίζει τα σχήματα από τον αποθέτη είναι ο κυλινδρικός λαιμός και οι κάθετες πεπλατυσμένες λαβές που ξεκινούν από κάποιο σημείο του λαιμού κάτω από το χείλος.

Ο τύπος Α (Σχέδ. 3),[2] εκτός από τα γενικά χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν, διακρίνεται για την καμπύλη που σχηματίζεται στο εσωτερικό του λαιμού, στο σημείο που πιάνουν οι λαβές. Η διάμετρος του λαιμού είναι περίπου 6 εκ., υπάρχουν, όμως, και παραδείγματα με μικρότερη διάμετρο. Η γραπτή διακόσμηση χρώματος σκούρου καστανού εντοπίζεται κυρίως στο σημείο πρόσφυσης της λαβής με το λαιμό. Μπορεί, επίσης, να σχηματίζει διάφορα καμπυλόγραμμα κοσμήματα στη ράχη της λαβής, όπως, επίσης, και καταλοιβάδες στο εσωτερικό.

Ο τύπος Β (Σχέδ. 4) χαρακτηρίζεται από το λοξότμητο χείλος. Γραπτή ταινία περιβάλλει τη λαβή, χωρίς αυτή τη φορά τα κοσμήματα να απλώνονται στη ράχη της. Στο εσωτερικό σχηματίζονται καταλοιβάδες.

Στον τύπο Γ (Σχέδ. 5α) το ίδιο χείλος παρουσιάζεται αποστρογγυλεμένο εξωτερικά. Γραπτή διακόσμηση απαντά στο εξωτερικό ανάμεσα στο χείλος και τη λαβή.

Σε σχήματα του τύπου Δ (Σχέδ. 5β) οι λαβές υπερυψώνονται ελαφρά από το σημείο πρόσφυσης και το χείλος νεύει προς τα έξω.

Και στα τέσσερα παραδείγματα παρατηρείται η ίδια προχειρότητα στη διακόσμηση: η βαφή πολλές φορές έχει τρέξει, τα δε κοσμήματα δεν είναι πάντα συγκεκριμένα.

Παράλληλα αυτών των σχημάτων απαντούν στην Κόρινθο, στο Άργος, στη Θήβα, στη Σπάρτη και αλλού. Συγκεκριμένα, υδροφόρο αγγείο από τη Θήβα, που παρουσιάζει την ίδια με τον τύπο Α καμπύλη στο εσωτερικό του λαιμού, χρονολογήθηκε στο 13ο αιώνα (Armstrong 1998, εικ. 14, αρ. 235). Βέβαια, το παράδειγμα από τη Θήβα είναι αδιακόσμητο, κάτι που είναι αναμενόμενο, καθώς η γραπτή διακόσμηση απαντά μόνο στο νοτιοελλαδικό χώρο και, συγκεκριμένα, στην Πελοπόννησο. Αντιστοιχίες και ως προς την εσωτερική καμπύλη και ως προς τις τοξοειδείς λαβές παρουσιάζει, επίσης, με σταμνί από τη Σπάρτη, που χρονολογείται στον πρώιμο 14ο αιώνα, του οποίου η

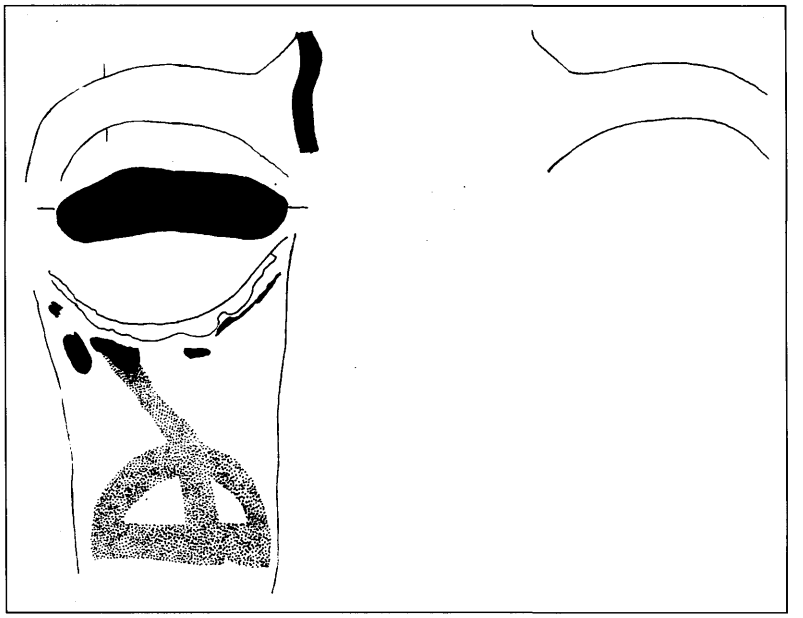

3

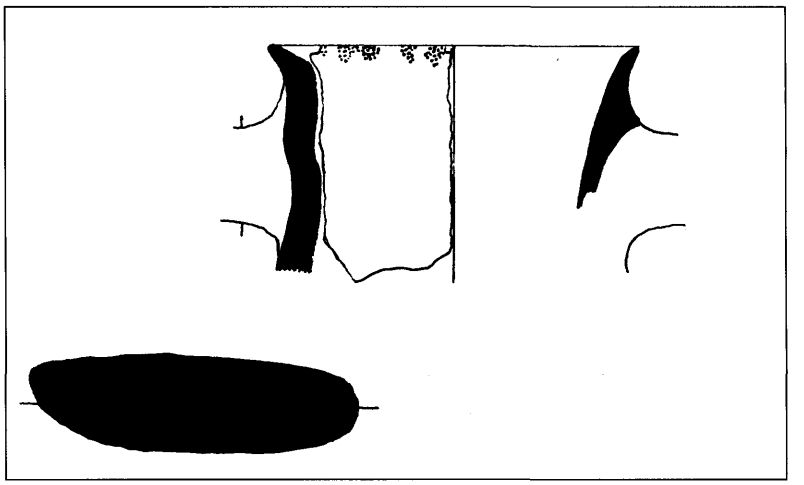

4

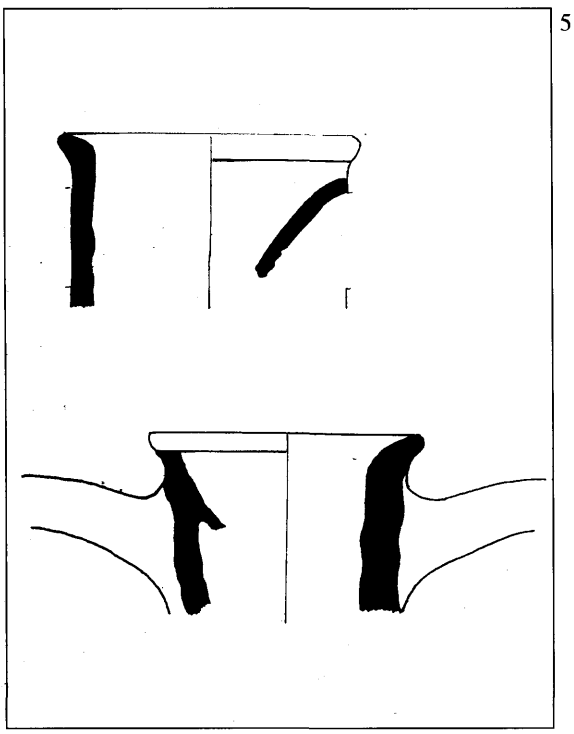

5

Σχέδ. 3.
Αγγείο τύπου Α. Διάμετρος χείλους 6 εκ.

Σχέδ. 4.
Αγγείο τύπου Β. Διάμετρος χείλους 7 εκ.

Σχέδ. 5.
α. (επάνω) Αγγείο τύπου Γ. Διάμετρος χείλους 6,5 εκ.
β. (κάτω) Αγγείο τύπου Δ. Διάμετρος χείλους 6,1 εκ.

διακόσμηση περιορίζεται σε σπειροειδή κοσμήματα, που γίνονται με ερυθρό αλοίφωμα (Sanders 1998, εικ. 11, αρ. 34).

Ο τύπος Β μοιάζει, ως προς το λοξότμητο χείλος και την ελαφριά καμπύλη που σχηματίζεται στο εσωτερικό του λαιμού, με σταμνί από την Κόρινθο του όψιμου 13ου - πρώιμου 14ου αιώνα, το οποίο φέρει γραπτά κοσμήματα χρώματος γκριζωπού-καστανού στις λαβές και στο χείλος (Sanders 1987, εικ. 9, αρ. 34).

Οι τύποι Γ και Δ παρουσιάζουν κάποιες δυσκολίες ως προς την ταύτισή τους, καθώς επιμέρους χαρακτηριστικά τους συναντώνται από το πρώτο μισό του 12ου αιώνα μέχρι το 15ο αιώνα. Συγκεκριμένα, σε λαγήνια του πρώτου μισού του 12ου αιώνα συναντάται ο κυλινδρικός λαιμός και οι λαβές, που ανυψώνονται ελαφρώς ψηλότερα από το σημείο επαφής τους με το λαιμό. Ως προς αυτό το σημείο, ομοιότητες παρουσιάζει ο τύπος Δ του αποθέτη με το παράδειγμα Β12 από το Άργος (Pierart και Thalmann 1980). Ως προς το χείλος, θα μπορούσε να συγκριθεί με το Β7, αν και το Β7 δε νεύει προς τα έξω τόσο όσο τα παραδείγματα από τον αποθέτη (Pierart και Thalmann 1980). Σε σταμνί από τα Σκόπια, χρονολογημένο στο 14ο-15ο αιώνα, το φαρδύ στόμιο καταλήγει σε χείλος με αποστρογγυλεμένη άκρη, που νεύει προς τα έξω (Bajalovic-Hadzi-Pesic 1981, εικ. xiv:1).

Στην πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση των δύο τελευταίων τύπων θα μπορούσε να μας βοηθήσει περισσότερο η διακόσμησή τους, η οποία, σημειωτέον, δε διαφέρει από τη διακόσμηση των τύπων Α και Β. Η τεχνική που ακολουθείται είναι γνωστή ήδη από την υστερορωμαϊκή αρχαιότητα — επιχωριάζει στην Πελοπόννησο ήδη από τα μέσα του 11ου αιώνα έως τον πρώιμο 14ο αιώνα μ.Χ. Συναντάται, επίσης, στην κεντρική και νότια Ιταλία από τον 9ο έως το 13ο αιώνα μ.Χ.

Η MacKay, που μελέτησε το αντίστοιχο υλικό από την Κόρινθο, διέκρινε δύο κύριες φάσεις στην εξέλιξη αυτής της τεχνικής: την περίοδο ακμής μέχρι τον πρώιμο 13ο αιώνα και την περίοδο παρακμής από τον όψιμο 13ο έως τον πρώιμο 14ο αιώνα. Τα αγγεία αυτής της τελευταίας περιόδου είναι κακοφτιαγμένα ή και καμένα, η δε βαφή κυμαίνεται από ερυθρή έως σκούρα καστανή και τα κοσμήματα είναι πλούσια μεν, αλλά πρόχειρα και βιαστικά. Σε πρόσφατη ανασκαφή πηγαδιού στην Κόρινθο, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα έως το 1312 μ.Χ., εντοπίστηκε σειρά λαγηνιών με γραπτή διακόσμηση, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες με τα παραδείγματα του αποθέτη (Williams και Zervos 1992, εικ. 5, 1991-14:7 και πίν. 35a).[3]

Τα κλειστά αγγεία του αποθέτη, επομένως, τοποθετούνται χρονολογικά στον 13ο μέχρι τον πρώιμο 14ο αιώνα μ.Χ. με βάση το σχήμα τους. Με βάση τη διακόσμησή τους θα μπορούσαμε να τα περιορίσουμε στο δεύτερο μισό του 13ου έως τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα.

Σε αυτή την περίοδο ανήκουν και όστρακα από σώματα μεγάλων κλειστών αγγείων, που φέρουν γραπτή διακόσμηση: ταινίες που διασταυρώνονται μεταξύ τους σχηματίζοντας δικτυωτό κόσμημα, καμπύλες που ξεκινούν από το ίδιο σημείο, σταγόνες και άλλα πρόχειρα σχέδια (Εικ. 6-7). Αντιστοιχίες παρουσιάζουν με κοσμήματα λαγηνιών από το πηγάδι της Κορίνθου που προαναφέρθηκε (Williams και Zervos 1992, πίν. 36a-b και εικ. 5, 1991-13:5).

β) Όστρακα από αγγεία ανοιχτού σχήματος με γραπτή διακόσμηση εντοπίστηκαν επίσης στον αποθέτη, αν και είναι λιγότερα σε σχέση με τα όστρακα που αποδίδονται σε αγγεία κλειστού σχήματος (Σχέδ. 6). Πρόκειται για βαθιά πιάτα ή γαβάθες, που είτε φέρουν καταλοιβάδες καστανού

6

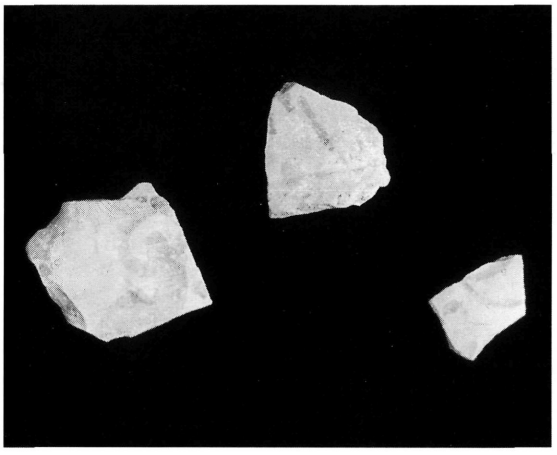

Εικ. 6.
Όστρακα με γραπτή διακόσμηση ερυθρού χρώματος ("matt painted").

Εικ. 7.
Όστρακα με γραπτή διακόσμηση καστανού χρώματος ("matt painted").

7

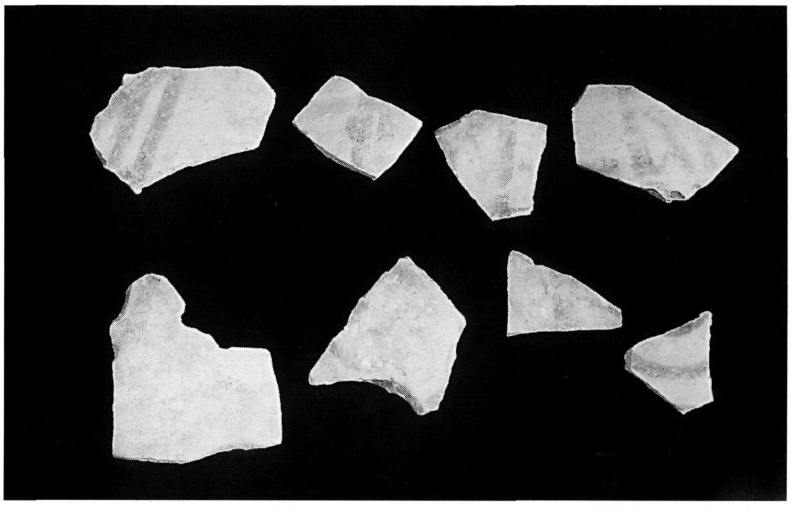

χρώματος στο εσωτερικό τους είτε σταγόνες στην εξωτερική άκρη του χείλους. Η εξωτερική τους επιφάνεια φέρει αυλακιές που έχουν γίνει στον τροχό και τα χείλη τους είναι είτε απλά είτε έξω νεύοντα. Τα σχήματα αυτά, κοινά καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής κεραμουργικής παράδοσης, δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Γραπτή διακόσμηση στο εσωτερικό αγγείων ανοιχτού σχήματος συναντάται μεν στην Κόρινθο, αλλά εκεί τα κοσμήματα είναι σπείρες στο εσωτερικό και ταινίες στο χείλος. Προς το παρόν η χρονολόγηση των σχημάτων αυτών ή πρέπει να περιοριστεί στο 13ο-14ο αιώνα με βάση το υπόλοιπο υλικό του αποθέτη ή να μείνει με ερωτηματικό, ελπίζοντας ότι η ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού των μεσαιωνικών θέσεων θα μπορέσει να μας διαφωτίσει περισσότερο.

Στη δεύτερη μεγάλη κατηγορία, στα αδιακόσμητα, δηλαδή, αγγεία ανήκουν όστρακα που αποδίδονται: α) σε αμφορείς, β) σε τσουκάλια και γ) σε βαθιά πιάτα-γαβάθες.

α) Οι αμφορείς ή «μαγαρικά», όπως τα ονόμαζαν οι Βυζαντινοί (Τζέτζης, Σούδα, δημώδης παράφραση της χρονικής διήγησης του Νικήτα Χωνιάτη, Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος), ήταν μεγάλα αγγεία που χρησιμοποιούνταν για μακρινές μεταφορές υγρών —κρασιού, ελαίου— ή και άλλων προϊόντων. Συνήθως το σώμα τους ήταν αυλακωτό για να εξυπηρετεί πρακτικές ανάγκες.

Από τον αποθέτη έχουμε μόνο ένα τύπο μαγαρικού (Σχέδ. 7). Διακρίνεται για τις πεπλατυσμένες υπερυψωμένες λαβές που ξεκινούν κατευθείαν από το στόμιο χωρίς να σχηματίζεται ιδιαίτερος λαιμός. Τα κοντινότερα παράλληλα αυτού του τύπου προέρχονται από το Αφεντικό του Μυστρά, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης των κενών της τοιχοδομίας (Μπακιρτζής 1989, πίν. 39α), στην Κόρινθο (Williams και Zervos 1992, πίν. 40:36) και στον Αγ. Στέφανο Λακωνίας (Sanders 1989, εικ. 5a-b). Αυτός ο τύπος μαγαρικών (ατρακτοειδή επιμήκη, σύμφωνα με τον Μπακιρτζή) είναι από τα τελευταία σχήματα που παρουσιάζονται στην εξέλιξη των αμφορέων και χρονολογήθηκε στον όψιμο 13ο - πρώιμο 14ο αιώνα, με *terminus ante quem* το 1320, όταν ολοκληρώθηκε η κατασκευή του Αφεντικού.

Σε μαγαρικά θα μπορούσε να αποδοθεί και ένα μέρος από το πλήθος των πτυχωτών οστράκων του αποθέτη (Εικ. 8). Ποικιλία παρατηρείται ως προς το πλάτος των πτυχώσεων και των μεσοδιαστημάτων τους, δυστυχώς, όμως, δεν είναι δυνατή η συγκεκριμένη χρονολογική τοποθέτησή τους.

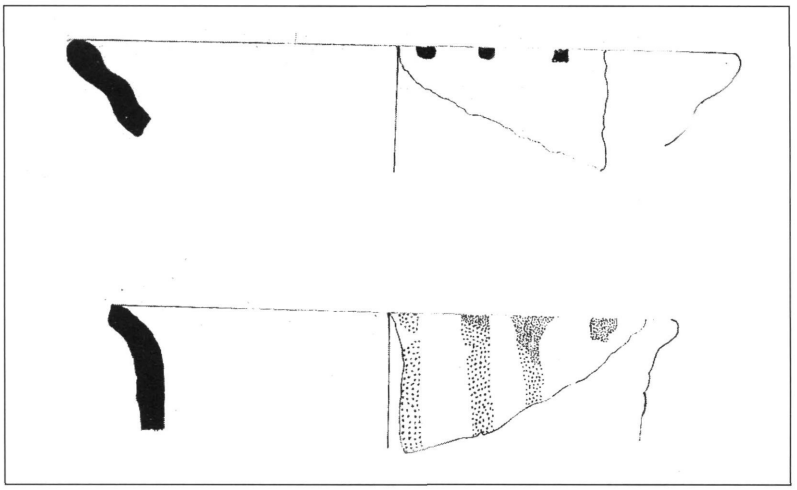

6

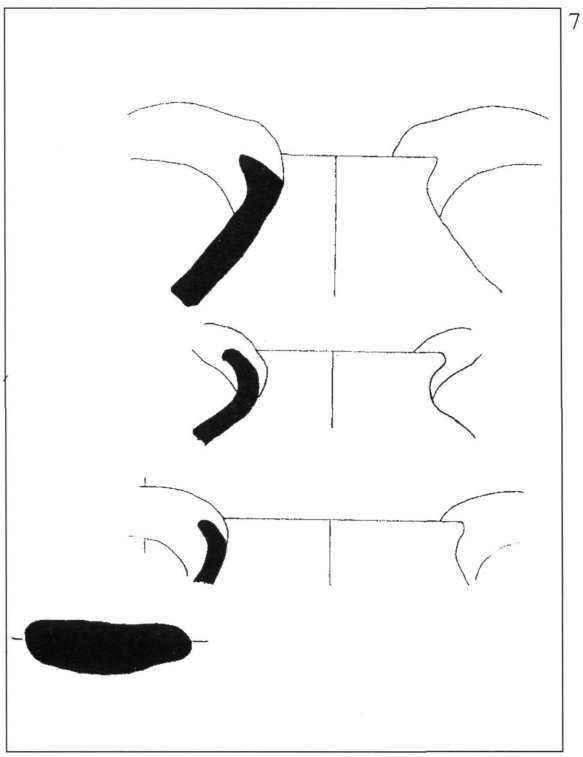

7

Σχέδ. 6.
Τομές ανοιχτού και κλειστού αγγείου με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.
α. (επάνω) Διάμετρος χείλους 19 εκ.
β. (κάτω) Διάμετρος χείλους 16 εκ.

Σχέδ. 7.
Τομές μαγαρικών από τον αποθέτη.
α. (επάνω) Διάμετρος χείλους 6 εκ.
β. (κέντρο) Διάμετρος χείλους 7 εκ.
γ. (κάτω) Διάμετρος χείλους 9 εκ.

Εικ. 8.
Όστρακα πτυχωτά από τον αποθέτη.

8

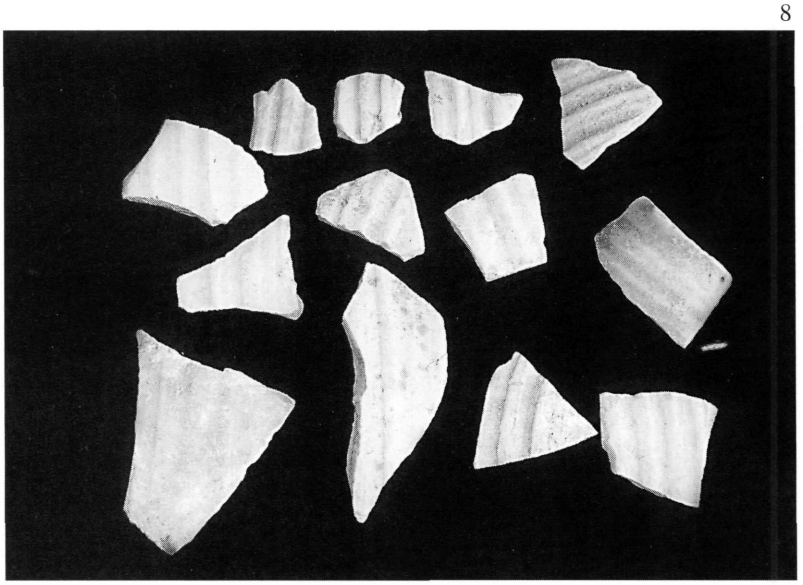

β) Τα όστρακα που αποδίδονται σε τσουκάλια είναι και αυτά λίγα. Πρόβλημα αποτελεί η μικρή διάμετρος του χείλους τους. Παράλληλα αυτού του σχήματος βρίσκουμε στην Κόρινθο (MacKay 1967, εικ. 4:122), όπου χρονολογούνται στα τρία πρώτα τέταρτα του 13ου αιώνα, αλλά η διάμετρος του χείλους τους είναι 20 εκ. Ίσως, λοιπόν, το παράδειγμα του αποθέτη να είναι ένα πολύ μικρό τσουκάλι, που χρησίμευε για το βράσιμο νερού ή την κατασκευή μιας, το πολύ δύο μερίδων φαγητού. Κάτι τέτοιο θα εξασφάλιζε και την άνετη μεταφορά του στα χωράφια, όπου, ως γνωστόν, οι άνθρωποι της εποχής περνούσαν μεγάλο μέρος της ημέρας.

Σε μικρά τσουκάλια θα μπορούσαν να αποδοθούν και άλλα όστρακα (Σχέδ. 8). Η αλήθεια, όμως, είναι ότι αυτά τα όστρακα δεν σώζουν κανένα άλλο στοιχείο (λαβή, για παράδειγμα) βάσει του οποίου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν με ασφάλεια. Έτσι, λοιπόν, δεν είμαστε σίγουροι όχι μόνο ως προς τη χρονολόγηση (τσουκάλια με έξω νεύον χείλος απαντούν ήδη από το 10ο μέχρι τουλάχιστον το 13ο αιώνα) αλλά ούτε ως προς το σχήμα, αφού μερικά από αυτά, τουλάχιστον, θα μπορούσαν να αποδοθούν και στα μαγαρικά.

γ) Τις ίδιες δυσκολίες ως προς τη χρονολόγηση παρουσιάζουν και άλλα ανοιχτά σχήματα από τον αποθέτη, που εξωτερικά φέρουν ρηχές πτυχώσεις και είναι αδιακόσμητα (Σχέδ. 9).

Βλέπουμε, λοιπόν, με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις που προσφέρουν τα όστρακα, ότι η διάρκεια χρήσης του αποθέτη τοποθετείται ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 13ου και τον πρώιμο 14ο αιώνα μ.Χ. Θα μπορούσαν, επίσης, σε αυτό το εργαστήριο να έχουν απασχοληθεί περισσότερες από μία γενιές ανθρώπων, εφ' όσον το επάγγελμα του κεραμέα — κλειστό όπως όλα σχεδόν τα επαγγέλματα της εποχής— θα περνούσε κληρονομικά από πατέρα σε γιο.

Πέρα, όμως, από το πρόβλημα της χρονολόγησης, η οποία, άλλωστε, είναι υπό έλεγχο και ανοιχτή σε αναθεωρήσεις, είναι σημαντικό να προσέξουμε την εξειδίκευση που παρουσιάζεται σε αυτό το εργαστήριο. Τα σχήματα, δηλαδή, που επικρατούν είναι τα κλειστά αγγεία μεταφοράς διαφόρων προϊόντων σε μακρινές ή λιγότερο μακρινές αποστάσεις, όπως, επίσης, και τα κλειστά αγγεία οικιακής χρήσεως. Βέβαια, δε λείπουν και άλλα σχήματα αγγείων απαραίτητων για ένα νοικοκυριό. Αυτό, άλλωστε, ήταν επιβεβλημένο, προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες των κατοίκων, τους οποίους εξυπηρετούσε το εργαστήριο.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν πρέπει να υποθέσουμε ότι κάποιο άλλο εργαστήριο ειδικευόταν σε σχήματα όπως κούπες, πιάτα βαθιά ή ρηχά, τσουκάλια (τα τελευταία, σημειωτέον, θα μπορούσαν να είναι και χειροποίητα) ή είναι πιο λογικό να συνδυάσουμε την επικράτηση κλειστών αγγείων με τις ασχολίες των κατοίκων. Τα μαγαρικά, και τα λαγήνια ακόμα, θα δέχονταν τα υγρά προϊόντα —κρασί, λάδι— που παρήγαγαν οι κάτοικοι και τα διακινούσαν σε μακρινότερες αγορές.

Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι είναι υπερβολικό για έναν οικισμό σαν την Καμενίτσα. Όμως, η Καμενίτσα πρέπει να γνώριζε ακμή εκείνη την εποχή. Τον πρώιμο 14ο αιώνα η έδρα της επισκοπής Ωλένης της Ήλιδας μετατέθηκε στην Καμενίτσα και αυτή η μετάθεση δεν θα μπορούσε να γίνει σε έναν ευκαταφρόνητο οικισμό. Εξάλλου, γνωστός είναι και ο πύργος της Καμενίτσας (αλλού αναφέρεται ως κάστρο), ο οποίος ανήκει στον Αρχιεπίσκοπο Πατρών. Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς κτίστηκε. Η προέλευσή του κατά πάσα πιθανότητα

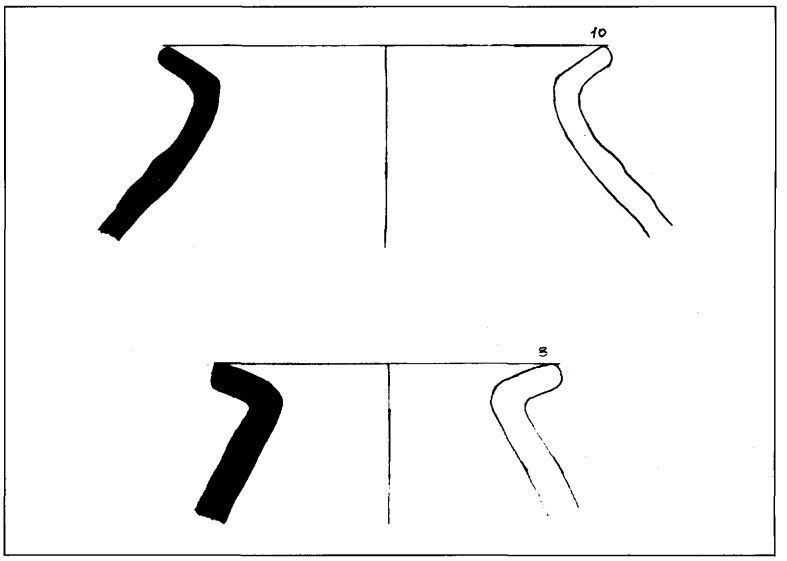

8

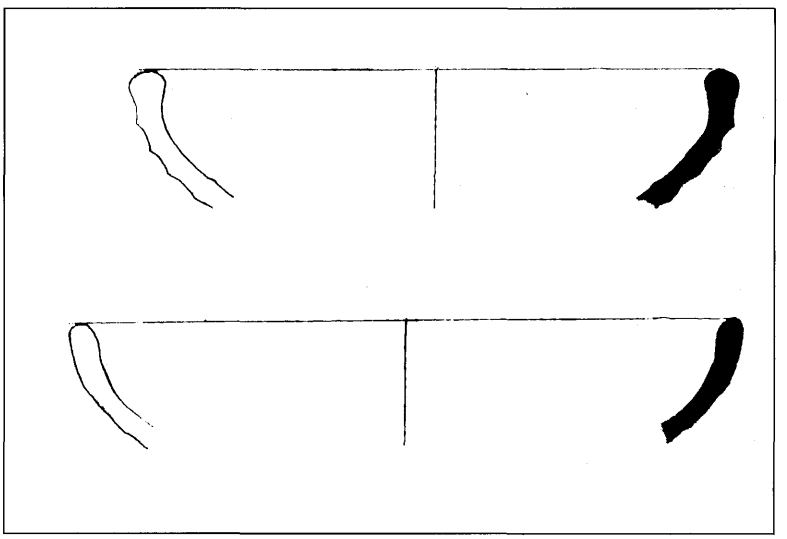

9

Σχέδ. 8.
Τομές μικρών τσουκαλιών.
α. (επάνω) Διάμετρος χείλους 10 εκ.
β. (κάτω) Διάμετρος χείλους 8 εκ.

Σχέδ. 9.
Τομές ανοιχτών αγγείων (γαβάθες).
α. (επάνω) Διάμετρος χείλους 12,5 εκ.
β. (κάτω) Διάμετρος χείλους 14,5 εκ.

είναι φράγκικη και πρώτη φορά μνημονεύεται σε χωρογραφικό πίνακα του 1364 (α/α).

Τα πρώτα αυτά συμπεράσματα δίνουν μία εικόνα για το χαρακτήρα και την εκμετάλλευση της περιοχής, εικόνα η οποία θα γίνει πιο ξεκάθαρη, αφ' ενός με την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού των θέσεων, αφ' ετέρου με τη συνέχιση της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας.

Κατερίνα Βαραλέξη

Σημειώσεις

1. Για τις θέσεις βλ. Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος, Γ.Α. Ζάχος, «Εντατική επιφανειακή έρευνα στη Δυτική Αχαΐα: μια άλλη προσέγγιση», σε αυτόν τον τόμο.

2. Ο διαχωρισμός που γίνεται εδώ είναι συμβατικός για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της παρούσας ανακοίνωσης.

3. Στο πρώτο παρατηρούνται οι γνωστές καταλοιβάδες στο εσωτερικό του λαιμού, καθώς επίσης και ταινίες στη ράχη της λαβής. Στο αγγείο του πίνακα 35 οι ταινίες εντοπίζονται και στο σημείο πρόσφυσης της λαβής με το λαιμό. Εντυπωσιακή είναι η προχειρότητα των κοσμημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Armstrong, P., 1998: "Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980", *BSA* 93, 295-335.

Bajalovic-Hadzi-Pesic, M., 1981: *Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.

Bon, A., 1951: *Le Péloponnèse byzantin jusq'en 1204*, Paris.

MacKay, T.S., 1967: "More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth", *Hesperia* 36, 249-320.

Μπακιρτζής, Χ., 1989: *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα.

Pierart, M., J-P. Thalmann, 1980: "Céramique romaine et médievale", *Études Argiennes*, *BCH* Suppl. 6, 459-482.

Sanders, G.D.R., 1987: "An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth", *Hesperia* 56, 159-195.

Sanders, G.D.R., 1989: "Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th- and Early 14th-century Pottery in the Eastern Mediterranean", *BCH* Suppl. 18, 189-199.

Sanders, G.D.R., 1998: "Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91", *BSA* 93, 251-286.

Σφηκόπουλος, Ι.Θ., 1968: *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μοριά*, Αθήνα.

Williams, C.K. II, O.H. Zervos, 1992: "Frankish Corinth: 1991", *Hesperia* 61, 133-193.

ΚΑΜΙΝΙΑ

Ουρανία Πάλλη

Ο πλούτος της περιοχής των Καμινίων σε κοιτάσματα αργίλου καλής ποιότητας έτυχε νωρίς εκμετάλλευσης. Εκτός της πιθανής ύπαρξης καμινιού σχετιζόμενου με βυζαντινό αποθέτη που εντοπίσθηκε στη γύρω περιοχή, βεβαιωμένα ίχνη καμινιών στην ομώνυμη περιοχή ανάγονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Ακολούθησε η ανάπτυξη κατά τον 19ο αιώνα —ήδη από το 1829 σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες— μιας σειράς καμινιών, τα οποία κατά τον επόμενο αιώνα σταδιακά εξαπλώθηκαν κατά μήκος της ακτογραμμής. Η θέση τους είναι ιδιαίτερα ευνοημένη: πλησίον της πρώτης ύλης, του «χώματος» ή «πηλού», όπως ονομάζουν οι καμινάδες την άργιλο, και της θάλασσας, που τους προμήθευε άλλες χρήσιμες ύλες όπως η άμμος. Κτισμένα σύμφωνα με ορισμένο αρχιτεκτονικό τύπο, χρησιμοποιούσαν παραδοσιακές τεχνικές για την κατασκευή χειροποίητων κεραμιδιών και τούβλων που ήταν τα μοναδικά προϊόντα τους.

Από το 1950 και έπειτα, ο αριθμός των καμινιών αυξανόταν σταθερά. Οι οικογενειακές αυτές επιχειρήσεις, όπου οι άνθρωποι απασχολούνταν «ήλιο με ήλιο», γνώρισαν τη μεγαλύτερη άνθησή τους την επόμενη δεκαετία, ακόλουθη της αυξημένης οικοδομικής δραστηριότητας. Σταδιακά, όμως, το ανθρώπινο χέρι αντικατέστησε η μηχανή και τις μικρές οικογενειακές μονάδες των καμινιών, τα μεγάλα συγκροτήματα μαζικής παραγωγής. Τα καμίνια της περιοχής, τα περισσότερα κλειστά και ερειπωμένα, αποτελούν σήμερα αντικείμενο μελέτης της βιομηχανικής αρχαιολογίας.

Ο πλούτος της περιοχής του χωριού Καμίνια σε κοιτάσματα αργίλου καλής ποιότητας, έτυχε εκμετάλλευσης από νωρίς. Εκτός της πιθανής ύπαρξης κεραμικού κλιβάνου σχετιζόμενου με το βυζαντινό αποθέτη που εντοπίσθηκε στην ευρύτερη περιοχή των Καμινιών, διασώζονται μαρτυρίες για κεραμικούς κλιβάνους, η λειτουργία των οποίων ανάγεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολλοί ντόπιοι θυμούνται ότι, παίζοντας στην περιοχή «Πιτέικα» του χωριού, έβλεπαν τρύπες από τα τούρκικα καμίνια. Δυστυχώς, σήμερα, λόγω της αυξημένης οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή, τίποτα δεν σώζεται πια στην επιφάνεια.

Περισσότερα στοιχεία έχουμε για τους δύο επόμενους αιώνες, 19ο και 20ό, όπου η έκταση της ανάπτυξης κεραμικών κλιβάνων κατά μήκος της ακτογραμμής στην κοινότητα Καμίνια, δικαιολογεί με τον καλύτερο τρόπο την επιλογή του ονόματός της (Σχέδ. 1). Έτσι, ήδη πριν το 1900 λειτουργούσαν στην περιοχή τρία καμίνια: του Σαλίκη, του Πουλίδα και του Πεντεβή (Εικ. 1, 2). Από τα ερείπια αυτών και από τις μαρτυρίες των ντόπιων συνάγεται το συμπέρασμα ότι υπήρχε κοινός τρόπος οργάνωσης του χώρου στον οποίο λειτουργούσε το καμίνι. Πέρα από τους ίδιους τους κεραμικούς κλιβάνους, προβλεπόταν ένας μεγάλος ανοιχτός χώρος, ένα είδος αλωνιού (Εικ. 2) για το στέγνωμα των προϊόντων στον ήλιο ή κάτω

Εικ. 1.
Το καμίνι του Σαλίκη.

1

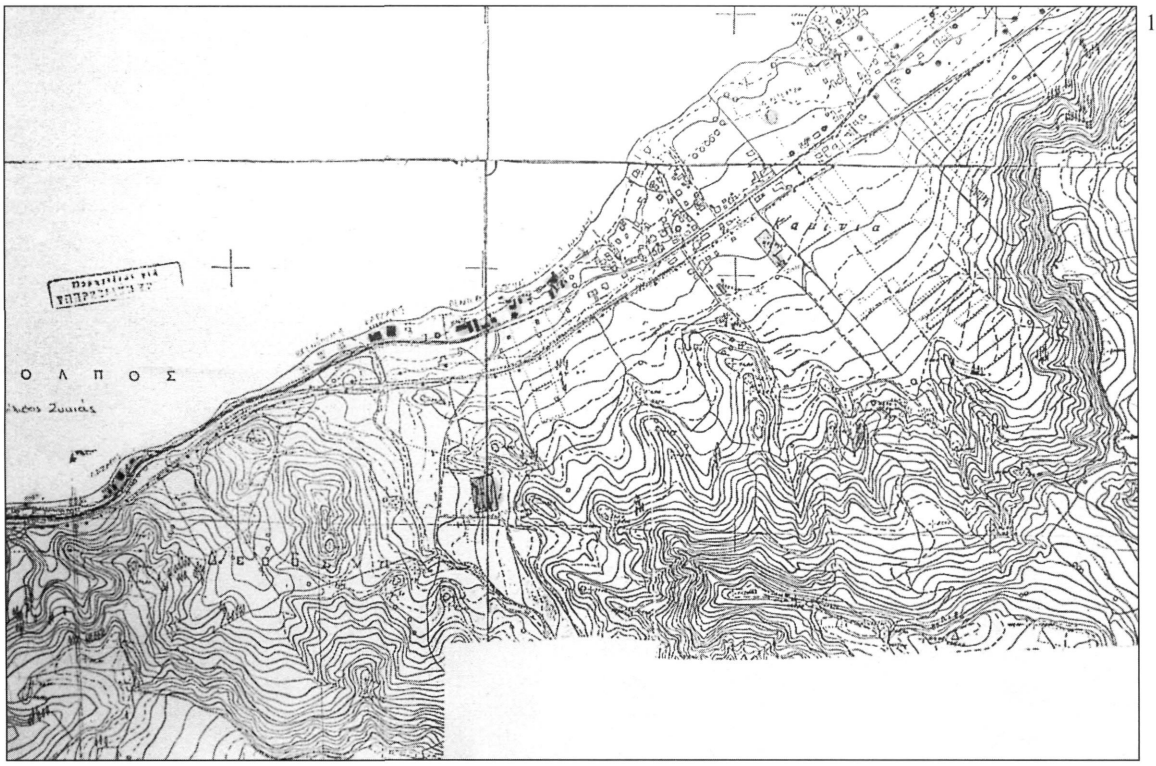

1

Σχέδ. 1.
Χάρτης της περιοχής των Καμινίων.

Εικ. 2.
Τα καμίνια των Πεντεβή και Πουλίδα, στη θέση του σύγχρονου ξενοδοχείου «Παράδεισος».

Εικ. 3.
Κεραμικός κλίβανος με μία μπούκα.

από στέγαστρα ή για την έκθεσή τους προς πώληση. Απαραίτητη, επίσης, ήταν μία δεξαμενή νερού για τον καθαρισμό του πηλού. Η διάταξη στο χώρο κατ' αυτόν τον τρόπο ελάχιστα διαφέρει από εκείνη των κλιβάνων της Κλασικής περιόδου.

Το αποκλειστικό προϊόν των τριών αυτών καμινιών ήταν τα τούβλα και τα κεραμίδια. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε το αρχαιότερο εξ αυτών, εκείνο του Σαλίκη —λειτουργούσε ήδη από το 1829 σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες— που διέθετε χειροκίνητο τροχό και για ένα διάστημα παρήγαγε μπότια, γλάστρες, καθώς και κεραμικές πλάκες. Τα καμίνια αυτά, ανοίγοντας το δρόμο και για τα υπόλοιπα, συνέχισαν να λειτουργούν για πολλές ακόμη δεκαετίες: του Σαλίκη ως το 1956 περίπου, ενώ του Πεντεβή ως το 1970.

Η μεγαλύτερη, όμως, ανάπτυξη της δραστηριότητας των καμινιών επικεντρώθηκε στις δεκαετίες 1950-1960, οπότε σε ολόκληρη τη χώρα η οικοδομική ανασυγκρότηση και η εκβιομηχανοποίηση απαίτησαν μεγάλες ποσότητες οικοδομικού υλικού. Νέα ονόματα έρχονται να προστεθούν στα ήδη γνωστά: Καρδάρης, Βγενόπουλος (καμίνι επινοικιασμένο στον Καρδάρη), Λάζαρης, Ντεμίρης και, αργότερα, ο Μάνιαρης. Οι κεραμικοί αυτοί κλίβανοι ακολουθούν τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο σε δύο παραλλαγές: με μία (Εικ. 3) ή δύο (Εικ. 4) μπούκες, τα τοξωτά, δηλαδή, ανοίγματα από τα οποία «τάιζαν» με καύσιμη ύλη τη φωτιά (Εικ. 5). Η διάκριση αυτή αφορά κυρίως στη χωρητικότητα

2

3

του κλιβάνου —αυτοί με τις δύο μπούκες είναι μεγαλύτεροι από τους άλλους. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί ένας από τους κλιβάνους του Μάνιαρη, ο οποίος είναι σκαμμένος στο χώμα (Εικ. 6).

Ως οικοδομικό υλικό για τα θεμέλια και το θάλαμο πυράς χρησιμοποιείται ο λίθος (Εικ. 7), ενώ για το θάλαμο όπτησης ο λίθος ή η ωμή πλίνθος (αργότερα αντικαταστάθηκε από τουβλέττα), ενισχυμένη εσωτερικά με ωμές πλίνθους για να «κρατάει». Οι τοίχοι επενδύονται εσωτερικά με πηλοκονίαμα (Εικ. 8). Το δάπεδο του θαλάμου όπτησης είναι διάτρητο, έτσι ώστε να επιτρέπει τη διέλευση της θερμότητας από το θάλαμο πυράς. Ο θάλαμος όπτησης διέθετε πόρτα με τοξωτό, συνήθως, θύρωμα, η οποία σφραγιζόταν με πυρότουβλα όταν το καμίνι ήταν αναμμένο (Εικ. 9). Πλησίον των κεραμικών κλιβάνων υπήρχαν βοηθητικοί χώροι: μία δεξαμενή νερού, η λεγόμενη «λούμπα», και τα στεγνωτήρια, στεγασμένοι χώροι όπου ξεραινόταν το προϊόν.

Προτού γίνει οποιαδήποτε αναφορά στις διαδικασίες παραγωγής, πρέπει να σημειωθεί ότι τα καμίνια ήταν μικρές οικογενειακές βιοτεχνικές μονάδες. Στις εργασίες συμμετείχαν όλα τα μέλη της οικογένειας, ενώ η εκμάθηση της τέχνης του πηλού και της όπτησης γινόταν ήδη από την παιδική ηλικία. Μόνο όταν το καμίνι ήταν μεγάλο, προσλαμβάνονταν εργάτες.

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, τις εργασίες σε ένα καμίνι, οι οποίες διαρκούσαν —όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν οι εναπομείναντες καμινάδες— «ήλιο με ήλιο». Η πρώτη ύλη, το χώμα, μεταφερόταν από το βουνό με κάρα. Πρόκειται για ένα είδος μπλε γλίνας (Εικ. 10), η οποία αφθονεί στους γύρω λόφους και είναι γνωστή για την ανθεκτικότητά της —χαρακτηριστικό είναι πως σήμερα χρησιμοποιείται για την παραγωγή τσιμέντου. Το χώμα το έριχναν μέσα στη λούμπα, που ήταν επίπεδη και καθαρισμένη, και κατόπιν τη γέμιζαν με νερό. Το χώμα παρέμενε εκεί αρκετές ώρες και όταν το έβγαζαν, το ακουμπούσαν κάτω στο τσιμέντο, μπροστά στη λούμπα. Σε μικρή απόσταση βρισκόταν το ζυμωτήριο (Εικ. 11-12). Παλιότερα το ζύμωμα του πηλού γινόταν με τα χέρια. Η μπλε άργιλος αναμειγνυόταν με άλλες για να μην «σπάει» στον ήλιο.

Ανάλογα με τη μήτρα που τοποθετούσαν στη μηχανή, παρήγαγαν τούβλα, συμπαγή ή διάτρητα, και κεραμίδια (Εικ. 13-14). Ένας εργάτης δούλευε στο τάισμα της μηχανής, ένας στο ψαλίδι (δύο σύρματα σε πλαίσιο που έκοβαν τον πηλό) και ένας στο καροτσάκι, ενώ δύο ποστιάζανε τα τούβλα και τα κεραμίδια σε σωρούς. Τα συμπαγή τούβλα (Εικ. 15) τα ακουμπούσανε πάνω σε ειδικές τάβλες και μετά τα μετέφεραν με το καροτσάκι. Στη συνέχεια, τα τοποθετούσαν πάνω σε ήδη ξερά τούβλα και παρέμεναν εκεί μέχρι να ξεραθούν. Πριν τη δεκαετία του 1950 τα συμπαγή τούβλα ήταν χειροποίητα. Η παραγωγή των χειροποίητων

4

Εικ. 4.
Κεραμικός κλίβανος με δύο μπούκες.

Εικ. 5.
Οι μπούκες, τα τοξωτά ανοίγματα του κλιβάνου.

Εικ. 6.
Κεραμικός κλίβανος του Μάνιαρη, σκαμμένος στο χώμα.

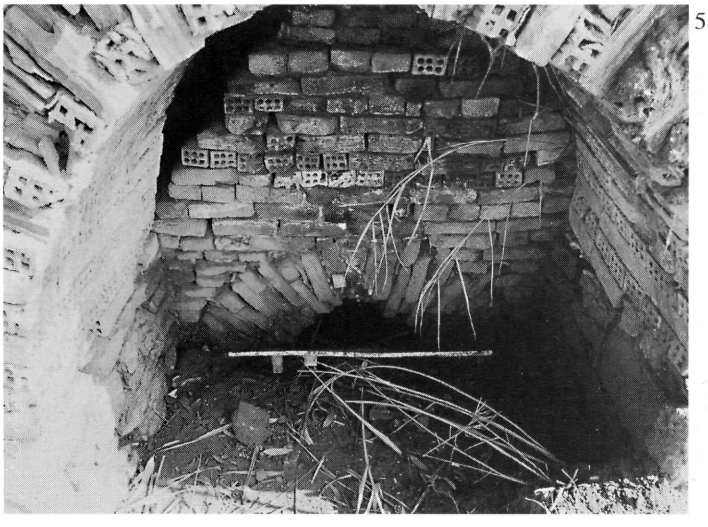

5

6

συνεχίστηκε σε μικρή κλίμακα —σύγχρονα παραδείγματα έχει να επιδείξει το εργαστήριο του Μάνιαρη.

Τα κεραμίδια, από την άλλη, για να τα μεταφέρουν, τα τοποθετούσαν στις τσουβέριες, που έμοιαζαν με ξύλινη σκάλα και έπαιρναν η κάθε μία εννέα ή δέκα κεραμίδια, ανάλογα με το μήκος τους. Τα κεραμίδια έμεναν σε αυτές μέχρι να «πουμπάρουν», μέχρι, δηλαδή, να στεγνώσουν. Για να γίνει αυτό χρειαζόταν περίπου μία ημέρα (Εικ. 16).

Προτού η παραγωγή μηχανοποιηθεί, η παρασκευή των κεραμιδιών (που οι ντόπιοι ονομάζουν «βυζαντινά λούκια») γινόταν με το χέρι. Σε ένα πάγκο, στον οποίο πριν είχαν ρίξει άμμο ή στάχτη, και δίπλα σε μία γούβα με νερό άπλωναν τον πηλό. Τον άνοιγαν και τον έπλαθαν με τα χέρια, ύστερα τον έκοβαν και τον τοποθετούσαν σε ειδικά ξύλινα καμπουρωτά καλούπια. Στα καλούπια, επίσης, πριν την τοποθέτηση των νωπών κεραμιδιών, έριχναν άμμο ή στάχτη (σπανιότερα), για να μπορούν να τα ξεκολλούν εύκολα. Τόσο τα τούβλα όσο και τα κεραμίδια έμεναν στον ήλιο ή κάτω από υπόστεγα για να στεγνώσουν και κατόπιν «ποστιάζονταν» στο καμίνι για να ψηθούν. Τη διαδικασία του ποστιάσματος την αντικατέστησε ένα άλλο μηχάνημα, το αναβατόριο (Εικ. 17).

Η τοποθέτησή τους στο θάλαμο όπτησης γινόταν άλλοτε κατά είδος και άλλοτε ανάκατα, αλλά πάντα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει ανάμεσα χώρος για την ελεύθερη διακίνηση της θερ-

7

8

9

Εικ. 7.
Λίθινα θεμέλια και θάλαμος πυράς κεραμικού κλιβάνου.

Εικ. 8.
Εσωτερική επένδυση των τοίχων του κλιβάνου με πηλοκονίαμα.

Εικ. 9.
Πόρτα καμινιού σφραγισμένη με πυρότουβλα.

Εικ. 10.
Η μπλε γλίνα, που χρησιμοποιούσαν τα καμίνια.

μότητας. Η χωρητικότητα ενός μεγάλου καμινιού έφτανε τα 14.000 κεραμίδια, 24.000 συμπαγή τούβλα και 19.000-20.000 διάτρητα. Η πόρτα του καμινιού σφραγιζόταν με ωμές πλίνθους ή λάσπη.

Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούσαν αρχικώς το «κλαρί», ντόπια, δηλαδή, θαμνοειδή, όπως σκίντα, ασφάκα, λιόχορτα, που τα μάζευαν από τη γύρω περιοχή. Ένα φόρτωμα είχε δώδεκα δεμάτια που το καθένα ζύγιζε έξι έως επτά οκάδες. Πριν την Κατοχή το ένα δεμάτι στοίχιζε μία δεκάρα, ενώ ήταν σε εξέλιξη ένα είδος ανταλλακτικού εμπορίου: οι χωριανοί μάζευαν και έδιναν κλαρί στους καμινάδες προκειμένου να εξασφαλίσουν τούβλα και κεραμίδια για τις προσωπικές τους ανάγκες. Μετά το 1950 άρχισε να χρησιμοποιείται ως καύσιμη ύλη και το λιοκόκι, το οποίο προμήθευαν τα λιοτρίβια. Η φωτιά στο καμίνι έκαιγε 36-38 ώρες και έφτανε σε θερμοκρασία 1.300 βαθμών Κελσίου.

Οι καμινάδες περίμεναν το «ξεμπουκάρισμα» της φωτιάς, τη στιγμή, δηλαδή, που αυτή έβγαινε επάνω-επάνω. Τότε έπαιρναν πέτρες και άμμο και σκέπαζαν όλη την άνω επιφάνεια του καμινιού. Κλείνανε εντελώς τις μπούκες και τις άφηναν έτσι πέντε έως οκτώ ημέρες, για να ψυχθεί το καμίνι. Όταν τελείωνε και αυτή η διαδικασία, το αποσφράγιζαν και μετέφεραν έξω ή στα υπόστεγα το έτοιμο προς πώληση υλικό (Εικ. 18).

Η δουλειά, λοιπόν, στο καμίνι ήταν συνεχής και ιδιαίτερα σκληρή. Το ημερήσιο πρόγραμμα των εργατών προέβλεπε κολατσιό γύρω στις 9-10 το πρωί και διάλειμμα στις 1-3 το μεσημέρι για φαγητό και σύντομη ξεκούραση, ενώ η εργασία τελείωνε στις 7 το βράδυ. Αυτές οι βιοτεχνικές μονάδες επέτρεπαν την αξιοπρεπή διαβίωση πολλών

10

11

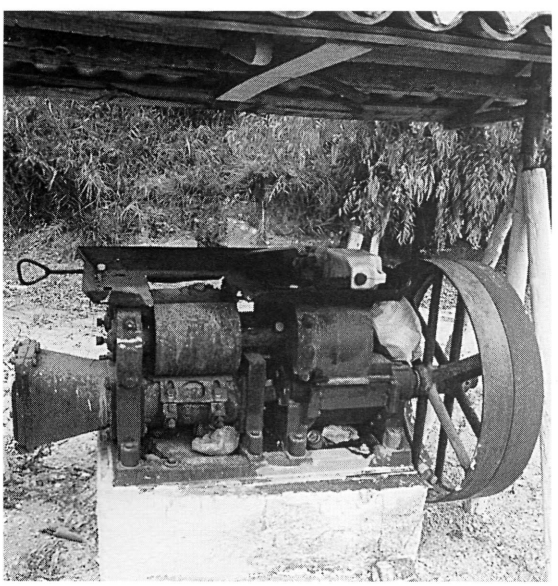

12

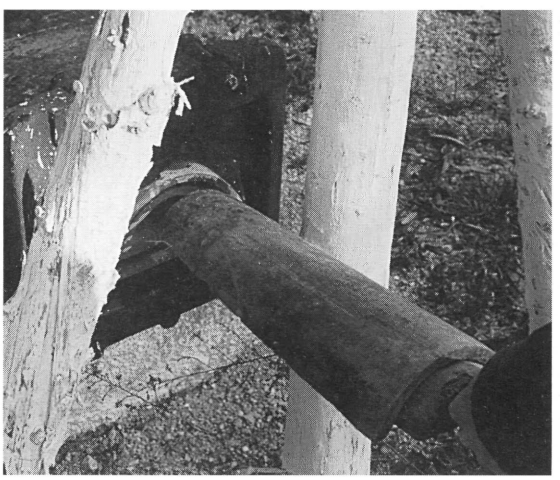

13

Εικ. 11.
Το ζυμωτήριο του κεραμικού κλιβάνου.

Εικ. 12.
Το ζυμωτήριο του κεραμικού κλιβάνου.

Εικ. 13.
Παραγωγή κεραμιδιών.

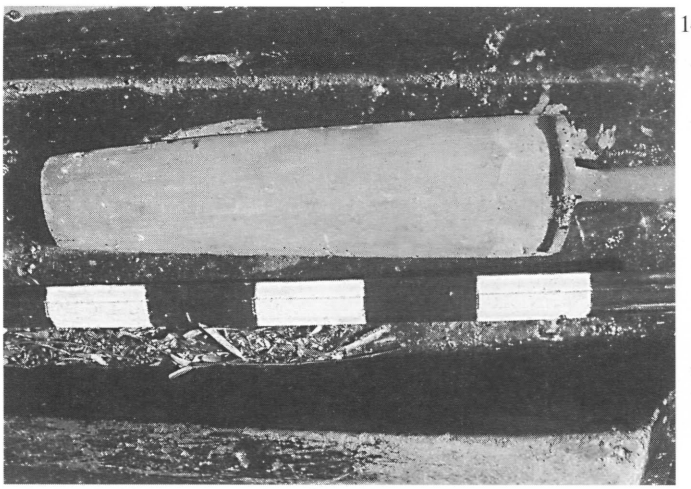

14

15

οικογενειών του χωριού. Το πέρασμα, όμως, στη δεκαετία του 1970 έφερε και τα πρώτα σημάδια της κρίσης, καθώς η πλήρης μηχανοποίηση των εργασιών και η μαζική παραγωγή κατέστησαν πια τις μικρές οικογενειακές μονάδες των καμινιών μη βιώσιμες.

Σήμερα στην περιοχή των Καμινιών λειτουργεί μόνο ένα μεγάλο υπερσύγχρονο καμίνι. Τα υπόλοιπα, φορείς μιας τέχνης αρχαιότατης, κληροδότες του ονόματος του χωριού, ερημώνουν εγκαταλελειμμένα (Εικ. 19-22).

Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω τους καμινάδες που με αληθινό ενδιαφέρον βοήθησαν στη συγκέντρωση του υλικού. Εξαιρετικά ευχαριστώ τους κυρίους Χαράλαμπο Ντεμίρη και Μιχάλη Καρδάρη, χωρίς τη συμβολή των οποίων η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

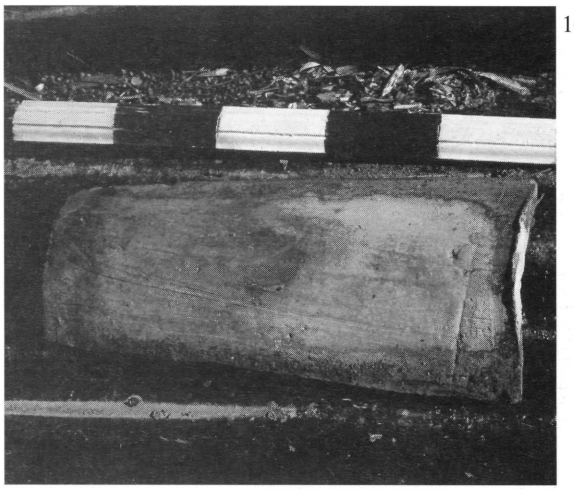

16

Εικ. 14. Μήτρα για την κατασκευή κεραμιδιών.

Εικ. 15. Συμπαγή τούβλα.

Εικ. 16. Κεραμίδι κατά τη διάρκεια του στεγνώματος.

Εικ. 17. Η διαδικασία του ποστιάσματος.

Ουρανία Πάλλη

17

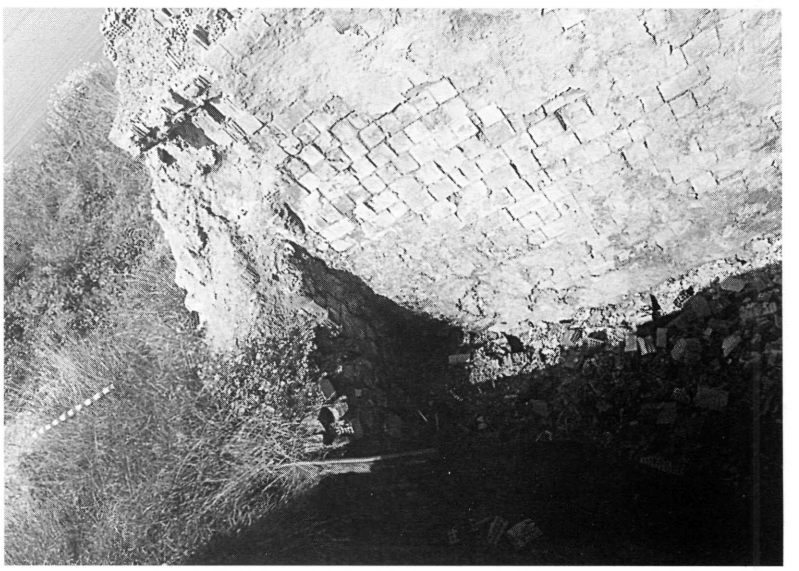

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βογιατζόγλου, Μ., 1985: *Βασικά στοιχεία κεραμικής*, Αθήνα.

Expédition Scientifique de Morée, Paris 1838, τόμ. 3.

Κυριαζόπουλος, Β.Δ., 1984: *Ελληνικά Παραδοσιακά Κεραμικά*, Αθήνα.

Pouqueville, F.C.H.L., 1826-1827: *Voyage de la Grèce*, Paris.

18

19

20

Εικ. 18. Ψημένα κεραμίδια.

Εικ. 19. Εγκαταλελειμμένος κλίβανος στα Καμίνια.

Εικ. 20. Εγκαταλελειμμένος κλίβανος στα Καμίνια.

Εικ. 21. Εγκαταλελειμμένος κλίβανος στα Καμίνια.

Εικ. 22. Εγκαταλελειμμένος κλίβανος στα Καμίνια.

21

22

ΤΑ ΧΩΡΙΑ ΚΑΜΕΝΙΤΣΑ ΚΑΙ ΑΧΑΪΑ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Δέσποινα Μιχάλαγα

Εἶναι γνωστὸ τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Βενετίας, ποὺ χώρισε τὴν Πελοπόννησο σὲ τέσσερεις μεγάλες ἐπαρχίες (provincie) καὶ αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους, σὲ διαμερίσματα. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Πατρῶν (Ter. di Patrasso) περιλάμβανε, μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ χωριὰ Καμενίτσα καὶ Ἀχαΐα. Κύριο μέλημα τῶν βενετικῶν ἀρχῶν ἦταν ἡ ἀποτίμηση καὶ συλλογὴ τῶν προσόδων τοῦ Regno di Morea. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ προχώρησαν σὲ ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ καταγραφὴ τῶν ἀκινήτων τῆς χώρας. Τὰ συγκεκριμένα χωριὰ ἐμφανίζονται στὶς ἀπογραφές, ἀλλὰ ειδικότερα στὰ ἀναλυτικὰ κατάστιχα τῆς φορολογίας (decime, datii, appalti, affitanze, livelli κ.ἄ.) μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ὀνόματα τῶν κατοίκων τους. Ἡ παρουσία τῶν χωριῶν καὶ τῶν κατοίκων τους, ἐκτὸς τῶν ἐγγράφων τῶν βενετικῶν ἀρχείων, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, προσφέρεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Nani στὴν Ε.Β.Ε.

Τὸ χρονικὸ διάστημα, τὸ ὁποῖο καλύπτει ἡ περίοδος τῆς β΄ Βενετοκρατίας στὴν Πελοπόννησο, ἀπὸ τὸ 1685 ἕως τὸ 1715, ἂν καὶ σύντομο, μόλις τρεῖς δεκαετίες, εἶναι ὅμως σημαντικότατο ἐξ αἰτίας τῶν μεταβολῶν ποὺ ἐπέφερε. Ἂς θυμηθοῦμε τὶς προσπάθειες τῶν Βενετῶν γιὰ τὴν πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου, ὅπως ἐκδηλώθηκαν μὲ τοὺς ἐποικισμούς. Ἕνα ὅμως ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Πελοποννήσου εἶναι ἡ προσπάθεια σύνταξης κτηματολογίου,[1] ἑνὸς ἔργου, τὸ ὁποῖο στὴν ἐποχή μας ἀκόμη, δὲν ἔχει ὁλοκληρώσει τὸ Ἑλληνικὸ κράτος.

Κατὰ τὴ β΄ Βενετοκρατία, ἡ Πελοπόννησος, Regno di Morea = Βασίλειο τοῦ Μωριᾶ, χωρίστηκε ἀρχικὰ σὲ ἑπτὰ καὶ τελικὰ σὲ τέσσερεις provincie = ἐπαρχίες. Κάθε ἐπαρχία, ἀντίστοιχα, χωρίστηκε σὲ territori = διαμερίσματα, περιοχές. Τὰ χωριά, τὰ ὁποῖα ἐξετάζουμε ἀνῆκαν διοικητικὰ στὴν provincia d'Accaia, ἡ ὁποία εἶχε πρωτεύουσα τὴν Πάτρα = Patrasso καὶ περιλάμβανε τὰ territori: τῶν Καλαβρύτων = Calavrita, τῆς Γαστούνης = Gastugni, τῆς Πάτρας = Patrasso, καὶ τῆς Βοστίτσας = Vostiza, τοῦ Αἰγίου δηλαδή. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν λοιπόν, τὰ χωριὰ Καμενίτσα[2] καὶ Ἀχαΐά (Ἄνω Ἀχαΐὰ καὶ Κάτω Ἀχαΐὰ σήμερα[3]), τὰ ὁποῖα στὴν ἐποχὴ τῆς β΄ Βενετοκρατίας ἀνῆκαν διοικητικὰ στὴν provincia d'Accaia καὶ εἰδικότερα στὸ territorio di Patrasso. Ἀνώτατος πολιτικοστρατιωτικὸς ἄρχων τῆς ἐπαρχίας ἦταν ὁ provveditore = προβλεπτής, ἐνῶ μὲ τὰ οἰκονομικὰ ἀσχολεῖτο ὁ rettore.

Ἡ περιοχὴ[4] περιγράφεται χαρακτηριστικὰ στὴν ἔκθεση τοῦ Marino Michiel:[5]

«Διασχίζεται (σ.σ. ἡ ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας) ἀπὸ πολλοὺς χειμάρρους, πηγαῖα ὕδατα καὶ μικροὺς ποταμούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ πιὸ ὀνομαστὸς εἶναι τῆς Καμενίτσας, ποὺ ἄλλοτε λεγόταν Λάρισσος[6] καὶ τὰ νερά του τρέχουν γιὰ νὰ ποτίσουν τὶς πεδιάδες καὶ νὰ κινήσουν τοὺς μύλους, τόσο τοὺς δημόσιους, ὅσο καὶ τοὺς ἰδιωτικούς, καθὼς καὶ τὰ πριονιστήρια σανίδων γιὰ ἐπιτόπια χρήση».

καὶ συνεχίζει πιὸ κάτω:

«Σ' αὐτὴν τὴν ἐπαρχία βρίσκονται οἱ ἁλυκὲς τῆς Καμενίτσας ἐν μέρει σὲ κακὴ κατάσταση καὶ τὰ ἰχθυοτροφεῖα στὸν Κάβο Πάπα ὁλοσχερῶς κατεστραμμένα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βγαίνει μικρὸ ἔσοδο μὲ πολὺ κόπο, μολονότι τὴν ἐποχὴ τῶν Τούρκων ἐνοικιάζονταν γιὰ πολλὰ χρήματα».

Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ περιγραφὴ τῆς περιοχῆς, τὴν ὁποία μᾶς παρέχει ὁ Κώδικας Μέρτζιου — συλλογὴ μεταγραμμένων ἐγγράφων ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν στὴν Πάτρα—, ἀντιγράφοντας ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Breve descritione del Regno di Morea:[7]

"Dalla parte opposta verso mezzogiorno dopo 4

hore di cammino da Patrasso, si vede il fiume Caminizza e vicino alla sua bocca, vi sono le saline, in poca distanza dalle quali, si vedono le vestiggia della città di Oleni, hora Acaia, dove pure vi è un grandissimo bosco di roveri, buoni da opera".[8]

Παρατηροῦμε λοιπόν, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βενετικῶν ἀρχῶν ἀφορᾶ κυρίως στὴν καταγραφὴ τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῶν χωριῶν,[9] ὥστε ἀργότερα ἡ μητρόπολη-Βενετία νὰ τὶς ἐκμεταλλευθεῖ κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Fransisco Vandeyk, ὁ ἱκανότερος ἴσως ὑπάλληλος τῆς κτηματογραφικῆς ὑπηρεσίας, τὸ Φεβρουάριο 1697, ἀναφέρει σέ (ἀνέκδοτο) ὑπόμνημά του,[10] ὅτι μεταξὺ ἄλλων συνέταξε μελέτη καὶ σχέδιο γιὰ τὴν κατασκευὴ ξύλινων γεφυρῶν καὶ γιὰ τὸ ποτάμι τῆς Καμενίτσας.[11]

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ παραπάνω στοιχεῖα, βλέπουμε ὅτι ἡ περιοχὴ εἶναι μιὰ εὔφορη πεδιάδα. Τὰ πηγαῖα ὕδατα καὶ οἱ ποταμοί της ποτίζουν τὶς καλλιέργειες ἀλλὰ καὶ κινοῦν τοὺς μύλους, καθὼς καὶ τὰ τοπικὰ πριονιστήρια, μονάδες οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀποφέρουν σημαντικὰ κέρδη στὸ δημόσιο ταμεῖο. Ἄλλωστε καὶ ἡ κατασκευὴ γεφυρῶν εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα στοχεύουν κυρίως, στὴν καλύτερη διακίνηση τῆς παραγωγῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑποτιμήσουμε τὸ γεγονὸς τῆς ὕπαρξης στὴν περιοχὴ ἁλυκῶν, ἂν καὶ σὲ κακὴ κατάσταση, ἀφοῦ ἡ παραγωγὴ καὶ πώληση τοῦ ἁλατιοῦ στὴν Πελοπόννησο ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα μονοπώλια[12] τῆς Βενετικῆς πολιτείας. Παράλληλα, ἡ ὕπαρξη ἰχθυοτροφείων στὴν περιοχή, ἀποτελεῖ, τὶς περισσότερες φορές, ἐχέγγυο προσπορισμοῦ ἱκανοῦ τιμήματος ἀπὸ τὶς ἐνοικιάσεις τους.

Ὅταν οἱ Βενετοὶ ἔγιναν κύριοι τῆς Πελοποννήσου, παρετήρησαν ὅτι ὁλόκληρη ἡ χώρα παρουσίαζε εἰκόνα ἐρήμωσης. Χωριά, κυρίως τῆς βόρειας Πελοποννήσου, εἶχαν πρόσφατα ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ἐδάφη εἶχαν μείνει ἀκαλλιέργητα. Ἡ πρώτη ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τὸν προβλεπτὴ Giacomo Corner, τὸ 1689,[13] μᾶς παρέχει κατάλογο χωριῶν τοῦ διαμερίσματος τῆς Πάτρας. Ἡ Καμενίτσα λοιπόν, ἡ ὁποία ἀναγράφεται Caminichia, βρίσκεται στὴ 13η θέση τοῦ territorio di Patrasso, ἔχει πληθυσμὸ 77 ἀνθρώπους, τοὺς ὁποίους ὁ ἀπογραφέας κατατάσσει ὡς ἑξῆς:

31 ἄνδρες, 12 ἀγόρια καὶ 25 γυναῖκες, 9 κορίτσια.

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1700, ὁ προβλεπτὴς Francesco Grimani[14] προβαίνει σὲ νέα ἀπογραφή, ὅπου τὸ χωριὸ Καμενίτσα ἀναγράφεται Caminizza, βρίσκεται στὴν 51η θέση στὴν κατάταξη αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος καὶ ἔχει πληθυσμὸ 114 ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι κατανέμονται στὶς ἑξῆς κατηγορίες:

35 οἰκογένειες,

ἄνδρες ἡλικίας 1-16 χρ. =36, 16-30 χρ. =16, 30-40 χρ. =12, 40-50 χρ. =8, 50-60 χρ. =6, γέροντες 3,

γυναῖκες ἡλικίας 1-16 χρ. =26, 16-30 χρ. =16, 30-40 χρ. =9, 40-50 χρ. =7 καὶ γερόντισσες 5.

Στὴν 52η θέση τῆς ἀπογραφῆς τῶν χωριῶν τοῦ territorio di Patrasso βρίσκεται ἡ Ἀχαϊά (ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἐννοήσουμε καὶ τὶς δύο σήμερα κοινότητες, Ἄνω καὶ Κάτω Ἀχαϊά). Ὁ πληθυσμὸς τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ἦσαν 118 κάτοικοι, δηλαδὴ 29 οἰκογένειες οἱ ὁποῖες κατανέμονται στὶς ἑξῆς κατηγορίες:

ἄνδρες ἡλικίας 1-16 χρ. =33, 16-30 χρ. =12, 30-40 χρ. =6, 40-50 χρ. =8, 50-60 χρ. =2, γέροντες 7,

γυναῖκες ἡλικίας 1-16 χρ. =15, 30-40 χρ. =10, 40-50 χρ. =2 καὶ γερόντισσες 7.

Στὴ δεύτερη ἀπογραφή, εἶναι φανερὴ μία ἱκανοποιητικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Χωρὶς νὰ παραθεωρήσουμε τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν πρώτη, οἱ κάτοικοι ἀπέκρυψαν στοιχεῖα, ἴσως αὐτὴ ἡ αὔξηση νὰ ὀφείλεται καὶ στὶς μετοικεσίες, τὶς ὁποῖες οἱ Βενετοὶ κύριοι τῆς Πελοποννήσου μεθοδικὰ διενεργοῦσαν.[15] Παράλληλα, ἡ ἀλλαγὴ ἡλικιακῶν κριτηρίων μᾶς δίνει τὸ ἔναυσμα νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὰ κριτήρια τῆς δεύτερης ἀπογραφῆς εἶναι περισσότερο ἐργασιακά, γιὰ ἀγγαρεῖες ἢ στρατιωτικά.

Σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα Μέρτζιου, τὸ 1698[16] ὁ Δημήτριος Durma, Ἀθηναῖος 4ης κατηγορίας[17] παρέλαβε ἐδάφη ἐκτάσεως δύο para di bo = ζευγαριῶν[18] στὸ χωριὸ Ἀχαϊά, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν στὸ Μουσουλμάνο[19] Χασὰν Ἀγᾶ καὶ τὸ ἀκατοίκητο σπίτι τοῦ Μουσουλμάνου Δερβὶς Τσελεπῆ στὴ συνοικία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Πάτρας. Ἀπὸ τὸν ἴδιο κώδικα ἔχουμε τὴν πληροφορία, ὅτι τὸ 1700[20] ἐγκαθίστανται σὲ χωριὰ τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀναγράφεται καὶ ἡ Ἀχαϊά, οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες φέρονται στὶς πηγὲς ὡς familie di Bulgaria, καὶ οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ συνταγματάρχη Ἰωάννη Λουδορέκα.[21] Ἡ παραπάνω πληροφορία ὅμως, καθίσταται προβληματική, ἀφοῦ στὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κ. Ντόκο,[22] ἔγγραφο ΙΣΤ΄, οἱ οἰκογένειες αὐτὲς δὲν λαμβάνουν κτήματα στὸ χωριὸ Ἀχαϊά, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει μὲ τὶς famiglie oltamarine[23] = ὑπερπόντιες οἰκογένειες.

Μὲ κοινὴ ἀπόφαση τοῦ προβλεπτοῦ Grimani, τῆς Senato = Σγκλήτου καὶ τοῦ Capitan General = γενικοῦ καπετάνιου Corner, 26 οἰκογένειες, ἀπὸ τὶς 27 συνολικά, λαμβάνουν κτήματα στὴν Ἀχαϊά.

Προοιμιακὰ ἀναφέρεται δέ, ὅτι γιὰ τὰ ἀκαλλιέργητα ἐδάφη θὰ πληρώνουν γιὰ 8 χρόνια μία δεκάτη, ἀλλὰ μετὰ θὰ θεωροῦνται καλλιεργημένα καὶ θὰ χρεώνονται δύο δεκάτες, ἐνῶ γιὰ τὰ σπίτια θὰ πληρώνουν τὸ δικαίωμα παραχώρησης. Οἱ οἰκογένειες αὐτές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἀρχηγοῦ τους, δὲν εἶναι ἑλληνικές: Alfiere Michiel Stancovich, Vuco da Monte Negro, Gregorio Sapunsich, Vuzzico da Rettina, Radimillo Conobrich, Elia Giacovich, Marco Granizza, Gregorio Franich, Simon Bunich, Rosso Valetich, Petro Deplepari, Vucena Seravizza, Vido Seravizze, Zuanna Casello, Nicolò Chierovich, Zorzi Stancovich, Marco Vainovich, Rosso Papaletri, Nicolò da Monte Negro, Marco da Monte Negro, Vuco Draganich, Jovo Vuco, Trippo da Cattaro, Nicolò da Zuppa, Todoro Clin, Pietro Zanco. Παράλληλα καὶ ἄλλες οἰκογένειες, famiglie greche partite da Lepanto = πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Ναύπακτο,[24] μεταξὺ 13 Φεβρουαρίου καὶ 23 Μαρτίου 1700, λαμβάνουν κτήματα στὴν Ἀχαϊά. Κατονομάζονται οἱ ἀρχηγοὶ τῶν οἰκογενειῶν καὶ σπανιότερα τὰ μέλη τους: Andrea Levioti, Janni Cervezzi, Nicolò Cuzopolo ἕνα ἄτομο, Dimo di Todera μὲ σύζυγο καὶ 4 παιδιά, Trandaffilo μὲ τὴ σύζυγό του καὶ τὸ γιό, Cristo Fellipopollo μὲ τὴ μητέρα καὶ τὸ γιό, Vassili Manacovich μὲ τὸν ἀδελφό του, Nico Jagnoti, Dimitri Giorgo. Ὅμως παρόλο ποὺ ὅλοι οἱ παραπάνω ἔλαβαν κτήματα στὴν Ἀχαϊά, κανεὶς δὲν ἐγκαταστάθηκε στὸ χωριό, ἀφοῦ τὰ σπίτια, τὰ ὁποῖα τοὺς παραχωρήθηκαν ἦσαν κυρίως, στὴν Πάτρα.

Μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν Καμενίτσα καὶ Ἀχαϊά, στὶς ἐνδεικτικὲς ἀπογραφές, χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴν ἀπογραφή, τὴν ὁποία διέταξε ὁ προβλεπτὴς Francesco Grimani καὶ ἀφοροῦσε στὴν καταγραφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἐμψύχων καὶ ἀψύχων (ἀκινήτων), τῆς ὁποίας μέρος μόνον ἔχει δημοσιευθεῖ.[25] Σύμφωνα μὲ τὴ γραμμένη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἔκθεση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τοῦ «τεριτορίου της Πάτρας», τὸ χωριὸ Καμινίτζα εἶχε μία ἐκκλησία, τὸν Ἅγιο Λουκᾶ,[26] στὴν ὁποία ἀνῆκαν ἕνα χωράφι, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὸ χωριὸ καὶ εἶχε ἔκταση 6 κουβελίων, καθὼς καὶ 7 ἐλαιόδενδρα. Ἀντίστοιχα, στὸ χωριὸ Ἀχαϊὰ βρισκόταν ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία εἶχε στὴν κατοχή της χωράφια ἔκτασης 12 κουβελίων.[27] Γιὰ τὸ χωριὸ «Καμενίντζα» ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ 1713 εἶχε ἱερέα καὶ ἐφημέριο τὸν Ἀνδρέα,[28] ὁ ὁποῖος τότε ὑπογράφει καὶ ἐκ μέρους τῶν συγχωριανῶν του, ὑπόμνημα ὑπὲρ τοῦ Μητροπολίτη Πατρῶν, ἐνῶ παράλληλα γιὰ τὸ χωριὸ Ἀχαϊά, μαζὶ μὲ τὴ Φώσταινα, ὑπογράφει ὁ «διμίτρις ιερεύς κι εφημέριος τον χωρίον Αχαγιᾶς κι Φόστενας...» γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν ποὺ δὲν γνώριζαν γραφή.[29] Ὁ δεύτερος ἐνοριακὸς ναός, αὐτὸς τῆς Ἀχαϊᾶς παρουσιάζει δυσκολίες στὴν ταύτιση, δεδομένου ὅτι ἡ Παναγία (Ζωοδόχος Πηγὴ σήμερα) τῆς Κάτω Ἀχαϊᾶς, χρονολογεῖται στὸ 18ο-19ο αἰῶνα, κτισμένη σὲ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.[30] Ὁ Πουκεβὶλ[31] ἀναφέρει ὅτι τὸ 1815 εἶδε τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴν Κάτω Ἀχαϊὰ σὲ ἐρείπια. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι πρέπει νὰ προσανατολισθοῦμε πρὸς τὴν Ἄνω Ἀχαϊά, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σήμερα) εἶναι καὶ ἡ ἐνορία τῆς κοινότητας. Παράλληλα, τὸ γεγονὸς τῆς κοινῆς ἐνορίας Ἀχαϊᾶς καὶ Φώσταινας τὸ 1713 ὑπεραμύνεται τῆς Ἄνω, ἡ ὁποία βρίσκεται ἐγγύτερα στὴ Φώσταινα. Ἀπὸ μεταγενέστερες μαρτυρίες, ὠθούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴν β΄ Βενετοκρατία ἡ Κάτω Ἀχαϊὰ ἀποτελοῦσε ἐπίνειο τῆς Ἄνω, ἦταν μᾶλλον, χῶρος μὴ μόνιμης κατοίκησης. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς καὶ τὴ θεολογία γενικώτερα, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὄχι μόνον τῆς ὕπαρξης παλαιοχριστιανικῶν εὑρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ τοπικὴ παράδοση, ἡ ὁποία σχετίζει τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τῆς Καμενίτσας μὲ τὴν παρουσία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ στὴν περιοχή, τὴ συγγραφὴ τοῦ Εὐαγγελίου του καὶ ἴσως τὸ θάνατό του σὲ παρόχθια σπηλιὰ τοῦ ποταμοῦ Πείρου.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν πολιτικὴ τῶν Βενετῶν σχετικὰ μὲ τὴ φορολογία. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες τὶς ὁποῖες οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀξιωματοῦχοι ἔστελναν στὴ μητρόπολη σχετικὰ μὲ τὶς προσόδους. Ἂν καὶ οἱ instruzioni = ὁδηγίες οἱ ὁποῖες δόθηκαν στοὺς τρεῖς sindici catasticatori = συνδίκους καταστιχωτές, Renier, Michiel καὶ Griti, ἦσαν νὰ ἀνακουφισθεῖ ὁ πληθυσμὸς τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς ἐπαχθεῖς φόρους τῶν Ὀθωμανῶν, παρατηροῦμε ὅτι ἡ Βενετία δὲν παρέλειψε νὰ ζητᾶ μεγαλύτερες ἀπολαβὲς ἀπὸ τὸν κατακτημένο χῶρο. Ἄλλωστε καὶ οἱ ἀπογραφὲς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ οἱ κτηματογραφήσεις τῶν ἐδαφῶν, ὡς στόχο εἶχαν τὴν πληρέστερη γνώση τοῦ Regno di Morea ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ὥστε νὰ ὑπολογίσουν ἀκριβῶς καὶ νὰ αὐξήσουν σταδιακὰ τὶς προσόδους τῆς Πελοποννήσου οἱ ὁποῖες στέλνονταν στὴ μητρόπολη-Βενετία.[32]

Σχετικὲς μὲ τὰ χωριὰ ποὺ ἐξετάζουμε, Καμενίτσα καὶ Ἀχαϊά, εἶναι κάποιες ἀναφορὲς, οἱ ὁποῖες σταχυολογήθηκαν ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἀρχεῖο

τοῦ προβλεπτῆ Antonio Nani[33] καὶ ἀφοροῦν σὲ οἰκονομικὰ θέματα, ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν περιοχὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Στὴ busta = φάκελλο 3920, στὸ ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας, ἐμφανίζεται ἀνάμεσα στοὺς «εὐεργετημένους» μὲ παραχωρήσεις κτημάτων ὁ Janno Rovidi (νο 367), κάτοικος τοῦ χωριοῦ Ἀχαϊά.[34] Στὴ busta 3924, ἡ ὁποία ἀφορᾶ σὲ affitanze = ἐνοικιάσεις, ἔχουμε τὴν πρᾶξη 286,[35] ἡ ὁποία δηλώνει ὅτι ἐδάφη ἔκτασης 15 1/2 κουβελίων, στὰ ὅρια τῆς Καμενίτσας, στὸ χῶρο τοῦ Μπεντρόνι, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν στὸ Μουσουλμάνο Sarazi καὶ ἄλλα ἐδάφη ἔκτασης 6 1/2 κουβελίων, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν στὸ Μουσουλμάνο Lesco στὸν ἴδιο χῶρο, θὰ κατέχονται (ἐνοικιασθοῦν) ἀπὸ τοὺς Dimitri Cacho, Gianni Papa Gianni Cuti, Frango Gianni, Constantin Diamai Acinopulo, Nicola Jero, Giorga Giorganda μέχρι τὴν 9η Ἰουνίου 1702 καὶ ἡ ἀξία τους ἦταν 10 ρεάλια.[36] Ἡ ἑπόμενη πράξη 287[37] τοῦ ἴδιου κώδικα, δηλώνει ὅτι ἐδάφη ἔκτασης ἑνὸς paro di bo = ζευγαριοῦ, ἰδιοκτησίας τοῦ Μουσουλμάνου Jusuf Affendi Spatari, στὰ ὅρια τῆς Καμενίτσας, στὸ Μπεντρόνι, ἦσαν κατὰ ἕνα μέρος τους καλλιεργημένα καὶ ἄλλο ἀκαλλιέργητα. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐδάφη ὅμως, εἶχαν ἀπαχθεῖ οἱ καλλιεργητὲς ἀπὸ ἰδιῶτες (ἄρα λείπουν ἀπὸ τὰ χωράφια τὰ ἀπαιτούμενα ἐργατικὰ χέρια) καὶ ὁ διοικητὴς Giacomo Corner τὰ κατεῖχε στὸ ὄνομα τοῦ λειτουργοῦ (ἱερωμένου) τῆς ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης, ἡ ὁποία θεωροῦμε ὅτι βρισκόταν στὴν Πάτρα. Ἡ ἐνοικίαση θὰ ἔληγε τὴν 25η Μαρτίου 1705 καὶ ἀποτιμᾶτο σὲ 5 ρεάλια. Στὴ busta 3925 παρουσιάζεται μία πράξη,[38] ἡ ὁποία ἀφορᾶ πάλι σὲ ἐνοικιάσεις καὶ καθορίζει ὅτι παραχωροῦνται κάποια ἐπιπλέον ἐδάφη (ἴσως μετὰ ἀπὸ καταγγελία) καὶ ἕνα ἀκόμη στὰ ὅρια τοῦ χωριοῦ Ἀχαϊά, τῶν ὁποίων προηγούμενος ἐνοικιαστὴς ἦταν ὁ Nicolo Franco καὶ τώρα, σύμφωνα μὲ τὸ δικαίωμα προτίμησης, τὸ κατέχουν οἱ χωρικοὶ τῆς Ἀχαΐας, γιὰ δέκα χρόνια, ἕως τὶς 29 Μαΐου 1710 μὲ ὑποχρέωση νὰ πληρώνουν κάθε χρόνο 7 ρεάλια.

Στὴν ἴδια busta ἔχουμε ἀναφορὲς στὸν κυριώτερο φόρο, τὴ decima = δεκάτη, ἡ ὁποία ἀφορᾶ στὰ ἐξεταζόμενα χωριά. Στίς Decime del' Territorio di Patrasso λοιπόν, γιὰ τὸ χωριὸ Ἀχαϊά,[39] τὸ 1700, ὁ Cannello Daragianni καὶ ἄλλοι, εἶχαν ἐνοικιάσει τοὺς φόρους 233 ρεάλια, ἀντίστοιχα, τὸ 1701 ὁ Golfino Neruzzopulo γιὰ 234 ρεάλια, τὸ 1702 ὁ Sottirco Chiecri γιὰ 273 ρεάλια, τὸ 1703 ὁ Lunando Tormico ἀγόρασε γιὰ 238 ρεάλια, τὸ 1704 ὁ Atanassi Maranto ἀγόρασε γιὰ 312 3/4 ρεάλια καὶ τὸ 1705 ὁ Ellia Grocco ἀγόρασε γιὰ 337 1/5 ρεάλια. Γιὰ τὸ χωριὸ Καμενίτσα[40] ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1700 ὁ Stamo Gaetani καὶ ἄλλοι εἶχαν ἀγοράσει γιὰ 200 ρεάλια, τὸ 1701 ὁ Todorin Fuca γιὰ 209 ρεάλια, τὸ 1702 ὁ Gianni Papadopulo γιὰ 258 ρεάλια, τὸ 1703 ὁ Micali Caracla γιὰ 165 ρεάλια, τὸ 1704 ὁ Dimitri Anifandi ἀγόρασε τὸ 1/4 γιὰ 193 3/4 ρεάλια καὶ τὸ 1705 ὁ Nicolo Manzavino τὸ 1/4 γιὰ τὸ ἴδιο ποσὸ ὅπως προηγουμένως.

Στὴ busta 3926,[41] στὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἐπαρχία Ἀχαΐας, ἔχουμε μία πράξη ἡ ὁποία ἀφορᾶ σὲ livelli = ἐμφυτεύσεις. Ὁ Theodosio Fucca, στὶς 4 Φεβρουαρίου 1703 ἐνοικίασε διάφορα κτήματα στὸ χωριὸ Καμενίτσα καὶ συγκεκριμένα στὴν τοποθεσία Παλιοχώρι, ἐτησίου μισθώματος 160 δουκάτων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθοῦμε στὴ μορφὴ ἔμπρακτης φορολόγησης, τὶς ἀγγαρεῖες. Στὸν κώδικα Μέρτζιου[42] σημειώνεται ὅτι τὸ 1699 ἡ Καμενίτσα ὑποχρεώνεται νὰ καταβάλλει 35 stara κριθάρι, γιὰ φορβὴ τῶν ἀλόγων τῶν Δραγώνων.[43] Στὸν κατάλογο αὐτὸ τῶν χωριῶν μὲ τὴν ὑποχρέωση φορβῆς, ὑπάρχει καὶ τὸ χωριὸ Avaggia, τὸ ὁποῖο κατ' ἄλλους[44] ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀχαϊά. Μία τέτοια ἀνάγνωση ὅμως, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἀφοῦ στὴν ἀπογραφὴ πληθυσμοῦ τοῦ 1689 ἐμφανίζεται τὸ ἀταύτιστο χωριὸ Alagia[45] καὶ ἀπουσιάζει ἡ Ἀχαϊά.

Ἡ ταύτιση σήμερα, τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς εἶναι σχετικὰ εὔκολη, ἀφοῦ ἔχουμε συνεχῆ ἐγκατάσταση στοὺς ἴδιους χώρους. Ἡ Καμενίτσα ὅμως, καὶ ἡ περιοχή της, στὴν ἐποχή μας, ἀνήκουν στὴν κοινότητα Ἀλισσοῦ ὡς οἰκισμός. Ἡ κοινότητα αὐτὴ ἱδρύθηκε τὸ 1912[46] καὶ τὸ 1926 ἕνα τμῆμα της ἀποτέλεσε τὴν ἰδιαίτερη κοινότητα Κάτω Ἀλισσοῦ. Ἡ Ἀχαϊά, ὅπως προαναφέρθηκε, σήμερα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κοινότητες, οἱ ὁποῖες μάλιστα ἐρίζουν γιὰ τὴν παλαιότητά τους. Καὶ οἱ δύο κοινότητες ἱδρύθησαν τὸ 1912 μὲ τὸ ἴδιο βασιλικὸ διάταγμα. Τὸ Μπεντρόνι ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο χωριό, ἤδη στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1700.[47] Κοινότητα Μπεδρονίου ἀπὸ τὸ 1919,[48] ἄλλαξε ὄνομα τὸ 1928 καὶ σήμερα λέγεται Ἀχαϊκόν. Τὸ Παλιοχώρι Καμενίτσας, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα, δὲν στάθηκε δυνατὸν νὰ ταυτιστεῖ, θεωροῦμε ὅμως, ὅτι ἀναφέρεται στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ὠλένου ἢ στὴν τοποθεσία ὅπου ἦταν κτισμένο παλαιότερα τὸ χωριό.

Προβληματικὴ ὅμως, στάθηκε ἡ ταύτιση τῶν ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάσθηκαν, μὲ τοὺς σημερινοὺς κατοίκους τῶν κοινοτήτων. Φαίνεται ὅτι στὴν περιοχὴ δὲν ἀπέμεινε κανεὶς ἀπόγονος

αὐτῶν ποὺ κατὰ τὴν β΄ Βενετοκρατία διεδραμάτισαν κάποιο ρόλο. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πλειονότητά τους ἀποτελεῖτο ἀπὸ Ἀθηναίους ἐποίκους, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ Jero, Neruzzopulo, Cacho, Maranto, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἐπέστρεψαν στὴν Ἀθήνα ἢ στὰ Ἰόνια νησιά.[49] Βέβαια, ἄλλα ὀνόματα ὅπως οἱ Cuti, Chiecri δηλώνουν ἀρβανίτικη προέλευση, ἐνῶ οἱ Fuca, Caracla, Anifandi, βυζαντινή. Ὁ Manzavino προέρχεται ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία καὶ ὁ Rovidi εἶναι, ἴσως, Κρητικός. Ἔχοντας ὡς βάση λοιπόν, τὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, παρατηροῦμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς παρουσιάζεται σὰν πολύχρωμο μωσαϊκό.

Βέβαιο εἶναι ὅμως, ὅτι κατὰ τὴ β΄ Βενετοκρατία, τὰ χωριὰ Καμενίτσα καὶ Ἀχαϊὰ ἀποτελοῦσαν ζωντανοὺς ὀργανισμούς, κέντρα οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων μὲ συνεχῆ παρουσία, μὲ συνέπεια νὰ τοὺς ἀποδίδεται ἀπὸ τὴ Βενετικὴ διοίκηση ἡ ἀνάλογη σημασία.

Τελειώνοντας, ἀξίζει νὰ ὑπομνήσουμε, γενικότερα, τὴ σπουδαιότητα τῶν στοιχείων ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ βενετικὰ ἔγγραφα δίδοντάς μας τὴ δυνατότητα ἀνάπλασης τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τῶν δεδομένων περιοχῶν, κυρίως στοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας, τῆς πληθυσμιακῆς σύνθεσης καὶ ὀνοματολογίας καὶ τοῦ ρόλου αὐτῶν στὸ πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ γίγνεσθαι τῆς Πελοποννήσου.

Δέσποινα Μιχάλαγα

Σημειώσεις

1. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, *Τὸ Βενετικὸ Κτηματολόγιο τῆς Βοστίτσας* (Ἀθήνα 1993).

2. Στὴν Πελοπόννησο ὑπάρχει ἀκόμη ἡ κοινότης Καμενίτσης, τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας, τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας.

3. Πρβλ. «Ἀχαϊά/-ές», («...διμερὲς χωρίον», σύμφωνα μὲ τὸ Ν. Βέη), Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν* (Πάτραι 1959), 82.

4. Βλ. στὸ παράρτημα, πίν. 1, 2, 3.

5. Σ. Λάμπρος, «Τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», *Ἱστορικὰ Μελετήματα* (Ἀθῆναι 1884), 200. Ἀ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικῶν ἐκθέσεων περὶ Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 12 (1989), 145.

6. Ἄλλη ὀνομασία τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ ποταμοῦ Πείρου (Καμινίτσα), ὁ ὁποῖος ἐκβάλλει μεταξὺ Κάτω Ἀχαϊᾶς καὶ Ἀλισσοῦ.

7. Βλ. σχετικὰ Κ. Ντόκος, «Breve descritione del regno di Morea, Ἀφηγηματική, ἱστορικὴ πηγὴ ἐπίσημο βενετικὸ ἔγγραφο τῆς Β΄ Βενετοκρατίας στὴν Πελοπόννησο», *Περιηγητὲς καὶ Ἀξιωματοῦχοι στὴν Πελοπόννησο, περιγραφές, ἀναφορές, στατιστικές* (Μονεμβασία 1994), 99-117.

8. Κ. Μέρτζιος, *Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑνετίας (1595-1794), συλλογὴ ἀντιγράφων ἐπιμελεία ...* (1957), Κώδηξ (sic) Μέρτζιου, Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πατρῶν, 126.

9. Ἡ Καμενίτσα ἀποτελοῦσε γνωστὸ λιμάνι ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα. Πρβλ. καὶ Ν.Γ. Μοσχονᾶς, «Παρουσία Ραγουσαίων στὴν Πελοπόννησο (13ος-15ος αἰώνας)», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 11 (1992), 560, 563.

10. Ε.Β.Ε. κωδ. 3916, φ. 235-236ν.

11. Ὅ.π., κωδ. 2362, φ. 236r.

12. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 1), XIV, σημ. 6.

13. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ Οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας* (Ἀθήνα 1985), 229.

14. Β. Παναγιωτόπουλος, ὅ.π. (σημ. 13), 277, 306.

15. Ἡ περισσότερο γνωστὴ περίπτωση μετεγκατάστασης εἶναι αὐτὴ τῶν Ἀθηναίων, μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς πόλης τους, βλ. Κ. Ντόκος, «Ἡ μετοικεσία τῶν Ἀθηναίων στὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ πρώτη φάση τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ τους (1688-1691)», *Μνήμων* 10 (1985), 96-138.

16. Κῶδιξ Κ. Μέρτζιου, ὅ.π. (σημ. 8), 127.

17. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔποικοι χωρίσθηκαν σὲ τέσσερεις τάξεις-κατηγορίες, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τὴν ὁποία κατεῖχαν στὴν πατρίδα τους. Σύμφωνα μὲ τὴν κατηγοριοποίηση αὐτὴ ὁρίσθηκε καὶ τὸ ὕψος τῶν κτηματικῶν παραχωρήσεων, ποὺ θὰ ἀπολάμβαναν στὴν Πελοπόννησο. Στὴν πρώτη τάξη διανεμήθηκαν χωράφια ἔκτασης 4 ζευγαριῶν, ἀμπέλια ἔκτασης 30 ἀξιναριῶν, 400 ἐλαιόδενδρα, σπίτι, ἐργαστήριο/ἀποθήκη καὶ κῆπος. Στὴ δεύτερη κατηγορία, ἀντίστοιχα, διανεμήθηκαν χωράφια 3 ζευγαριῶν, ἀμπέλια 20 ἀξιναριῶν, 300 ἐλαιόδενδρα, σπίτι, ἐργαστήριο καὶ κῆπος. Ἡ τρίτη τάξη παρέλαβε χωράφια 2 ζευγαριῶν, ἀμπέλια 15 ἀξιναριῶν, 200 ἐλαιόδενδρα, σπίτι καὶ κῆπο, ἐνῶ ἡ τέταρτη, χωράφια 1 ζευγαριοῦ, ἀμπέλια 8 ἀξιναριῶν, 100 ἐλαιόδενδρα καὶ σπίτι. Πρβλ. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 1), XIX.

18. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 1), XL κ.ἑξ.

19. Γ.Β. Νικολάου, «Ἐξισλαμισμοὶ καὶ Ἐκχριστιανισμοὶ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα ἕως τὸ 1716 (Προβλήματα ἔρευνας - Τὰ πρῶτα συμπεράσματα)», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 7 (1995), 51.

20. Κῶδιξ Κ. Μέρτζιου, ὅ.π. (σημ. 8), 128.

21. Χαρακτηριστικὸ αἴτημά του βλ. Γ.Σ. Πλουμίδης, *Αἰτήματα καὶ Πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας*, τεῦχ. β΄ (1667-1714) (Ἰωάννινα 1985), 25.

22. Κ. Ντόκος, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος* (Ἀθῆναι 1975), 176, 179.

23. Ὅ.π., 182-184.

24. Ὅ.π., 124, 186.

25. Κ. Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbucher* 21 (1976), 94.

26. Κ.Β. Παπαγιαννόπουλος, «Σύντομη παρουσίαση μερικῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Καμενίτσας Πατρῶν», *Ἀρχαιολογία* 17 (1985), 49.

27. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ κουβέλι ἦταν μέτρο μέτρησης σιτηρῶν καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ βενετικὸ staro. Πρβλ. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 1), XLII καὶ σημ. 90, 91.

28. Κῶδιξ Κ. Μέρτζιου, ὅ.π. (σημ. 8), 171.

29. Ὅ.π., 172.

30. A.D. Rizakis (éd.), *Paysages d'Achaïe I: Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (Athènes 1992), 72, 88.

31. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce* IV (Paris 1824), 376.

32. Ἀναφέρουμε, ἐνδεικτικά, φορολογικὴ ὁρολογία ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται στὰ ἔγγραφα τῆς βενετικῆς περιόδου:

decime = οἱ δεκάτες, ὁ κύριος γενικευμένος φόρος,

dacii = οἱ δασμοί-φόροι, οἱ δόσεις,

appalti = τὰ μονοπώλια,

incanti = οἱ πλειστηριασμοί,

affitanze = οἱ ἐνοικιάσεις δημοσίων γαιῶν, ἐτήσια ἐκμίσθωση μετὰ ἀπὸ δημόσιο πλειστηριασμὸ καί

livelli = οἱ ἐμφυτεύσεις, ἐκχωρήσεις δημοσίων γαιῶν μὲ καθεστὼς μακροχρόνιας ἐμφύτευσης ἔναντι καθορισμένου ἐτησίου μισθώματος.

Πρβλ. καὶ Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 1), XIL σημ. 6 καὶ σ. XX, XXI.

33. Πρβλ. A. Nanetti, *Il fondo archivistico Nani nella biblioteca Nazionale di Grecia ad Atene, Euristica Documentaria sulla Morea Veneta* (Venezia 1996).

34. E.B.E. 3920, φ. 280r, παράρτημα, πίν. 4.

35. E.B.E 3924. φ. 12r, παράρτημα, πίν. 6.

36. Γιὰ τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς πρβλ. Ν.Γ. Μοσχονᾶς, «Νομίσματα μὲ νόμιμη κυκλοφορία στὸ Ἰόνιο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας», *Τὸ Ἰόνιο, Οἰκολογία - Οἰκονομία - Ρεύματα Ἰδεῶν* (Ἀθήνα 1990), 197-217.

37. E.B.E. 3924, φ. 12v, παράρτημα, πίν. 5.

38. E.B.E. 3925, φ. 608r, παράρτημα, πίν. 7.

39. E.B.E. 3925, φ. 627v, παράρτημα, πίν. 8.

40. E.B.E. 3925, φ. 641r, παράρτημα, πίν. 9.

41. E.B.E. 3926, φ. 57v, παράρτημα, πίν. 10.

42. Κῶδιξ Κ. Μέρτζιου, ὅ.π. (σημ. 8), 118.

43. Πρβλ. Γ. Φίνλεϋ, *Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1972²), 259-260.

44. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ὅ.π. (σημ. 3), 160.

45. Β. Παναγιωτόπουλος, ὅ.π. (σημ. 13), 229.

46. Μὲ τὸ Β.Δ. 18/8/1912 Φ.Ε.Κ. Α 256/1912.

47. Β. Παναγιωτόπουλος, ὅ.π. (σημ. 13), 277.

48. Β.Δ. 8/6/1919 Φ.Ε.Κ. Α 130/1919.

49. Διάφορες περιπτώσεις πρβλ. Γ.Σ. Πλουμίδης, ὅ.π. (σημ. 21), τεῦχ. γ΄ (1714-1796) (Ἰωάννινα 1992).

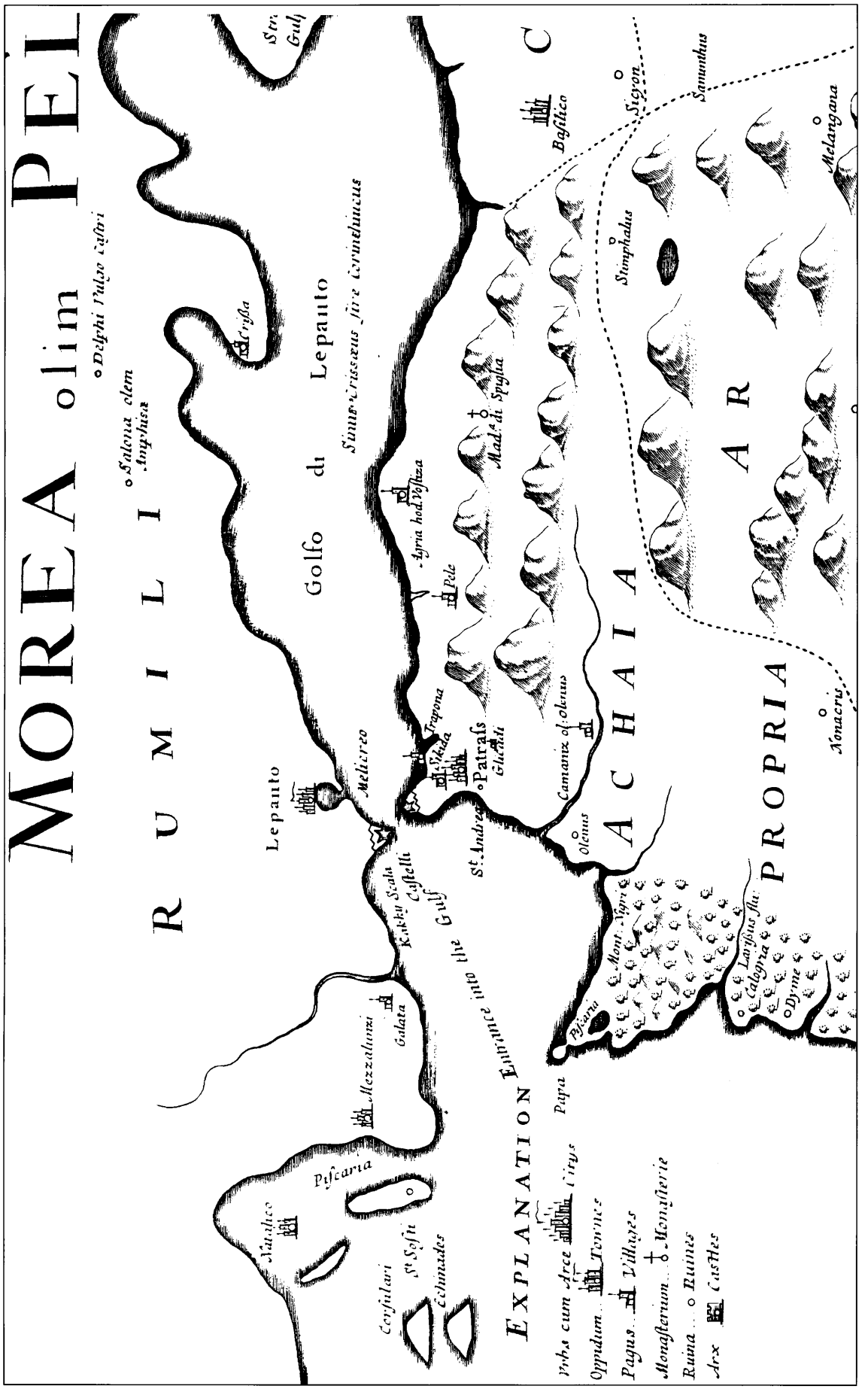

Πίν. 1.
R. Bernard, *The Present State of the Morea Called Anciently Peloponnesus* (with two maps) (London 1689, ἀνατύπωση Ἀθήνα 1991), λεπτομέρεια χάρτη Πελοποννήσου.

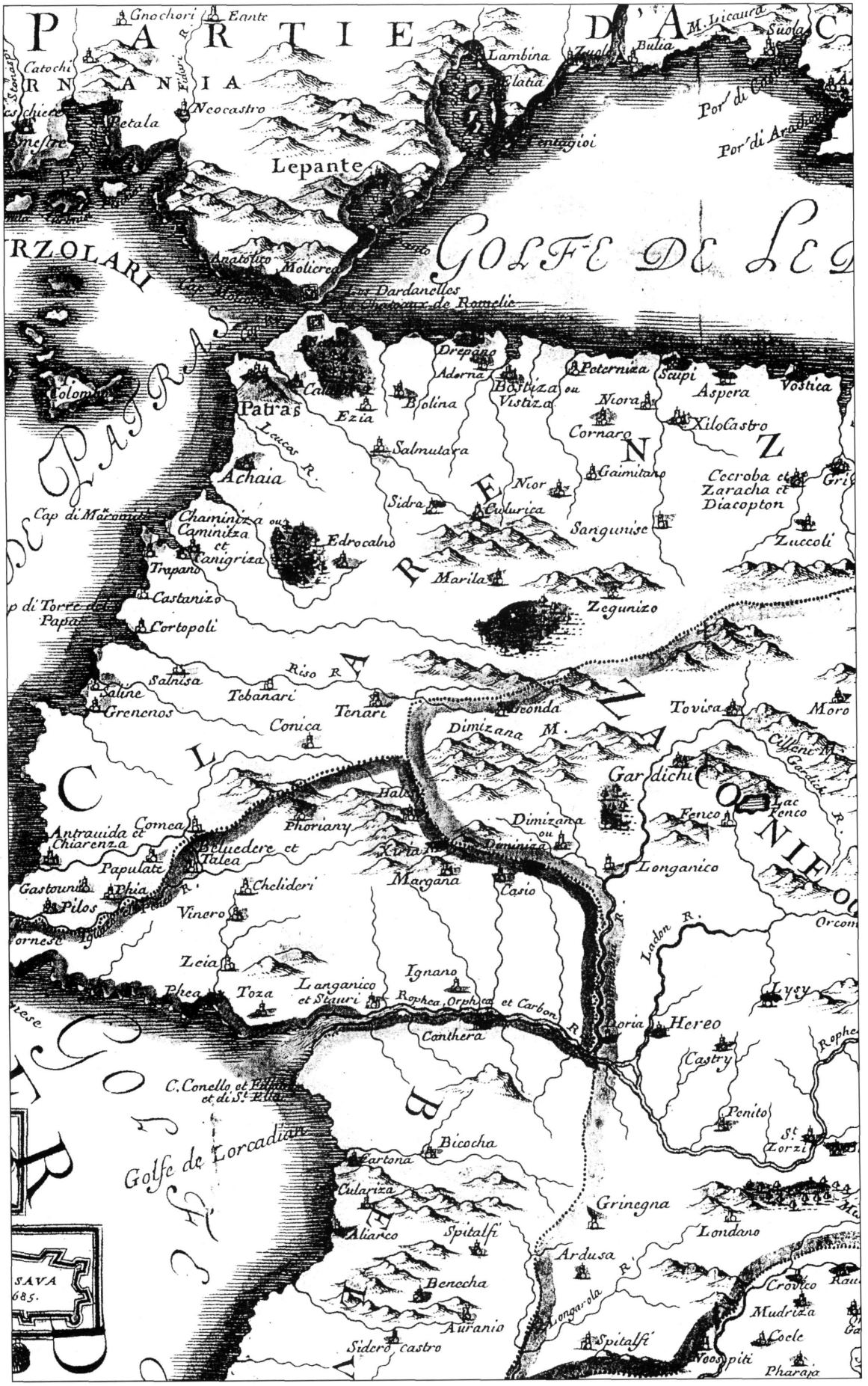

Πίν. 2.
N. de Fer, στὸ C.G. Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1880* (Athens 1992), ν. 999 σ. 263, λεπτομέρεια.

Πίν. 3.
N. Sanson and Family, στὸ C.G. Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1880* (Athens 1992), σ. 148, ν. 2072 σ. 410, λεπτομέρεια.

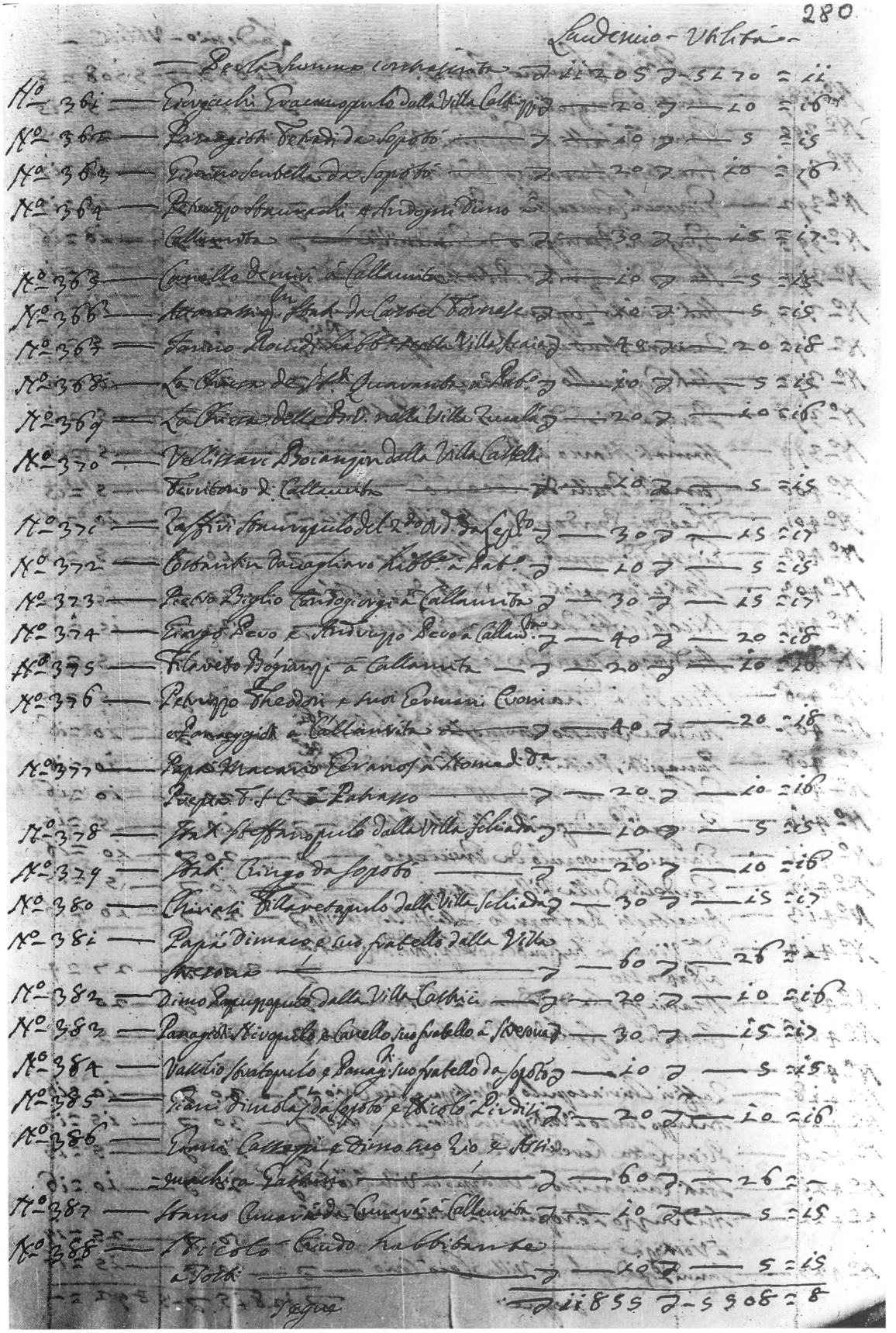

Πίν. 4.
E.B.E. 3920, φ. 280r.

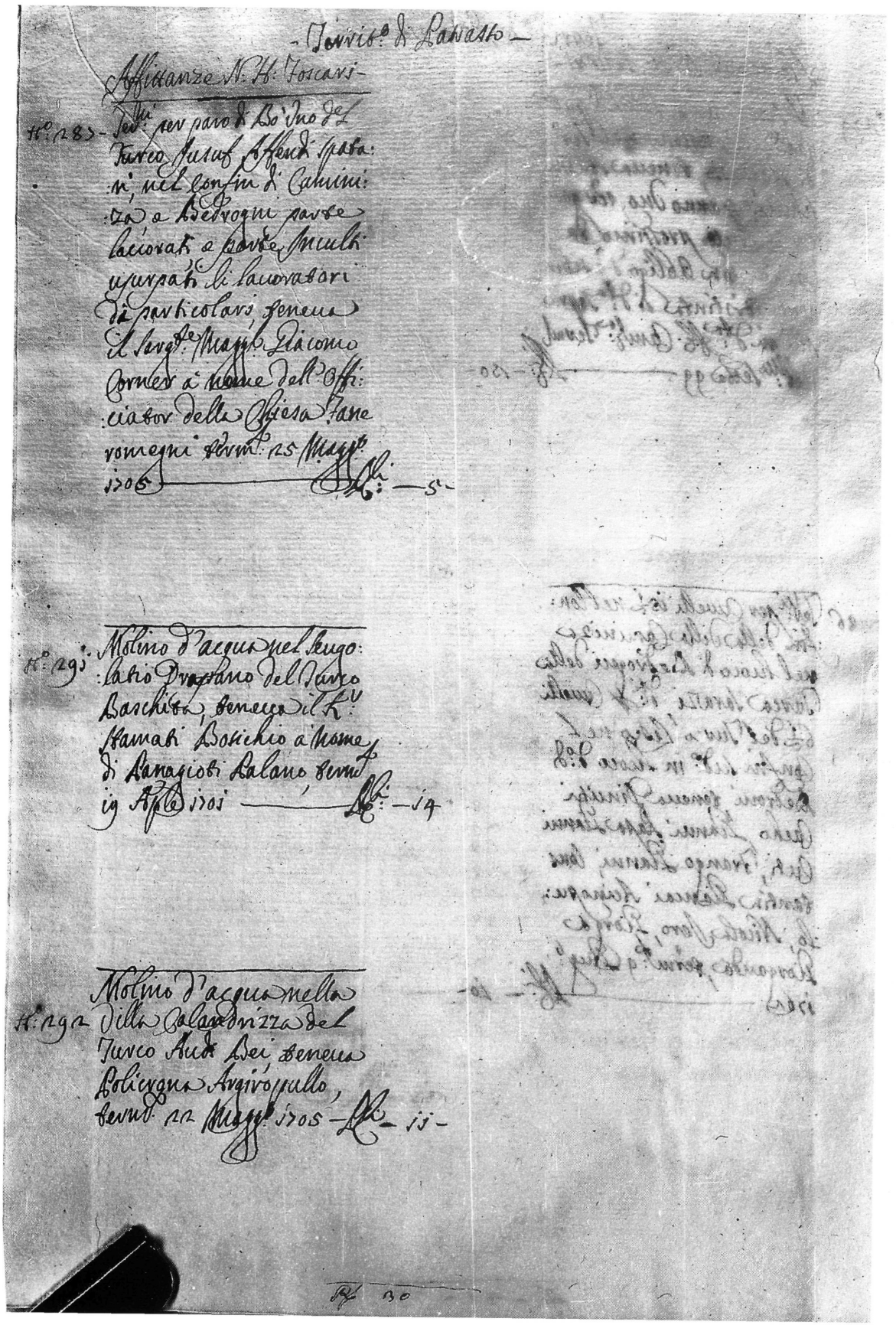

Πίν. 5.
E.B.E. 3924,
φ. 12v.

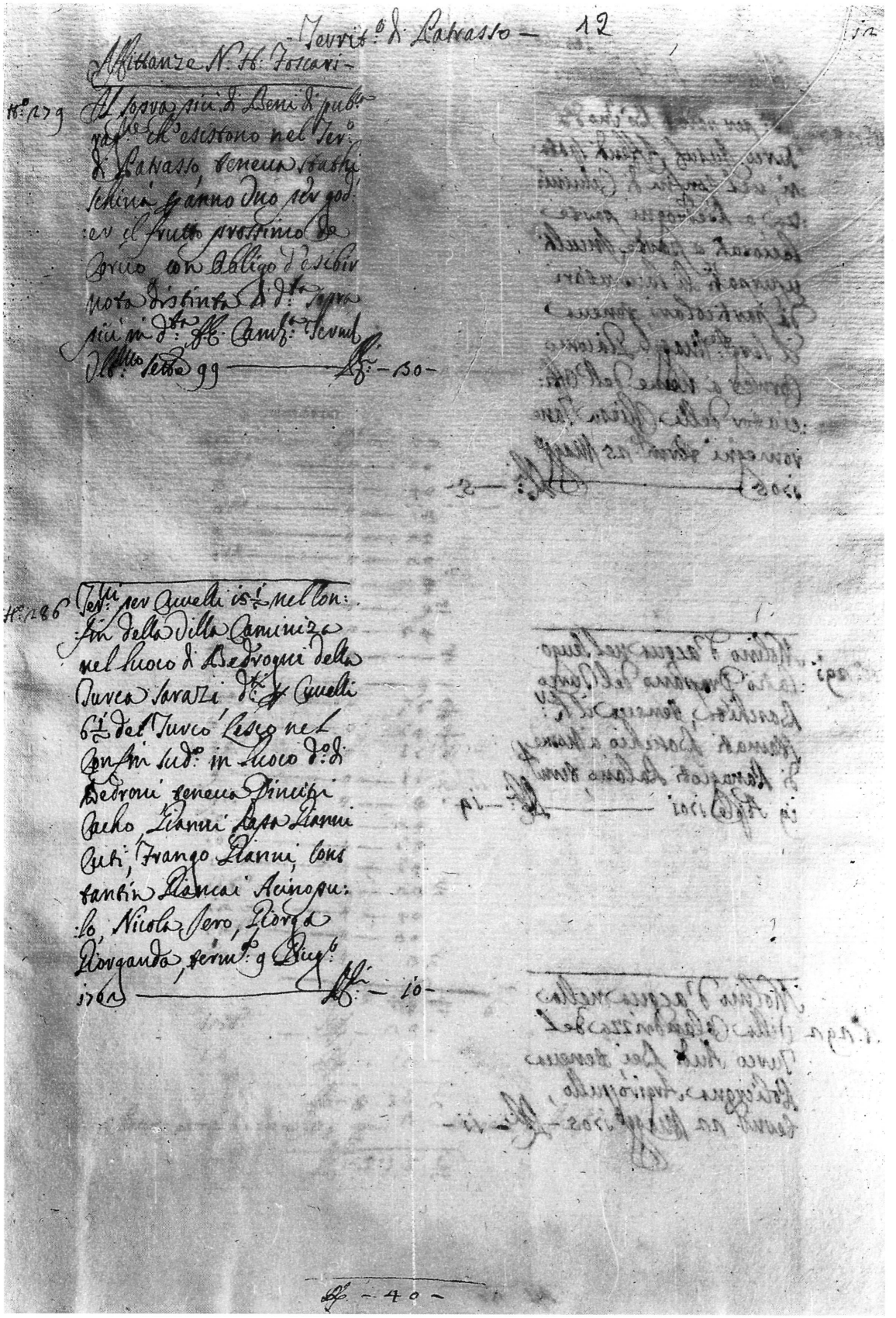

Πίν. 6.
E.B.E. 3924,
φ. 12r.

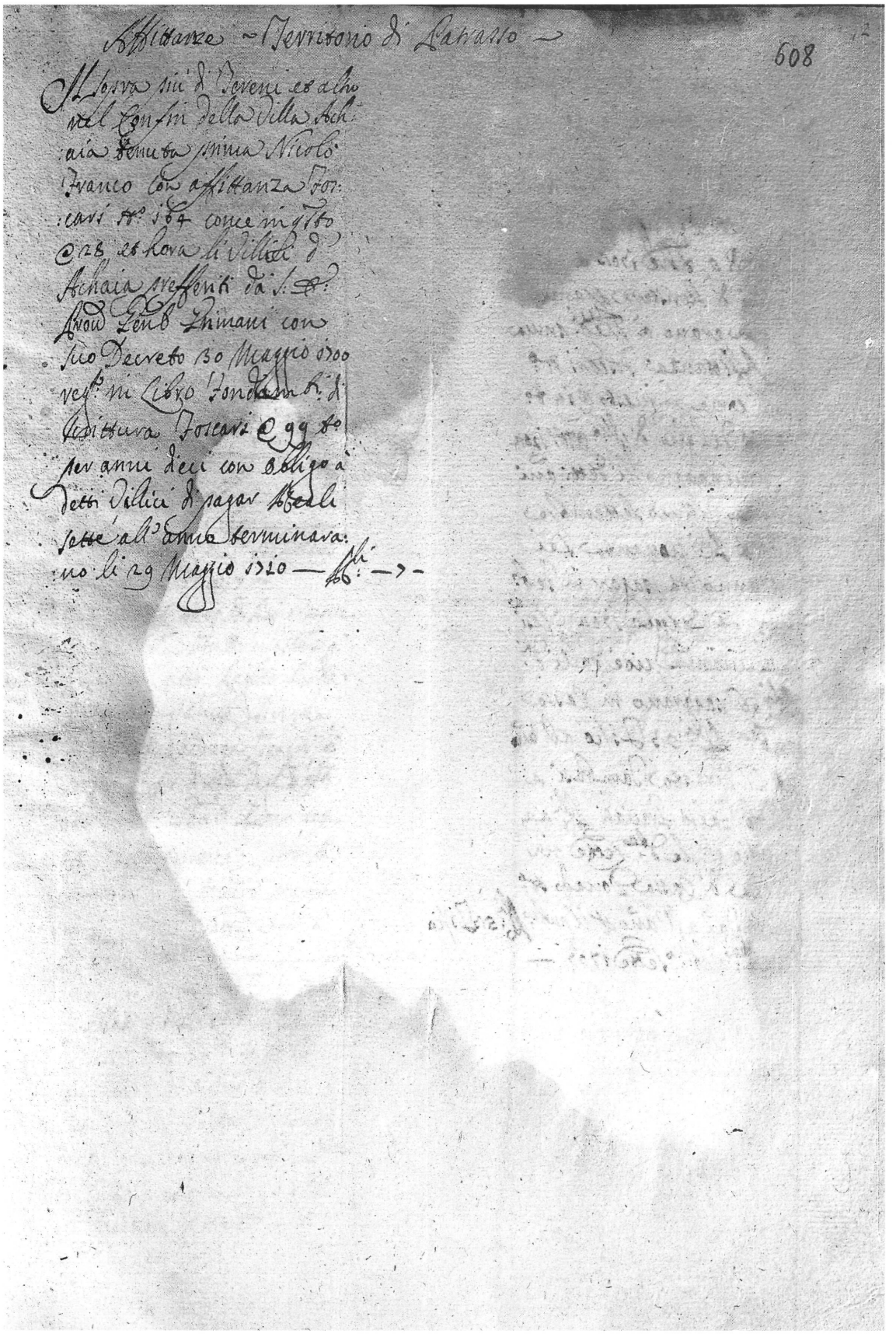

Πίν. 7.
E.B.E. 3925,
φ. 608r.

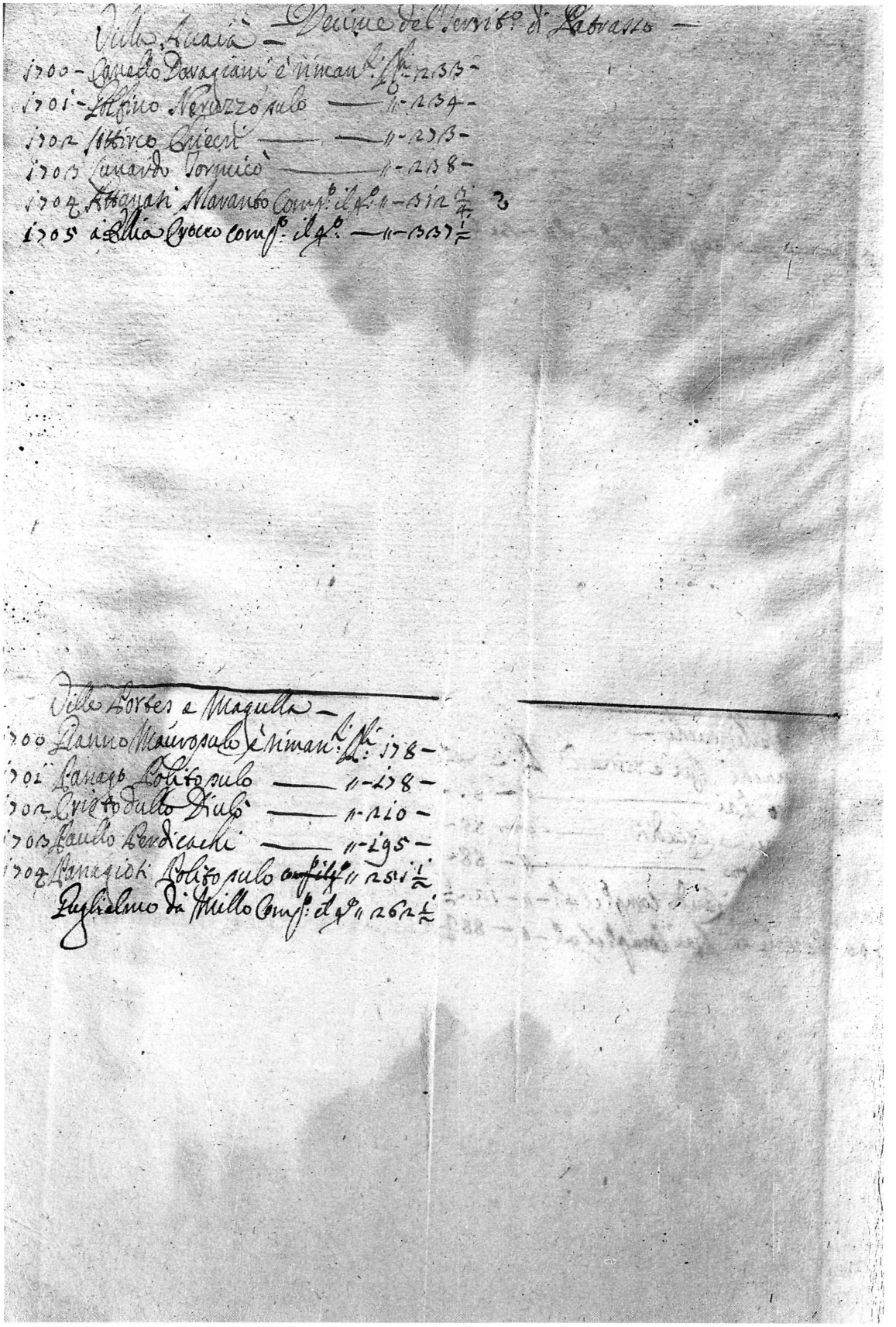

Πίν. 8.
E.B.E. 3925,
φ. 627v.

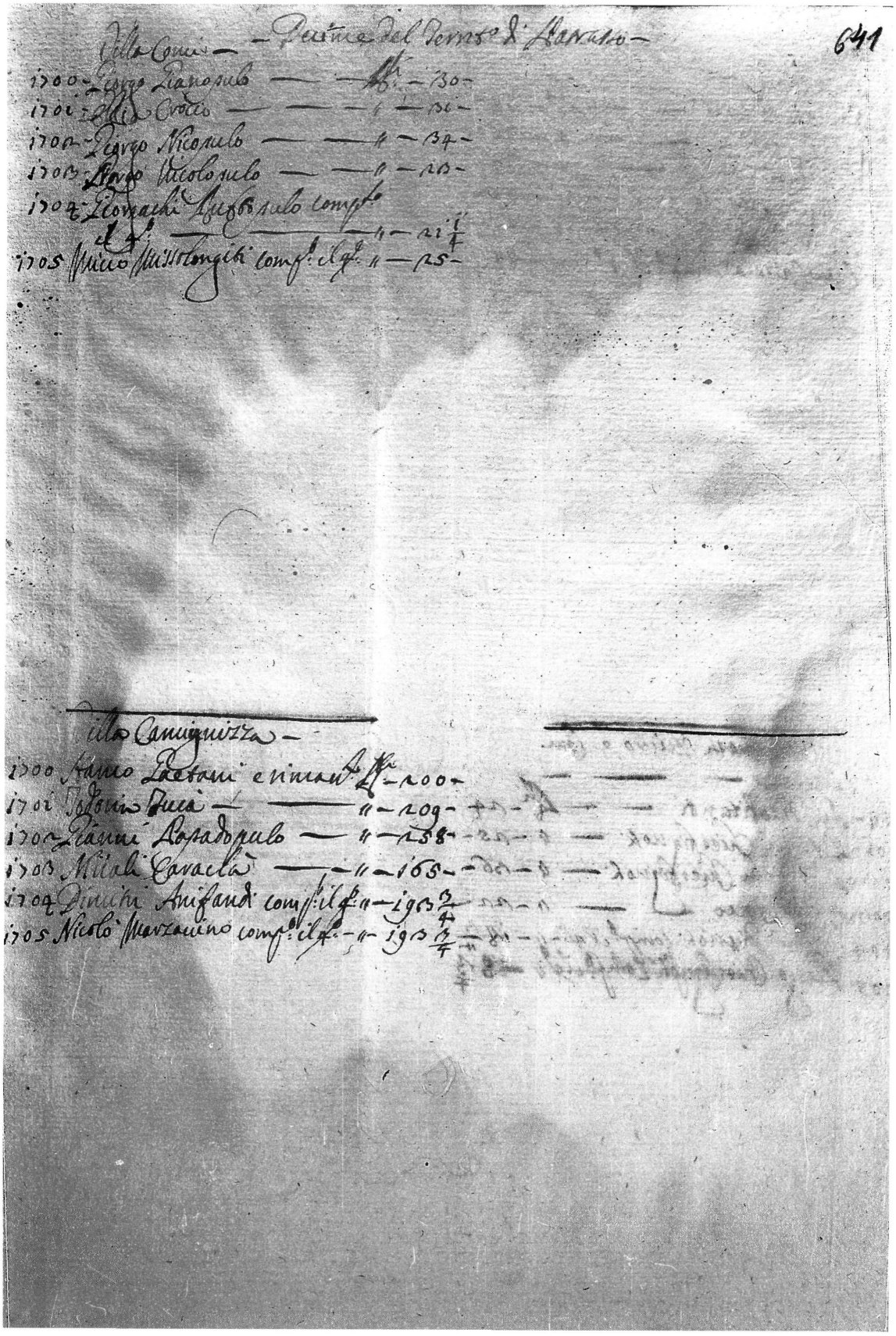

Πίν. 9.
E.B.E. 3925,
φ. 641r.

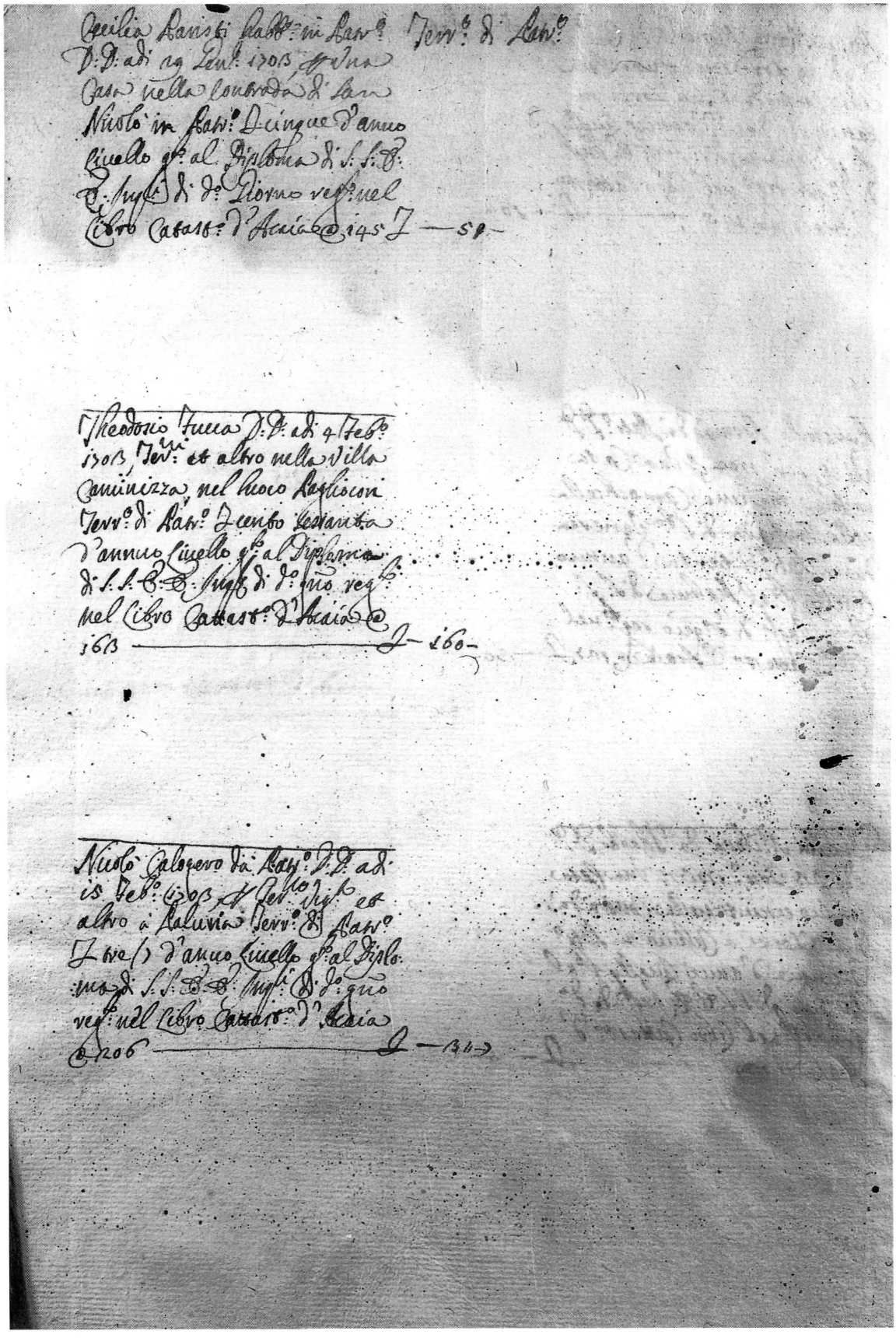

Πίν. 10.
E.B.E. 3926,
φ. 57v.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΔ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 17ου - ΑΡΧΕΣ 18ου ΑΙΩΝΑ

Κωνσταντίνος Γ. Πανίτσας

Εξετάζεται και διερευνάται η οικονομική κατάσταση της ΒΔ Πελοποννήσου κυρίως κατά τα έτη 1708-1709 επί τη βάσει κυρίως ενός εγγράφου του Γενικού Προνοητού Θαλάσσης Alvise Mocenigo και σε συνδυασμό πάντα με τις προγενέστερες εκθέσεις των Γενικών Προνοητών ή των Προνοητών εκ των οποίων αντλούνται διάφορα οικονομικά στοιχεία τα οποία συνθέτουν την όλη οικονομική κατάσταση για την πληρέστερη διερεύνηση του εμπορίου, της γεωργίας, της βιοτεχνίας και της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής που ασκήθηκε κατά την περίοδο όλης, σχεδόν, της Β΄ Ενετοκρατίας. Παράλληλα γίνεται αναφορά σε οικονομικά στοιχεία της ΒΔ Πελοποννήσου από το τέλος της Τουρκοκρατίας που επισυνάπτονται στο ως άνω έγγραφο προς ενημέρωση των αντιπροσώπων επί του Εμπορίου (Deputati al Commercio) της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας. Γενικώς διαπιστούται η προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης της ΒΔ Πελοποννήσου, η οποία ως προς το μεγαλύτερο μέρος επετεύχθη, όχι μόνον προς όφελος αυτής αλλά και της Βενετίας, που ήτο και ο απώτερος στόχος.

Η όλη διαπραγμάτευση του θέματος στηρίζεται σε αρχειακές πηγές (Βενετικά αρχεία), δηλαδή σε έγγραφα που, ναι μεν σε αρκετά από αυτά έχει γίνει παρουσίαση (δημοσίευση), πλην όμως δεν έχει γίνει επιμελής εξέταση και μελέτη ως προς το νομό Αχαΐας και, κυρίως, την επαρχία των Πατρών στην οποία πρώτος ο χαλκέντερος ιστορικός των Πατρών Κώστας Ν. Τριανταφύλλου[1] αναφέρεται εν μέρει στο θέμα κατά λήμματα στο *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, ως προς δε το νομό Ηλείας ο γράφων[2] ασχολήθηκε συστηματικότερα με το θέμα με μια ανακοίνωσή του στο *Ηλειακό Πνευματικό Συμπόσιο 1993* με τίτλο «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας κατά την περίοδο της Ενετικής κατακτήσεως» και με μία αυτοτελή μελέτη για την περιοχή της Γαστούνης με τίτλο *Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης στο τέλος του 17ου - αρχές 18ου αιώνα.*

Η οικονομική θεώρηση μιας γεωγραφικής περιοχής σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο προϋποθέτει την ύπαρξη πληροφοριών (οικονομικών, διοικητικών, πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών κλπ.) πριν και μετά την εξεταζομένη περίοδο, προκειμένου να υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία από τα οποία μπορούν να προκύψουν πολύ αξιόλογα συμπεράσματα για τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Πριν, όμως, προχωρήσουμε στην εξέταση του ιστορικού περίγυρου και των δεδομένων μας, πρέπει να οριοθετήσουμε τον όρο «ΒΔ Πελοπόννησος». Κατά την άποψή μας η ΒΔ Πελοπόννησος περιλαμβάνει, σύμφωνα με τη σημερινή διοικητική διαίρεση, τους νομούς Αχαΐας και Ηλείας κατά προσέγγιση, ήτοι τις επαρχίες Αιγίου (Βοστίτσας), Καλαβρύτων και Πατρών, που ανήκουν διοικητικά στο νομό Αχαΐας και μόνον την επαρχία Ηλείας (Γαστούνη-Πύργου) από το νομό Ηλείας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση θα εξετάσουμε μόνον τις επαρχίες Πατρών και Ηλείας, ενώ θα κάνουμε απλές αναφορές στις επαρχίες Αιγίου και Καλαβρύτων.

Τα ιστορικά δεδομένα[3] που έχουμε για τη συγκεκριμένη περιφέρεια είναι ότι μέχρι το 1685 τελούσε υπό τουρκική κυριαρχία και με την έναρξη του Βενετοτουρκικού πολέμου διαδοχικά ο ένας μετά τον άλλο οι διάφοροι καζάδες περιήλθαν στη βενετική κυριαρχία μέχρι το 1687, οπότε η Βενετία ελέγχει όχι μόνον όλη την έκταση της Πελοποννήσου αλλά και τις νότιες περιοχές της Στερεάς Ελλάδος, δηλαδή κατά μήκος του Πατραϊκού και Κορινθιακού κόλπου. Τότε η διοικητική διαίρεση υπό των Ενετών ακολούθησε, σχεδόν, την τουρκική ήτοι την διαίρεσε σε επαρχίες και αυτές σε περιοχές. Ταυτόσημη διοικητική διαίρεση μπορούμε άφοβα να πούμε ότι ισχύει και σήμερα.

Έτσι οι Ενετοί διαίρεσαν την Πελοπόννησο αρχικά σε επτά επαρχίες μεταξύ των οποίων και αυτές της Αχαΐας (περιοχές Πατρών, Βοστίτσας, Καλαβρύτων), και του Castel Torneze (Γαστούνης). Αμέσως μετά και οριστικά η Πελοπόννησος διαιρέθηκε πιο συνετά σε τέσσερεις επαρχίες μεταξύ των οποίων η της Αχαΐας με τέσσερεις περιοχές, της Βοστίτσας, των Καλαβρύτων, των Πατρών και της Γαστούνης.

Ως προς τις οικονομικές πληροφορίες που έχουμε για την Πελοπόννησο κατά την περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας δυστυχώς είναι ελάχιστες και οι γενικές πληροφορίες που έχουμε από τη βιβλιογραφία, κυρίως, αφορούν όχι αποκλειστικά και μόνον την Πελοπόννησο αλλά όλο τον ελλαδικό χώρο και είναι ενδεικτικά οι εξής:

1) Η γη ανήκε στο Μεγάλο Αφέντη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το Σουλτάνο, που ήταν και ο Μεγάλος Γαιοκτήμονας, με ελάχιστες εξαιρέσεις και γενικότερα ίσχυε το τιμαριωτικό σύστημα μέχρι τον 15ο αιώνα το οποίο αρχίζει να φθίνει από τον 16ο αιώνα αλλά κυρίως τον 17ο αιώνα που φαίνονται άμεσα τα αρνητικά αποτελέσματα από την κατάρρευσή του.

2) Οι κύριοι φόροι που επιβάλλονταν ήσαν το χαράτσι, η δεκάτη και πολλοί άλλοι φόροι σύμφωνα με τις ανάγκες της διοικήσεως και διαφορετικοί από τόπο σε τόπο.

3) Επιδεικνύεται μια ανοχή αν όχι συμπαράσταση εκ μέρους των τουρκικών αρχών (17ος αιώνας) στην ανάπτυξη του εμπορίου, που βοήθησε τους Έλληνες, κυρίως τους αστούς, στο να βελτιώσουν, εν μέρει, τις οικονομικές τους συνθήκες, και να βγουν μερικοί από αυτούς από την οικονομική εξαθλίωση, τη φτώχεια και τη μιζέρια και, προπάντων, να απαλλαγούν από την προσφορά εργασίας (αγγαρίες), τόσο στο εσωτερικό εμπόριο όσο και στο εξωτερικό με τις όμορες χώρες αλλά και με τη Γαλλία και την Αγγλία, κυρίως μετά το 1573 που οι Βενετοί έχασαν σχεδόν την αποκλειστικότητα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την ανάπτυξη του αγγλικού εμπορίου και της ναυσιπλοΐας (εμπορικά προνόμια με την Ανατολή, 1579).

Ειδικότερα, όμως, και αναλυτικότερα, σημαντικές πληροφορίες για τα ισχύοντα στην Πελοπόννησο επί Τουρκοκρατίας παίρνουμε από τα Βενετικά Αρχεία[4] και, κυρίως, από τις αναφορές των Προνοητών, Καταστιχωτών και λοιπών δημοσίων ανδρών. Έτσι, ενδεικτικά, από την αναφορά-έκθεση του Σύνδικου Καταστιχωτού Μαρίνου Μικιέλ[5] πληροφορούμεθα ότι οι επιβαλλόμενοι φόροι, που αποτελούν, θα λέγαμε, μια πρώτη εικόνα της οικονομικής δομής της Πελοποννήσου, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ήσαν: α) η Δεκάτη σε όλα τα προϊόντα, β) το Χαράτσι, «ήταν ένας φόρος 5 ρεαλίων κατά κεφαλήν που επιβαλλόταν μόνο στον αρσενικό πληθυσμό άνω των 12 ετών», γ) το Αβαρίσι, «ήταν ένας υπολογισμός των πραγμάτων και της περιουσίας που κατείχε ο καθένας, πάνω στον οποίον επιβαλλόταν ένα ετήσιο τέλος που πληρωνόταν εφ' άπαξ», δ) το Σκορτσάτι, «ήταν ένας φόρος που επιβαλλόταν σε καιρό πολέμου, τον οποίον υποχρεωνόταν κάθε οικογένεια να πληρώση σε ποσό 4-5 ρεαλίων», ε) το Ιστίρα, «συνίστατο σε μια προμήθεια ενδυμάτων για το στρατό, από τα χρήματα του φόρου αυτού στους δικαιούχους καταβάλλονταν μόνο τα μισά, ενώ οι φορολογούμενοι ήταν υποχρεωμένοι να τα μεταφέρουν οι ίδιοι με δικά τους έξοδα στον τόπο που ήταν το στράτευμα», στ) το Νόμιστρο, «ήταν κεφαλικός φόρος για τα μικρά ζώα, 2 άσπρα το κεφάλι για τα αιγοπρόβατα και 4 για τα χοιρινά και για κάθε ένα που εσφάζοταν καταβάλλονταν ένα τέταρτο του ρεαλίου», ζ) το Μελισσιάτικο, «ήταν φόρος από τις κυψέλες σε ποσό 2 άσπρα για κάθε μια», η) ο φόρος εισαγωγής και εξαγωγής, «ο φόρος εξαγωγής ήταν 5 ρεάλια για κάθε μιλιάριο τυριού, μισό ρεάλι για κάθε βαρέλι λάδι, 2 και 1/2 ρεάλια για κάθε μιλιάριο λιναριού, μισό ρεάλι για κάθε μοσχάρι, 10 άσπρα για τα αιγοπρόβατα, ένα τέταρτο του ρεαλίου για τα χοιρινά, 5 άσπρα για κάθε λίβρα μεταξιού, 2 άσπρα και μισό για κάθε λίβρα σταριού, ένα και μισό άσπρο για κάθε λίβρα κεριού και 6% για την εξαγωγή σταριού στα χριστιανικά κράτη και μισό ρεάλι για κάθε μιλιάρι βαλανίδια», θ) το μονοπώλιο του αλατιού και το ζυγιστικό, «το μονοπώλιο του αλατιού υπολογιζόταν με το ενοίκιο των ίδιων των αλυκών», φόροι που αποδίδοντο στο Μεγάλο Αφέντη. Εκτός αυτών έχουμε: α) τη Σπέντζα για τους σπαήδες, που «ήταν φόρος ύψους ενός ρεαλίου για κάθε αρχηγό οικογενείας και 32 άσπρων για τα αρσενικά παιδιά, ο οποίος, όμως, εποίκιλλε από τόπο σε τόπο ως και το μισό», β) το Ναλπαά, που προοριζόταν για τον πασά του Βασιλείου, «ήταν ένα δώρο που γινόταν στον πασά του Βασιλείου για τους σταύλους των αλόγων του», γ) το Μπασντάρ, που «συνίστατο στην πληρωμή δύο άσπρων κατά φόρτωμα ζώου όταν μεταφερόταν από ένα μέρος σε άλλο», και δ) τη Σπίνα, «ο πωλητής πλήρωνε ένα εφ' άπαξ ποσό στον βοεβόδα ή στον αγά». Ακόμη «επιβάλλονταν στις πόλεις και τα χωριά κατά βούλησιν του ιδίου του πασά εισφέροντας κάθε πόλη με την περιοχή της ως και 700-800 ρεάλια. Επίσης κάθε πόλη απ' όπου περνούσε ο πασάς ήταν υποχρεωμένη να πληρώνη για τρείς συνεχείς ημέρες όλη

την αυλή του, που την αποτελούσαν 200 και 300 ακόμη άνθρωποι με πρόνοια για τις τροφές των αλόγων. Σ' αυτά προστίθετο και ένα δώρο 4-5 φορεμάτων από πανί ή ράσο».

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω φαίνεται το μεγάλο οικονομικό βάρος που έφεραν οι κάτοικοι της Πελοποννήσου έναντι των κατακτητών Τούρκων, κάτι που ελήφθη υπόψη υπό των Ενετών κατά τη χάραξη της οικονομικής τους πολιτικής, αφού οι επιβαρύνσεις ήσαν αρκετά ελαφρότερες κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας και που, φυσικά, στόχο είχαν η πολιτική τους έναντι των Ελλήνων να είναι πιο ελαστική, έτσι ώστε να γίνουν αποδεκτοί από τους κατοίκους της Πελοποννήσου, πράγμα που εν μέρει επετεύχθη.

Από έκθεση-αναφορά του Γενικού Προνοητή Θαλάσσης Alvise Mocenigo[6] προς το Δόγη (Doge), που εκδόθηκε στο Ναύπλιο (Romania) με ημερομηνία 27-4-1709, μετά την από 7-12-1708 παραγγελία του Δόγη, που στόχο είχε να ενημερωθεί η Γερουσία (Senato) για την οικονομική κατάσταση του Βασιλείου και, κυρίως, προς ενημέρωση των Αντιπροσώπων επί του Εμπορίου (Deputati al Commercio) έχουμε σαφείς πληροφορίες και με ποσοτικά, μάλιστα, στοιχεία σε μερικές περιπτώσεις για όλη την Πελοπόννησο και, ειδικότερα, για τη ΒΔ Πελοπόννησο που μας ενδιαφέρει άμεσα. Πρόκειται για στοιχεία που επισυνάπτονται στο ως άνω έγγραφο από πληροφορίες που συνεκέντρωσε ο Mocenigo και που προέρχονται από εμπόρους οι οποίοι δεν τηρούσαν πλήρη στοιχεία για τους τόπους με τους οποίους εμπορεύοντο ξεχωριστά, πλην όμως είχαν στοιχεία για το σύνολον της εμπορικής τους δραστηριότητος για κάποιες περιοχές της Πελοποννήσου και που αφορούν την περίοδο του τέλους της τουρκικής κυριαρχίας και τα οποία, από τον τρόπο σύνταξης του εγγράφου,[7] φαίνεται κατά προσέγγιση να ίσχυαν και κατά το χρόνο σύνταξής του.

Έτσι, συμπληρώνοντας, ουσιαστικά, θα λέγαμε, τη γενική οικονομική εικόνα που σας παραθέσαμε ανωτέρω για την περίοδο της Τουρκοκρατίας (τέλος) έχουμε τα εξής πρόσθετα και αναλυτικά στοιχεία:

Σημειώνεται ότι η αποστολή από το Mocenigo των πληροφοριών αυτών προς τη Μητρόπολη μας δίνει τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι δεν υπήρχαν μέχρι το 1709 σαφείς πληροφορίες στη «Γαληνοτάτη» (Βενετία) περί της παραγωγής της Πελοποννήσου και, ειδικότερα, της ΒΔ Πελοποννήσου κατά την Τουρκοκρατία. Πιθανόν οι πληροφορίες αυτές να εζητήθησαν λόγω της αποτυχίας των οικονομικών μέτρων που επεβλήθησαν, όπως π.χ. ο διπλός δασμός στα εξαγώγιμα προϊόντα και τα οποία φαίνεται να ίσχυαν κατά προσέγγιση και κατά την ενετική κυριαρχία (1709), μετά την ανάκαμψη της οικονομίας (αύξηση γεωργικής παραγωγής, ανάκαμψη εμπορίου, καλύτερη οργάνωση του Βασιλείου κλπ.) επί τη βάσει των οποίων εγίνοντο οι απαραίτητοι λογαριασμοί-προϋπολογισμοί των Ενετικών Αρχών.

Διευκρινίζουμε ακόμη ότι για όλες τις περιοχές της Αχαΐας έχουμε κατά είδος απλώς επεξηγηματικές σημειώσεις ως προς την ποιότητα και την ποσότητα και όχι αριθμητικά στοιχεία πλην της περιοχής Γαστούνης που έχουμε και αριθμητικά δεδομένα. Στην περίπτωση αυτή θα παραθέσουμε στοιχεία και θα ασχοληθούμε μόνο με τις δύο περιοχές που μας ενδιαφέρουν άμεσα, ήτοι των Πατρών και της Γαστούνης[8] που γεωγραφικά καλύπτουν τη Δυμαία χώρα και το Βουπράσιο.

Και έχουμε:

Πάτρα (Patrasso)

Μαλλιά και τυριά: που πήγαιναν στη Βενετία και τη Γαλλία.

Λάδι: άφθονο που πήγαινε στη Γαλλία και τη Βενετία, εκτός από την εγχώρια χρήση και για κατασκευή σαπουνιών.

Σταφίδα: σε μερικές ποσότητες φορτωνόταν για την Αγγλία.

Μέλι και κερί: σε μικρές ποσότητες.

Βαλόνια: εν αφθονία. Εφορτώνονταν για Βενετία και Τσιβιταβέκια.

Δέρματα: εν αφθονία.

Μετάξι: σε μικρή ποσότητα.

Χυμός λεμονιού: εστέλλετο στη Βενετία.

Σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, κεχρί, καλαμπόκι και κρασί: για εγχώρια χρήση.

Ζώα κάθε είδους: εν αφθονία.

Γαστούνη - κάτω από το Καστέλ Τορνέζε (Gastouni - sotto il Castel Tornese)

Μαλλιά: 140.000 λίβρες, εκτός της τοπικής καταναλώσεως.

Τυριά: 500.000 λίβρες, εκτός της τοπικής καταναλώσεως, για Βενετία, Μάλτα, Μεσσήνα, Λιβόρνο, Ζάκυνθο και Κεφαλληνία.

Βαλανίδια: 500.000 λίβρες για Βενετία, Αγκώνα, Τσιβιταβέκια, εκτός της τοπικής καταναλώσεως, για την επεξεργασία δερμάτων.

Πρινοκόκκι (Grana): 2.500 λίβρες για Βενετία.

Κερί: 15.000 λίβρες, μέρος για τη Βενετία, μέ-

ρος για την τοπική κατανάλωση και το υπόλοιπο για τη Ζάκυνθο και την Κεφαλληνία.

Μέλι: 20.000 λίβρες, μέρος αυτών για τη Ζάκυνθο, τη Βενετία και τη Μπαρμπαριά.

Μετάξι: 3.500 λίβρες, για τη Βενετία και τη Ρούμελη.

Cordovani (τύπος μαροκινού δέρματος): 800.000 λίβρες, μικρό μέρος για τη Ζάκυνθο και την Κεφαλληνία και το μεγαλύτερο μέρος στη Μεσσήνα.

Montonine (δέρματα;): 10.000 λίβρες για τη Βενετία.

Λινάρι: 200.000 λίβρες, εκτός από την τοπική κατανάλωση, για τα νησιά και την Αθήνα.

Σπόροι λιναριού: 500 λίβρες για τη Βενετία.

Βαμβάκι: για τοπική χρήση, ενώ κατασκευάζεται κάποια κατώτερη ποιότητα βαμβακερών ονομαζομένη "Sangugna", για τους κωπηλάτες των γαλέρων, και τους χωρικούς.

Βοοειδή: 20.000 κεφάλια για τα νησιά και τις άλλες περιοχές του Βασιλείου.

Πρόβεια: 12.000 κεφάλια για τα νησιά και άλλα 20.000 για την Κωνσταντινούπολη.

Χοιρινά: 7.000 κεφάλια για τα νησιά και την Αθήνα. Τώρα καταναλώνονται για το στρατό.

Σιτάρι: 150.000 ενετικά στάρα για τη Ζάκυνθο, την Κεφαλληνία, την Κέρκυρα, τη Μάλτα, τη Μπαρμπαριά και διάφορα άλλα μέρη.

Κριθάρι: 50.000 στάρα για τις ανάγκες των χωρικών.

Βρώμη: 80.000 στάρα, μέρος για την τοπική κατανάλωση και μέρος για τα νησιά.

Κεχρί: 150.000 στάρα, όλο για τοπική κατανάλωση.

Καλαμπόκι: 50.000 στάρα, όλο για τοπική κατανάλωση.

Κρασί: για τοπική κατανάλωση.

Εκ των ανωτέρω παρατηρούμε ότι ο εξαγωγικός χαρακτήρας του εμπορίου πρώτων υλών, τροφίμων και βιοτεχνικών προϊόντων ήτο λίαν σημαντικός. Άξιον σημειώσεως είναι ότι το εμπόριον, για την περιοχή α) της Γαστούνης, διεξήγετο κυρίως με τη Βενετία, τα νησιά του Ιονίου, Ζάκυνθο και Κεφαλληνία, τη Μεσσήνα της Σικελίας, τη Μάλτα, τη Μπαρμπαριά, και τις άλλες περιοχές του Βασιλείου, δηλαδή τις επαρχίες Αχαΐας, Μεσσηνίας, Λακωνίας και Ρωμανίας (Ναυπλίου) δευτερευόντως δε με την Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη, τη Ρούμελη, την Κέρκυρα, τον Αγκώνα, το Λιβόρνο και την Τσιβιταβέκια αν και φαίνεται ότι για το Λιβόρνο, την Τσιβιταβέκια, τον Αγκώνα και την Κωνσταντινούπολη το εμπόριο διεξήγετο σε μεγάλες ποσότητες αλλά επί ορισμένων προϊόντων απαραιτήτων για την επιβίωση και την οικονομία των πόλεων αυτών, μερικές των οποίων αποτελούσαν επίνεια μεγάλων οικιστικών συγκροτημάτων όπως π.χ. η Τσιβιταβέκια με τη Ρώμη και β) των Πατρών διεξήγετο κυρίως με τη Βενετία, τη Γαλλία, την Αγγλία και την Τσιβιταβέκια.

Συγκρίνοντας τα ως άνω στοιχεία με τα αντίστοιχα στοιχεία των άλλων περιοχών του Βασιλείου του Μορέως (Regno di Morea), στα οποία δεν μπορούμε να αναφερθούμε λόγω του όγκου των στοιχείων,[9] με σαφήνεια βλέπουμε τον πλούτο όλης της επαρχίας Αχαΐας με εξέχουσα θέση αυτής των Πατρών και, κυρίως, της περιοχής της Γαστούνης, τόσο σε ποικιλία προϊόντων όσο και σε όγκο παραγωγής. Αξιοσημείωτο είναι ότι για την περιοχή της Γαστούνης[10] ο πλούτος και η ποικιλία των προϊόντων οφείλεται κυρίως στο έδαφός της (πεδινό και υγρό), ενώ στις άλλες περιοχές εμφανίζονται πιο έντονα τα χαρακτηριστικά της μονοκαλλιέργειας (αμπελοκαλλιέργεια, εσπεριδοειδή κλπ.) και μικρών καλλιεργειών σε συνάρτηση πάντα με το είδος των εδαφών (ορεινό, μικρές πεδιάδες, λίγο νερό) και τη γεωγραφική τους θέση (μακράν της θαλάσσης, μη ευπροσόρμιστα λιμάνια όλες τις εποχές).

Διευκρινίζεται, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι το εξαγωγικό εμπόριο όλης σχεδόν της επαρχίας Αχαΐας διεξήγετο από τους σχετικά ασφαλείς λιμένες των Πατρών, της Γλαρέντζας, του Κάστρου και του Ποντικό ή Πονδικό και ίσως από το δέλτα (εκβολές) του ποταμού Αλφειού (Ροφέα) και της παραλίας του Αιγίου, αν και για την τελευταία περίπτωση δεν έχουμε συγκεκριμένες αναφορές πλην της μεταφορτώσεως, που είναι, όμως, αξιοσημείωτη.

Άλλα χαρακτηριστικά τα οποία παρατηρούμε στις πληροφορίες αυτές είναι ότι: 1) Στην περιοχή Γαστούνης: α) εγίνετο και τοπική επεξεργασία των δερμάτων, φυσικά βιοτεχνικού χαρακτήρα, όπως των "Cordovani", τύπου μαροκινού δέρματος (κατεργασμένο γιδίσιο δέρμα), β) κατεσκευάζοντο κάποια βαμβακερά υφάσματα κατώτερης ποιότητος ονομαζόμενα "Sangugna", που χρησίμευαν για τους κωπηλάτες των γαλέρων και τους χωρικούς και εδώ πάλιν βιοτεχνικού χαρακτήρα αλλά και οικοτεχνίας, γ) εισήγαγε το λάδι[11] που εχρειάζετο για την τοπική κατανάλωση από την Αρκαδιά (Κυπαρισσία) διότι, όπως βλέπουμε από τα στοιχεία που έχουμε για την περιοχή Αρκαδιάς η παραγωγή λαδιού ήταν πολύ μικρή, αν όχι ανύπαρκτη, αφού δεν εμφανίζεται στον πίνακα των προϊόντων που διαθέτουμε, δ) αυτή η περιοχή

υπήρξε ο κύριος προμηθευτής της Επτανήσου σε βασικά προϊόντα όπως τυριά, κερί, μέλι, δέρματα, λινάρι, ζώα βοοειδή, χοιρινά και πρόβεια, σιτάρι και βρώμη. 2) Στην περιοχή των Πατρών: α) γινόταν παρασκευή σαπουνιών και επεξεργασία δερμάτων, από ό,τι φαίνεται, βιοτεχνικού χαρακτήρα, αλλά και οικοτεχνίας (εργαστήρια), β) παρασκευάζετο χυμός λεμονιού για τη Βενετία, είδος που για πρώτη φορά συναντούμε στις καταστάσεις που έχουμε υπόψη μας. Αξιοσημείωτο είναι ότι από την περιοχή Καλαβρύτων-Καρύταινας γινόταν μεταφορά (οδική!) στην Πάτρα για φόρτωση στο εξωτερικό και εσωτερικό μαλλιών, τυριών και βούτυρου, από δε το λιμάνι της Βοστίτσας γινόταν φόρτωση μαλλιών και τυριών για την Πάτρα προκειμένου να μεταφορτωθούν για εξαγωγή.

Γενικώς και για τις τέσσερεις περιοχές της επαρχίας Αχαΐας και εκ του συγκριτικού ελέγχου των πινάκων των άλλων περιοχών των υπολοίπων επαρχιών φαίνεται ότι, πιθανότατα, εισάγονται στην Αχαΐα από τα άλλα μέρη του Βασιλείου[12] τα εξής προϊόντα, μερικά των οποίων ως συμπλήρωμα της εγχώριας παραγωγής: καπνά και ζώα κάθε είδους από Ανδρούσα-Νησί-Λακωνία, σαπούνι από Κορώνη και Κόρινθο, σύκα από Καλαμάτα και Μυστρά, βαμβάκι από Μυστρά, Ανδρούσα-Νησί-Λακωνία, κριθάρι, βρώμη, κεχρί, καλαμπόκι από Τριπολιτσά, χωρίς φυσικά να αποκλείουμε και την μεταξύ των περιοχών της Αχαΐας διακίνηση εμπορευμάτων-προϊόντων, που είναι εντελώς φυσικό τόσον λόγω γεωγραφικής θέσεως όσον και για λόγους διοικητικούς, ειδικότερα δε ως προς την περιοχή Γαστούνης είναι βεβαιωμένο ότι εισήγαγε λάδι από την περιοχή της Αρκαδιάς.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι:

1) Η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή ήτο πάρα πολύ αξιόλογη και πλούσια σε ποικιλία, με σημαντικά περιθώρια εξαγωγής που επέφεραν σημαντικά κέρδη στους κατοίκους, αλλά και με εμφανή τα χαρακτηριστικά, ως προς τη γεωργική παραγωγή, της μονοκαλλιέργειας στις περισσότερες περιοχές της.

2) Το εξαγωγικό εμπόριο ήτο σε ικανοποιητικό επίπεδο, αφού διεξήγετο όχι μόνον με τις γειτονικές τουρκοκρατούμενες ή ενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες (Ρούμελη, Επτάνησα και, κυρίως, την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο, αλλά και την Κέρκυρα και την Κωνσταντινούπολη), αλλά και με τη Βενετία, την Ιταλία (Λιβόρνο, Τσιβιταβέκια, Μεσήνα, Αγκώνα), τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Μάλτα, ακόμα και με τη Μπαρμπαριά.

3) Η βιοτεχνία και τα εργαστήρια οικοτεχνίας είχαν, όπως φαίνεται, αρχίσει να αναπτύσσονται, συμβάλλοντας έτσι στη μείωση του εισαγωγικού εμπορίου βιοτεχνικών προϊόντων και, αντίστοιχα, στην αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου, ενώ για πρώτη φορά εμφανίζεται η παραγωγή χυμού λεμονιού για εξαγωγή.

Φυσικά, από δημογραφικής πλευράς η Αχαΐα (Βοστίτσα, Καλάβρυτα, Πάτρα, Γαστούνη) με την κυριαρχία των Ενετών υπέστη και αυτή, όπως και οι άλλες επαρχίες, τις συνέπειες του πολέμου αλλά και της πανώλης.[13] Με τις προσπάθειες των Ενετών η εποικιστική πολιτική[14] τους υπήρξεν μεν μετρία, αλλά φαίνεται να επηρέασε την Αχαΐα και κυρίως τις περιοχές Πατρών και Βοστίτσας σε αξιόλογο βαθμό, με αποτέλεσμα να μειωθούν σημαντικά οι επιπτώσεις εκ του πολέμου και της πανώλης.

Από ένα συγκριτικό πίνακα των απογραφών 1700 και 1711(;), που έχει δημοσιεύσει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος[15] στο πολύ σημαντικό βιβλίο του *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, προκύπτει ότι η αύξηση του πληθυσμού της Αχαΐας υπήρξεν εντός λογικών ορίων, αν και μεταξύ των δύο περιοχών, Πατρών και Γαστούνης, που μας ενδιαφέρουν άμεσα, έχουμε διαφορετικές αποκλίσεις, ενώ παράλληλα παρατηρούμε, όπως προκύπτει από την απογραφή του χειρογράφου Querini Stampalia (1711;), ότι η επαρχία Αχαΐας είχε το μεγαλύτερο αριθμό κατεστραμμένων χωριών από όλο το Βασίλειο, με βάση, βέβαια, τα συνολικά (συγκεντρωτικά) στοιχεία που έχουμε για κάθε μια από τις τέσσερεις επαρχίες του Βασιλείου, που σημαίνει ότι οι καταστροφές που προηγήθησαν είχαν στην επαρχία Αχαΐας σημαντικές δυσμενείς επιδράσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή.

1689 - Απογραφή Giacomo Corner (Σύνολον Βασιλείου: 86.468 ψυχές, πλην Μάνης, Κορίνθου).

Πάτραι (Patrasso): Άνδρες 2.742, γυναίκες 2.235, σύνολο κατοίκων 4.977, χωριά 64.

Για την περιοχή Γαστούνης δυστυχώς δεν έχουμε στοιχεία. Η απογραφή αύτη δεν θεωρείται αξιόπιστη.

1700 - Απογραφή Francesco Grimani (Σύνολον Βασιλείου: 176.844 ψυχές).

Πάτραι (Patrasso): Οικογένειες 2.642, άνδρες 5.813, γυναίκες 4.726, σύνολο κατοίκων 10.539, χωριά 99, Borgo 1, πόλη (citta) 1, μοναστήρια 7.

Γαστούνη (Gastugni): Οικογένειες 3.843, άνδρες 7.429, γυναίκες 6.795, σύνολο κατοίκων 14.224, χωριά 162, μοναστήρια 16.

1711(;) - Χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Querini-

Stampalia (Σύνολον Βασιλείου: 190.653 ψυχές).

Πάτραι (Patrasso): Οικογένειες 3.024, κάτοικοι 11.918, χωριά κατοικημένα 99, χωριά κατεστραμμένα 12, μοναστήρια 7.

Γαστούνη (Gastugni): Οικογένειες 4.079, κάτοικοι 16.847, χωριά κατοικημένα 171, χωριά κατεστραμμένα 44, μοναστήρια 16.

Εκ των στοιχείων που ενδεικτικά σας παραθέσαμε προκύπτουν οι εξής διαφοροποιήσεις που έγιναν:

1) Εντός περίπου της δεκαετίας 1689-1700 και από απογραφή σε απογραφή, μόνον για την περιοχή Πατρών παρατηρούμε τα εξής: α) μια συνολική αύξηση του πληθυσμού σε ποσοστό 111,7%, ήτοι διαφορά 5.562 κατοίκων και β) αύξηση των χωριών από 64 σε 99, ήτοι ποσοστό 55%. Γενικώς, πάντως, η απογραφή του 1689 δεν θεωρείται αξιόπιστη.

2) Εντός περίπου της δεκαετίας 1700-1711; από απογραφή σε απογραφή και για τις δυο περιοχές παρατηρούμε τα εξής: α) ο πληθυσμός αυξήθηκε στην Πάτρα κατά 1.379 κατοίκους, ήτοι ποσοστό 13%, και στη Γαστούνη κατά 2.623 κατοίκους, ήτοι ποσοστό 18%, β) ο αριθμός των κατοικήσιμων χωριών στην Πάτρα παραμένει σταθερός, ήτοι 99 χωρία, στη δε Γαστούνη παρουσιάζεται μια αύξηση κατά 9 χωριά, ήτοι από 162 σε 171 χωριά, δηλαδή ποσοστό 6%, γ) ο αριθμός των κατεστραμμένων χωριών σύμφωνα με την απογραφή του 1711; (Χργ. Querini Stampalia) έχει ως εξής: Πάτρα 12 χωριά και Γαστούνη 44 χωριά, εξέλιξη που μας δίνει τη δυνατότητα, συγκρινόμενη και με άλλα στοιχεία, να υποθέσουμε κατά περιοχή τα εξής: για την περιοχή των Πατρών ότι υπέστη τις λιγότερες καταστροφές εκ του πολέμου εν αντιθέσει με την περιοχή της Γαστούνης που οι καταστροφές ήσαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό.

Ως προς την έκταση των περιοχών της Αχαΐας και, ειδικότερα, το είδος των εδαφών, καλλιεργήσιμα ή μη, από τη μελέτη του Β. Παναγιωτόπουλου,[16] που βασίζεται στην απογραφή Grimani (1700) και στην απογραφή του 1962 της Ε.Σ.Υ.Ε., έχουμε τα εξής στοιχεία, ενδεικτικά και πάλιν: α) περιοχή Πατρών: 1.372 τ.χ. εκ των οποίων 600 τ.χ. πεδινά, ήτοι ποσοστό 43,7%, 314 τ.χ. ημιορεινά, ήτοι ποσοστό 22,9% και 458 τ.χ. ορεινά, ήτοι ποσοστό 33,4% και β) περιοχή Γαστούνης: 1.907 τ.χ. εκ των οποίων 1.337 τ.χ. πεδινά, ήτοι ποσοστό 70,1%, 367 τ.χ. ημιορεινά, ήτοι ποσοστό 19,3%, και 203 τ.χ., ορεινά, ήτοι ποσοστό 10,6.

Ως προς το συνολικό δείκτη πεδινότητας (δ.π.) και την πυκνότητα του πληθυσμού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (τ.χ.) έχουμε κατά περιοχή τα εξής: α) περιοχή Πατρών, δ.π. 55,1% και πυκνότητα 7,7, και β) περιοχή Γαστούνης, δ.π. 79,7% και πυκνότητα 7,5.

Άλλα στοιχεία που προκύπτουν από την εργασία του Β. Παναγιωτόπουλου[17] και από τα στοιχεία που παραθέτει είναι: α) Οικισμοί άνω των 1.000 κατοίκων (1700): Πάτρα (Patrasso) 3.832 ήτοι η δεύτερη σε μέγεθος πόλη μετά το Ναύπλιο (Napoli di Romania), Γαστούνη (Gastugni) 2.119 ήτοι η τρίτη σε μέγεθος πόλη, Βοστίτσα (Vostizza) 1.362 ήτοι η έβδομη σε μέγεθος πόλη και Λεχαινά (Lechiena) 1.034 κάτοικοι και σε σειρά 13η επί συνόλου 15 οικισμών. Άξια παρατηρήσεως είναι ότι η επαρχία Αχαΐας είναι μια από τις δύο μόνον επαρχίες του Βασιλείου που έχουν από τέσσερους οικισμούς και άνω με πληθυσμό πέραν των χιλίων κατοίκων με πρώτη την επαρχία Λακωνίας. β) Το μέσο μέγεθος των οικογενειών (άτομα ανά οικογένεια) (1700): κατά περιοχή έτσι έχουμε για την των Πατρών 3,9 άτομα, και της Γαστούνης 3,7 άτομα, ήτοι ποσοστά από τα μικρότερα του Βασιλείου για τις περιοχές Γαστούνης και Πατρών.

Εκ των ανωτέρω στοιχείων γίνονται φανερά τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ευρύτερης περιοχής της Αχαΐας που απετέλεσαν τη βάση για την όποια ανάπτυξη της περιφέριας αυτής, καθώς και ο βαθμός της εξέλιξής της. Αναλυτικότερα πληροφορίες για την κάθε περιοχή (territorio) έχουμε από τις εκθέσεις των Προνοητών και των Καταστιχωτών.

Από την Έκθεση του Συνδίκου Καταστιχωτή Μαρίνου Μικιέλ[18] 1687 πληροφορούμεθα τα εξής: «Αρχίζοντας, λοιπόν, από το Ταμείο της Πάτρας, που είναι η πρωτεύουσα της Αχαΐας, θα παρουσιάσω στις εκλαμπρότητές σας με ποιον τρόπο υπάγονται σ' αυτό οι περιοχές της ίδιας της Πάτρας, των Καλαβρύτων και της Βοστίτσας, οι οποίες περιλαμβάνουν 302 χωριά με 17.182 κατοίκους, και ότι τα χρήματα που εισπράττονται από ενοικιάσεις, δεκάτες, φόρους και μονοπώλια φτάνουν τα 38.982 ρεάλια. Το μυαλό των κατοίκων της Πάτρας, της Βοστίτσας και των Καλαβρύτων είναι ευρηματικό και έξυπνο. Ασχολούμενοι με τις μεταφορές και εκμεταλλευόμενοι το εμπόριο της κοντινής Λιβαδειάς και των νησιών του Ιονίου, διατηρούν τις συνήθειες και τα έθιμα των Τούρκων όπως και την ανάμνηση της κυριαρχίας τους. Ο κόσμος, όμως, της υπαίθρου συμπεριφέρεται με περισσότερη ευγένεια και βλέπει πιο ευχάριστα τους Φράγκους. Η Πάτρα είναι έδρα του Έλληνα μητροπολίτη ή αρχιεπισκόπου και έχει υπό τη δικαιοδοσία του τους επισκόπους Κερνί-

τσης, Γαστούνης, Μεθώνης και Κορώνης. Η πόλη δεσπόζει σε μια πεδιάδα μήκους επτά ή οκτώ μιλίων και πλάτους περίπου τριών. Είναι καλά καλλιεργημένη, εύφορη και πλούσια με όμορφους ελαιώνες και αμπελώνες. Η επαρχία Αχαΐας είναι αρκετά ορεινή. Εκτός από την πεδιάδα που ανέφερα, έχει και άλλες μικρότερες με ομαλούς λόφους, που κατά ένα μέρος είναι ακαλλιέργητες εξ αιτίας του μικρού αριθμού των εποίκων. Διασχίζεται από πολλούς χειμάρρους, πηγαία ύδατα και μικρούς ποταμούς, ανάμεσα στους οποίους ο πιο ονομαστός είναι της Καμενίτσας, που άλλοτε λεγόταν Λάρισσος και τα νερά του τρέχουν για να ποτίσουν τις πεδιάδες και να κινήσουν τους μύλους, τόσο τους δημόσιους, όσο και τους ιδιωτικούς, καθώς και τα πριονιστήρια σανίδων για επιτόπια χρήση. Τα προϊόντα αυτών των περιοχών είναι κρασί, λάδι, κάθε είδους ζωοτροφές, ξερά σταφύλια, λινάρι, από το οποίο μεγάλη ποσότητα παράγουν τα Καλάβρυτα, σιτηρά, μαλλί, τυριά, μέλι, κερί, δέρματα και κρεατικά σε αφθονία. Σε αυτή την επαρχία βρίσκονται οι αλυκές της Καμενίτσας εν μέρει σε κακή κατάσταση και τα ιχθυοτροφεία στον Κάβο Πάπα ολοσχερώς κατεστραμμένα, με αποτέλεσμα να βγαίνη μικρό έσοδο με πολύ κόπο, μολονότι την εποχή των Τούρκων ενοικιάζονταν για πολλά χρήματα. Κοντά εκεί είναι τα δάση των Μαύρων Βουνών, που παράγουν βαλανίδια και που χρόνο με το χρόνο η παραγωγή τους αυξάνει... Στην επαρχία της Αχαΐας γειτονεύει η Ήλιδα, που τώρα συμπεριελήφθη στην περιοχή της Γλαρέντζας, όπου είναι το διοικητήριο της επαρχίας. Σ' αυτήν υπάγονται 238 χωριά με 11.791 κατοίκους. Τα έσοδα που εισπράττονται από τις ενοικιάσεις, τις δεκάτες, τους φόρους και τα μονοπώλια φτάνουν τα 33.477 ρεάλια. Οι κάτοικοι της επαρχίας αυτής είναι απολίτιστοι, με αρκετά αγροίκες συνήθειες, μολονότι είναι έξυπνοι, και δεν βλέπουν με καθόλου καλό μάτι τους ξένους να μένουν μαζί τους. Ντύνονται με μακριά φορέματα, όπως συνήθιζαν ακόμη κάτω από τους Τούρκους. Αυτή η επαρχία είναι μια από τις πιο όμορφες που υπάρχουν στο Βασίλειο. Εκτός από τις ορεινές περιοχές, που δεν είναι άλλωστε τραχιές, έχει πλατιές και εύφορες πεδιάδες, ανάμεσα στις οποίες η πιο μεγάλη είναι της Γαστούνης, κατάσπαρτη από πλούσια χωριά, ευφορώτατη και καλλιεργημένη και εκτείνεται σε 24 μίλια μήκος και 11 μίλια πλάτος. Εδώ φαίνονται τα ίχνη της παλιάς πόλεως της Ήλιδας, που έδωσε το όνομα σ' όλη την επαρχία. Ακόμη είναι οι πεδιάδες του Τζόγια, του Λαμπέτη και του Πύργου, παραγωγικότατες και καλλιεργημένες, που η κάθε μια τους εκτείνεται σε 5 και περισσότερα μίλια μήκος και σε 3-4 μίλια πλάτος. Αυτή η επαρχία ποτίζεται από πολλά νερά και ποταμούς, ανάμεσα στους οποίους την πρώτη θέση έχει ο ονομαζόμενος Κουλούρα, άλλοτε Πηνειός, που διατρέχει την πεδιάδα της Γαστούνης. Όχι πολύ μακριά απ' αυτόν είναι ο ποταμός Ροφέας ή Αλφειός, που είναι ικανός να δεχθή στην εκβολή του μικρά πλοία και χρησιμεύει ως όριο με την επαρχία Μεσσηνίας. Κοντά στις όχθες του φαίνονται τα ερείπια του περίφημου ναού του Ολυμπίου Διός, όπου σε άλλους καιρούς συγκεντρώνονταν όλη η Ελλάδα για να τελέση με λαμπρότητα την εορτή των Ολυμπιακών Αγώνων. Τα προϊόντα που συνάζονται από την περιοχή αυτή είναι ζωοτροφές κάθε είδους, κρασί, καλαμπόκι, λιναρόσπορος, λινάρι, τυρί, βαλανίδια, κερί, μέλι, βαμβάκι, δέρματα, μοσχάρια, μικρά ζώα και χοιρινά σε μεγάλη ποσότητα. Εκεί κοντά είναι οι αλυκές των Λεχενών και του Πύργου, που λέγονται Μουργιά και είναι σε κακή κατάσταση. Είναι, επίσης, τα ιχθυοτροφεία της Νευρονίτσας, του Προκοπίου, του Κοτικίου, της Μουργιάς, του Καγιάφα και του Ροφέα, που είναι τα πιο μεγάλα και πιο αξιόλογα απ' όλα τα άλλα του Βασιλείου. Ανάμεσα στην επαρχία αυτή και την Αχαΐα εκτείνεται ένα δάσος από πουρνάρια όχι πολύ πυκνό ούτε μεγάλης ηλικίας. Έχει μήκος πάνω από 10 μίλια και το πλάτος του φτάνει ως τα 10 περιλαμβάνοντας και μικρά χωριά. Με το δάσος αυτό ενώνεται ένα άλλο μεγάλο δάσος από πεύκα, τα περισσότερα ήμερα, το οποίο ανήκει στα δύο μεγάλα και πλούσια μοναστήρια, της Παναγίας του Μεγάλου Σπηλαίου και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Εκτός απ' αυτά είναι ένα άλλο δάσος από πουρνάρια σε ένα μέρος που λέγεται Κατάκωλο, μήκους 5 μιλίων και πλάτους 2. Αυτό το δάσος νοικιάζεται και από εκεί παράγεται ξυλεία που μεταφέρεται στη Ζάκυνθο και χρησιμεύει στην κατασκευή βαρελιών για τη διαμετακόμιση ξερών σταφυλιών».

Από την έκθεση του του Giacomo Corner,[19] Provveditor General delli Armi in Regno della Morea (27 gennaro 1690) πληροφορούμεθα τα εξής: «...Σήμερα η Γαληνότητά σας μπορεί να μετρήση περίπου 6.000 υπηκόους της κατηγορίας αυτής [Έποικοι από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες], με κέρδος να έχη μειώσει τους φόρους και να έχη ερημώσει τα μέρη που εξουσίαζε ο εχθρός. Άφησα στην εκλογή τους την πρωτοβουλία να εγκατασταθούν στη μια ή στην άλλη περιοχή και, έχοντας προκρίνει τη Βοστίτσα, τα Καλάβρυτα και την Πάτρα ως περιοχές περισσότερο γόνιμες από τις άλλες, παραμένουν εκεί, στις καλ-

λιεργήσιμες γαίες που τους παραχώρησε η γενναιοδωρία του Κράτους, ...Επιπλέον στην Πάτρα χτίστηκε μια αρκετά ευρύχωρη αποθήκη (πολεμοφοδίων), ...Απέναντι από τη Ζάκυνθο βρίσκεται το φρούριο της Κυλλήνης, μέρος με μικρή περιφέρεια, αραιοκατοικημένο, αλλά πολυσύχναστη αγορά, επειδή η θέση του είναι γι' αυτό κατάλληλη. Δεν υπάρχει στο Βασίλειο άλλη πόλη που να έχη γύρω της πιο εκτεταμένες και πλούσιες πεδιάδες, καθόλου φτωχές σε ξυλεία, απαραίτητη για τις ανάγκες του Κράτους. Εκτός από τις ρουπακιές, από τις οποίες κόβονται στραβόξυλα χρήσιμα για τα ναυπηγεία, υπάρχει κάποια ποσότητα από αριές, που χρησιμεύουν για να κατασκευάζωνται άξονες στους κιλλίβαντες των πυροβόλων. Σε απόσταση μιας ημέρας πορείας από το στρατόπεδο αυτό φαίνεται η Πάτρα με παλαιά και ακανόνιστη ρυμοτομία, πιο ονομαστή αν τη δούμε ως λιμάνι εμπορίου και τόπο αγοράς, παρά αν αναφερθούμε στην ποιότητα των οχυρώσεών της».

Από τον κώδικα Cicogna[20] (1700), που βρίσκεται στην βιβλιοθήκη Correr (Βενετίας) με αριθμ. 3248, πληροφορούμεθα αποσπασματικά τα εξής: «Η επαρχία της Αχαΐας (Provincia d'Acaia) αποτελείται από τέσσερες περιοχές (territorii): Πάτρα όπου είναι η πόλις (la Citta), το φρούριο (la Fortezza) και η Εφορεία (la Camera Fiscale), Βοστίτσα, Καλάβρυτα και Γαστούνη. Εκείνη των Πατρών (Patrasso) αποτελείται από 99 χωριά και 7 μοναστήρια. Κατοικείται από 3.024 οικογένειες, συνολικά κατοίκους 11.918. Οι κάτοικοι ντύνονται με πολιτικά και είναι αρκετοί εξ αυτών Αθηναίοι, Ναυπακτιώτες και Ρουμελιώτες που ασχολούνται με το εμπόριο και χρηματιστηριακές δουλειές που ευκολύνεται για το κοντινό εμπόριο της Λειβαδιάς, Ρούμελης και των Ιονίων Νήσων. Σε απόσταση δύο ωρών πορείας από την Πάτρα προς τα δυτικά υπάρχει το κάστρο του Μωρηά. Από την αντίθετη πλευρά προς τα νότια μετά από πορεία τεσσάρων ωρών από Πάτρα, φαίνεται το ποτάμι Καμινίτσα και στις εκβολές του υπάρχουν οι Αλυκές, σε μικρή απόσταση από τις οποίες φαίνονται τα ερείπια της πόλεως Ωλένη, τώρα Αχαΐα, όπου επίσης υπάρχει και ένα μεγάλο δάσος από δρυς κατάλληλες για διάφορες εργασίες. Τα προϊόντα αυτής της περιοχής είναι σιτηρά, ζωοτροφές, κρασί, λάδι, μαλλί, βαμβάκι, μετάξι, μαροκινά δέρματα, βαλανίδια, τυριά, κάθε είδους ζώα, ιδίως χοιρινά, κερί και μέλι... Η τελευταία και τέταρτη περιοχή είναι η Γαστούνη (Gastuni) η πιο εκτεταμένη και ευχάριστη, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της είναι ακατοίκητο. Αποτελείται από 171 χωριά όπου κατοικούν 4.079 οικογένειες με 16.847 κατοίκους και 16 μοναστήρια. Υπάρχουν τα ιχθυοτροφεία του Πάπα (Papa), του Κοττικίου (Cottichi), Πρόκοπο (Procopo) και Μουργιά (Murgia). Οι αλυκές του Πύργου (Pirgo) και των Λεχαινών (Lechena), δάση από πεύκα και βαλανιδιές, κατάλληλα για επεξεργασία. Αφθονούν τα πάντα, ιδίως σιτηρά, όμως το λάδι είναι ανεπαρκέστατο. Οι μονάδες μετρήσεως του σιταριού της περιοχής αυτής μέχρι την Πάτρα είναι το "Cuvello" (κουβέλι) που ισοδυναμεί με το ενετικό στάρο. Στη Γαστούνη το "Bacile" και στις μεγάλες συμφωνίες το ονομαζόμενο «Μόδιο» (Moggio) που ισοδυναμεί με 12 "Bacili" που αποτελούν 6 ενετικά στάρα. Στα Καλάβρυτα και τη Βοστίτσα έχουν το "Missadi" (μισάδι) που είναι μισό ενετικό στάρο. Η τιμή του σιταριού είναι 16 ενετικές λίρες το στάρο και 8 λίρες το κριθάρι. Τα χωρία που καταστράφηκαν στην Αχαΐα είναι 100. Τα λιμάνια που συναντάμε στην περιοχή αυτή του Βασιλείου είναι 13, εκτός από άλλες τοποθεσίες και ακτές όπου μπορεί κανείς κατά το καλοκαίρι να αράξει μόνο... Στην Επαρχία της Αχαΐας δεν υπάρχει κανένα ασφαλές λιμάνι, αλλά μονάχα οι παραλίες Ποντικός (Pondico), Κάστρο (Castro), Γλαρέντζα (Chiarenza) και Πάτρα (Patrasso), όπου μπορεί κανείς να παραμένει το καλοκαίρι. Στον κόλπο της Ναυπάκτου (Golfo di Lepanto) κατά μήκος των ακτών του Μωρηά (Morea) δεν υπάρχει κανένα λιμάνι. Το καλοκαίρι μπορεί κανείς να παραμείνει στη Βοστίτσα και στο Φρούριο Μολίν (Molin) κάτω από την Κόρινθο...».

Οι πληροφορίες αυτές αποτελούν αξιοσημείωτα στοιχεία απαραίτητα για τη συμπλήρωση της οικονομικής εικόνας της επαρχίας της Αχαΐας και συγκεκριμένα των περιοχών Πατρών και Γαστούνης, αφού διέθετε επτά ιχθυοτροφεία, τρεις αλυκές, είναι γνωστή η σημασία του άλατος και των ιχθυοτροφείων την εποχή αυτή κυρίως από δημοσιονομικής απόψεως, έχει πλούσια δάση για κατασκευές, ναυπηγική κλπ., τα δε λιμάνια της δεν είναι φυσικά αλλά ευπροσόρμιστα.

Χαρακτηριστικό και άξιο ιδιαιτέρας μνείας είναι το είδος των σταθμών βάρους που χρησιμοποιούσαν κατά περιοχή, που αποτελεί ένδειξη του μεγέθους της παραγωγής και του εμπορίου εκάστης περιοχής π.χ. μονάδες μέτρησης σταριού: Πάτρα: Cuvello = 1 ενετικό στάρο, Γαστούνη: Moggio = 6 ενετικά στάρα, Καλάβρυτα-Βοστίτσα: Missadi = μισό ενετικό στάρο.

Συγκριτικά παραθέτουμε πίνακα[21] στον οποίον εμφαίνονται, μετά τα όσα αναφέραμε παραπάνω για την επαρχία Αχαΐας, τα στοιχεία και των υπολοίπων επαρχιών, καθώς και το σύνολον του Βασιλείου του Μορέως.

Επαρχία Provincia	Περιοχές Territorii	Χωριά/ Ville Κατοικημένα Habitate	Χωριά/ Ville Κατεστραμμένα Distrutte	Οικογένειες Famiglie	Ψυχές Anime	Στρέμματα	Campi Trevisi
Ρωμάνια	5	255	80	9.557	40.892	5.922.616	2.961.308
Αχαΐα	4	419	100	11.445	49.491	6.767.400	3.383.220
Μεσσηνία	9	564	72	13.438	54.073	9.170.144	4.585.072
Λακωνία	6	260	50	11.717	46.260	4.100.576	2.000.230
Σύνολο	24	1.498	302	46.157	190.653	25.959.736	12.929.818

Ειδικότερα για την επαρχία Αχαΐας έχουμε:

Περιοχές	Κώμαι Habitate	Κώμαι Distrutte	Μονές	Οικογένειες Famiglie	Ψυχές Anime	Στρέμματα	Campi Trevisi
Πάτραι	99	12	7	3.024	11.918	1.222.544	614.272
Βοστίτσα	21	8	5	992	4.165	546.912	273.456
Καλάβρυτα	118	36	10	3.370	16.561	2.211.760	1.195.800
Γαστούνη	171	44	16	4.079	16.847	2.785.184	1.382.592
Σύνολο	419	100	38	11.445	49.491	6.767.400	3.383.220

Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής:

α) Υπήρξε η δεύτερη σε έκταση επαρχία του Βασιλείου μετά τη Μεσσηνία (Messenia) και δεύτερη ως προς τον αριθμό καλλιεργησίμων εδαφών και πάλιν μετά τη Μεσσηνία καθώς και δεύτερη, μετά τη Μεσσηνία ως προς τον πληθυσμό έναντι των υπολοίπων επαρχιών, αφού απαρτίζετο από τέσσερες περιοχές εκ των οποίων η περιοχή της Γαστούνης είναι η μεγαλύτερη εξ όλων των περιοχών του Βασιλείου ως προς την έκταση και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

β) Είχε τις μεγαλύτερες συνέπειες από το Βενετοτουρκικό πόλεμο, 100 κατεστραμμένα χωριά, ιδιαίτερα δε στην περιοχή Γαστούνης η μείωση του πληθυσμού που υπήρξεν θεαματική καθώς και ο αριθμός κατεστραμμένων χωριών μαζί με των Καλαβρύτων.

γ) Διέθετε τέσσερα, τουλάχιστον, λιμάνια ευπροσόρμιστα —Πάτρα, Γλαρέντζα, Κάστρο, Ποντικό ή Πονδικό, μερικές δε φορές κατά την περίοδο του θέρους της Βοστίτσας και του δέλτα (εκβολές) του ποταμού Αλφειού (Ροφέα)— για τη διακίνηση των εμπορευμάτων, τα οποία ήσαν αναγκαία τόσον για το εξαγωγικό εμπόριο όσον και για το εσωτερικό εμπόριο του Βασιλείου. Κύρια διαμετακομιστικά κέντρα ήσαν η Πάτρα κατά κύριο λόγο με δεύτερη τη Γαστούνη η οποία είχε ως κύριο επίνειο τη Γλαρέντζα και ίσως και το Κάστρο.

δ) Είχε πυκνή επικοινωνία τόσο με τη Μητρόπολη όσο και με την Ιταλία (Λιβόρνο, Τσιβιταβέκια, Μεσσήνα, Αγκώνα), την Αγγλία, τη Γαλλία, τη Μάλτα αλλά και με τη Μπαρμπαριά και την Κωνσταντινούπολη, ενώ είχε διαρκή επικοινωνία με τη Ρούμελη και τα Επτάνησα, και κυρίως τη Ζάκυνθο και την Κεφαλληνία, και φυσικά και τα άλλα λιμάνια του Βασιλείου.

ε) Φαίνεται να διέθετε οργανωμένες βιοτεχνίες αλλά και εργαστήρια οικοτεχνίας τα οποία όχι μόνον εκάλυπτον τις ανάγκες της επαρχίας αλλά τα προϊόντα των εξήγοντο και στις άλλες περιοχές και επαρχίες του Βασιλείου και ακόμα και στο εξωτερικό και κυρίως, βέβαια, προς τη Βενετία και, μάλιστα, και σε ανταγωνιστικά είδη όπως το κερί. Αξιοσημείωτον είναι ότι στην περιοχή της Γαστούνης υπήρχε, από ό,τι φαίνεται, όπως προαναφέραμε, αριθμός βιοτεχνικών μονάδων και μεγάλος αριθμός εργαστηρίων οικοτεχνίας για την παραγωγή βαμβακερών υφασμάτων κατωτέρας ποιότητος που ήσαν γνωστά ως "Sangugna", ενώ στην περιοχή Καλαβρύτων κατασκευάζοντο κουβέρτες (Sciavini). Αξίζει να σημειώσουμε την ύπαρξη πριονιστηρίων παρά το ποτάμι της Καμενίτσας.

στ) Χρησιμοποιήθηκε, από ό,τι φαίνεται, και αυτός σαν τόπος προτύπων καλλιεργειών και καλλιεργείας νέων προϊόντων. Οι παραλίες της Γλαρέντζας και ο κάμπος της Μεσσήνης (Νησί) χρησιμοποιήθηκαν μάλλον για το σκοπό αυτό από τους Ενετούς λόγω του υγρού εδάφους, όπως με

την περίπτωση της ορυζοκαλλιέργειας στο Νησί της Μεσσηνίας μετά από ιδέα του Προνοητή Gradenigo.[22] Φυσικά και εδώ (δηλαδή στη Γαστούνη) επιδιώχθηκε η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιεργείας, σε βάρος, απ' ό,τι φαίνεται, της καλλιεργείας των δένδρων μουριάς.[23] Ήδη η περιοχή των Πατρών παρήγαγε σταφίδα. Η επίτευξη, βεβαίως, τέτοιων καλλιεργειών προϋπέθετε την ενεργό δραστηριότητα των κατοίκων των περιοχών της επαρχίας Αχαΐας.

ζ) Αποπερατώθηκε ο σχεδιασμός (χαρτογράφηση;) της επαρχίας της Ηλείας ή Γλαρέντζας, και της περιοχής των Πατρών κατά την ισχύουσα τότε (1691) διοικητική διαίρεση, και συνετάγη το κατάστιχο (κτηματολόγιο;) της Γλαρέντζας, ενώ άρχισε η σύνταξη του κατάστιχου των Πατρών στο πλαίσιο της οργανωτικής οικονομικής πολιτικής των Ενετών, καθώς επίσης αργότερα αποπερατώθηκε και το κτηματολόγιο της περιοχής του Αιγίου.[24]

η) Διέθετε σημαντικό αριθμό ιχθυοτροφείων, επτά τον αριθμό —Πάπα, Νευρονίτσα, Προκοπίου (Πρόκοπο), Κοττυχίου, Μουργιά, Καγιάφα και Ροφέα—, που ήσαν από τα μεγαλύτερα του Βασιλείου αλλά και αλυκών, τρεις τον αριθμό — Καμενίτσας, Λεχαινών, Πύργου (Μουργιά)—, σε είδος τόσο σημαντικό για τις ανάγκες της Βενετίας, αλλά και τόσο χρήσιμο για τις δημοσιονομικές ανάγκες του Βασιλείου.

θ) Διέθετε μεγάλες δασικές εκτάσεις και μάλιστα και στον παραλιακό χώρο όπως, πευκοδάσος στο δρόμο Πατρών-Αιγίου προς Κορίνθο, δάσος ρουπακιών στο Ρίο, δάσος βαλανιδιών στο Montenero (Μαύρο βουνό), δάσος πουρναριών στα σύνορα Πατρών-Γαστούνης (Αχαΐας-Ηλείας), πευκοδάσος στο σημερινό Λάπα, δάσος πουρναριών στο Κατάκολο, που τα προϊόντα τους (ξυλεία) ήταν χρήσιμα κυρίως στη ναυπηγική, στη συσκευασία, για κιλλίβαντες πυροβόλων, γενικά στις κατασκευές κλπ.

ι) Υπήρξε πλούσια σε υδάτινους πόρους (χειμάρρους, πηγαία ύδατα, μικρούς ποταμούς). Οι πιο σημαντικοί ποταμοί ήσαν της Καμενίτσας (εκ λάθους αναφέρεται ως Λάρισσος) [Περιοχή Πατρών], Κουλούρας (Πηνειός) και Ροφέας ή Αλφειός [περιοχή Γαστούνης].

ια) Η εποικιστική πολιτική των Βενετών, με τη μεταφορά Ελλήνων από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες όπως την Αθήνα, τα Σάλωνα, τη Λεβαδιά, τη Θήβα κλπ. δεν φαίνεται να εκάλυψε τις πραγματικές ανάγκες της επαρχίας παρά μόνο έδωσε κάποια ώθηση στις περιοχές Πατρών και Βοστίτσας, όπου εγκατεστάθησαν πολυάριθμες οικογένειες κυρίως από τα Σάλωνα.

Πιο συγκεκριμένα, για τη Δυμαία χώρα και το Βουπράσιο οφείλω να διευκρινήσω τα εξής:

1) Γεωγραφικά και σύμφωνα με την εργασία του Β. Παναγιωτόπουλου η Δυμαία χώρα ανήκει κυρίως στην περιοχή των Πατρών, ενώ το Βουπράσιο στην περιοχή της Γαστούνης. Άξιον σημειώσεως είναι ότι περιοχές της Δυμαίας χώρας από τους διαφόρους Προνοητές ή δημόσιους άνδρες των Βενετών άλλοτε μεν εντάσσονται στην περιοχή των Πατρών και άλλοτε στην περιοχή της Γαστούνης, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τη διαδοχική αναφορά τους στα διάφορα έγγραφα, δηλαδή δεν είναι πολλές φορές ευδιάκριτα τα όρια μεταξύ των δύο περιοχών Πατρών και Γαστούνης. Χαρακτηριστικό είναι π.χ. ότι στην απογραφή του 1700 τα χωρία Καγκάδι (Cangadhi), Ριόλο (Riolo), Μετόχιον (Sego di Mega Spileo-Ζευγολατειό Μεγ. Σπηλαίου) και Σκιαδά (Schiada) που σήμερα ανήκουν στο νομό Αχαΐας τότε ανήκαν στην περιοχή (territorio) Γαστούνης.

2) Η οικονομική (γεωργική, εμπορική, βιοτεχνική) συμβολή της Δυμαίας χώρας, όπως φαίνεται από τις ενδεικτικές μας αναφορές από τις διάφορες εκθέσεις των Ενετών, υπήρξε πάρα πολύ σημαντική (ποτάμι Καμενίτσας, πλούσιος υδάτινος πόρος πλωτός για πολύ μικρά σκάφη, μύλοι δημόσιοι και ιδιωτικοί παρά το ποτάμι της Καμενίτσας, πριονιστήρια ξυλείας, ιχθυοτροφείο Πάπα, δάση στα Μαύρα Βουνά, πλούσιοι υδάτινοι πόροι, εκτεταμένη πεδιάδα που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής παραγωγής της περιοχής Πατρών κλπ.) και κατ' επέκταση και στο Βουπράσιο (πλούσιοι υδάτινοι πόροι, πλούσια δάση, ιχθυοτροφεία, εκτεταμένη πεδιάδα κλπ.).

3) Για τις οικιστικές και πληθυσμιακές ιδιαιτερότητες των δύο αυτών γεωγραφικών περιοχών δεν θα αναφερθούμε γιατί ήδη αναφέρθηκαν σχετικά στοιχεία από τον κ. Λ. Καλλιβρετάκη.[25]

4) Αποτελούσαν τον οδικό κόμβο μεταξύ των Πατρών και της Γαστούνης με πολύ πιθανές ευνοϊκές επιδράσεις στο εμπόριο της περιοχής.

5) Το εμπόριο φαίνεται να διεξήγετο με το λιμάνι των Πατρών και πιθανότατα και της Γλαρέντζας, κυρίως για τη χώρα του Βουπρασίου.

6) Φαίνεται ότι οι Ενετοί έδιναν ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή (από Πάτρα μέχρι Αλφειό), λόγω της οικονομικής, γεωγραφικής και στρατηγικής της θέσεως, όπως προκύπτει από τις συνεχείς πληροφορίες που μας δίνουν στις αναφορές τους για την περιοχή τόσον στις εκθέσεις τους όσον και στα διάφορα έγγραφά τους, απλή αλλά και ουσιαστική επιβεβαίωση της οικονομικής σημασίας της ευρύτερης περιοχής.

Ως προς τη γεωργική, εμπορική, βιομηχανική, νομισματική και δημοσιονομική πολιτική των Ενετών στην Πελοπόννησο και, ως εκ τούτου, και στη ΒΔ Πελοπόννησο, για την οποία έχουμε κάνει σχετική αναφορά σε παλαιότερη μελέτη μας,[26] έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

1) Το κύριο πρόβλημα κατά την εξεταζομένη περίοδο υπήρξε το ζήτημα του εμπορίου, διότι αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο για την ανάκαμψη της οικονομίας του Βασιλείου του Μορέως.

2) Η οικονομική κάμψη του Βασιλείου είναι αποτέλεσμα του λίγου πληθυσμού, της έλλειψης των απαραιτήτων μέσων παραγωγής, του νωθρού πνεύματος των κατοίκων του Βασιλείου και της πολύ περιορισμένης βιομηχανίας.

3) Η τάση περιορισμού των εξαγωγών, τόσον για λόγους δημοσιονομικούς όσον και για λόγους προστασίας των οικονομικών συμφερόντων της Βενετίας, αποτελούσαν αρνητικό παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη.

4) Διαπιστώνεται η αδυναμία εφαρμογής είτε μιας αμιγούς αποικιακής οικονομικής πολιτικής είτε μιας αμιγούς ελεύθερης και αυτοτελούς οικονομικής πολιτικής του Βασιλείου. Αποτέλεσμα μια οικονομική πολιτική που αποτελεί συνονθύλευμα μέτρων με διαφορετικούς στόχους που πολλές φορές εσυγκρούοντο μεταξύ τους στην προσπάθεια ανάκαμψης της οικονομίας, αλλά υπό το βλέμμα της αποικιακής οικονομικής πολιτικής, ήτοι τα βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα συμφέροντα της Βενετίας.

5) Φαίνεται ότι όλοι σχεδόν οι Προνοητές επεδίωξαν την οικονομική ανόρθωση της Πελοποννήσου με απώτερο στόχο την αυτάρκεια της Διοίκησής της, δηλαδή χωρίς να επιβαρύνεται η Μητρόπολη για τις δαπάνες Διοίκησης και Ασφάλειας. Σχεδόν όλοι διείδαν την ανάγκην αυξήσεως της παραγωγής και αναπτύξεως του εμπορίου και, μάλιστα, με σκέψεις και προτάσεις που ήσαν πολλές φορές αντίθετες στην αποικιακή οικονομική πολιτική της Μητροπόλεως (Βενετίας).

6) Αναφορικά με τα εισαγόμενα βιοτεχνικά προϊόντα π.χ. ο Μοτσενίγος συμπεραίνει ότι είναι αναγκαία «η επέκταση των παλαιών και η δημιουργία νέων βιομηχανιών» με σκοπό, φυσικά, τη μείωση των εισαγωγών έτσι ώστε να καταστεί μετέπειτα δυνατή η επιβολή βαρυού δασμού στα εισαγόμενα πλέον προϊόντα.

7) Αναφορικά με τα εισαγόμενα αγροτικά προϊόντα π.χ. ο Μοτσενίγος εισηγείται την ανάπτυξη της καλλιεργείας της αμπέλου διότι, μόνον τότε θα είναι δυνατόν να επιβληθούν δασμοί στο εισαγόμενο κρασί, ενώ, παράλληλα, προτείνει την ανάπτυξη της βιοτεχνίας κρασιού προπάντων στις περιοχές που η μεταφορά είναι εύκολη και οικονομική, όπως αυτές που διαθέτουν λιμάνια (Πατρών) διότι το κόστος μεταφοράς με τα πλοία είναι πολύ ανταγωνιστικό έναντι της οδικής μεταφοράς (μεταφορά με ζώα).

8) Η εμπορία του τσεκινίου λόγω της συναλλαγματικής του διαφοράς, που είχε ως αποτέλεσμα οι Οθωμανοί έμποροι όχι μόνον να μην επενδύουν τα χρήματά τους από την πώληση των εμπορευμάτων τους σε άλλα εμπορεύματα, αλλά να φέρνουν και ξένα νομίσματα, έτσι ώστε με τη μετατρεψιμότητα των νομισμάτων αυτών να κερδίζουν τη συναλλαγματική διαφορά.

Πλήν των ανωτέρω καθαρώς οικονομικών δεδομένων και άλλα στοιχεία επέδρασαν στην όλη ανέλιξη της επαρχίας Αχαΐας, με άμεσες ή έμμεσες επιδράσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής:

α) Η γεωγραφική και στρατηγική (Γεωπολιτική) θέση της επαρχίας Αχαΐας ως πλησίον των Ιονίων νήσων και της έναντι αυτής Στερεάς Ελλάδος, καθώς και το γεγονός ότι ευρίσκετο πλησίον της ρότας των πλοίων της διεθνούς εμπορικής ναυσιπλοΐας.

β) Η θρησκευτική πολιτική[27] των Ενετών έναντι των ορθοδόξων, που επιφανειακά τουλάχιστον παρουσίαζε μια μορφή ανεξιθρησκείας, όπως διαβλέπει κανείς π.χ. ενδεικτικά από την έκθεση του Γενικού Προνοητού Ιακώβου Κορνέρ[28] (1690), βέβαια πάντοτε κάτω από κάποιες σκοπιμότητες, είχε όμως ως αποτέλεσμα την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του κλήρου, αλλά και την ηθική αυτού αναβίωση, όπως η περίπτωση της εκλογής ως επισκόπου Κερνίτσης του Ηλία Μηνιάτη.[29] Βέβαια, από την εποχή της Α΄ Τουρκοκρατίας υπήρχαν μικρά δείγματα αυτής της εξέλιξης και χωρίς, φυσικά, να μας διαφεύγουν και οι συχνές παρεμβάσεις των Ενετών στα της Εκκλησίας ή, όπως λέγει ο ιστορικός Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος,[30] για την Επισκοπή Ωλένης «...έθεσαν υπό δοκιμασίαν τον κόσμο σε ζητήματα πίστεως».

γ) Η εκπαιδευτική ανοχή, αν όχι η έμμεση συμβολή[31] των Ενετών στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων όπως στην περίπτωση της περιοχής Γαστούνης ή της επισκοπής Κερνίτσης.

Εκ των ανωτέρω πλεονεκτημάτων που διέθετε η επαρχία Αχαΐας, και παρά τα μειονεκτήματα, όπως: α) ο μειωμένος πληθυσμός με ποσοστό αύξησης κάτω του μετρίου κυρίως για την περιοχή της Γαστούνης και παρά τον εποικισμό ο οποίος χαρακτηρίζεται μάλλον ως επιτυχής για την περιοχή των Πατρών, β) η ανάπτυξη της μονοκαλ-

λιέργειας, γ) η ζηλόφθονη παρέμβαση των εργοστασίων της Βενετίας π.χ. για ανταγωνιστικά είδη που παρήγοντο και στην Πελοπόννησο ή εισήγοντο από χώρες του εξωτερικού, ε) η εμπορία του τσεκινίου κλπ., καθίσταται σαφές, αν και στερούμεθα αριθμητικών στοιχείων, ότι η εξέλιξή τους υπήρξε ικανοποιητική, διότι η τάση των Βενετών να αξιοποιήσουν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της, όπως και σε όλη την Πελοπόννησο, είχε ως αποτέλεσμα την επιτυχή δραστηριοποίηση κυρίως της γεωργίας, αλλά και του εμπορίου εν μέρει, που βοήθησαν τους κατοίκους να βγουν από τη φτώχεια και την εξαθλίωση.

Το γεγονός τούτο εν μέρει επιβεβαιώνεται από την αύξηση των εσόδων του Βασιλείου, όπως προκύπτουν από τις εκθέσεις των προνοητών σε αριθμητικά στοιχεία (δεδομένα) ήτοι, ενώ το 1685-1686[32] ήσαν 61.681 ρεάλια, το 1691[33] ήσαν 291.757 ρεάλια και το 1710[34] ήσαν 500.501 ρεάλια.

Πλην όμως, όπως έχουμε και παλαιότερα δηλώσει, η όλη οικονομική ανέλιξη του Βασιλείου δεν χαρακτηρίζεται από γοργούς ρυθμούς αναπτύξεως, ούτε φαίνεται να ικανοποιεί τις προθέσεις, τις προσδοκίες και τις επιθυμίες των Προνοητών, οι οποίοι επεδίωκαν όχι μόνον σχετική αυτάρκεια αλλά και την αποκόμιση μεγάλου κέρδους δια την Μητρόπολη (Βενετία). Παρά ταύτα η ορθολογική οργάνωση του Βασιλείου, τα έργα υποδομής και η όλη οικονομική πολιτική απετέλεσαν ουσιαστικούς παράγοντες για την περαιτέρω ανέλιξη της οικονομίας της Πελοποννήσου και ειδικότερα της ΒΔ Πελοποννήσου, την οποία ήλθε να διακόψει η Β΄ Τουρκοκρατία, η οποία πολλά ωφελήθηκε καθώς και οι κάτοικοι, από την χαραχθείσα και εν μέρει επιτευχθείσα οικονομική πολιτική των Ενετών. Δικαίως, λοιπόν, ο Ράνκιος[35] λέγει «δεν πρέπει να νομίζωμεν προς τούτοις, ότι τα στοιχειώδη μαθήματα των Ενετών δεν άφησαν ίχνος».

Κωνσταντίνος Γ. Πανίτσας
Οικονομολόγος

Σημειώσεις

1. Βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών* (Πάτραι 1995), τόμ. Α΄, στήλες 635-640.

2. Βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας κατά την περίοδο της Ενετικής κατακτήσεως», *Πρακτικά Ηλειακού Πνευματικού Συμποσίου 1993* (Αθήναι 1994), 161-186. Του ιδίου, *Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης στο τέλος του 17ου - αρχές 18ου αιώνα*, εκδ. Δήμου Γαστούνης (Αθήναι 1994).

3. Γενικά περί της Β΄ Ενετοκρατίας (επιλεκτικά) βλ. Λ. Ράνκιος, «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», *Πανδώρα*, μετάφραση Π. Καλλιγά (Αθήναι 1962), τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 287, σ. 553-562, φυλ. 288, σ. 577- 585 και τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 298, σ. 1-9, φυλ. 290, σ. 25-34 (Ludvig von Ranke, *Die venezianer in Morea. Historisch-politische Zeitschrift, 1835. Zur venezianischen Geschichte*, Leipzig 1862). Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η Οικονομική άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους* (Θεσσαλονίκη 1973), τόμ. Δ΄, 11-63, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα* (Αθήναι 1958). Επικουρικά βλ. Θ.Δ. Κριμπάς, «Η Ενετοκρατούμενη Πελοπόννησος, 1685-1715», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), 315-346. Ειδικές μελέτες βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας* (Αθήνα 1985) (εργασία βαρύνουσα και πολύ ουσιαστική γιά την μελέτη της περιόδου της Β΄ Ενετοκρατίας). Για την Ενετοκρατία στην Αχαΐα βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ό.π. (σημ. 1), στήλες 635-640. Για την Ενετοκρατία στην Ηλεία βλ. Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων* (Αθήναι 1924), 341-346.

4. Πηγές: Σ.Π. Λάμπρος, εις *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕ)*, α) «Η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Βενετού Προνοητή Κορνέρ», τόμ. Β΄, τεύχος 6ον, Αθήναι 1885, 282-317. β) «Η περί Πελοποννήσου έκθεση του Βενετού Προνοητού Γραδενίγου», τόμ. Ε΄, τεύχος 18ον, Αθήναι 1897, 228-251. γ) «Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμεναι», τόμ. Ε΄, τεύχος 19ον, Αθήναι 1899, 425-567 (Εκθέσεις των Tadio Gradenigo, Antonio Molin, Francesco Grimani και Giacomo da Mosto). Του ιδίου, «Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», *Ιστορικά Μελετήματα* (Αθήναι 1884), 173-220. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, 1952 (απόσπασμα συλογής εγγράφων εκ των Ενετικών Αρχείων για Πάτρα-Αχαΐα) ευρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, συντάχθηκε προς χάριν του ιστορικού των Πατρών Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *passim*. P. Topping, "Domenico Gritti's relation on the organization of Venetian Morea 1688- 1691", *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη* (Βενετία 1974), 310-328. Επίσης μεταφράσεις των εκθέσεων βλ. Α. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 15 (1984), 127-152, του Ιάκωβου Κορνέρ, *Πελοποννησιακά* 17 (1989), 141-171, των Συνδίκων Καταστιχωτών Marino Michiel και Domenico Gritti. Π. Χιώτης, *Φιλί-*

στωρ 2 (1861), 218-230, χωρίς τίτλο, η μετάφραση της έκθεσης Gritti. Περί της σημασίας των Βενετικών αρχείων και μάλιστα του αρχείου Grimani βλ. Σοφία Α. Αντωνιάδη, «Συμβολή στην ιστορία της Πελοποννήσου κατά τον 17ον αιώνα (Αρχείον Grimani)», *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον* (Αθήναι 1966), τόμ. 3, 153-165. Μετάφραση του ευρετηρίου του αρχείου Grimani βλ. Τ.Α. Γριτσόπουλος, «Το εν Βενετία Αρχείον Grimani καθ' όσον αφορά εις την Πελοπόννησον», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), 396-399.

5. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *Ιστορικά Μελετήματα*, ό.π. (σημ. 4), 173-220. Α. Τσελίκας, *Πελοποννησιακά* 17, ό.π. (σημ. 4), 156-157.

6. Βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 151-156. "Il Provveditor General da Mar Alvise Mocenigo scrive al Doge: Romania 29 Aprile 1709". Έκδοση μη πλήρης [Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Busta 954 (1952)].

7. Στα επισυναπτόμενα στοιχεία που παραθέτει ο Alvise Mocenigo και συγκεκριμένα για την περιοχή Γαστούνης και ειδικότερα στην αναφορά για την παραγωγή χοιρινών με τη διατύπωση ότι «...τώρα καταναλώνονται για το στρατό» (hora si consumano nell'Armata) έμμεσα επιβεβαιώνει την παραγωγή αυτή και κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας. Μια πολύ αξιόλογη παρατήρηση που μας δηλώνει ότι γενικώς η παραγωγή προϊόντων είναι πιθανότατα της αυτής τάξεως με την παραγωγή κατά το τέλος της τουρκικής κυριαρχίας, γεγονός που δικαιολογείται, αφού έχουν περάσει σχεδόν δέκα χρόνια από τη λήξη του πολέμου, δηλαδή ότι η οικονομία έχει σχεδόν συμπληρώσει το στάδιο της ανάρρωσης.

8. Προς πληρέστερη ενημέρωση των ενδιαφερομένων παραθέτουμε και τα στοιχεία των περιοχών Βοστίτσας και Καλαβρύτων. Η τελευταία, δυστυχώς, συνεξετάζεται με την Καρύταινα και ως εκ τούτου τα στοιχεία απέχουν των πραγματικών δεδομένων της περιοχής Καλαβρύτων, προκειμένου να υπάρχει κάποιο μέτρο σύγκρισης, λαμβανομένων, βέβαια, υπόψιν όλων των παραγόντων εκείνων που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στα διάφορα μεγέθη παραγωγής (μορφολογία εδάφους, ποιότητα εδάφους, υδάτινοι πόροι, πληθυσμός, λιμάνια κλπ.).

α) Βοστίτσα / Vostizza

Μαλλιά και τυριά: σε λίγες ποσότητες εστέλλοντο στην Πάτρα γιά φόρτωση.

Λάδι: για εγχώρια χρήση και κατασκευή σαπουνιών.

Πρινοκόκκι (Grana): άφθονα εστέλλοντο στη Βενετία.

Μετάξι: το πιο τέλειο σε αφθονία πήγαινε στη Βενετία και τη Μπαρμπαριά.

Σταφίδα: σε μικρές ποσότητες που πήγαιναν στην Αγγλία.

Δέρματα: [γίνεται απλή αναφορά].

Λινάρι: για εγχώρια χρήση.

Βαμβάκι: για χρήση.

Σιτάρι και άλλα δημητριακά (Grani): για εγχώρια χρήση.

Ζώα μεγάλα και μικρά: σε ποσότητες πήγαιναν στην Κεφαλληνία και τη Ρούμελη.

Κρασί: για εγχώρια χρήση.

β) Καλάβρυτα - Καρύταινα / Calavrita - Caritena

Μαλλιά, τυριά και βούτυρο: σε ποσότητες εφορτώνονταν (εστέλνονταν) για Ναύπλιο (Napoli di Romania) και Πάτρα, για [μετα]φόρτωση.

Πρινοκόκκι (Grana): εφορτώνετο για Βενετία και Μπαρμπαριά.

Κερί και λάδι: εν αφθονία.

Μετάξι: αρίστης ποιότητας εν αφθονία. Το μεγαλύτερο μέρος πήγαινε στη Βενετία και το υπόλοιπο στη Μπαρμπαριά.

Sciavine (Κουβέρτες): για Βενετία.

Λινάρι και βαμβάκι: αρκετά για εγχώρια χρήση.

Σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, καλαμπόκι, κρασί και κάστανα: για εγχώρια χρήση.

Ζώα βοοειδή, πρόβεια, χοιρινά: σε ποσότητες, εστέλνοντο στην Κωνσταντινούπολη.

9. Για τα στοιχεία των άλλων επαρχιών-περιοχών βλ. πηγή: Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 154-156. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθή τα στοιχεία της επαρχίας Μεσσηνίας βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Μεσσηνίας...», ό.π. (σημ. 2), 130-133, και της περιοχής Γαστούνης, βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας...», ό.π. (σημ. 2), 163-164. Του ιδίου, «Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης...», ό.π. (σημ. 2), 14-15.

10. Αναλυτικότερα για την περιοχή Γαστούνης βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας...», ό.π. (σημ. 2), 171, 175, 181-183. Του ιδίου, «Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης...», ό.π. (σημ. 2), *passim*.

11. Βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 153 (Arcadia: "Olio: libbre 180.000 parte per Venezia e parte per il territorio di Gastuni").

12. Βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 153-156.

13. Γενικότερα περί των συνεπειών του πολέμου και της πανώλης βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 128-133, όπου και ειδικότερη και ουσιαστικότερη αναφορά περί του πληθυσμού της Πελοποννήσου στα χρόνια της Βενετοκρατίας (1685-1715), σ. 135-158.

14. Περί της εποικιστικής πολιτικής των Βενετών στην Πελοπόννησο βλ. Λ. Ράνκιος, ό.π. (σημ. 3), τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 288, σ. 578-580. Α. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 55-58, όπου σχετική βιβλιογραφία. Περί της εγκαταστάσεως εποίκων στην περιοχή Γαστούνης Βλ. Ν.Δ. Ψυχογιός, «Γαστούνη-Σισίναι», *Ηλειακά* 24-25 (1977), 781-783, και περί της εγκαταστάσεως εποίκων στην περιοχή Πατρών βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ό.π. (σημ. 1), στήλη 637.

15. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 148-149,

για την απογραφή Grimani (1700), 144-145, 151-158, και 231-289 για την απογραφή Corner (1689), 138-144 και 225-229 για την απογραφή Querini Stampalia. Επίσης βλ. του ίδιου, «Η Βενετική απογραφή της Πελοποννήσου του 1700», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήναι 1976-1978), τόμ. 3, 203-216. P. Topping, "The population of the Morea (1685-1715)", *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήναι 1976-1978), τόμ. 1, 119-128.

16. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 177.

17. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 184.

18. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *Ιστορικά Μελετήματα*, ό.π. (σημ. 4), 173-220. Α. Τσελίκας, *Πελοποννησιακά* 17, ό.π. (σημ. 4), 145, 146-147 (εκθέσεις Συνδίκων Καταστιχωτών Marino Michiel και Domenico Gritti). Διευκρινίζεται ότι το 1687 η επαρχία Αχαΐας αποτελείτο από τρεις περιοχές, ενώ η μετέπειτα τέταρτη περιοχή της Αχαΐας, δηλαδή η Γαστούνη, αποτελούσε ανεξάρτητη επαρχία.

19. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *ΔΙΕΕ*, ό.π. (σημ. 4), τόμ. Β΄, τεύχος 6ον, σ. 301, 303, 308 (έκθεση Κορνέρ). Α. Τσελίκας, *Πελοποννησιακά* 15, ό.π. (σημ. 4), 131, 139-140, 145 (έκθεση Ιάκωβου Κορνέρ).

20. Βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 125-126 [Museo Civico Correr Biblioteca-Codice Cicogna (1952) κωδ. αριθ. 3248].

21. Βλ. Λ. Ράνκιος, ό.π. (σημ. 3), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 290, σ. 34, όπου σχετικός πίνακας με στοιχεία (πληθυσμού, χωριών, εκτάσεως κλπ.) κατά επαρχία και περιοχή, από την απογραφή του χειρογράφου Querini Stampalia (1711;).

22. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *ΔΙΕΕ*, ό.π. (σημ. 4), τόμ. Ε΄, τεύχος 18ον, σ. 234 (έκθεση Tadio Gradenigo). Ακόμη βλ. Θ.Δ. Κριμπάς, ό.π. (σημ. 3), 332.

23. Βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας...», ό.π. (σημ. 2), 183. Του ιδίου, «Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης...», ό.π. (σημ. 2), 30.

24. Βλ. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, *Το Βενετικό Κτηματολόγιο της Βοστίτσας* (Αθήνα 1993). Γενικά για τα Βενετικά Κτηματολόγια βλ. σ. XXIV-LIX, για τα κτηματολόγια της Βοστίτσας βλ. σ. LX-LXX κ.εξ.

25. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Λ. Καλλιβρετάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις στη Δυτική Αχαΐα κατά τους Μέσους και Νεωτέρους χρόνους», ανακοίνωση στο παρόν Συνέδριο.

26. Βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Μεσσηνίας...», ό.π. (σημ. 2), 136-139.

27. Περί της θρησκευτικής (εκκλησιαστικής) πολιτικής των Ενετών βλ. Π. Ζερλέντης, *Η εν Πελοποννήσω Ελληνική Εκκλησία επί των Ενετών* (Αθήναι 1921), 16. Ν.Δ. Ψυχογιός, «Η Ώλενα», *Ηλειακά* 21 (1961-62), 649-650. Γ. Φίνλεϋ, ό.π. (σημ. 3), 260. Αν και ο Π. Ζερλέντης συμπεραίνει ότι η Ορθοδοξία υπέφερε πολλά από τους Ενετούς, εν τούτοις από άλλους ιστορικούς (Φίνλεϋ κ.ά.) προκύπτει γενικώς ότι η αρχή του όρου "primo Veneziani poi Christiani" ίσχυσε με σχετικά καλά αποτελέσματα για τους υπηκόους Ελληνες (Ορθοδόξους) χωρίς, φυσικά, να απαλλάσσει τους Ενετούς από τις όποιες αντιεκκλησιαστικές τους ενέργειες [βλ. Γ. Παπανδρέου, ό.π. (σημ. 3), 343-345]. Μην ξεχνάμε ποιοι υπέγραψαν τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) που ήσαν και σύμμαχοι των Ενετών στον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Εξ άλλου ένα δείγμα της όποιας ανεξιθρησκείας των Ενετών είναι και η δυνατότητα προσφυγής των υπηκόων και μάλιστα και ιερωμένων προς τις ενετικές αρχές για εκκλησιαστικά θέματα, με αιτήσεις-διαμαρτυρίες υπογραφόμενες από μεγάλο αριθμό υπηκόων και κυρίως ιερωμένων βλ. Ν.Δ. Ψυχογιός, «Η Ώλενα» (δημοσίευση εγγράφων), *Ηλειακά* 22 (1963), 666-671. Γενικότερα βλ. Τ.Α. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν* (Αθήναι 1992).

28. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *ΔΙΕΕ*, ό.π. (σημ. 4), τόμ. Β΄, τεύχος 6ον, σ. 282-317 (έκθεση Κορνέρ). Α. Τσελίκας, *Πελοποννησιακά* 15, ό.π. (σημ. 4), 135-136 (έκθεση Ιάκωβου Κορνέρ).

29. Βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 158-159, "Il Provveditor General Marco Loredan scrive al Doge: Romania 30 Nevembre 1710". Έκδοση μη πλήρης [Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Busta 854 (1952)].

30. Βλ. Τ.Α. Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 27), 98.

31. Για την περιοχή Γαστούνης βλ. Κ.Γ. Πανίτσας, «Η οικονομική κατάσταση της Ηλείας...», ό.π. (σημ. 2), 184, σημ. 41. Του ιδίου, «Η οικονομική κατάσταση της περιοχής Γαστούνης...», ό.π. (σημ. 2), 31, σημ. 46. Για την περιοχή επισκοπής Κερνίτσης βλ. Κώδιξ Κ. Μέρτζιου, ό.π. (σημ. 4), 158-159 (έγραφο περί της εκλογής του Ηλία Μηνιάτη ως Επισκόπου Κερνίτσης) και Α.Ε. Καραθανάσης, «Συλλογή Βενετικών εγγράφων για τον Ηλία Μηνιάτη», *Ελληνικά* 25 (1972), 331-334.

32. Βλ. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 3), 62.

33. Βλ. Π. Χιώτης, ό.π. (σημ. 4), 222, 218-230. Α. Τσελίκας, *Πελοποννησιακά* 17, ό.π. (σημ. 4), 163 (έκθεση Gritti, όπου και ανάλυση εσόδων τελευταίων ετών μέχρι 1691, συνολικά και κατά περιοχή ή επαρχία).

34. Κατά τα έτη διοικήσεως του Loredan έχουμε έσοδα, 500.194 ρεάλια για το έτος 1708, 493.311 για το 1709 και 500.501 για το 1710, βλ. Λ. Ράνκιος, ό.π. (σημ. 3), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 289, σ. 3.

35. Λ. Ράνκιος, ό.π. (σημ. 3), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 290, σ. 33.

Η ΚΑΤΩ ΑΧΑΪΑ ΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΔΥΜΗΣ (1832-1911)

Παναγιώτης Γ. Καράμπελας

Η Κάτω Αχαΐα σήμερα δεν είναι μόνο η έδρα του Δήμου Κάτω Αχαΐας, αλλά εξελίσσεται σε ένα κέντρο της μεγάλης περιοχής του τέως Δήμου Δύμης, δηλαδή της γνωστής από την αρχαία εποχή Δυμαίας χώρας. Και όχι μόνο αυτό, αλλά στην πράξη έγινε η έδρα των φορέων, που ασχολούνται με την οργάνωση και ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της Δυτικής Αχαΐας, που περιλαμβάνει τους τέως Δήμους Δύμης και Φαρών και μέρος του τέως Δήμου Πατρέων. Συγκεκριμένα είναι η έδρα του Κέντρου Τοπικής Ανάπτυξης Δυτικής Αχαΐας (Κ.Τ.Α.Δ.Α.).

Έπρεπε να έλθουν τα αναπτυξιακά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που απευθύνονται σε μεγάλες γεωγραφικές ενότητες, για να ανακαλύψουμε, ότι οι γνωστές από την αρχαιότητα γειτονικές πεδινές χώρες Δυμαία και Φαραϊκή αποτελούν έναν ενιαίο χώρο από γεωγραφική άποψη, που τον διαρρέει ο Πείρος ποταμός.

Και όμως, η Κάτω Αχαΐα, που ήταν αδιαφιλονίκητο κέντρο ολόκληρης της Δυτικής Αχαΐας στη Φραγκοκρατία και στην Επανάσταση του 1821, στο ξεκίνημα της τοπικής αυτοδιοίκησης παραμερίσθηκε και έτσι έγινε πρωτεύουσα του Δήμου Δύμης η Άνω Αχαΐα· από το 1835 έως το 1861. Οριστικά η Κάτω Αχαΐα έγινε πρωτεύουσα της Δυμαίας χώρας από το 1861 μέχρι το 1911.

Αναγκαία είναι μία ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη της Κάτω Αχαΐας σε κέντρο διοικητικό, πνευματικό, εμπορικό, συγκοινωνιακό του τέως Δήμου Δύμης και της Δυτικής Αχαΐας.

Οι δύο βασικοί παράγοντες, που καθορίζουν την ίδρυση και ανάπτυξη των οικισμών, είναι η φύσις και ο άνθρωπος. Η φύσις ρυθμίζει την θέση, τις συγκοινωνίες, την παραγωγή αγαθών και το κλίμα. Ο άνθρωπος διαμορφώνει τις υπόλοιπες συνθήκες, την διακίνηση των αγαθών (εμπόριο) την πολιτική κατάσταση, τα έργα υποδομής, τους ανταγωνισμούς, τα συμφέροντα ομάδων και ατόμων, τις σχέσεις με τους γείτονες και την επικοινωνία.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνετέλεσαν, ώστε η Κάτω Αχαΐα να είναι πρωτεύουσα της περιοχής της, που συμπίπτει με την περιοχή της αρχαίας Δύμης, δηλαδή με την «Δυμαίαν χώραν», όπως την ονομάζει ο ιστορικός Πολύβιος. Και όμως, η καθιέρωση της Κάτω Αχαΐας ως πρωτεύουσας του Δήμου Δύμης μετά την Επανάσταση του 1821 δεν ήταν αδιαφιλονίκητη. Στην εποχή του Όθωνος ορίσθηκε πρώτη πρωτεύουσα του Δήμου Δύμης η Άνω Αχαΐα, με Βασιλικό Διάταγμα και παρέμεινε από το 1835 μέχρι το 1860, περίπου.

Η Κάτω Αχαΐα με το όνομα «Μορέας» δεσπόζει στην περιοχή της κατά τη Βυζαντινή εποχή. Οι Φράγκοι κατακτητές την είχαν ως ορμητήριο και πρωτεύουσα για ένα διάστημα. Με τον όρμο της «Αλυκής» αναφέρεται ως κέντρο του εμπορίου της περιοχής στην εποχή της Φραγκοκρατίας (1205 και εξής). Ο Θωμάς Παλαιολόγος είχε την πόλη Αχαΐα σαν δεύτερη πρωτεύουσα ή ορμητήριο μετά την Πάτρα. Για ένα διάστημα την κατέλαβε και την οχύρωσε ο τουρκόφιλος αδελφός του Δημήτριος Παλαιολόγος.[1] Κατά την εποχή των Βενετών (1687-1715) είναι πρωτεύουσα της περιοχής ή πόλη Αχαΐα με το λιμάνι της Αλυκής. Η Άνω Αχαΐα εμφανίζεται στο προσκήνιο μετά την επανάσταση του 1770 και τις σφαγές που έγιναν στην Κάτω Αχαΐα. Τότε φαίνεται ότι οι Έλληνες και Τούρκοι προύχοντες εγκαταστάθηκαν στην Άνω Αχαΐα. Τη χαριστική βολή στην Κάτω Αχαΐα έδωσε ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης με την καταδρομή του (4 Ιουνίου 1807). Έτσι η Άνω Αχαΐα, που ήταν μακράν της θαλάσσης, διαμορφώνεται ως πρωτεύουσα της περιοχής, όπως την περιγράφει ο περιηγητής Pouqueville το 1816.

Η φύση, όμως, ποτέ δεν νικιέται από σκοπιμότητες και αλλαγή συνθηκών. Στην Επανάσταση

του 1821 η Κάτω Αχαΐα με το λιμάνι της Αλυκής γίνεται ορμητήριο των Ελλήνων και, ιδιαίτερα, κέντρο υποδοχής της βοήθειας των Επτανησίων σε τρόφιμα, όπλα, πολεμοφόδια και πολεμιστές. Στην εποχή του Καποδίστρια, πρώτα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και αργότερα ο Γιάννης Μακρυγιάννης, χρησιμοποιούν την Κάτω Αχαΐα ως ορμητήριο κατά των ληστών. Όλα τα γεγονότα, και προ της Επαναστάσεως και μετά, στα χρόνια του Καποδίστρια, δείχνουν ότι η Κάτω Αχαΐα είναι το κέντρο της Δύμης, η φυσική της πρωτεύουσα.

Στα απομνημονεύματα των οπλαρχηγών του Ιερού Αγώνα, στα επίσημα έγγραφα και στις επιστολές των αγωνιστών αναφέρεται ονομαστικά η Αχαγιά επάνω στο δρόμο Πατρών-Γαστούνης, με το χάνι του Σαΐτ Αγά, τον Πύργο, που ήταν οχυρό φρούριο, πότε στα χέρια των Ελλήνων και πότε των Τούρκων. Άλλοτε πάλι, στις επιστολές και τα έγγραφα αναφέρεται στον πληθυντικό: «Αχαγιές». Από τις Αχαγιές περιμένουν το αλεύρι, τρόφιμα και πολεμοφόδια οι Έλληνες πολεμιστές στο στρατόπεδο της Χαλανδρίτσας ή και έξω από την Πάτρα το 1822. Προφανώς η διακίνηση των εφοδίων των Επτανησίων από το λιμάνι της Αλυκής γινόταν μέσω Άνω Αχαΐας προς Χαλανδρίτσα.

Πέραν αυτού ολοφάνερο είναι ότι οι Έλληνες εγκατέλειψαν την Κάτω Αχαΐα, μόλις έφυγε και η περίφημη Βάρδια της Αχαγιάς (1825). Μη ξεχνάμε ότι οι εξορμήσεις του Γιουσούφ και του Δελή Αχμέτ ήσαν πολύ συχνές στην Κάτω Αχαΐα και στην πεδιάδα μέχρι το Μετόχι, με μοναδικό, σχεδόν, στόχο την αρπαγή ζώων. Σιτάρι είχαν άφθονο οι Τούρκοι των Πατρών από την Πρέβεζα, όπως και όσπρια και, γενικά, ξηρές τροφές. Τους έλειπε το κρέας και οι νωπές τροφές. Γι' αυτό εξορμούσαν συστηματικά στην Κάτω Αχαΐα και την πεδινή Δύμη.

Οι Έλληνες είχαν «τραβηχτεί», όπως γράφουν οι ίδιοι, στα ορεινά, Σανταμέρι, Μόβρη και Ριόλο, Άνω Αχαΐα, Χαλανδρίτσα. Το στρατηγείο τους, όπως είναι γνωστό, το είχαν εγκαταστήσει στην Μονή Μαρίτσης. Εκεί είχαν συγκεντρωθεί οι πρόκριτοι Δύμης, Πατρών και Γαστούνης πολλές φορές. Η Άνω Αχαΐα ήταν κοντά στον ορεινό όγκο της Μόβρης και του Σανταμερίου και, επομένως, ασφαλής. Ύστερα, βρισκόταν έξω από την συνήθη πορεία των τουρκικών στρατευμάτων. Τι πιο φυσικό, να υπάρχει εκεί κάποια οργάνωση για την επιμελητεία των Ελλήνων, που εφρόντιζε για την διαχείριση και διακίνηση των εφοδίων που έφθαναν ανελλιπώς από τα Επτάνησα.

Πώς, λοιπόν, δημιουργήθηκε η σύγχυση, αν ήταν κέντρο της περιοχής η Κάτω ή η Άνω Αχαΐα; Απλούστατα, οι υποστηρίζοντες την άποψη για την Άνω Αχαΐα στηρίζονται αποκλειστικά και μόνο στον Pouqueville, ο οποίος γράφει ότι εκεί ευρήκε τον Τούρκο Αγά και αρκετούς Έλληνες καλλιεργητές, κολλήγους, ενώ στην Κάτω Αχαΐα ήσαν ελάχιστοι κάτοικοι και, προπαντός, οι χήρες των σκοτωμένων από την καταδρομή του Κολοκοτρώνη (4 Ιουνίου 1807). Τον Κολοκοτρώνη, μάλιστα, τον ονομάζει κουρσάρο και ληστή.

Κανείς δεν αμφιβάλλει ότι η Άνω Αχαΐα δημιουργήθηκε ή αναπτύχθηκε μετά την επανάσταση του 1770 και ίσως εκεί εγκαταστάθηκαν και οι περισσότεροι κάτοικοι της Κάτω Αχαΐας. Από τότε, το 1770, και μέχρι το 1828 η Κάτω Αχαΐα είχε λίγους κατοίκους, ίσως τους καλλιεργητές του Σαΐτ Αγά και τους φύλακες των αποθηκών του. Αλλά και τότε, στην εποχή της ερήμωσης, οι αποθήκες και τα μαγαζιά του Σαΐτ Αγά είναι στην Κάτω Αχαΐα. Ο ίδιος ο Pouqueville τρεις φορές διανυκτέρευσε στην Κάτω Αχαΐα. Στην δεύτερη εκδρομή του, αφού διανυκτέρευσε στην Κάτω Αχαΐα, την άλλη μέρα έκαμε μια επίσκεψη στην Άνω Αχαΐα, στο Μπεντρόνι κλπ. Επίσης, αναφέρει ότι ο Άγιος Ιωάννης της Κάτω Αχαΐας ήταν αξιόλογο θρησκευτικό προσκύνημα για όλη την Δύμη. Αυτό και μόνο δείχνει ότι η Κάτω Αχαΐα, που διατηρούσε, μάλιστα, τα παλαιά ονόματα της Ωλένου και της Δύμης, ήταν κέντρο της Δύμης σε όλη την Βυζαντινή εποχή, Φραγκοκρατία, Ενετοκρατία και Τουρκοκρατία.

Κάποια άλλα επιχειρήματα, όπως εκείνο για το *Χρονικόν του Μορέως*, ότι εννοεί την Άνω Αχαΐα και όχι την Κάτω, δεν αντέχουν σε καμμία κριτική και καμμία συζήτηση.

Συμπέρασμα

Από όλα τα γεγονότα και από όλες τις πληροφορίες προκύπτει ότι η Κάτω Αχαΐα ήταν το κέντρο και η φυσική πρωτεύουσα της Δυμαίας χώρας, ακόμη και στα χρόνια της παρακμής (1770-1828). Προ της Επαναστάσεως η Κάτω Αχαΐα γίνεται κέντρο ή σταθμός του εμπορίου σταφίδος, όπως προκύπτει από τις δραστηριότητες των φιλότουρκων Άγγλων σταφιδεμπόρων αδελφών Γκρην, του Έλληνα Ιωάννου Παπαδιαμαντόπουλου κλπ.[2]

Το 1832 είχε διαμορφωθεί ήδη ο Δήμος Δύμης με πρωτεύουσα την Κάτω Αχαΐα, όπως γράφει ο ιστορικός συγγραφέας Κώστας Τριανταφύλλου. Η επίσημη ανακήρυξη των Δήμων έγινε επί Όθω-

νος με το Βασιλικό Διάταγμα της 8ης Απριλίου 1835, το οποίο δεν εδημοσιεύθη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ο Δήμος Δύμης, με 1545 κατοίκους, κατατάχθηκε στην Γ΄ τάξη με έδρα την Επάνω ή Άνω Αχαΐα, η οποία είχε 158 κατοίκους, ενώ η Κάτω Αχαΐα 117 κατοίκους. Άλλες πληροφορίες αναφέρουν ότι η έδρα δεν ήταν μόνιμη μέχρι το 1861 και εξηρτάτο από το αποτέλεσμα των εκλογών —για παράδειγμα, ο Δήμος Αραξίων μέσα σε τρία χρόνια (1837-1840) άλλαξε δύο έδρες, το Δραγάνου και το Γομοστόν.

Η προφορική παράδοση δεν είναι καθόλου αμελητέα. Ο ιατρός Κωσταντακόπουλος στο ιστορικό του Σανταμερίου,[3] μιλάει για Άνω και Κάτω Δύμη: «Η Δύμη διηρείτο σε δύο μικρότερους Δήμους, τον Δήμον Κάτω Δύμης με έδραν την Κάτω Αχαΐαν και τον Δήμον της Άνω Δύμης με έδρα το Σανταμέρι. Στο Δήμο της Άνω Δύμης υπήγοντο διοικητικώς το Σανταμέρι (έδρα Δήμου, με σχολείο, σταθμό χωροφυλακής, μεταβατικήν έδραν Ειρηνοδικείου και Πταισματοδικείου), το Χαντζούρι, οι Πόρτες, οι Βελιτσές, το Μιχόι, ο Κάνδαλος, το Μπράτι (= Πεντάλοφος) και ο Τζάιλος. Τότε μεταξύ των χωριών υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός». Μέσα σε αυτό τον ανταγωνισμό αναδείχθηκε προσωρινά η Άνω Αχαΐα με την υποστήριξη των προκρίτων των χωριών της Μόβρης (τα γνωστά ριζοχώρια, Δραγάνου, Φώσταινα, Άρλα, Πουρνάρι, Ριόλος, Πέτα).

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε δύο λόγια για τους προκρίτους της Δύμης. Οι πρόκριτοι της Δύμης προ της Επαναστάσεως ήσαν: ο Παναγιώτης Γαλανόπουλος από το Σανταμέρι, που λεγόταν και Σανταμεριάνος, ο Δημήτριος Γαλανόπουλος, ίσως από το Ριόλο, ο Γιάννης Πετιώτης από το Πέτα, ο Φραγκάκης Νικόλαος από την Άνω Αχαΐα, ο Ασημάκης Σκαλτσάς από την Αλισσό. Στα χρόνια, όμως, της Επαναστάσεως την πιο μεγάλη δύναμη είχαν οι οπλαρχηγοί, που είχαν τους πιο πολλούς πολεμιστές και αυτοί ήσαν οι Ζουμπαταίοι οπλαρχηγοί, Δημήτριος Νενέκος, Αθανάσιος Σαγιάς, Σπανοκυριάκος, Θεόδωρος Χαρμπίλας, Κωνσταντίνος Γκερμπεσιώτης, Γιαννόπουλοι.

Μετά την προδοσία του Νενέκου και το τουρκοπροσκύνημα των Ζουμπαταίων επήλθε ρήξη και οι Ζουμπαταίοι έχασαν την επιρροή τους στον λαό. Αυτός ήταν ο λόγος που επικράτησαν οι πρόκριτοι της ορεινής και ημιορεινής Δύμης για τριάντα χρόνια από το 1828 μέχρι το 1860, περίπου. Ήδη, όμως, από το 1840 διαμορφώνεται μια καινούρια κατάσταση στη Δύμη.

Η Δυμαία χώρα κατακλύσθηκε από νέους κατοίκους, τους ακτήμονες αγωνιστές από τα Καλάβρυτα, την ορεινή Κορινθία, τη Γορτυνία, αλλά και από τα Επτάνησα και τη Ρούμελη. Η καλλιέργεια των πλουσίων χωραφιών και η μεγάλη παραγωγή αγαθών έδωσαν ώθηση στο εμπόριο, που είχε ως κέντρο μόνο την Κάτω Αχαΐα με το λιμάνι της Αλυκής. Παράλληλα, εμφανίζονται νέες πολιτικές δυνάμεις που εκπροσωπούνται κυρίως από τους διακριθέντες αγωνιστές, που επήραν την μερίδα του λέοντος από τα χωράφια των Τούρκων και, έτσι, έγιναν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της Δύμης: Διονύσιος Ευμορφόπουλος, Βασιλάκης Χατζής, Γεώργιος και Ιωάννης Λεχουρίτης, Πετιμεζαίοι, Γεωργακόπουλος και άλλοι.

Γύρω στο 1850 κορυφώνεται ο πολιτικός ανταγωνισμός των διαφόρων πολιτικών μερίδων. Ο Λεχουρίτης έχει την υποστήριξη των νέων εποίκων, των Καλαβρυτινών, και σιγά-σιγά και όλων των άλλων νεήλυδων κατοίκων της Δυμαίας χώρας. Οι κύριοι αντίπαλοι του Λεχουρίτη είναι οι Ζουμπαταίοι, με αρχηγούς τους Γιαννόπουλους. Τώρα πλέον είχε λησμονηθεί η προδοσία του Νενέκου και είχε απαλειφθεί το όνειδος του τουρκοπροσκυνήματος, που βάραινε την παράταξη των Ζουμπαταίων.

Το επίκεντρο του πολιτικού αυτού ανταγωνισμού είναι η νέα κωμόπολη, η Παλαιά Αχαγιά, η Κάτω Αχαΐα, που αναπτύσσεται γοργά και αφήνει πολύ πίσω όλα τα χωριά των γηγενών Δυμαίων. Η Άνω Αχαΐα, το Πουρνάρι, το Δραγάνο, ο Ριόλος, το Μετόχι γίνονται δορυφόροι της Κάτω Αχαΐας. «Ανάγκα και θεοί πείθονται». Η ιστορική ανάγκη εκφράζεται από τις νέες συνθήκες, οικονομικές, εμπορικές, διοικητικές, συγκοινωνιακές, που ευνοούν την Κάτω Αχαΐα. Τα παλιά αρχοντοχώρια των γηγενών Δυμαίων, που πρωτοστατούσαν στις παλαιότερες εποχές και ήσαν φορείς της παλιάς Ιστορίας και Δόξας, έρχονται σε δεύτερη μοίρα και υποκύπτουν στα κελεύσματα της νέας εποχής. Εξαίρεση μοναδική αποτελεί το Σανταμέρι, που επιμένει σε ένα είδος ανεξαρτησίας ή απομόνωσης και διατηρεί όλη του την ακμή και την δύναμη στην Άνω Δύμη ή ορεινή Δύμη για έναν αιώνα ακόμη, μέχρι το 1950! Από εκεί και ύστερα δεν μπόρεσε να αντέξει άλλο. «Το έφαγε η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση», όπως λένε οι κάτοικοι.

Έτσι, με την υποχώρηση και αφομοίωση των γηγενών Δυμαίων έμειναν οι δύο παρατάξεις των νεήλυδων Δυμαίων να κυριαρχούν σε όλες τις εκδηλώσεις της Δύμης και στον σκληρό πολιτικό ανταγωνισμό. Οι Καλαβρυτινοί, Κορίνθιοι και

λοιποί διέθεταν τα χρήματα και τα γράμματα ή, όπως έλεγαν τότε, «τη γνώση και το γρόσι». Οι Ζουμπαταίοι, όμως, της πεδινής Ζουμπάτας ήσαν πολυπληθέστεροι και ζωηρότεροι. Έτσι, δεν άργησε να κλίνει ο ζυγός υπέρ των Ζουμπαταίων, που κατέκλυσαν τις πεδινές εκτάσεις μέχρι τον Άραξο.

Αρχιτέκτων αυτής της μεταβολής ή νίκης, που κράτησε πολλά χρόνια, ήταν ο Δημήτριος Γιαννόπουλος, απόγονος του ήρωα Βασιλείου Γιαννόπουλου, που διέθετε μεγάλη πολιτική δεξιότητα και, προπαντός, τη φιλία και υποστήριξη της μεγάλης πολιτικής οικογένειας των Ρούφων. Όπως, όμως, έλεγαν οι γέροντες παλαιότερα, άλλο ήταν το μυστικό της επιτυχίας του Δημητρίου Γιαννόπουλου, που ήταν δήμαρχος Δύμης για πολλά χρόνια. Εκτός από την ευγλωττία και πολιτική μαεστρία διέθετε και τους ροπαλοφόρους, που χρησιμοποιούσαν πιο πειστικές μεθόδους, όπου δεν πέρναγε η ευγλωττία και η πειθώ του αρχηγού και δημάρχου Δύμης Γιαννόπουλου. Έτσι η Κάτω Αχαΐα, ανεπτυγμένη κωμόπολη πλέον, έγινε πρωτεύουσα του Δήμου Δύμης από το 1861 διαρκώς μέχρι το 1911, που διαλύθηκαν οι Δήμοι.

Εν τούτοις, ο παντοδύναμος Γιαννόπουλος δεν ήταν ο μοναδικός και αδιαφιλονίκητος Δήμαρχος Δύμης. Κατά καιρούς διετέλεσαν Δήμαρχοι Δύμης και οι Βασιλάκης Χατζής ή Χατζόπουλος, Χρήστος Γαλανόπουλος, ιατρός, Νικόλαος Τριάντης (το 1896). Ίσως και άλλοι.

Ας ιδούμε τώρα μερικές πληροφορίες που δίνει για την Δύμη και την Κάτω Αχαΐα ο ιατρός Πατρών Χρήστος Κορύλλος στο έργο του *Χωρογραφία*, που εκδόθηκε στην Πάτρα το 1902:

«**Δήμος Δύμης**
Κάτοικοι 10.201
Α΄ Τάξεως
Προϋπολογισμός εσόδων δρχ. 71.330 (1902)

Ο Δήμος Δύμης κείται ΝΔ των Πατρών και απέχει αυτών σιδηροδρομικώς 1 ώραν και 12 λ. (χιλιόμ. 20,5. Σταθμός Κ. Αχαΐας)· είναι σχεδόν όλος πεδινός και εύφορος. Αποτελείται δε εκ της πρωτευούσης αυτού Κάτω Αχαΐας (κ. 1.468) και 49 χωρίων και συνοικισμών ημικυκλικώς περί την πρωτεύουσαν κειμένων και οικουμένων από 8.733 κατοίκους. Εν τω Δήμω οικούσι περί τας 3 χιλ. Αλβανών.

Εκπαίδευσις. Εν τω δήμω Δύμης υπάρχουσιν εν Ελληνικόν σχολείον πλήρες, 8 δημοτ. σχολεία αρρένων, ων εν τριτάξιον και εν διτάξιον, δύο δημοτικά σχολεία θηλέων ων το εν διτάξιον και 7 γραμματεία.

Συγκοινωνία. Εν τω δήμω υπάρχουσιν αι εξής δημοτικαί αμαξητοί, α) από κάτω Αχαΐας εις *Σουδενέικα* (Σερδικί), και εκείθεν εις *Χαϊκάλι*, β) από Κάτω εις *Άνω Αχαΐαν*, γ) από Κ. Αχαΐας εις *Κασνεσέικα* και *Δραγάνον*, δ) από Κ. Αχαΐας εις *Ριόλον*, διερχομένη διά των χωρίων Μέρτεζα, Καρέικα, Μπίνκουρα και Γομοστόν, ε) από Κ. Αχαΐας εις Νηφορέικα και εκείθεν, δια το επίπεδον και ομαλόν του εδάφους (δάσος της Μανωλάδος), εις Βίδοβαν και τους λοιπούς εν τω δάσει συνοικισμούς, περί ων εν τοις επομένοις ο λόγος.

Εν τω δήμω υπάρχει *ταχυδρομείον* και *τηλεγραφείον*.

Προϊόντα. *Δημητρ. καρποί.* Εν τω δήμω παράγονται βρώμης κοιλά[4] 14045, κριθής κ. 5520, σίτου κ. 49808 και αραβοσίτου κ. 32042.

Οίνου παράγονται 8.398.000 οκ. (δηλωθέντα στρέμμ. αμπέλων 1679,479).

Σταφίδος παράγονται περί τα 12-14 εκατομμύρια ενετικών λιτρών.

Βαλάνων παράγονται εν τω δάσει του Διαδόχου (τμήμα δημ. Δύμης) περί τας 300 χιλ. οκάδας.

Ελαίου παράγονται περί τας 60-70 χιλ. οκάδας.

Καπνού παράγονται περί τας 150 οκ.

Κτηνοτροφία. Εν τω δήμω υπάρχουσιν (1898) προβάτων μεν 15032, αιγών δε 7948, αροτριώντων κτηνών (1902) 1220, όνων 146, ίππων 341, ημιόνων 64, βοών δε και αγελάδων 92 και χοίρων 635.

Αρχαί. Εν των δήμω Δύμης υπάρχει *ειρηνοδικείον* Β΄ τάξεως, *συμβολαιογραφείον* και ειδικόν *υποθηκοφυλακείον* και *αστυνομία*.

Κάτω Αχαΐα (κ. 1468). Κείται εν τω κέντρω σχεδόν του ημικυκλίου του σχηματιζομένου εκ των περί αυτήν χωρίων του δήμου. Είναι πρωτεύουσα και έδρα του δημάρχου, του ειρηνοδίκου, του συμβολαιογράφου, του υποθηκοφύλακος, του αστυνόμου, του πλήρους Ελληνικού Σχολείου και δύο δημοτικών αρρένων τριταξίου και θηλέων διταξίου, του ταχυδρομείου, του τηλεγραφείου και του υποταμείου *Φαρών*. Έχει ύδωρ ολίγον και ουχί ψυχρόν, διοχετευόμενον διά σιδηρών σωλήνων από του χωρίου *Πουρνάρι*».[5]

Παναγιώτης Γ. Καράμπελας
Φιλόλογος - τ. Δήμαρχος Κάτω Αχαΐας
Κάτω Αχαΐα, 1 Οκτωβρίου 1995

Σημειώσεις

1. W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα, 1204-1566* (Αθήνα 1960), 515.

2. K.N. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών* (Πάτραι 1995), στα οικεία λήμματα.

3. Κ. Κωσταντακόπουλος, *Σαντομέρι* (Πάτρα 1982), 46-47.

4. 1 κοιλό = 32 χιλιόγραμμα περίπου, ήτοι τα 49.808 κοιλά σίτου ισοδυναμούν με 1.593.856 κιλά ή με 1.593 τόνους.

5. Χρήστου Κορύλλου, ιατρού, *Χωρογραφία* (Πάτραι 1902) (διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου, πλην φυσικά του μονοτονικού).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ - RÉSUMÉS

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ» ΠΑΛΥΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Josette Renault-Miskovski

Η μέθοδος της «αρχαιολογικής» παλυνολογίας συνδυάζει την κλασική χημική μέθοδο που χρησιμοποιείται για να εξαχθούν οι σπόροι και οι γυρεόκοκκοι από τα γεωλογικά ιζήματα, ηπειρωτικά και θαλάσσια, με μια μέθοδο εμπλουτισμού με εναιώρηση σε πυκνό υγρό, απαραίτητη για την ανάλυση ιζημάτων φτωχών σε γυρεόκοκκους, όπως είναι τα ιζήματα των αρχαιολογικών αποθέσεων.

Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου παρουσιάζεται μέσα από παραδείγματα πολλών παλυνολογικών μελετών που πραγματοποιήθηκαν σε προϊστορικές θέσεις της Νότιας Ελλάδας. Οι μελέτες αυτές μαρτυρούν θεαματικές αλλαγές του φυτικού περιβάλλοντος σχετιζόμενες με τις κλιματικές αλλαγές, κατά την Παλαιολιθική εποχή (είσοδος της Σπηλιάς του Κίτσου στην Αττική, σπήλαιο Καλαμάκια στην Πελοπόννησο), τη Νεολιθική (Νέα Νικομήδεια στη Μακεδονία, σπήλαιο Φράγχθι στην Πελοπόννησο, Σπηλιά του Κίτσου στην Αττική) και την Εποχή του Χαλκού (Νάξος). Αυτά τα μεμονωμένα αποτελέσματα, συγκρινόμενα με τα άλλα δεδομένα από τη Βόρεια Ελλάδα κατά το Πλειστόκαινο (Τενάγη Φιλίππων και Ιωάννινα) και από την Κρήτη κατά το Ολόκαινο (Αγία Γαλήνη) επιτρέπουν την αναπαράσταση του παλαιοκλίματος και του φυτικού περιβάλλοντος του προϊστορικού ανθρώπου στη Λεκάνη της Μεσογείου.

ΑΧΑΪΑ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕ ΕΥΘΡΑΥΣΤΑ ΚΑΙ ΑΣΤΑΘΗ ΤΟΠΙΑ

Rémi Dalongeville

Η περιοχή της Πάτρας παρουσιάζει μια μεγάλη ιδιαιτερότητα: ενδοχώρα με ψηλά βουνά, ισχυρό ορεινό μέτωπο, λιγότερο ή περισσότερο απομακρυσμένο από την ακτή και, τέλος, μεγάλα υδάτινα ρεύματα που επέφεραν βαθειές αλλαγές στην πεδιάδα και την παράκτια περιοχή.

Η αιγιαλίτιδα ζώνη αποτελεί το σύνδεσμο ανάμεσα στην ορεινή ενδοχώρα και στη θάλασσα. Η επαφή αυτή είναι συχνά βίαια όταν το ορεινό μέτωπο βυθίζεται απότομα μέσα στη θάλασσα, όπως για παράδειγμα στα ανατολικά του ακρωτηρίου Δρέπανο, αλλά η αντίθεση αυτή απαλύνεται περιοδικά από τις διαδοχικές επικλινείς επιφάνειες που επιφέρουν στο τοπίο αλλεπάλληλες τομές. Σε πολλά σημεία, επίσης, οι πρόποδες του ορεινού μετώπου απομακρύνονται από την ακτή χάρη στις ογκώδεις ποτάμιες προσχώσεις: η «πεδιάδα» της Πάτρας και το ακρωτήριο Δρέπανο συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Τα τοπία σε αυτή την περιοχή, όπως εξάλλου σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη, χαρακτηρίζονται από την αστάθεια, το εύθραστον και την κινητικότητα, αποτέλεσμα ενός κλίματος με αντιθέσεις και ιδιαίτερα ασταθές: αβέβαιη κατανομή των βροχοπτώσεων, βίαιες νεροποντές και πλημμύρες συχνά καταστροφικές, μεγάλη διάρκεια της περίοδου ξηρασίας και προβλήματα προσαρμογής ανάμεσα στην εποχή της ξηρασίας και της υγρασίας. Όλα αυτά αναγνωρίζονται στο ανάγλυφο. Ο άνθρωπος έχει το δικό του μερίδιο ευθύνης γι' αυτή την κατάσταση τουλάχιστον από τη Νεολιθική εποχή και επομένως η μελέτη του παλαιοπεριβάλλοντος δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς αυτή της ανθρώπινης εγκατάστασης.

ΟΙ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΔΕΛΤΑ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Eric Fouache

Στά βόρεια του κόλπου της Πάτρας εκτείνεται το δέλτα του Αχελώου και οι λιμνοθάλασσες που είναι συνδεδεμένες μαζί του. Εδώ βρίσκεται και το λιμάνι της αρχαίας πόλης των Οινιαδών, που από τον 6ο τουλάχιστο αιώνα ως το 219 π.Χ. —όταν ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας το οχύρωσε— υπήρξε ο στρατηγικός κόμβος ελέγχου της ναυσιπλοΐας στην είσοδο των κόλπων της Πάτρας και της Κορίνθου.

Φαίνεται πως οι Ρωμαίοι δεν έδειξαν ενδιαφέρον και δεν έκαναν καμιά επέμβαση στην περιοχή του δέλτα του Αχελώου, αντίθετα με το δέλτα του Αράχθου και του Λούρου ή και την περιοχή της Πάτρας. Δεν υπάρχει κανένα σημάδι αγροτικής επέμβασης και αξιοποίησης μεγάλης κλίμακας της περιοχής και το γεγονός αυτό δεν οφείλεται σε άλλα αίτια παρά μόνο στη γεωμορφολογική δυναμική που αναπτύχθηκε μέσα στο δέλτα υπό την πίεση του Αχελώου. Πράγματι, αν οι προσχώσεις — μέσω της συσσώρευσης ιλύος— είναι υπεύθυνες για την καταστροφή του λιμανιού των αρχαίων Οινιαδών, οι αλλαγές της κοίτης του ποταμού συνιστούν τα βασικά εμπόδια για την επέμβαση και τη διαρρύθμιση του δέλτα.

Η κινητικότητα του δέλτα, που επιβεβαιώνεται από τη διαδοχή τών αρχαίων εκβολών του ποταμού που εντοπιζονται στις αεροφωτογραφίες και στις δορυφορικές εικόνες, δεν συγκρίνεται με αυτό που παρατηρούμε στο παραθαλάσσιο τοπίο των βορειοδυτικών ακτών της Πελοποννήσου. Ο εντοπισμός των αρχαίων εκβολών του ποταμού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το λιμάνι των Οινιαδών ήταν ανεξάρτητο από τον ποταμό στην αρχαιότητα και επικοινωνούσε με την θάλασσα μέσω της λιμνοθάλασσας «Λεσσίνι».

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΑΙΩΝ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΗΣ ΒΔ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Φοίβος Παπαδημητρίου

Τα εδάφη της περιοχής της ΒΔ Αχαϊας είναι σημαντικά υποβαθμισμένα, ενώ υπάρχουν και ενδείξεις απερήμωσης στις βορειοδυτικές περιοχές χαμηλού υψομέτρου. Στην εργασία αυτή εκτιμάται η προσέγγιση των προβλημάτων που σχετίζονται με το φυσικό τοπίο από πλευράς Οικολογίας Τοπίου, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της αειφορίας. Επισημαίνονται τα κύρια σημεία της προσέγγισης αυτής, τονίζεται η ανάγκη αντιμετώπισης των προβλημάτων των σχετικών με το φυσικό τοπίο μέσα από το συνδυασμό Οικολογίας Τοπίου και αειφορίας.

THE PALAEOLITHIC IN WESTERN ACHAIA

Andreas Darlas

Research undertaken in Western Achaia has led to the discovery of a number of Palaeolithic sites on marine terraces and in the Peiros valley, as well as of some isolated sites.

Lithic artefacts discovered on marine terraces preserved on the northern coast have been attributed, for the most part, to Mousterian industries. The partially preserved site of Mavri Myti has yielded a Middle Palaeolithic assemblage, rich in pebble-tools.

The Peiros valley has two principal terraces, while a third is poorly preserved. Lithic artefacts found on the middle terrace belong essentially to Lower and Middle Palaeolithic industries with numerous debitage products ("workshop areas"). The Middle Palaeolithic industries discovered here are attributed to the typical Mousterian.

Among the isolated sites, the most important is that of Elaiochori, with a very rich archaic Aurignacian industry. The presence of Mousterian elements and bifacial leaf-shaped points indicates that the assemblage belongs to a transitional stage, from the Middle to the Upper Palaeolithic.

INTERVENTIONS DE L'HELLADIQUE RÉCENT AU CIMETIÈRE DE L'ÂGE DU BRONZE ANCIEN EN ACHAÏE OCCIDENTALE

Adamantia Vassilogamvrou

Au lieu dit Kalamaki, plateau bas situé au pied du Mont Movri, à 30 km au sud-ouest de Patras, des fouilles récentes, actuellement en cours, ont mis au jour un cimetière, datant de l'Âge du Bronze Ancien et ayant subi des interventions diverses, lors de l'installation, au même endroit, d'un cimetière datant de l'Âge du Bronze Récent.

Les tombes du Bronze Ancien, taillées dans la roche, sont constituées d'une fosse d'accès —"dromos"— rectangulaire ou trapézoïdale, à parois verticales ou légèrement évasées vers le haut, et d'une petite chambre quadrangulaire, circulaire ou elliptique. L'entrée de la chambre, de dimensions extrêmement restreintes, est fermée d'une dalle verticale ou en pierres sèches.

Des tombes à chambre de ce type sont connues en Grèce continentale, en Eubée, dans le Péloponnèse, les Cyclades, en Crète, à Chypre, en Italie et en Palestine. Elles datent du Néolithique Récent et du Bronze Ancien I, II et III.

Pour la forme des tombes, le cimetière de Kalamaki pourrait être comparé à celui de Manika, en Eubée ; la céramique, récupérée pour la plupart dans les tombes à chambre quadrangulaire, date du début du Bronze Ancien. La forme dominante est la cruche à fond plat, panse ovoïde, biconvexe ou biconique, col cylindrique plus ou moins haut et large, à ouverture légèrement oblique et anse surélevée.

L'installation mycénienne paraît avoir commencé vers la fin de l'Helladique Récent IIIA:1 et duré jusqu'à la fin de HR IIIC et la période Submycénienne.

Lors de la construction des tombes mycéniennes, à chambre circulaire, ovale ou en fer à cheval et "dromos" long et incliné, les tombes du Bronze Ancien ont été remaniées de façons diverses.

Partiellement détruites, pour la construction de nouvelles tombes, totalement ou en partie vidées de leur contenu (ossements et mobilier funéraire), elles subsistent dans les dromoi et les chambres. Les orifices ainsi créés peuvent avoir été laissés tels quels ou bien être fermés en pierres sèches. Dans certains cas, elles ont été réutilisées comme ossuaires ou, dans un seul cas, pour des inhumations mycéniennes. Aucune trace de culte ni d'actes de vandalisme n'ayant été repérés, puisque aucun cas de destruction gratuite n'a été localisé, on ne peut conclure que le type et l'étendue de l'intervention sont aléatoires et dus strictement aux exigences de la construction des tombes mycéniennes.

MYCENAEAN CEMETERY AT SPALIAREIKA, LOUSIKA

Michalis Petropoulos

The excavation of the Mycenaean cemetery at Spaliareika has added a further link to the chain of Mycenaean installations in Western Achaia. The extent of the cemetery and the large number of finds, imports included, are indicative of the presence of a large and wealthy community, which primarily depended on the exploitation of the wealthy valley of Serdini.

Whether the cemetery dates to the LH IIIA period, or to an even earlier period still, will be determined by further investigation.

Apart from weaponry and imported finds of Near Eastern origin, the excavation of the cemetery produced a number of imported pieces of evidence for the introduction of the funerary rite of cremation and the deposition of ashes into funerary urns, in addition to evidence for the occurrence of funerary meals that were performed in the dromoi.

MYCENAEAN SETTLEMENT IN THE MOUNTAINOUS DYMAIAN TERRITORY

Lazaros Kolonas

The so-called Dymaian territory is the area defined by the NE approaches of Mt Erymanthos, the SW approaches of Mt Panachaiko, the smaller mountainous formations of Kompovouni, Skollis, Movri and the Mavra Vouna (Black Mountains). Several rivers and streams flow through this area, rendering its lowland terraces very fertile. The importance of its geographical

position had been appreciated already in the Palaeolithic period and particularly during the Late Bronze Age. The most prominent Mycenaean site, controlling the whole of the Dymaian territory, was undoubtedly the well-fortified citadel of Teichos Dymaion, near the modern village of Araxos. Lowland agricultural settlements were located along the river valleys. Upland settlements, such as Chalandritsa and Katarraktis, must have had a defensive and administrative function as well. Mt Skollis has not, so far, been appreciated by most scholars. Recent research has shown, however, that human presence in this area spans from the Neolithic to the Post-Byzantine period, the most important Mycenaean site being Portes on the south approaches of the mountain, where a large chamber tomb cemetery is currently under excavation.

ACHAIAN POLEIS AND ACHAIAN COLONISATION

Catherine Morgan - Jonathan Hall

In this paper, we review briefly the relationship between Achaian colonisation and the political development of a culturally and geographically diverse mother-region. We document differences in local development across Achaia, contrasting material and documentary evidence from the settlements of the north coast, from Patras, Dyme, and the Pharai valley. In all cases, archaeological evidence can be equated with the 12 *mere* and their constituent settlements listed in literary sources, but the relationship is not clear cut, uniform across Achaia, or stable through time, and it is clear that common terminology (such as the *topos* of synoecism) covers significant developmental differences. In no area can polis status be pushed earlier than the fifth century, and tentative signs of urbanisation are a phenomenon of the Classical period.

We suggest that colonisation can be understood in terms of common interests arising from these very different situations. This coincidence should not be taken to imply a strong regional organisation or even temporary political unity, and it must also be noted that the localisation of oikist traditions on the north coast is a post-colonial phenomenon. Equally, nothing in the material record of Achaia can be directly ascribed to the impact of colonisation. Indeed, the pace of change in Achaia and among her western colonies is very different. In the west, the sixth century was the key period of urbanisation, whereas on the mainland, the next phase of change following the eighth century colonial period was the fifth and fourth centuries. There is no evidence of material interaction or shared institutions. Likewise, a self-conscious Achaian ethnicity seems to have developed in the west during the sixth century, probably in reaction to pressures from Laconian Taras rather than any input from the mainland. In Achaia, although a general ethnic sense may have existed throughout the periods under consideration, the politicisation of Achaian identity follows upon *polis* development from the fifth century onwards. In short, the very fact that Achaia and her colonies do not readily fit any of the existing models of colony/mother-city relations raises important questions concerning the relationship between the processes of construction of identity in the two areas.

FOUILLES DE SAUVETAGE À KATO ACHAÏA

Maria Lakaki-Marchetti

Dans cet article sont présentés les résultats des fouilles de sauvetage à Kato Achaïa (anc. Dymé), réalisées par la VIe Ephorie des Antiquités Préhistoriques et Classiques de Patras entre les années 1984 et 1989. L'accent est particulièrement mis sur les découvertes des périodes hellénistique et romaine.

Les vestiges architecturaux sont classés suivant plusieurs catégories —murs, planchers, puits, etc.— et sont datés tant d'après leur forme que d'après la céramique repérée pendant la fouille. Il semble que chaque période présente des caractéristiques morphologiques particulières.

LE PANTHÉON CULTUEL DE L'ANTIQUE DYMÉ : DIEUX ET HÉROS

A.D. Rizakis

Les cultes de Dymé sont peu connus, la tradition littéraire ainsi que les données archéologiques et épigraphiques étant particulièrement maigres. Toutefois les témoignages existants montrent que, parmi les cultes panhelléniques, celui d'Athéna est l'un des plus importants et l'un des plus anciens de la cité et de sa campagne. La déesse est adorée dans la ville, probablement comme κλῃδοῦχος (*i.e.* celle qui détient les clés de la cité), alors qu'à la campagne elle porte l'épithète *Larisaia.* Également important semble être le culte d'Artémis, divinité très populaire en Achaïe, mais dont la présence à Dymé n'est attestée que dans des sanctuaires ruraux. Dans la campagne sont également attestés les cultes de Déméter, probablement avec l'adjectif *Thesmophoros* ou *Thesmia,* et d'Apollon *Hecatombaios.*

De caractère local sont les cultes héroïques du champion olympique Dyméen Oebotas et du héros local Sostratos-Polystratos, compagnon d'Héraclès. La présence de ce dernier est assez forte dans les mythes et les traditions locales. Enfin, l'apparition de quelques divinités (Aphetos, Artémis, Ényalios et Aphrodite) sur la forteresse mycénienne située sur la frontière achéo-éléenne (*Teichos des Dyméens*), pourrait être associée au caractère militaire et défensif de celle-ci et, éventuellement, à la présence des militaires ou des éphèbes effectuant une partie de leur service ou de leur préparation militaire.

INTENSIVE SURFACE SURVEY IN WESTERN ACHAIA

K.B. Papagiannopoulos - G.A. Zachos

The Western Achaia Intensive Survey (part of the Achaia Extensive Survey) was applied on the area north of Peiros river, around the villages of Thereianou, Alissos and Kamenitsa. It was designed in order to give us the chance to control and modify our survey strategy and to have a more systematic investigation of the area. The detailed records of evidence offer a second level interpretation of the sites. It shows that there is a link between the geomorphology, the location and sizes of the small sites in Thereianou area. Similar relation was investigated in Alissos-Kamenitsa area, where the zones of occupation and rural activity were shifted through the ages. More specifically, a handful of small sites (possibly farms) were located on the north fringe of the plateau till the Late Hellenistic and Roman(?) period. On the contrary, the occupation during the Late Roman(?)-Medieval times is focused on the heavy alluvial soils near the river, where a number of small sites were found in close connection with the contemporaneous village of Kamenitsa.

G.I.S. (GEOGRAPHICAL INFORMATION SYSTEMS) APPLICATION IN THE ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF WESTERN ACHAIA

Helen Simoni - Andreas Andrinopoulos

Nowadays, the growing rate of producing and collecting spatial information has led to a slow but constant abandonment of old conventional techniques, which have proved insufficient in accommodating large amounts of data. This fact in association with a landscape focus especially for the social sciences has resulted in an ever-increasing use of Geographical Information Systems, for storing, manipulating and displaying spatial data, as well as carrying out statistical analyses.

G.I.S. was introduced in archaeology in the 1990's and has particularly contributed in landscape studies giving a push forward to many regional-scale archaeological research groups. It has been tested in different environmental and cultural patterns and has had a great performance either in the huge tracts of land with sparse finds of the U.S.A. or in the denser and richer archaeological patterns of Europe.

With this in mind there has been an attempt to apply a G.I.S.-based study of the data deriving from the intensive survey that has been carried out within the frame of the "Project for the Topography of Ancient Achaia" conducted by the National Hellenic Research Foundation and the Archaeological Service. The survey has covered an area of c. 6 sq. kms of which 1/3 has been digitised and processed in a G.I.S. environment at the moment.

Data that refer to archaeological material are recorded along with the environmental conditions that prevailed during the survey and are examined according to their dependence on them. Finally, thematic maps are created that highlight the spatial organisation and the location of known and unknown till now sites, giving answers to questions that initiated the survey at its outset.

As 2/3 of the study area remains to be digitised no firm conclusions can be drawn at present but the benefit is obvious. Moreover, there is great potential not only for the archaeological and historical recording of the past but for the planning procedure of the future. Significant aspects of it, such as land-use and land-management, protection of natural and cultural environment, population trends, urban expansion which are interrelated, are handled and mapped in a G.I.S. The end product can be used for the decision-making and the implementation of a development strategy.

THE LATE BYZANTINE DEPOSIT AT DERVENI

Katerina Varalexi

The rich in clay soil of the Kaminia-Alissos area was exploited by the inhabitants not only in modern times, but also during the Byzantine period. The deposit at Derveni actually links the modern Greek with the Byzantine pottery tradition. The existence of a pottery workshop was necessary for the people of the Late Byzantine period, in order to cover the local needs, although we can assume that its products were distributed in a much wider area than the settlements of Kamenitsa.

This paper attempts to reconstruct the function of the workshop, based on parallels from the Agora of Ancient Corinth and the general evidence for pottery production in antiquity and in modern times.

The pottery of the deposit is dated to the Late Byzantine period. Most of the sherds belong to pots for everyday use —cooking, eating, and storage— with painted decoration, typical for Peloponnesian pottery of the period.

Glazed pottery is not represented in the deposit and is scarcely found in the settlements of the area, a fact that stresses the agricultural character of Byzantine society.

KAMINIA

Ourania Palli

The area of Kaminia is rich in good quality clay, which was exploited by the inhabitants even centuries ago. Apart from the kiln, which probably existed during the Byzantine period judging from the deposit found in the area, kilns functioned as early as the Turkish Occupation and gave their name to the area ("kaminia" means kilns in Greek).

In the 19th century —already in 1829, according to oral tradition— several kilns were established in the area, while in the following century they gradually spread along the shoreline. They occupied sites that favoured their development: close to the first material sources (argil or clay), and to the sea, where they got supplementary material, such as sand. They were all built according to a certain architectural type and used traditional techniques for the production of handmade tiles and bricks, their only products.

From 1950 onwards, the kilns steadily increased in number. These family industries, where people worked all day long ("from sunlight to sunlight"), reached their peak in the 1960s, following the development of building activity.

Gradually, however, workers were replaced by machines, and the small family industries by larger ones, which were based on mass production. Today, most of the kilns stand closed and deserted, being the object of industrial archaeology studies.

LES VILLAGES CAMÉNITSA ET ACHAÏA DANS LES ARCHIVES VÉNITIENNES

Despoina Michalaga

On connaît le système administratif de Venise, qui a fait diviser le Péloponnèse en quatre vastes provinces et celles-ci en territoires. La région majeure de Patras contenait, entre autres, les villages Caménitsa et Achaïa. Le souci principal des autorités vénitiennes était l'estimation et la collecte des revenus de "Regno di Morea". C'est pourquoi elles ont effectué l'enregistrement de la population et la liste de l'immobilier de la région. Les villages nommés ici sont présents dans les enregistrements, mais plus spécifiquement dans les listes analytiques de la taxation (decime, datii, appalti, affitanze, livelli etc.) ; on peut apercevoir les noms de leurs habitants. La présence de ces villages et de leurs habitants, à part les documents des archives vénitiennes, est citée dans les archives Nani qui se trouvent à l'E.B.E. (Bibliothèque Nationale de Grèce).

SITUATION ÉCONOMIQUE DANS LA RÉGION N.O. DU PÉLOPONNÈSE* DE LA FIN DU XVIIe AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE (SECONDE OCCUPATION VÉNITIENNE)

Constantin G. Panitsas

Nous examinons et étudions la situation économique du Péloponnèse et particulièrement de la région N.O. du Péloponnèse surtout pendant les années 1708-1709. Nous nous basons essentiellement sur un rapport du Gouverneur Général Maritime (Proveditore General da Mar) Alvise Mocenigo en nous référant sans cesse aux exposés précédents, des Gouverneurs Généraux ou des Gouverneurs, qui offrent une source de renseignements économiques divers. Ces rapports présentent la situation économique générale et sont une aide précieuse pour l'étude exhaustive du commerce, de l'agriculture, de l'industrie et de la politique monétaire et financière qui fut en vigueur pendant, pratiquement, toute la période de l'occupation vénitienne.

Parallèlement nous faisons allusion à des éléments de production économique du N.O. du Péloponnèse à partir de la fin de l'Occupation Turque. Ceux-ci sont joints aux rapports cités ci-dessus afin d'informer les Délégués au Commerce (Deputati al Commercio) de la Sérénissime République de Venise.

D'une façon générale nous remarquons un effort de développement économique de la région N.O. du Péloponnèse qui fut en grande partie couronné de succès non seulement au profit de cette dernière, mais également de Venise, ce qui était le but final.

* Par le terme N.O. du Péloponnèse nous précisons la région qui est constituée par les provinces actuelles d'Aigion, de Patras et d'Élide, en second lieu par la province de Kalavryta. On mentionne spécialement les régions de Dymaia et le Vouprasse qui occupent, pour la première, la majeure partie de la province de Patras et, pour la deuxième, une partie de la province de l'Élide.

M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente d'Amphipolis* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 14; Athènes 1991)

A. D. Rizakis (éd.) *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15; Athènes 1992))

Ph. Gauthier - M. B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Béroia* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16; Athènes 1993)

Y. E. Meimaris, K. Kritikakou, P. Bougia, *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 17; Athènes 1992)

A. B. Tataki, *Macedonian Edessa : Prosopography and Onomasticon* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 18; Athènes 1994)

M. B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19; Athènes 1994)

A. D. Rizakis, *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20; Athènes 1995)

A. D. Rizakis (éd.), *Roman Onomastics in the Greek East : Social and Political Aspects, Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens, 7-9 September 1993* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 21; Athènes 1996)

M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. I. A Historical and Epigraphic Study; II. Epigraphic Appendix* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22; Athènes 1996)

G. Le Rider, *Monnayage et finances de Philippe II : un état de la question* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 23; Athènes 1996)

Ch. Papageorgiadou-Banis, *The Coinage of Kea* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 24; Athènes 1997)

A. D. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras : épigraphie et histoire* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25; Athènes 1998)

A. B. Tataki, *Macedonians Abroad : A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 26; Athènes 1998)

L. G. Mendoni - A. Mazarakis Ainian (éd.), *Kea - Kythnos : History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium. Kea - Kythnos, 22-25 June 1994* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27; Athènes 1998)

Ph. M. Petsas, M. B. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopétra (Macédoine)* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28; Athènes 2000)

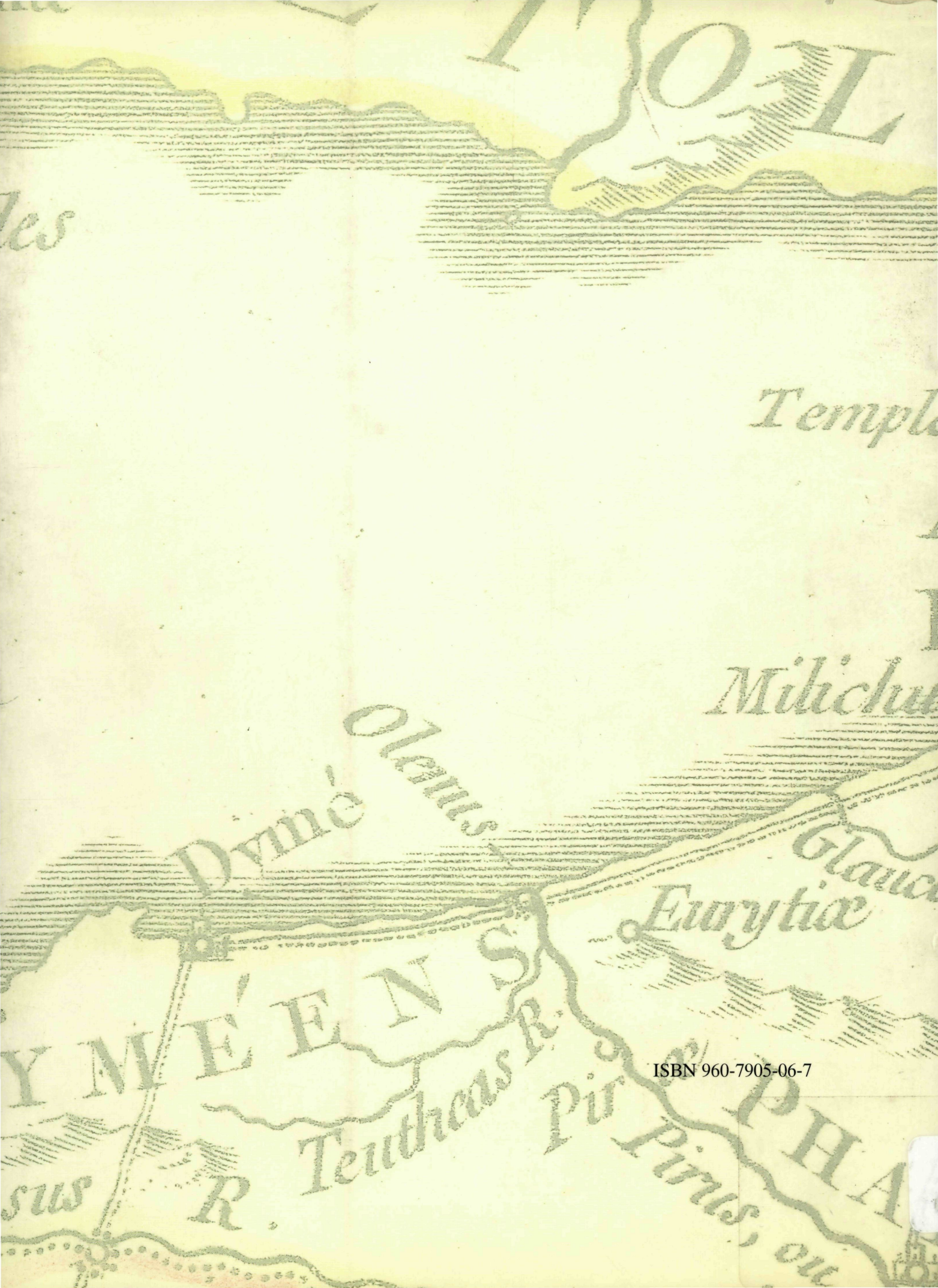

ISBN 960-7905-06-7